

कालिदास

लेखक

वासुदेव विष्णु मिराशी, एम्. ए.

संस्कृत भाषेचे अध्यापक,
मॉरिस कॉलेज, नागपूर.

किंमत पांच रुपये

सुविचार प्रकाशन मंडळ, लिमिटेड

शके १८५६]

नागपूर

[इ. स १९३४

मुद्रक—पांडुरंग नारायण वनहट्टी, बी. एस्सी.,
न्यवस्थापक, नारायण मुद्रणालय, घनतोली, नागपूर.

प्रकाशक—वेंकटेश शामराव बलकुंदी, बी. ए., एल्एच्. बी.,
म्यानेजिंग डायरेक्टर, सुविचार प्रकाशन मंडळ लि.,
घनतोली, नागपूर.

प्रारंभी

पाच सहा वर्षांपूर्वी नागपूरच्या 'महाराष्ट्र' वर्तमानपत्रात मी कालिदासावर सहा' लेख लिहिले ते वाचकाना फार 'आवडण्यामुळे' माझ्या काही सन्मान्य मित्रांनी कालिदासाचे चरित्र लिहिण्याविषयी मला आग्रह केला. पण इतर व्यवसायांमुळे हे काम मागे पडले पुढे माझे मित्र प्रो श्री. ना वनहट्टी यानी 'नवभारत प्रथमाले'ची कल्पना काढली त्यावेळी त्यांनी माझ्या नावावर कालिदास हा विषय घातला तथापि माझ्या समतीशिवाय तो त्यांनी जाहीरही केला नसता, तर आज हे पुस्तक प्रकाशित हाण्याचा योग आला असता असे मला वाटत नाही. तेव्हा या बऱ्यावाईट पुस्तकाचे बरेचसे श्रेय अथवा जबाबदारी प्रो वनहट्टी याची आहे.

कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर याचा कालिदासावरील मार्मिक निव्वड प्रसिद्ध झाल्यास आज साठ्यावर वर्षे झाली या दीर्घ कालान युरोपीय व इतर हिंदी भाषातल्याप्रमाणे मराठीतही बरच कालिदासविषयक सगोधन झाले आहे तथापि कालिदासविषयक विविध प्रश्नांचा सर्व वाजूनी विचार करून लिहिलेल्या ग्रथाची केवळ मराठीतच नव्हे तर माझ्या माहिती-प्रमाणे इंग्लिश भाषेतही उणीव आहे. मराठीतील ही उणीव शक्य तो भरून काढावी या हेतूने हा प्रयत्न केला आहे

कालिदासविषयक वादग्रस्त प्रश्नांचा ऊहापोह अनेक विद्वानांनी केला आहे तथापि त्यांपैकी बहुतेक प्रश्न अद्यापि अगिर्णात आहेत. म्हणून प्रस्तुत पुस्तकात या प्रश्नाविषयी केवळ स्वतःचे मत न देता, आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या प्रमुख मतांचाही उपन्यास व परोक्षण केले जाहे त्यामुळे वाचकास आपले मत वनविण्यास मदत होईल असे वाटते. संस्कृतज्ञ वाचकास प्रस्तुत पुस्तकातील हा भाग मनोरंजक व महत्वाचा वाटेल अशी आशा आहे. इतर वाचकांसाठी तो मुलभूतने ग्रहण करता यावा म्हणून या पुस्तकातील कालिदासकालीन परिस्थिति, त्याची काव्ये व

नाटके या विषयीचीं प्रकरणे सविस्तर लिहिली आहेत. तीं प्रथम वाचली असता इतर भाग समजण्यास अडचण पडणार नाही असे वाटते प्रस्तुत पुस्तकात उद्धृत केलेल्या संस्कृत श्लोकांचे बहुतेक ठिकाणी मराठी भाषांतर दिले आहे प्रत्येक ठिकाणी तसे करणे विस्तारभयास्तव शक्य नव्हते. तथापि अशा ठिकाणीही त्याचा सारांश किंवा मधितार्थ दिला असल्यामुळे संस्कृतानभिन्न वाचकांसही एकदर विवेचन समजण्यास अडचण पडणार नाही अशी आशा आहे

प्रस्तुत पुस्तकात मला उपलब्ध असलेल्या सर्व कालिदासविषयक ग्रथांचा व लेखांचा मी उपयोग केला आहे व बहुतेक ठिकाणी पूर्वगामी संशोधकांच्या ऋणांचा निर्देश केला आहे जिज्ञासु वाचकांस परीक्षणाची सत्यासत्यता स्वतः पडताळून पाहता यावी म्हणून बहुतेक महत्त्वाच्या ठिकाणी सदर्भ दिले आहेत. या पुस्तकात इतर संशोधकांच्या मतांचा केवळ अनुवाद मसून बहुभूत वाचकांस त्यातील प्रत्येक प्रकरणात नवीन संशोधन, माहिती व विचार आढळतील असा मला भरवसा आहे शेवटी ज्या धोर कर्त्रीच्या रम्य ग्रंथानी विद्यार्थिदलजासून माझ्या मनावर मोहिनी घातली त्यांच्या चरित्रांचे व ग्रंथांचे मला पटले ते सत्य स्वरूप मराठी वाचकांपुढे मांडून मला आज अशत त्याचा उत्तराई होता येत आहे याबद्दल अत्यानंद होत आहे.

हे पुस्तक लिहिताना ज्यांच्या ग्रंथांचा व लेखांचा मी उपयोग केला आहे त्या सर्वांचा मी अत्यंत आभारी आहे. या ठिकाणी श्रीयुत के. ल. ओगळे यांच्या कालिदासविषयक मार्मिक लेखांचा प्रमुद्धाने उल्लेख नैला पाहिजे आठव्या प्रकरणातील राजकरण व शिक्षण या विषयावरच्या कालिदासीय विचारांचे विवेचन करताना मला त्यांच्या लेखाची मदत झाली आहे 'नवभारत ग्रंथमाले'चे संपादक प्रो. श्री. ना. बनहट्टी यांनी पुस्तक छापले जात असतां अनेक उपयुक्त सूचना केल्या याबद्दल त्यांचेही आभार मानतो.

नागपूर
१५ मार्च १९३४. }

चा. वि. मिराशी.

माझे पितृबुल्य बर्ताल बंधु
ती. सीताराम विष्णु मिराशी
यांस
प्रेमादरपूर्वक अर्पण

अनुक्रमणिका

प्रकरण	पृष्ठ
१. कालनिर्णय	१-४१
२. कालिदासकालीन परिस्थिति	४१-५६
३. जन्मस्थानाचा वाद	५७-६९
४. चरित्रविषयक अनुमाने	७०-९४
५. कालिदासाची काव्ये	९४-१३८
६. कालिदासाची नाटके	१३८-२१६
७. कालिदासीय ग्रथाचे विशेष	२१६-२५५
८. कालिदासीय विचार	२५६-२८४
९. कालिदास व उत्तरकालीन प्रयकार	२८५-२९०
कालिदासस्तुतिकुमुभाञ्जलि.	२९१-२९४
काही सदभंग्रय व लेख	२९५-२९६
सूची	२९७-३०२

का लि दा स

—
प्रकरण पहिलें

कालनिर्णय

ख्यातिं कामपि कालिदासकृतयो नीताः शकारातिना ।

अभिनन्दकृत रामचरित-

आपले संस्कृत वाङ्मय अनेक विषयांत अत्यंत समृद्ध आहे घर्ष, तत्त्वज्ञान, व्याकरणदि शास्त्रें, काव्यें, नाटके इत्यादि विविध विषयावरचे शेंकडो ग्रंथ प्रकाशित झाले आहेत व कित्येक हस्तलिखितावस्थेंत प्रकाशनाचा वाट पाहत आहेत शिवाय अनेक कारणानी कालाच्या उदरांत जे गडप झाले त्याची तर गणनाच करता येणे शक्य नाही आज हजारो वर्षे शेंकडो ग्रंथकारानी आपले बुद्धिबल खर्च करून या ग्रंथसंपत्तींत भर टाकली आहे पण अशा या विशाल ग्रंथभांडारांत ऐतिहासिक ग्रंथाची मात्र अत्यंत उणीव आहे. नाही म्हणावयास कल्हणाची 'राजतरंगिणी', बाणाचे 'हर्षचरित', राजशेखराची 'विद्धशालभञ्जिका', पद्मगुप्ताचे 'भद्रसाहस्रकचरित', बिल्हणाचे 'विक्रमाकदेवचरित' असे हाताच्या बोटावर मोजता येण्यासारखे काही ग्रंथ आहेत यांपैकी बहुतेक ग्रंथांत खऱ्या ऐतिहासिक कथानकाला असभाव्य व अद्भुत गोष्टींची इतकी मुरड दिलेली आढळते व कविकल्पनेच्या इतक्या भरान्या मारलेल्या दिसतात की त्यांतून ऐतिहासिक भाग हुडकून काढणे कठीण होते. प्राचीन काळाच्या अशोक, विजयमादित्य, समुद्रगुप्त, चंद्रगुप्त, भोज इत्यादि चक्रवर्ती नृपतींच्या कुलाविषयी, त्यांच्या कारकीर्दीतील प्रमुख गोष्टीविषयी, त्यांच्या स्वभावान-

विषयी जर आपले इतके अज्ञान तर त्याच्या आश्रयाने राहणाऱ्या ग्रथकाराविषयी घोलावयासच नको आता भवभूति, वाण, राजशेखर, विल्हण असे काही सस्कृत ग्रथकार आहेत की ज्यांनी आपल्या ग्रथात स्वतःचे कुल, विद्वत्ता, राजाश्रय इत्यादि गोष्टीविषयी अल्पस्वल्प माहिती दिली आहे ती आधुनिक वाचकांचे समाधान करण्यापुरती नसली तरी इतर कवींच्या मानाने वरीच आहे यात शका नाही या कवींनी अहमन्यतेचा दोष पतकरूनही जर ही माहिती ग्रथनिविष्ट केली नसती तर इतर ग्रथकाराप्रमाणे त्यांच्याही वाचकांत विद्वानांत त्यांच्या कालाविषयी रणे माजून राहिली असती कारण त्यांच्या समकालीनांनी त्यांच्या हयातीत किंवा निधनानंतर त्यांची कितीही प्रशंसा केली असली, तरी त्यांपैकी एका-लाही त्यांची चरित्रे लिहून ठेवण्याची बुद्धि झाली नसती, यात शंका नाही.

खुद्द कालिदासाचीच गोष्ट घ्याता सर्व प्राचीन व अर्वाचीन, एतद्देशीय व परदेशीय विद्वानांनी त्याची मुक्तकठाने प्रशंसा करून सस्कृत कवींमध्ये त्याला अप्रपूजेचा मान दिला आहे व तन्निदर्शक कविकुलगुरु ही पदवी अर्पण केली आहे, इतकेच नव्हे तर अखिल जगाच्या साहित्यसम्राटाच्या मालिकेत त्याचे नाव गोवले आहे अशा या कविधेष्टाचे कुल, चरित्र, विद्वत्ता, स्वभाव इत्यादिकाविषयी विश्वसनीय अशी कितीशी माहिती आपणास प्राचीन वाङ्मयात सापडेल? स्वतः अत्यंत विनयशील असल्याने त्याने आपल्या नाटकात प्राचीन पद्धतीस अनुसरून स्वतःचा वेवळ नामनिर्देश केला आहे व तोही आपल्या काव्यात गाळला आहे त्याची निरपेक्षता इतकी की ज्या उदार नृपतीचा त्याला आश्रय होता त्यावर द्रव्याच्या लालचीने त्याने केलेली एवही प्रशंसा आढळत नाही, इतकेच नव्हे तर नाही अप्रत्यक्ष उल्लेख वगळल्यास आपल्या काव्यामध्ये स्वतःच्या प्रमाणे त्यांच्याही नामाचा निर्देश त्याने केलेला नाही महनीय विभूतीची, जगज्जेत्या सम्राटाची व श्रेष्ठ ग्रथकाराची चरित्रे लिहिण्याची चाल आपणामध्ये नसल्यामुळे त्यांच्या काळातच लौकरच त्यांच्या चरित्राविषयीची विश्वसनीय माहिती लुप्त झाली व तिची जागा भाकड दंतकथानी घळबाविली, अशा अनेक दातण्या प्राचीन काळच्या विद्वानात प्रचलित होत्या व त्यांपैकी वाद्री वल्लालकवीच्या 'भोजप्रबंध' या इतर दृष्टीने रमणीय व

रसाळ पण ऐतिहासिक दृष्ट्या रसाळ ग्रथात एकदित केल्या आहेत. हा ग्रंथ इ. स. च्या सोळाव्या शतकात म्हणजे कालिदासातून भेडो वर्षांनी लिहिला गेल्यामुळे त्याला ऐतिहासिक महत्त्व काढीचेही नाही परंपरागत प्राचीन ऐतिहासिक गोष्टी या ग्रथात कवीने गोळा केल्या असे मानावे तर तद्दी समवनीय दिग्गत नाही कारण, या ग्रथात कालिदासातून नवमूर्ति, भारवि, दण्डी इत्यादि कवींचा समाजलात म्हणून वर्णिले आहे पण या ग्रंथकाराच्या ग्रंथातील व इतर बलवत्तर प्रमाणावरून त कालिदासातून अनेक वर्षांनी निरनिराळ्या काळी होऊन गेल असे विद्वानांनी सिद्ध केले आहे. शिवाय या सर्वांचा अध्ययदाता म्हणून वर्णिलेला जो प्रसिद्ध धारा-नरेश भोज तो त्या सर्वांतून कित्येक घटनांनी म्हणजे इ. स. च्या अकराव्या शतकात होऊन गेला असे सुद्धा त्याच्या ताम्रपटावरून सिद्ध झाले आहे तेव्हा यावरून कालिदासादि कवींच्या चरित्राकरिता हा ग्रंथ किती निरपयोगी आहे हे दिसून येईल

परंपरागत विश्वसनीय माहितीच्या अभावी कालिदासाचे जन्मस्थान, काल व चरित्र याविषयी अनेकांनी अनेकविध तरुं केले आहेत या सर्वांत त्याच्या कालाचा प्रश्न अल्पतः महत्त्वाचा व इतर सर्व प्रश्नांच्या विवेचनेला मूलभूत असल्याने त्याचा या प्रवरणाने विचार करू

कालिदासाच्या कालाच्या दोन स्पष्ट मर्यादा सर्व विद्वानांनी मान्य केल्या आहेत. कालिदासाचे आपल्या 'मालविधानिमित्र' नाटकाचे सविधानक शुंगवशातील राजा अग्निमित्र याच्या चरित्रातून घेतले आहे. हा अग्निमित्र मौर्य वंशाचा उच्छेद करून मगध साम्राज्य बळकावपाच्या सेनापति पुष्यमित्राचा मुलगा याचा काल इ. स. पूर्व सुमारे १५० हा विद्वानांनी निश्चित केला आहे तेव्हा इ. स. १५०च्या पलीकडे कालिदासाचा काल नेता येत नाही ही झाली त्याच्या कालाची पलीकडील मर्यादा. यानंतर कालिदासाचा स्पष्ट नावाने उल्लेख प्रथम उत्तरेतील बनोजच्या हर्ष (इ. स. ६०६-६४७) नामक मगधाचा आश्रित जो प्रसिद्ध संस्कृत कवि वाणभट्ट, त्याच्या 'हर्षचरिता'च्या प्रस्तावनेत व दक्षिणेतील बादामी नामक पूर्वचालुक्यांच्या राजधानीसमूह ईशान्येस १५ मैलावर असलेल्या 'ऐहोळी' (कानडी 'अध्यावाळी') या गावी जन्मदि-

रांत एका शिलाखंडावर कोरलेल्या इ. स. ६३४च्या रविनीति या जैन कवीच्या प्रशस्तीत आढळतो हे दोन्ही उल्लेख इ. स. च्या सातव्या शतकातील आहेत. याच्या अलीकडे कालिदासाचा बाल भोढता येत नाही. या दोन मर्यादात कालिदासाच्या बालाविषयी पुढील मते प्रतिपादिलेली आढळतात—१. इ. स. पूर्वी पहिले शतक (रा. चिंतामणराव वैद्य); २ इ. स. च्या चौथ्या शतकाचा उत्तरार्ध (डॉ. सर रामकृष्णपंत भांडारकर आदिकरून बरेच हिंदी व बहुतेक युरोपीय विद्वान), ३ इ. स. चे पाचवे शतक (प्रो पाठक); ४. इ. स. चे सहावे शतक (प्रो मॅक्समुलर, म. म. हरप्रसाद शास्त्री). आता ही मते ज्या प्रमाणावर अतिशय ज्ञाती आहेत त्याची सत्यासत्यता उपलब्ध असलेल्या पुराव्यांच्या कसोटीवर घासून ठरवू

१. इसवीसनापूर्वी पहिले शतक

(१) कालिदास शकत्यां विश्वमादित्याच्या दरवारी राजवट म्हणून होता अशी प्राचीन पंडितांची परंपरागत समजूत आहे कालिदासानेही आपल्या 'विश्वमोर्वशीय' या नाटकाच्या नावात व त्याच नाटकातील पात्रांच्या संभाषणात दोन ठिकाणी * विक्रम या शब्दाचा सहेतुक उपयोग केलेला दिसतो तेव्हा शेक्सपीयरने आपल्या नाटकात इंग्लंडाच्या जेम्स राजाचा जसा उल्लेख केला आहे तसाच कालिदासानेही आपल्या आश्रयदात्याचा श्लेषद्वारा गंभित उल्लेख केला असावा असे दिसते. व त्यावरून तो एखाद्या विश्वमादित्याच्या दरवारी असावा असे अनुमान होते हा विश्वमादित्य सध्या चालू असलेल्या विक्रमसवताचा मस्थापक अशी प्रचलित समजूत आहे हा विक्रमसवत् इ. स. पूर्वी ५७व्या वर्षी सुरू झाला तेव्हा कालिदासही इ. स. पूर्वी पहिल्या शतकात होऊन गेला, असे प्राचीन परंपराभिमानी मानतात. हेंच मत रा. चिंतामणराव वैद्य, प्रो. र. ना आपटे, प्रो. शारदारजन रे, अलाहाबाद विश्वविद्यालयातील संस्कृतचे प्रोफेसर चट्टोपाध्याय यांनी विविध प्रमाणे पुढे मांडून स्थिर करण्याचा प्रयत्न केला आहे त्यातील मुख्य प्रमाणाचा पुढे थोडक्यात विचार करू. पण या

*द्विष्या मोहेंद्रोपकारपर्याप्तं विक्रममहिम्ना वर्षते भवान् । विश्वमोर्वशीय अ. १. अनुल्लेख' खडू विक्रमालंकार । विश्वमोर्वशीय अ. १.

मतावर पहिला मुख्य आक्षेप हा की ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकात विक्रमादित्य नावाचा राजा होऊन गेला याला निश्चित प्रमाण सापडत नाही. या राजाच्या पूर्वीच्या अशोकादि भारतवर्षीय राजांचे शिलालेख सापडतात पण या विक्रमादित्याचा एवढी लेख अद्यापि उजेडात आला नाही. संस्कृत व प्राकृत वाङ्मयात विक्रमादित्याचे वचन उल्लेख आढळतात हे खरे उदाहरणार्थ, हलाच्या प्राकृत 'सतसई'मध्ये विक्रमादित्याच्या दातृत्वाचा, कथासरित्सागर व बृहत्कथामञ्जरीमध्ये त्याच्या भूतवेतालादिकावर मिळविलेल्या विजयाचा व जैनांच्या कालकाचार्य वधानवामध्ये त्याने केलेल्या शकाच्या परामवाचा उल्लेख आहे. पण हे सर्व ग्रंथ ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकानंतर कियेक शतकांनी झालेले आहेत, त्यामुळे त्यातील वर्णनावर किती विश्वास ठेवावा हा प्रश्न आहे. दुसरे जस की विद्वानांनी त्या काळाच्या इतिहासाची जी सगळी लाविली आहे तीत या विक्रमादित्याला कोठेही निश्चित स्थान लाभत नाही. ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकाने शकानी हिंदुस्थानावर स्वारी करून काठेवाड, माळवा, महाराष्ट्र, कोकण इत्यादि प्रांत आपल्या अमलाखाली आणले होते यात संशय नाही, कारण त्याचा एक क्षत्रप नहपान व त्याचा जावई ऋषभदत्त (प्राकृत 'उपवदान') यांचे लेख नाशिक काले वगैरे ठिकाणी सापडले आहेत, त्यात त्या प्रकारचे वर्णन आहे. पण या नहपानाचा परामव करून ज्याने शकास या प्रांतातून पिटाळून लावले त्या गौतमीपुत्र सातकर्णाने विक्रमादित्य ही पदवी धारण केल्याचे त्याच्या कोरीव लेखावरून दिसत नाही. तसेच एखादा सवत् स्वतःच्या नावाने सुरू केल्याचेही दिसत नाही. शिवाय ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकाने होऊन गेलेल्या एका विक्रमादित्याने हा सवत् चालू केला असता तर त्याच्यांनी त्याचे नाव लोकरच सलग्न व्हावयास पाहिजे होते. पण वस्तुस्थिति अशी आहे की इ. स. च्या ९व्या शतकात 'विक्रमकाल' या सामासिक शब्दाचा उपयोग 'एक विशिष्ट शक' या अर्थी प्रथमच केलेला आढळतो व या ठिकाणीही विक्रमपदाने 'विक्रमादित्य' हा अर्थ विवक्षित आहे. काय याबद्दल शका आहे. विक्रम स. १०५०मध्ये लिहिलेल्या अमितपतीच्या 'सुभाषितरत्नसंदोहा'त प्रथम शकाच्या नावातील 'विक्रम' हा शब्द विक्रमादित्य नृप या अर्थी निसर्गद्वारे रीतीने योजिलेला आढळतो. प्रो. कोलहॉन

याने या शकाच्या अनेक मित्याचे निरीक्षण करून असे अनुमान वाढले आहे की हा शक कोणी विक्रमादित्याने सुरू केला नमुन त्याशा त्याचे नाव हळू हळू सलग्न होत गेलेले दिसते याचे कारण असे की असा शालिवाहन शकाचा प्रथमपासून चैत्रात आरंभ होत असे तसाच विक्रमसंवत्साचा कार्तिकात म्हणजे शरदृतूत होत असे या ऋतूत राजेलोक लढाईस जात म्हणून त्या ऋतूला विक्रमकाल असे हर्षचरितादि अनेक संस्कृत ग्रंथात म्हटले आहे शरद ऋतूत आरंभ होणे हे विक्रमसंवत्साचे वैशिष्ट्य असल्याने त्यालाही कवि विक्रमकाल म्हणू लागले पुढे या सामासिक शब्दाचा खरा अर्थ स्मरणातून गेल्यावर लोक त्याचा 'विक्रमादित्याने चालू केलेला काल किंवा शक' या अर्थी उपयोग करू लागले व अशा रीतीने विक्रमादित्याचे नाव या शकाशी हळू हळू सलग्न झाले डॉ रामकृष्णपत भांडारकराचे मते हा शक माळव्यात पुष्कळ वर्षे चालू होता व त्या प्रांतात (चौथ्या शतकात) द्वितीय चंद्रगुप्त या विष्णुपात, पराक्रमी व दानशूर राजाने विक्रमादित्य ही पदवी धारण करून राज्य केले होते पुढे कित्येक शतकांनी या शकाचा आरंभ कोणी व कसा केला याचे लोकांस विस्मरण पडल्यावर (चंद्रगुप्त) विक्रमादित्याच्या नावाशी त्याचा संबन्ध जोडण्यात आला असावा बरील दोन उपपत्तीपैकी कोणतीही स्वीकारली तरी ख्रिस्तीशकाच्या ९व्या शतकापर्यंत विक्रमादित्याने हा शक चालू केला ही समजूत प्रचलित नव्हती, हे स्पष्ट आहे शिवाय या शकाचे अगदी पहिले म्हणजे सवत् ४८०, ४९३-५०९, ५८९चे शिलालेख प्रसिद्ध झाले आहेत त्यात 'मालवाना गणस्थित्या' 'श्रीमालवगणाम्नाते,' 'मालवगणस्थितिवशात्' अशा एखादा शब्दसमुच्चय योजून या शकाचा उल्लेख केला आहे त्यावरून हा शक प्रथम मालवगणाने सुरू केला असावा असे अनुमान होते पाणिनीच्या अष्टाध्यायीवरून (५. ३. ११४) प्राचीन काळीं या 'मालव' लोकांचा आयुष्यजीवसाध होना, म्हणजे पेशव्याच्या वेळच्या गारद्यांप्रमाणे हे लोक वेतन घेऊन कोणाच्याही याजूने रुढ वसत, असे दिमते अलेक्झांडराने हे शूर लढवय्ये पजावात आढळले पुढे पजाव सोडून हे हळू हळू दक्षिणेकडे सरवले व सध्याच्या माळवा प्रांताच्या उत्तरेस त्यांनी एव 'गण' म्हणजे प्रजासत्ताक राज्य स्थापले व आपल्या गणाच्या नांवाने नाणी पाडली अशी शेंवडो नाणी राजपुतान्यात

नगर या गावों सापडलेली इतिहासज्ञास नाहीत आहेत. त्यापैकी वित्पेका-
वर 'मालवाना जय' किंवा 'मालवगणस्य जय' असे शब्द आढळतात, त्या-
वरून त्यांनी तत्कालीन एखाद्या बलाडय शत्रूवर—कदाचिन् सकावर—विजय
मिळविला असावा असे बें. कानीप्रसाद जयस्वाल यांनी अनुमान केले आहे.
आपल्या गणराज्याच्या स्थापनेचे किंवा बलाडय शत्रूवर मिळविलेल्या
विजयाचे स्मरण राहावे म्हणून त्यांनी हा शक चालू केला असे दिसते.
पुढे ते माळव्यात येऊन राहिल्यावर तेथेही लोक त्याचा उपयोग करू लागले.
त्यापि हा मूळचा मालवगणाचा शक ही जाणीव होती तोपर्यंत म्हणजे
इ. स. च्या सहाव्या शतकापर्यंत मालवाचे नाव त्याचेंच सवद्ध झालेले
आढळते यात आश्चर्य नाही.

बरीच दिवेचनावरून ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकात विजयादित्य
नावाच्या राजाने सध्याचा विजयमत्तवन् सुद्ध केला ही प्रचलित समजून
निराधार आहे हें वाचकांच्या ध्यानात येईल. ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकातील
विजयाचे अस्तित्व साप्रमाणे सांगिते ठरल्यावर कालिदास हाही त्या काळी
होजून जाणे समवनीय नाही, कारण त्याचा आद्यमदाता कोणी विजया-
दित्य असावा हे त्याच्या प्रयातर्गत उल्लेखावरून दिसते असे वर दाख-
विले आहे सत्तो जाता या मनाच्या सिद्धार्थ जो इतर प्रमाणे पुढे नाडलीं
जातात त्यापैकी दही महत्वाच्या प्रमाणाचे परीक्षण करू—

(२) रघुवराच्या महान्या सर्गांत इंदुमतीस्वमवराचे वर्णन करताना
सालीत श्लोक आले आहेत—

वायोरगाएवस्य सुरस्य नायं दैवारिकी देवसरूपमेव ।

इतश्चकोराक्षि बिलोकयेति पूर्वानुक्षिष्टां निजगाद भोज्याम् ॥१५॥

पाण्डयोऽप्यनंसार्षितलन्वठारः बलुप्ताङ्गरागो हरिचन्द्रनेत ।

आभाति घणतपरत्तसानु सनिर्शरोद्धार इवाद्रिगज. ॥१६॥

यात पाण्डव राजा उरगपुर येथे राज्य करीत होता असे म्हंटले आहे. पुढे
६३व्या श्लोकात* 'या पाण्डव रावासीं लून करुन तू दक्षिण दिशिचीं
सवन हो' असा मुनदेने इंदुमतीत उपदेश केला आहे तसेच सर्ग ४

* रत्नानुविद्धां वनेसहासा दिशः तपनीं भव दक्षिणस्थः ।

श्लोक ४९ मध्येही रघूने दक्षिणेत पाडघाचा पराभव केला असे कवीने वर्णिले आहे पुष्कळदा अनवधानाने मोठमोठे कवि सुद्धा ऐतिहासिक काल-विपर्ययाचा (anachronism) दोष करीत असतात व नववटत स्वकालीन परिस्थिति वर्णित असताना काव्यशास्त्रदृष्ट्या हा दोष गणला असला तरी त्यावेळील सशोधक प्राचीन संस्कृत कव्यास ध्वन्यादाच देतात कारण पुष्कळ वेळा असा स्थली कवीच्या कालनिर्णयाचे एखादे अचूक गमक सापडते या दृष्टीने वगील श्लोकाचा विचार करून रा चितामणराव वैद्यानी कालिदास स्थितपूर्व पहिल्या शतकात होऊन गेला असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे * तो असा—वरील श्लोकात पाडघ राजे दक्षिणेत बलाढ्य असून 'उरगपुर' येथे राज्य करीत होते असे वर्णिले आहे मल्लिनाथ व हेमाद्रि यांनी उरगपुर म्हणजे नागपुर असे म्हटले आहे हे अर्थातच मध्यप्रांताचे नागपुर असणे शक्य नाही कारण ते दक्षिणेत नाही किंवा त्या प्रांतावर पाडघाचा कधी अमल होता असेही दिसत नाही तेव्हा उरगपुर म्हणजे हल्लीचे 'उरयूर' असावे प्राकृत व्याकरणाच्या नियमाप्रमाणे उरगपुर यातील 'ग' व 'प' ना ध्वजनाचा लोप होऊन व मध्ये एक 'य' घुमून उरयूर हे नाव सिद्ध होणे शक्य आहे सिस्तोत्तर पहिल्या शतकात करिकाल नामक पसिद्ध चोल नृपतीने पराभव करीपर्यंत पाडघ राजे दक्षिणेत प्रबल होणे करिकाळाने त्याचा पराभव केल्यावर त्यांनी उरयूर येथून कावेरीपत्तनम् येथे आपली राजधानी नेली त्यापूर्वी उरयूर हीच पाडघाची राजधानी असावी इ म च्या तिसऱ्या शतकात पाडघ राजे पुनः प्रबल झाले पण त्यानंतर त्याची राजधानी उरयूर नसून मदुरा ही होती वरील श्लोकात कालिदासाने स्वकालीन परिस्थिति वर्णिली आहे, असे मानले तर त्याचा काळ सिस्तोत्तर पहिल्या शतकापूर्वी असला पाहिजे, कारण त्या शतकानंतर उरयूर ही केंद्राची पाडघ नृपतीची राजधानी नव्हती

वरील प्रमाण परीक्षणाच्या बसोटीस उतरत नाही उरगपुर पामूर उरयूर हे नाव सिद्ध होणे अशक्य नाही हे खरे पण यात गोम ही कवी, उरयूर ही कवीवाढी पाडघाची राजधानी होती याला इति-हामाचा अगर दंतकथांचाही पुरावा नाही याच्या उलट, मदुरा हीच

आदी प्राचीन काळापासून पाड्याची राजधानी होती, असे व्हिन्सेट स्मिथ प्रभृति इतिहासकार म्हणतात. मदुरा या गावाचे तामिळ नाव 'अळवाय' आहे व त्याचा अर्थ नाग असाच आहे. पण उरगपुर याने मदुरा ही कवीस विवक्षित आहे असे मानले तर हू प्रमाण 'ख्रिस्तपूर्व पहिले शतक' या पक्षाप्रमाणे 'ख्रिस्तोत्तर चवथे किंवा पाचवे शतक' या पक्षालाही सावक होईल कारण ख्रिस्तोत्तर तिसऱ्या शतकापासून सातव्या शतकात पल्लवनृपति सिंहविष्णु याने परामत्र करीपर्यंत पाण्ड्यनृप दक्षिणेत प्रबल होते व त्याची राजधानी मदुराच होती हू प्रसिद्धच आहे. तेव्हा वरील प्रमाण निर्णायक होऊ शकत नाही.

(३) मालविकाग्निमित्रातील अनावश्यक उल्लेख—कं० प्रो० शिवरामपंत पराजपे यांनी 'मेषदूतावरून कालिदासाविषयी' (साहित्यसंग्रह, भाग १ पृ० ८८) या आपल्या सरस निबंधान असे म्हटले आहे की, 'मालविकाग्निमित्र' नाटकात इरावती व धारिणी दोन उपनायिका घालणे, धारिणीचा भाऊ वीरसेन हा जाताने वमी दर्जाचा होता हे कथानकाला जरूर नसलेले विधान करणे, नाटकाच्या पाचव्या अंकात पुष्यमित्राने आपल्या पत्रात 'विगतरोषचेतसा' म्हणजे 'राग टाकून' ये असे जे अग्निमित्राला लिहिले आहे त्यातील रागाचे कारण न सांगणे, इत्यादि अनावश्यक गोष्टीवरून कालिदासाला शृंगकालीन बारीक सारीक गोष्टीची माहिती होती, म्हणून तो अग्निमित्राच्या किंवा त्याच्या जवळच्या काळात होऊन गेला असावा अशाच तऱ्हेचे मत प्रो चट्टोपाध्याय यांनीही प्रकट केले आहे व त्यावरून शुगाच्या कथा लोकांच्या स्मरणातून जाण्यापूर्वी म्हणजे अग्निमित्राच्या काळापासून एका शतकाच्या आत अथवा ख्रिस्तपूर्व ५७ च्या सुमारास कालिदास होऊन गेला असावा असे मानले आहे.

त्याच उल्लेखावरून विद्वान सशोधक निरनिराळी अनुमाने करी काढू शकतात याचे हें उत्तम उदाहरण आहे कारण कालिदास हा गुप्तकालात (ख्रिस्तोत्तर पाचव्या शतकात) होऊन गेला असे मानणाऱ्या दुसऱ्या एका महाराष्ट्रीय सशोधकाने साडेपाचशे वर्षांनंतर कवीला अशा बारीक ऐतिहासिक गोष्टीचे ज्ञान असणें शक्य नाही असे गृहीत घेऊन वर उल्लेखिलेली पात्रे व प्रसंग या नाटकात घालण्यात व

अशी विधाने करण्यात कालिदासाचा उद्देश निराळाच होता असे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे त्यांनी केलेली कारणमीमासा येणेप्रमाणे — “कालिदासाच्या ‘मालविकाग्निमित्रा’त तत्कालीन समाजावर टीका करून टाळ्या मिळविण्याचा हेतु मुळीच लपत नाही एखाद्या राणीला दारू पिऊन शिगलेली अशी रगभूमीवर आणणे, राणीच्या भावाचा अकरमासेपणा चव्हाट्यावर आणणे इत्यादि गोष्टी नाटकात आणण्यास कवीस बरेच पारिष्ट पाहिजे हे उघड आहे..... (म्हणून) कवीला आपले नाटक प्राचीन काल दाखविणारे आहे असे डोंग बरणे अत्यंत उपयुक्त होतं. गाथातया लोकामध्ये राणीची चेष्टा चांगली केली म्हणून हशा पिकवावयास सापडतो व राणीची देखील तिला दारू पिण्यास ऐतिहासिक आधार आहे अशी सनजूत करून देऊन शाबासकी मिळविणे कवीस शक्य होते.”

‘मालविकाग्निमित्रा’तील बरील गोष्टीवरून काढलेली दोन्ही अनुमाने सयुक्तिक भासत नाहीत. शुंगवासानंतर ५००।५५० वर्षांनी झालेल्या कालिदासास त्या कालाविययी बऱोच सारीक माहिती असणे शक्य नाही हे म्हणणे आम्हास पटत नाही कारण त्याच्याही नंतर २००।२५० वर्षांनी होऊन गेलेल्या बाणाच्या ‘हर्षचरिता’त त्या कालाविययी जी माहिती दिसते ती सध्या उपलब्ध असलेल्या कोणत्याही पुराणात दिसत नाही, उदाहरणार्थ, या सर्व पुराणात सेनापति पुष्यमित्राने बृहद्रथ मौर्यास ठार मारून मादी बळवावली असा उल्लेख आहे पण त्यास केव्हा व कसे मारले याविययी काहीच माहिती मिळत नाही. ती माहिती बाणाने, हर्ष दिग्विजयास निघाला असता त्यास गजसैन्याधिपति स्वधनुस्त याने जो उपदेश केला, त्यात पुढीलप्रमाणे दिली आहे—‘सैन्याची पाहणी करण्याच्या निघाने मूस बृहद्रथ राजाला बोलावून सेनापति पुष्यमित्राने त्यास ठार मारले.’ कालिदासानंतर कित्येक वर्षांनी होऊन गेलेल्या विद्याखदस्ताला शुंगवालाच्याही पूर्वी दीडशे वर्षे झालेल्या मगधातील राज्यप्राप्तीवर सविस्तर ऐतिहासिक उल्लेख घालून नाटक रचता येतं, तर त्यापेक्षा कमी कालाच्या व्ययधानानंतर कालिदासान तरी तसे कां करता येऊं नये ? सध्याच्या पेक्षा जास्त ऐतिहासिक सापनें कालिदासकाळीं अस्तित्वांत असावीत असे वाटतं प्राचीन काळीं राजांच्या मघाबळीच नव्हे तर त्यांच्या कारकीर्दीत

होजून गेलेल्या महत्वाच्या गोष्टींचे टाचण करून ठेवण्याचा प्रघात होता. अशा प्रकारचे कालिगदेशच्या सारवेल नावाच्या राजाच्या कारकीर्दीचे सविस्तर वर्णन हायीमुम्फेमध्ये खडकावर कोरलेले प्राचीन इतिहासाच्या अन्वयास-कास माहोत आहे अशा प्रकारचे गुगराजाच्या कारकीर्दीचे वृत्तात कालिदासकालीही गुप्त व गुप्त या दोन्ही राजांची राजधानी झालेल्या पाटलिपुत्र शहरी अस्तित्वात असणे व ते गुप्तकालीन कालिदासास उपलब्ध होणे असंभवनीय नाही.

(४) अश्वघोषाच्या ग्रंथांतलि साम्य—इ. स. १८९३ मध्ये अश्वघोषाचे 'बुद्धचरित' व इ. स. १९१० मध्ये त्याच कवीचे 'सौंदर्यद' प्रसिद्ध झाल्यागामून विद्वानाचे लक्ष या काव्यात व कालिदासाच्या प्रघात दिसणाऱ्या साम्याकडे वळले व त्याच्यात दोन तट पडले. प्रो. कोवेल सारख्या युरोपीय व काही हिंदी गणोपकांनी, या साम्यावरून कालिदासाने आपल्या कल्पना अश्वघोषाच्या काव्यातून घेतल्या, अर्थात् तो त्यानंतर म्हणजे इ. स. च्या पहिल्या शतकानंतर* होऊन गेला, असे मानले, तर उलट प्रो. शारदारजन रे, प्रो. चट्टोराध्याय बगैरिती अश्वघोषानेच कालिदासाच्या कल्पना चोरल्या असे दाखवून छिन्नपूर्व पहिले शतक हा कालिदासाचा काळ निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला. या वादाचा विचार करण्यापूर्वी एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे, ती ही की मागील कोनतही मन सिद्ध झाले तरी त्यामुळे त्यांपैकी कोणाही कवीच्या अभिमान्यास वाईट वाटण्याचे कारण नाही. कारण राजरोसराने म्हटल्याप्रमाणे 'सर्वोऽपि परेभ्य एव व्युत्पद्यते,' प्रत्येक प्रपकार पूर्वजाचे भाडवळ घेऊन ध्यापार करीत असतो तेव्हा निश्चिंत मनाने या दोन कवींचे कालदृष्ट्या पौराणिक ठरविण्याकरिता या साम्यस्थलाचा विचार करण्यात अडचण येऊ नये. हे साम्य दोन प्रकारचे आहे—प्रसंगसाम्य व शब्दायोजित-साम्य. पैकी पहिल्याचा विचार करता अर्गा काही साम्यस्थळे अश्वघोषाचे

* अश्वघोष हा सुमारे इ. स. पूर्व १०० मध्ये काश्मिरात जन्मला होता. पुढील हिंदी व युरोपीय विद्वानांचे मते यमिष्याने इ. स. ७८ मध्ये मुरु होणारा सध्याचा कालिदास हाच अश्वघोषाचा काळ निश्चित करिते असा हा धरला जातो.

‘सौंदर्यद’ व कालिदासाचे ‘कुमारसम्भव’ यात आढळता अश्वघोषाच्या काव्यात शाक्यकुलोत्पन्न नशाने बौद्धधर्म वसा र्खावारला याची कथा आहे बुद्धाने विविध प्रकारानी समारत्याग करण्याविषयी नंदाला उपदेश केला, तरी भिक्षु होण्यास त्याचे मन घेईना पुढे फारच आग्रह झाल्यावर त्याने मोठ्या नाखुपीने समति दिली व आपले मूंडन करविले ही चानमी सुंदरीला कळताच तिला अत्यंत दुःख झाले तिच्या शोकाचे वर्णन या काव्याच्या सहाव्या सर्गात आले आहे त्यात व ‘कुमारसम्भवा’त शक्यते मदनाला भस्म केल्यावर रतीने केलेल्या तिलापाचे जें वर्णन आले आहे, त्यात काही ठिकाणी बरेच साम्य आढळते तसेच त्यानंतरच्या सर्गात वर्णिलेल्या नदविलापात व ‘रघुवंशा’तल्या अजविलापात काही बाबतीत प्रसंगसाम्य आहे तथापि ह्यांपैकी एकावरून दुसरा सुचला असला पाहिजे असे म्हणण्यादरम्यान ते निर्णायक नाही अशाच तऱ्हेचे आणखीही दाही ममान प्रसंग या दोन कवींच्या काव्यात दाखविता येतील. ‘बुद्धचरिता’त (सर्ग ३) शीतलूत तरुण गौतम पित्राज्ञेने विहारार्य नगरावाहेर जात असता त्याला पाहण्याकरिता पुरस्त्रियाची झालेली गर्दी व ‘कुमारसम्भवा’त (सर्ग ७) विवाहाकरिता शकर हिमालयाच्या ओपधिप्रस्थ नामक नगरात व ‘रघुवंशा’त (सर्ग ७) इंदुमतीस्वयंवरांतर अज कुडिनपुरात प्रवेश करताना तदवलोकनार्थ नगरस्त्रियाची उडालेली घादल यातील प्रसंगसाम्याकडे संशोधकाचे लक्ष गेले व त्यावरून दोन्ही पक्षानी निन्नभित्त अनुमाने काढली आहेत. पण या बाबतीतही, असले प्रसंग नेहमी घडतात यामुळे प्रतिभासपन्न कवीचे त्याकडे साहजिक लक्ष जाणे शक्य असते असे म्हणता येईल. ६० स० च्या १० व्या शतकात होऊन गेलेल्या पद्यगुप्त कवीनेही आपल्या ‘नवसाहसाकरिता’ काव्यात या तऱ्हेचाच प्रसंग वर्णिला आहे, त्यावरूनही ही गोष्ट स्पष्ट होईल दुसरे असे की या दोन्ही कवींच्या वर्णनात फारच थोडे कल्पनासाम्य आहे दोन्ही वर्णने काळजीपूर्वक वाचून खालील एका ठिकाणी मात्र आम्हास किंचित् कल्पनासाम्य आढळले—

अश्वघोष—वातायनेभ्यस्तु विनि सृतानि परस्पोपासितकुंडलानि ।

स्त्रीणां विरेजुमुंक्षपंकजानि सक्तानि हर्म्येण्विव पंकजानि ॥

उद० ३, १९.

कालिदास-तासां सुसैरासवगन्धगमैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।

धिलोलनेत्रभ्रमरैर्गोवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥

कुमार० ७, ६२; रघु० ७, ११.

या दोन वर्णनात खिडक्यातून पाहणाऱ्या स्त्रियाच्या मुलाना कमलसमूहाची उपमा दिली आहे. अश्वघोष ही उपमा देऊन थावला आहे तर कालिदासाच्या पद्यात त्याच्या नेहेनीच्या पद्मोप्रमाणे या कल्पनेचा पूर्ण विकास केला आहे. यावरून अनुमानच काढावयाचे तर कालिदासाची कल्पना नंतरची असावी हेच म्हणता येईल.

आता शब्दार्थसाम्याचा विचार करू. प्रो चट्टोपाध्याय यांनी 'कालिदासाचा काल' (*The Date of Kalidasa*) या आपल्या निव्वात कालिदास व अश्वघोष यांच्या काव्यातील शब्दार्थसाम्य वसोतीने तपासले असून त्याची बरीच उदाहरणे दिली आहेत. पण त्यापैकी चार पाचच विशेष साम्य दाखवितात बाही तर अशी आहेत की ती इतरवही-उदाहरणार्थ वाल्मीकि रामायणातही-आढळतात. तेव्हा त्यावरून कोणतेही अनुमान काढणे योग्य होणार नाही उदाहरणार्थ खालील पद्यातील साम्य पहा—

अश्वघोष—वाता वयुः स्पर्शसुखा मनोज्ञा दिव्यानि वासांस्यवपातयन्तः ।

सूर्यः स एवाम्यधिकं चकाशे जज्वाल सौम्याधिर्निरितोऽग्निः ॥

बुद्ध० १, ४१.

कालिदास-दिशः प्रसेदुर्भरतो वयुः सुखाः प्रदर्शिताचिह्नविरग्निरादरे ।

यमूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय सादृशाम् ॥

रघु० ३, १४. ;

या दोन उलान्यात वरेच कल्पनासाम्य आहे यात शंका नाही तथापि अशी वर्णने करण्याचा सर्वसाधारण कविसप्रदाय असल्याने यापैकी एक वर्णन वाचल्याशिवाय दुसरें मुचलेच नसते असे म्हणता येत नाही. शिवाय दोघाही कवींनी आपल्या कल्पना वाल्मीकिरामायणातून घेतल्या असणे शक्य आहे. विश्वामित्राबरोबर रामलक्ष्मण यज्ञरक्षणार्थ अयोध्येतून निघाल्या वेळेचे वाल्मीकीने केलेले वर्णन पहा—

ततो वायुः सुरास्पर्शो नीरजस्को यथो तदा ।

विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा राजीवलोचनम् ॥

पुष्पवृष्टिर्महर्षसासीद्देवदुंदुभिनि म्यनैः ।

शंसदुंदुभिनिर्घोषं प्रयाते तु महारत्ननि ॥ बालवाण्ड १२, ४-५.

सरस्वतीच्या साम्राज्यांत विशिष्ट करूपांच्या मक्ता कोणाही कवीला दिला नाही. म्हणून कल्पनासाम्याबरोबरच उक्तासाम्य असेल तरच उत्तनवारीचा आरोप लागू पडेल. अशी फारच थोडीं स्वळें या दोन कवींच्या वाक्यात दाखविता येतात. त्यातील काहीचा विचार करूं.

१. अश्वघोष-तं गौरवं बुद्धगतं चक्रे भार्यानुशासः पुनराचक्रेपं ।

सोऽनिश्चयाच्चापि ययौ न तरथौ तरंस्तरङ्गेष्विव राजहंसः ॥

सौन्दर० ४, ४२.

कालिदास—तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयाष्टि-

निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्धरन्ती ।

मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न यया न तस्थौ ॥ कुमार० ५, ८५.

२. अश्वघोष-आदित्यपूर्वं विपुलं कुलं ते नवं वयो वीसमिदं वपुश्च ।

करमादित्यं ते मतिरक्रमेण भिक्षाक पद्माभिरता न राज्ये ॥

बुद्ध० १०, ४.

कालिदास-एकातपत्रं जगतं प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।

अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् विचारमूढः प्रतिभासि मे स्वम् ॥

रघु० २, ४७.

३. अश्वघोष-द्वंद्वानि सर्वस्य यतः प्रसक्तान्यलाभलाभप्रभृतीनि लोके ।

अतोऽपिनैकान्तमुखोऽस्ति कश्चिन्नैकान्तदुःखं पुरुषं पृथिव्याम् ॥

बुद्ध० ११, ४३.

कालिदास-कस्थैकान्तं सुखमुपगतं दुःखमेकान्ततो वा

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ मेघदूत २१४.

या उताऱ्यांतील साम्य आश्चर्यकारक आहे व याबद्दल एका कवीची काव्ये दुसऱ्याने वाचली असावीत असे निःसशयपणे म्हणतां येईल. पण केवळ या

उताऱ्यावरून कोणी कोणाची नक्कल केली हे सांगणे कठीण आहे. अश्वघो-
पापेक्षा कालिदासाच्या वरील पद्यात अविक्त लालित्य आहे हे कोणीही व बूल
करील पण अश्वघोष हा महान उरवेज्ञानी होता, सर्वनाधारण जनाचे मन
आकर्षण करण्याकरिता आपण हों काव्ये लिहावयात घेतली, असे त्याने
स्वतःच म्हटले आहे त्याची प्रतिभाही असामान्य होती यात संशय नाही.
तथापि काव्यनिर्मिति हा त्याचा प्रधान उद्देश नसल्याने आपल्या काव्याचे
संस्करण करण्याकडे त्याचे तितकें लक्ष नव्हतें. याच्या उलट कालिदासाचे.
त्यामुळे "त्याने अश्वघोषाच्या कल्पना व काही प्रमाणानि शब्दयोजनाही
उचलून त्याच्यावर जास्त संस्कार करून त्या आपल्या काव्यात योजिलेल्या
दिसतात" असे काही म्हणतील तर दुसरे "सर्वच ठिकाणी कालिदासापेक्षा
अश्वघोषाच्या काव्यात कृत्रिमता जास्त दिसते व संस्कृत काव्येतिहासात
'जितकी जास्त कृत्रिमता तितका कवि नतरचा' हा सामान्य नियम
असल्याने अश्वघोष कालिदासानंतरचा", असे प्रतिपादितील तेव्हा या वादा-
चा निर्णय करण्याकरिता दुसरे काही गमक पाहिले पाहिजे उदाहरणार्थ
एकाचे काही विशिष्ट शब्दप्रयोग होत ते दुसऱ्याने उचलले असे दाखविता
आले तर या वादनीत निर्णय देण्यास मदत होईल. या दुष्टीने या कवींची
काव्ये वाचताना आम्हास एक प्रमाण दिसले तें वाचकापुढे मांडतो.

अश्वघोषाची काव्ये वाचताना त्याने 'प्रागेव' या शब्दद्वयाचा
उपयोग संस्कृत 'दिमूत' अर्थां म्हणजे 'मग ... विषयीं काय विचारवे!'
असा अर्थ ध्येय करण्यास अनेकदा केलेला आढळतो उदाहरणार्थ
खालील श्लोक पहा—

— श्वमाद्या महात्मानो विषयान् गहिंतामपि ।

रतिहेतोर्षुंभुजिरे प्रागेव गुणसाहितान् ॥ बुद्ध० ४, ८१.

मोतिशाम्प्रज्ञ उदायो नामक गीतभाषा मित्र त्याचे विरक्त मन विषयोर-
भोगाकडे वळविण्याकरिता प्राचीन कथानून अनेक उदाहरणे देऊन म्हणतो,
'अशा प्रकारें मोठमोठ्या लोकांनी भोगलाल्सेने निघ विषयाचाही उपभोग
घेतला आहे, मग चांगल्या विषयाविषयीं तर बोलावयासच नको' 'प्रागेव'
याचा या अर्थां उपयोग संस्कृत बौद्ध वादग्रमान इतरत्रही* अनेक ठिकाणीं

*प्राग्भाषे बुद्ध० ४, १०, आर्यशुद्धत वाक्कमन्त्वा पृ ५१ इत्यादि स्वकें पहा.

आढळतो पण हिंदु वाङ्मयात कोठेही आढळत नाही व म्हणून प्रो आपट्याच्या संस्कृत कोशात व इतर अमरकोशादि प्राचीन संस्कृत कोशातही त्याचा हा अर्थ दिलेला नाही पण आश्चर्याची गोष्ट ही की कालिदासाच्या 'ऋतुसंहार' या काव्यात एका श्लोकात (६, २३) त्याचा असा प्रयोग केला आहे—

हुन्दै सविभ्रमवधूहरितावदाते-
रद्योतितान्युपवनानि मनोहराणि
चित्त मुनेरपि हरन्ति निवृत्तराग
प्रागेव रागमलिनानि मनासि यूनाम् ॥

‘विलासी युवतीच्या हास्याप्रमाणे शुभ्र अशी जी कुन्दपुष्पे त्यानी उज्ज्वल झालेली उपवने मनीचेही विरक्त चित्त आकर्षितात, मग अनुरागयुक्त अशी तरुणाची मने ती आकर्षिती’ यात नवल काय ?’

यातील ‘प्रागेव’ याचा हा प्रयोग संस्कृत टोकाकारास इतका अपरिचित आहे की त्यापैकी एकाचे ‘मुनिचित्तापहरणा’ प्रागेव असे त्याचे व्याख्यान केले आहे पण ते असावे तितके समपक नाही यावरून कालिदासाने संस्कृत बौद्ध ग्रंथ, विशेषत आपल्या पूर्वीच्या कवींचीं काव्ये, वाचली होती हे सिद्ध होत नाही काय ? कालिदास ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकात हाऊन गला असे मानले तर त्यापूर्वी संस्कृत भाषेत बौद्ध वाङ्मय होते असे मानावे लागेल पण ख्रिस्तात्तर पहिल्या शतकात महायान पंथाचा उदय झाल्यावरच बौद्ध शब्द संस्कृत भाषेत ग्रंथरचना करू लागले तर पूर्वी त्याचे ग्रंथ पाली भाषेत होते हे विद्वानास माहीत आहे तेव्हा कालिदासास अद्वेषोपापूर्वी म्हणजे ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकात घालता येत नाही याच्या उलट तो गुप्तकालात किंवा तदनंतर झाला असेल्येस प्रथम प्रथम त्याने आपल्या पूर्वीची बौद्ध कवींची काव्ये वाचली असतील व त्यातील काही विशिष्ट शब्दप्रयोग न वळत त्याच्या प्रथम प्रथमच्या काव्यात आठे असतील पुढे हे प्रयोग हिंदु ग्रंथात येत नाहीत असे ध्यानात आल्यावर ते त्याने टाळते असतील अस अनुमान करता येते

(५) भीटा येथील पदक-इ स १९०९-१० मध्ये प्रयागाजवळ असल्या भीटा या गावी वेलेल्या उत्खननात एका मोठ्या आकाराचे

रेवाळ माती-(terra cotta) चे पदक सापडले त्यावर मध्यमार्गी चार घोड्यांच्या रथात दोन व्यक्ति बसलेल्या दिसतात. पुढे जरत्कारु-मारखा एक अम्बिपत्र मात्र राहिलेला मनुष्य, मागच्या बाजूस एक झोपडी व जवळच एका वृक्षाजवळ एक ललनाट्टीही दिसते. खालच्या बाजूस मत्स्यकमलादिकानी युक्त असा तलाव व मध्यमार्गी एक व्यक्ति व त्याच्या बाजूस दोन हरिण व एक पिसारा उभाहून नाचत बसलेला मोर ही दृग्गोचर होनात.* यावरून ह्या पदकात 'शाकुंतला'च्या प्रथमांकातील दृश्य दाखविले आहे असे प्रो. शारदारजन रे यांनी अनुमान केले आहे रथातील दोन व्यक्ति त्या दुष्यन्त व त्याचा सारथि, पुढील जरत्कारु-मारखा मनुष्य म्हणजे ऋष्याश्रमातील तापनी, साहाजवळची स्त्री म्हणजे शकुंतला, असे त्यांचे म्हणणे आहे हे पदक शुगकालातील आहे असे काही विद्वानांचे मत आहे त्यावरून कालिदास ख्रिस्ती शकापूर्वी होऊन गेला असे प्रो. रे यांचे अनुमान आहे †

या अनुमानातही काही तथ्य नाही. वाघी हे पदक शुगकालातीलच असे विधान करण्यास भक्कम पुर्तुगा नाही दुसरी गोष्ट ही की पदकावरील तीन 'शाकुंतला'तील आहे असे मानण्यास काही बडवणी आहेत. रथाच्या पुढे हरिण पळत आहेत असे दाखविले नाही. पुढे जाणा नव्हती म्हणून तो खाली दाखविला असे म्हणावे तर तेथे एक नमून दोन हरिण दिसतात व तेथेही ते भौतीने पळत नमून विहार करीत आहेत असे वाटते. कारण जवळच मोर आपला पत्ताहटि पिसारा उभाहून नाचताना दिसतो. यावरून दत्त गौतम रथात बसून विहार करण्याकरिता जात असता त्याला मार्गात एक वृक्ष मनुष्य भेटतो व त्यावरून त्याला दादंकाची प्रथम कल्पना येते असे जे अनेक प्राचीन बौद्ध ग्रंथात वर्णिलेले आढळते तेंच येथे शिल्पकाराने दाखविले असावे. ही कल्पना जास्त संपुक्तिक भासते. 'बुद्धचरिता'तील असे अनेक प्रसंग प्रस्तरादिकावर चित्रित करण्याचा

*Cambridge History of India, Vol.I (Ancient India) मध्ये दिलेला या पदकाचा फोटो पहा.

†Ray Kulidasa's *Shakuntala* (1920), Introduction p 9.

पूर्वी प्रघात होना हें साचो येथील तोरणावळून मिळ झाले आहे. उलट 'शाकुंतला'दि नाटकातील दृश्ये अशा प्रकारे पदकांवर उमटविण्याचा प्रघात नव्हता व त्यात काही हेतूही दिसत नाही *

कालिदास ग्रिम्नपूर्व पहिल्या शतकात होऊन गेला हे मन अनेक भारतीय विद्वानांनी प्रतिपादिले आहे व त्याला दत्तक्याचा आचार असल्यावरून सर्वसाधारण वाचकांचा तेच मत्त मानण्याचा स्वाभाविक कल असतो, म्हणून या मताचे इतके सविस्तर परीक्षण केले. या मताच्या सिद्धार्थे कालिदासकालीन वायदा, त्याच्या प्रयातील अकृत्रिम-रम्यता, इत्यादि प्रमाणे काही शोधवानी पुढे माडली आहेत, पण ती सर्वांना पटण्यासारखी नाहीत. विस्तारभयास्तव या पक्षाचे परीक्षण येथेच संपवून दुसऱ्या मताकडे वळू

ख्रिस्तोत्तर पांचवें शतक

रघुवशाच्या चौथ्या सर्गात रघूच्या दिग्विजयाचे वर्णन करिताना कालिदासाने खालील श्लोक घातले आहेत—

तत प्रतस्थे कौबेरी भास्वानिव रघुर्दिशम् ।

शरैरस्रैरिवोदीच्यामुद्गरिप्यन् रसानिव ॥

विनीताश्वध्रमास्तस्य बंधुतीरविचेष्टनैः ।

दुधुपुर्वगजिनः स्कंधाह्वं प्रकुंडुमकेतरान् ॥

तत्र हृणायरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।

कपोलपाटनादेनि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ खडक, ४, ६६-६८.

या श्लोकांत रघूने उत्तरेत वधु नदीच्या तीरावर हृणाचा पराभव केला असे वर्णन आले आहे 'अमरकोशा'च्या धीरस्वामी या टीकाकारानेही केदाराला बाल्होद का म्हणतात याचे स्पष्टीकरण करताना या श्लोकाचा उल्लेख केला आहे, त्यावरून ही वधु नदी बाल्होद (पूर्वीचा बॅन्किपुत्रा किंवा सध्याचा ब्रह्म)या देशांतून वाहणारी अंबकानदीच होय हें स्पष्ट आहे. हृणानी ओं-स्तम् नदीवर इ.स. ६५० च्या सुमारास जापले राज्य स्थापले व पुढे लोकरच

* K. Chattopadhyaya The Date of Kalidasa, pp. 157-8.

हिंदुस्थानावर स्वारी केली ही स्वारी कुमारगुप्ताच्या कारकीर्दीच्या शेवटी झाली असावी तिचा मुवराज स्कन्दगुप्ताने मोठ्या शौर्याने प्रतिकार केला असे इ. स. ४५५-४५६ च्या काठेवाडातील गिरनार पर्वताजवळच्या शिलालेखावरून सिद्ध झाले आहे. 'रघुयशा'त हूण ऑक्सस नदीवर होते असे कालिदासाने वर्णिले आहे ही परिस्थिति त्याच्या वेळची असावी व त्यावरून तो ग्रंथ इ. स. ४५० (ऑक्सस नदीच्या वाठी हूणराज्य स्थापित होण्याचा काळ) व ४५५-४५६ (गिरनार शिलालेखाचा काळ) याच्या दरम्यान लिहिला असला पाहिजे. म्हणून कालिदास पाचव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास होऊन गेला असावा असे प्रो. पाठक यानी प्रतिपादिले आहे *

हूँ अनुमानही निर्णायक आहे असे वाटत नाही इ. स. च्या पाचव्या शतकापर्यंत हिंदी लोकांस हूण लोकांची माहिती नव्हती असे जे प्रो. पाठकानी गृहीत धरले आहे ते खरे नाही. पारश्याच्या 'अवेस्ता' ग्रंथात व आपल्या 'महाभारता'तही हूणांचा उल्लेख आहे इ. स. च्या तिसऱ्या शतकात लिहिलेल्या 'ललितविस्तर' ग्रंथात बुद्धाने आपल्या वाळपणी शिकलेल्या लिपींची नावे आली आहेत त्यात हूणलिपीचा अतर्भाव केलेला आहे ख्रिस्तपूर्व १४० च्या सुमारास हूणानी 'यूपची' (ज्यांना पुढे कुशान ही सज्ञा प्राप्त झाली त्या) लोकाना ऑक्सस नदीच्या दक्षिणेस पिटाळून लावले तेव्हापासून ऑक्ससच्या उत्तरेस त्यांचा अमल असावा किंवा निदान बरचेवर त्या बाजूस त्यांची टोळघाड येत असावी. तेव्हा ख्रिस्तोत्तर पाचव्या शतकात त्यांनी ऑक्सस नदीच्या काठी राज्य स्थापित करून ते त्या नदीच्या उत्तरेस आहेत हे कालिदासासारख्या चौकस माणसास माहित नसणे अशक्य आहे. व म्हणून त्यांचा काळ इ. स. च्या पाचव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत ओढण्याची जरूरी नाही.

ख्रिस्तोत्तर सहावें शतक

इ. स. च्या सहाव्या शतकात हिंदुस्थानात सस्कृत विद्येचे पुनरुज्जीवन झाले, त्या वेळी कालिदास झाला असावा, असे मत प्रो. मॅक्समूलरने प्रथम पुढे मांडले. अनेक कारणामुळे त्याचे हूँ मत आता कोणी मानित नाही.

पण अलीकडे काही विद्वानांनी दुसऱ्या वरही प्रमाणावरून ते मत सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. कं. महामहोपाध्याय हरप्रसाद रास्त्री यानी 'बिहार व ओरिसा रीसर्व सोसायटी जनरल'च्या व्हॉ १ व २ मध्ये व धारवे रा का कृ लेले व शि का. ओरु यानी 'विविधज्ञानविस्तार' पु० ५३ मध्ये या मनाच्या सिद्धार्थ वनेक प्रमाणे पुढे माडकी आहेत विस्तारमयास्तव त्याच्या प्रत्येक प्रमाणाचा योग्य विचार करणे शक्य नाही. तथापि काही मुख्य प्रमाणे थोडक्यात पुढे माडून त्याचे परीक्षण करू

(१) यशोधर्मदेव-विश्वमादित्य व मातृगुप्त-कालिदास प्रसिद्ध चिनी प्रवासी ह्युएनत्संग हा इ स ६२९ ते ६४५ पर्यंत हिंदुस्थानात प्रवास करित होता त्याने माळव्यांत (Malava) शिलादित्य या नावाच्या राजाने सुमारे ५३० ते ५८० पर्यंत पन्नास वर्षे राज्य केले असे म्हटले जाते. बल्हणवृत्त 'राजनरगिणी'वरून असे दिसते की उज्जैनीच्या विश्वमादित्याने काश्मीरच्या सिंहासनावर आपला विद्वान मित्र व कवि मातृगुप्त यास बसविले होते. विश्वमादित्याच्या मृत्यूनंतर मातृगुप्ताने गादी सोडली व नंतर राज्याचा सारा चारस प्रवरसेन हा राजा झाला. त्याने स्थापिलेले प्रवरपूर ह्युएनत्संगाच्या वर्णनावरून सहाव्या शतकात बसलेले दिसते. तेव्हा विश्वमादित्याचाही काळ सहावे शतक हाच धरला पाहिजे. यास्तव ह्युएनत्संगने वर्णिलेला माळव्याचा राजा शिलादित्य व हा विश्वमादित्य हे एकच असावेत. 'राजनरगिणी'त या विश्वमादित्याने शकाचा उज्जैद केला असे म्हटले आहे. याच शतकात माळव्यांत यशोधर्मदेव नावाचा एक प्रबळ राजा होऊन गेला. त्याचे दोन बहीरे व लेख* मंदोत्तर योग्य सापडले आहेत. त्यांवरून त्याने मिहिरकुल या बलाढ्य हून राजाचा पराभव केला होता, आपडे साग्राग्य गुप्त व हून राजाच्या साग्राग्यापेक्षाही जास्त विातीने केले होते व 'राजाधिराज' 'परमेश्वर' हीं विरडे धारण केली होती असे समजते. यशोधर्मदेव हाच ह्युएनत्संगाचा शिलादित्य व बल्हणाचा ह्यु-विश्वमादित्य. याने पराजित केलेल्या हूनांचाच बल्हणाने व अरुबेशणीने शक म्हटले असावे. या विश्वमादित्याने ज्याला काश्मीरच्या सिंहासनावर बसविले तो

* चांदी पृष्ठ व म. ५१२ना आहे.

मातृगुप्त हाच कालिदास असावा मातृगुप्ताने काश्मीरच्या राज्याचा त्याग केल्यावर प्रवरसेन गादीवर आला त्याच्या नावाने प्रसिद्ध असलेले 'सेतुबध' हे प्राकृत काव्यही विक्रमादित्याचे आज्ञेवरून कालिदासाने लिहिले असा विद्वानात आख्यायिका प्रचलित होतो असे त्या काव्याच्या एका अक्षरकालीन टीकाकाराच्या उल्लेखावरून दिसते त्यावरूनही विक्रमादित्य, प्रवरसेन व कालिदास हे समकालीन होते हेच सिद्ध होते.

वरील प्रमाणावर अनेक ठिकाणी आक्षेप घेता येईल. ह्यूएनत्संग ज्याला 'मोलापो' (Molapo) म्हणतो तो प्रदेश कोणता याबद्दल विद्वानात पुष्कळ चर्चा झाली आहे. तिचा विचार करून व्हिन्सेन्ट स्मिथ* या प्रसिद्ध इतिहासलेखकाने ठरविले आहे की मही नदीचे खोरे, साबरमतीच्या पूर्वेकडील थोडा भाग व दक्षिण राजपुतान्याचा डोंगराळ प्रदेश या भागा-लाच ह्यूएनत्संग 'मोलापो' म्हणत असावा. त्याची राजधानी उज्जैनो नव्हती. कारण याच चिनी प्रवासाने पुढे उज्जैनचे राज्य निराळं होते असे बघिले आहे ह्यूएनत्संगने ज्याची अत्यंत धार्मिक म्हणून स्तुति केली आहे तो यशोधर्मन् नसून बलभीचा पहिला सिलालित्य होय असे प्रो. सिल्व्हन् लेव्ही यानी दाखविले आहे 'राजनरगिणी' हा ग्रंथ इसच्या चाराव्या शतकात लिहिलेला तो त्या काळाच्या इतिहासापुरता विश्वसनीय असला तरी प्राचीन काळाविषयी तसा नाही उलट त्यात बऱ्याच अतभसनीय व अनिश्चोक्तीच्या गोष्टी भरलेल्या आहेत हे सिद्ध झाले आहे यशोधर्मन् हाच विक्रमादित्य असता तर त्याने 'राजाधिराज' व 'परमेश्वर' या विश्वाप्रमाणे विक्रमादित्य ही मानार्ह पदवी आपल्या लेखात उल्लेखिली असती त्याला 'शकारि' तर मुळीच म्हणता येत नाही कारण ख्रिस्तोत्तर सहाव्या शतकात शकांचे नांव कोठेच येत नाही. मातृगुप्त हाच कालिदास असता तर कल्हणाने त्याच्या वर्णनार्थ जे दोनशें श्लोक लिहिले त्यात एकदा तरी तसा उल्लेख केला असता. मातृगुप्ताने प्रवरसेनाकरिता 'सेतुबध' काव्य लिहिले असणे शक्य नाही कारण—(१) 'राजनरगिणी'त तसा उल्लेख नाही; (२) प्रवरसेनाचे व विक्रमादित्याचे वैर होणे असे

पण अलीकडे काही विद्वानांनी दुसऱ्या काही प्रमाणावरून तें मत सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. कं. महामहोपाध्याय हरप्रसाद शास्त्री यांनी 'बिहार व ओरिसा रीमचे सोसायटी जर्नल'च्या व्हॉ १ व २ मध्ये व घाटचे रा. का. कृ. लेले व शि. का. ओक यांनी 'विविधज्ञानविस्तार' पु० ५३ मध्ये या मताच्या सिद्धयर्थ अनेक प्रमाणे पुढे मांडली आहेत. विस्तारभयास्तव त्यांच्या प्रत्येक प्रमाणाचा येथे विचार करणे शक्य नाही. तथापि काही मुख्य प्रमाणे थोडक्यात पुढे मांडून त्यांचे परीक्षण करू.

(१) यशोधर्मन्-विक्रमादित्य व मातृगुप्त-कालिदास. प्रसिद्ध चिनी प्रवासी ह्युएनत्संग हा इ. स. ६२९ ते ६४५ पर्यंत हिंदुस्थानात प्रवास करित होता. त्याने माळव्यात (Malava) शिलादित्य या नावाच्या राजाने सुमारे ५३० ते ५८० पर्यंत पन्नास वर्षे राज्य केले असे म्हटले आहे. कल्हणवृत्त 'राजतरंगिणी'वरून असे दिसते की उज्जैनीच्या विक्रमादित्याने वारमीरच्या सिंहासनावर आपला विद्वान मित्र व कवि मातृगुप्त यास बसविले होते. विक्रमादित्याच्या मृत्यूनंतर मातृगुप्ताने गादी सोडली व नंतर राज्याचा सारा वारस प्रवरसेन हा राजा झाला. त्याने स्थापिलेले प्रवरपूर ह्युएनत्संगाच्या वर्णनावरून सहाव्या शतकात बसलेले दिसते. तेव्हा विक्रमादित्याचाही काळ सहावें शतक हाच धरला पाहिजे. यास्तव ह्युएनत्संगने वर्णिलेला माळव्याचा राजा शिलादित्य व हा विक्रमादित्य हे एकच असावेत. 'राजतरंगिणी'त या विक्रमादित्याने शकाचा उच्छेद केला असे म्हटले आहे. याच शतकात माळव्यात यशोधर्मदेव नावाचा एक प्रबळ राजा होऊन गेला. त्याचे दोन बहीरेव लेख* मंदोसर येथे सापडले आहेत. त्यावरून त्याने मिहिरबुल या बलाढ्य हूण राजाचा पराभव केला होता, आपले साम्राज्य गुप्त व हूण राजांच्या साम्राज्यापेक्षाही जास्त विस्तीर्ण केले होते व 'राजाधिराज' 'परमेश्वर' ही विदर्भे पारण केली होती असे समजते. यशोधर्मन् हाच ह्युएनत्संगाचा शिलादित्य व बट्टणाचा ह्यु-विक्रमादित्य. याने पराजित केलेल्या हूणांनाच बट्टणाने व अल्बेदगीने चव म्हटले असावे. या विक्रमादित्याने ज्याला वारमीरच्या सिंहासनावर बसविले तो

* बार्बरी एक इ. स. ५१२चा आहे.

मातृगुप्त हाच कालिदास असावा. मातृगुप्ताने काश्मीरच्या राज्याचा त्याग केल्यावर प्रवरमेन गादीवर आला त्याच्या नावाने प्रसिद्ध असलेले 'सेतुबध' हे प्राकृत काव्यही विक्रमादित्याचे आश्रयस्थ कालिदासाने लिहिले अशी विद्वानां आख्यायिका प्रचलित होती असे त्या काव्याच्या एका अक्षरकालीन टीकाकाराच्या उल्लेखावरून दिसते त्यावरूनही विक्रमादित्य, प्रवरमेन व कालिदास हे समकालीन होते हेच सिद्ध होते.

वरील प्रमाणावर अनेक ठिकाणी आशेष घेता येईल ह्यूनत्संग ज्याला 'मोलापो' (Molapo) म्हणतो तो प्रदेश कोणता याबद्दल विद्वानां पुष्कळ चर्चा झाली आहे तिचा विचार करून व्हिन्सेन्ट स्मिथ* या प्रसिद्ध इतिहासलेखवाने ठरविले आहे की मही नदीचे खोरे, साबरमतीच्या पूर्वेकडील थोडा भाग व दक्षिण राजपुतान्याचा डोंगराळ प्रदेश या भागा-लाच ह्यूनत्संग 'मोलापो' म्हणत असावा त्याची राजधानी उज्जैनची नव्हती. कारण याच विनी प्रवासाने पुढे उज्जैनचे राज्य निराळें होत असे वर्णिले आहे. ह्यूनत्संगने ज्याची अत्यंत घामिक म्हणून स्तुति केली आहे तो यनोवर्धन नमून दलभीचा पहिला शिलालेख होय असे प्रो. सिल्व्हन लेव्हो यानी दाखविले आहे 'राजनरगिणी' हा ग्रंथ इसच्या बाराव्या शतकात लिहिलेला तो त्या काळाच्या इतिहासापुरता विश्वसनीय असला तरी प्राचीन काळाविषयी तसा नाही उलट त्यात बऱ्याच असंभवनीय व अनिश्चयानेच्या गोष्टी भरलेल्या आहेत हे निश्चिंत झाले आहे यशोवर्धन हाच विक्रमादित्य असता तर त्याने 'राजाधिराज' व 'परमेश्वर' या विरुदाप्रमाणे विक्रमादित्य ही मानाहूँ पदवी आपल्या लेखात उल्लेखिली असती त्याला 'शकारि' तर मुळीच म्हणता येत नाही. कारण धिस्तोत्तर सहाव्या शतकात शकांचे नाव कोठेच येत नाही. मातृगुप्त हाच कालिदास असता तर वल्हणाने त्याच्या वर्णनार्थ जे दोनशे श्लोक लिहिले त्यात एकदा तरी तसा उल्लेख केला असता. मातृगुप्ताने प्रवरसेनाकरिता 'सेतुबध' काव्य लिहिले असें शक्य नाही. कारण—(१) 'राजनरगिणी'त तसा उल्लेख नाही; (२) प्रवरसेनाचे व विक्रमादित्याचे वर होते असे

कल्हणाने वर्णिले आहे मेव्हा प्रवरसेनाकरिता विप्रमादिस्थाने वालिदासास तें काव्य लिहिण्यास आज्ञा केली असेल असे वाटत नाही, (३) प्रवरसेने गज्यावर आल्यावर त्याने आग्रह केला तरी मसतगुप्त काश्मीराने राहिला नाही, तर लागलीच पाशीस जाऊन त्याने सन्यास घेतला (राजतरङ्गिणी ३, २९०-३२०), असे कल्हणाने वर्णिले आहे. यावरून वरील गोष्ट अशक्य होय हें दिसून येईल

(२) वराहमिहिराच्या ग्रंथांतलं साम्ब—वराहमिहिर सहाव्या शतकात होऊन गेला हे निश्चित आहे त्याने दृक्प्रत्ययानुरूप अयनत्रिदु निश्चित केले व त्याच्या वेळेपासून वर्षांक्रतूची प्रवृत्ति आपाढाचे आरंभ मानण्यात येऊ लागली. तत्पूर्वी श्रावणात इक्षिणायनाचा व म्हणून वर्षांक्रतूचा आरंभ मानला जात असे असे त्याच्या ग्रंथातील विधानावरून दिसते कालिदासाने आपल्या 'मेघदूतांत 'आपाढस्य प्रथमदिवसे मेघमासिल्लिप्तसानुम्' इत्यादि वर्णनाने वर्षांक्रतूचा आरंभ आपल्या वेळी आपाढात होत होना असे दाखविले आहे. म्हणून तो वराहमिहिराचा समकालीन किंवा नंतरचा असावा. इतरत्रही अनेक ठिकाणी वराहमिहिराच्या ग्रंथातून त्याने ज्योतिषविषयक कल्पना घेतलेल्या दिसतात. याकरिता खालील उदाहरणे पाहो—

(अ) वराहमिहिर—भूच्छायां स्वग्रहणे भास्करमकं ग्रहे प्रविशतीन्दुः।

बृहत्संहिता—राहुचार.

कालिदास—छाया हि भूमे शशिनो मलत्वे-

नारोपिता शुद्धिमत प्रजाभिः ॥ रघु० १४, ४०.

या दोन्ही ठिकाणी भूमीच्या छायेमुळे चंद्राला ग्रहण लागतें असे म्हटले आहे

(आ) वराहमिहिर—सलिलमये शशिनि श्वेदीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशाम् ।

बृहत्संहिता—चंद्रचार.

कालिदास—पुषोप वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव चालचंद्रमाः।

रघु० ३, २२.

या दोन्ही स्थळी चंद्र मूर्त्याच्या विरण्यानी प्रकाशित होतो ही कल्पना आली आहे तेव्हा वराहमिहिर व कालिदास हे दोघेही विप्रमादित्याच्या नवरत्नापंक्ती होते या परंपरागत गोष्टीत तथ्य असावे.

वरील प्रमाणही विशेष प्रबळ नाही आपाढ महिन्यात वरारंभ वराह-
हिरापूर्वीही कित्येक वर्षे होत असला पाहिजे त्यामुळे कालिदास वराहमि-
त्राः समकालीन किंवा नंतरचा असणे जरूर नाही कारण आपाढ महि-
त पाऊस पडण्यास सुरुवात होते हें दिमन असल्यावर कालिदासाने आपल्या
आन तसे विधान केल्यात आश्चर्य नाही त्यावरून त्याचा काळ वराह-
हिराच्या काळाच्या मागे पुढे शेपतास वर्षां असला पाहिजे इतकेच आप
स म्हणता येईल आता वर जी ज्योतिषविषयक कल्पना साम्याची स्यद्धे
उबिली त्यापैकी पहिल्या ठिकाणी कालिदास चन्द्रग्रहणाविषयी बोलत
त चन्द्रावर दिमणाच्या डागाचे कारण सागत आहे हें स्पष्ट आहे दुसऱ्या
माणची चंद्र सूर्यकिरणानी प्रकाशित होती ही कल्पना फार प्राचीन आहे
रण ख्रिस्तपूर्व आठव्या शतकातील यास्काच्या निरुक्तातही ती 'अथाप्य-
को रश्मिश्चन्द्रमस प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यम् । आदित्यतोऽस्य दी-
र्गमवति ।' (अ २, ६) याप्रमाणे दिलेली आढळते तेव्हा या कारणामुळे
कालिदासास वराहमिहिराचा समकालीन मानणे युक्त होणार नाही

(३) दिङ्नागाचार्यांचा मेघदूतांतिल उल्लेख—कालिदासाने आप-
ला 'मेघदूत' काव्यात यक्षाला अलंकाराचा मार्ग सांगताना

स्थानादस्नात्सरसानिचुलादुत्सतोदङ्मुखं च

दिङ्नागाना पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥ मेघदूत १४.

। पथार्थात श्लेषाने स्वसमकालीन निचुल व दिङ्नाग या दोन विद्वानाचा
ल्लेख केला आहे असे दक्षिणावर्त व मल्लिनाथ या टीकाकारानी म्हटले
आहे 'त्यापैकी रामगिरीच्या जवळपास राहणारा व कालिदासाचा सहा-
यायी निचुलकवि हा कालिदासाच्या काव्यावरील आक्षेप दूर करीत
से, तर दिङ्नाग हा कालिदासाने आपल्या कल्पना दुसऱ्याच्या ग्रथातून
शोरल्या असे मोठ्या अभिनिवेशाने हातवारे करून सागत असे तेव्हा त्या
प्राचार्यांच्या स्थूलहस्ताना दूर सारून, हे मेघा, तू उत्तरेकडील आपला मार्ग
प्रात्रमण कर, असे कालिदास यक्षमुखाने मेघास सागत आहे' दिङ्नाग हा
प्रसिद्ध बौद्ध तत्त्वज्ञ इ स च्या सहाव्या शतकात होऊन गेला कारण
त्याचा गुरु वसुवधू हा इ स ४८० पर्यंत हयात होता यावरूनही कालि-
दास हा सहाव्या शतकात होऊन गेला हें सिद्ध होतें

सुदंष्ट्र प्रयातील भाषासीष्ठव सारखे असतें असें नाही. उदाहरणार्थ मापेच्या पुराव्यावरून ‘ऋतुसंहार’ व ‘मालविद्याग्निमित्र’ हे प्रथम कालिदासाचें असावे किंवा नसावे याबद्दल पुष्कळ दिवस विद्वानास संशय होता. तेव्हा कालिदास इ. स. च्या सहाव्या शतकात यशोधरान् विष्णुवर्धन याच्या दरबारीं होऊन गेला असावा.

बरोबर मतही सयुक्तिक भासत नाही. ‘ज्योतिर्विदाभरण’ हा प्रथम महान्या राज्यातील असे बद्दल केले तरी तो रघुवशादि उत्कृष्ट प्रथम लिहिणाऱ्या कालिदासाचा असणें शक्य नाही. या प्रयातील निर्देश (अ० २२, श्लो० २० पहा) खरा मानावयाचा तर तो कालिदासाने रघुवशादि काव्यानंतर लिहिला असे मानलें पाहिजे. या वेळीं कालिदास परिपतप्रसन्न झाला होता त्याच्या हातून या प्रयातन्या सारखी संशय भाषा लिहिली जाणें शक्य नाही. ‘ऋतुसंहार’ व ‘मालविद्याग्निमित्र’ याचा दाखला येथे उपयोगी पडणार नाही, कारण ते प्रथम रवीने प्रथम लिहिले हें स्पष्ट आहे तेव्हा त्यात कवीची भाषाशैली तितकी मधुर व निर्दोष दिसत नसल्यास नवल नाही. तेव्हा कालिदासाच्या नावावर दुसऱ्या कोणी हा प्रथम दडपून दिला किंवा दुसऱ्या कोणी कालिदास नामक प्रथकाराने हा लिहिला असावा. अशा प्रकारचे तीन कालिदास राजघोषराच्या काळी (इ. स. चें १० वें शतक) माहीत होते. त्यास उद्देशून त्याने म्हटले आहे—

एकत्रैपि ज्ञायते ह्यन्त कालिदासो न केनचित् ।

शृंगारे छलितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु ॥

शृंगाररस वर्णन करण्यात व मधुर भाषाशैलीत एका कालिदासाची बरोबरी करणारा थर्यापि कोणी झाला नाही, भग तीन कालिदासांना (ज्यांत निरनिराळ्या विषयात) माने टाकणारा कोठला सापडावयाला !

येथवर कालिदासकालविषयक काही मतांचे परीक्षण करून तीं सयुक्तिक नाहीत हें दाखविले. आता आम्हांस समत असेलें मते सप्रमाण पुढे माढतां.

कालिदास सहाव्या शतकात होऊन गेला या मताला काही आधार नाही हें वर दाखविलें आहे. याच्याही पुढे जाऊन तो पाचव्या शतकाच्या

द्वितीयार्धापूर्वी केव्हा तरी होऊन गेला असावा असेही आपणांस एका प्रमाणावरून म्हणता येते त्याकडे आता वळू.

मध्यार्द्धदुस्थानात मन्दसोर येथे इ. स. ४७३ चा एक शिलालेख डॉ. फ्लोटेने आपल्या गुप्तवालीन शिलालेखाच्या पुस्तकांत* प्रसिद्ध केला आहे. या लेखात टाट म्हणजे मध्य व दक्षिण गुजराथ येथून निघून मन्दसोर येथे येऊन वसति केलेल्या कोप्ट्यांच्या राधाने कुमारगुप्ताच्या कारकीर्दीन इ. स. ४३७ मध्ये एक सूर्यमंदिर बांधले व पुढे इ. स. ४७३मध्ये त्याचा जीर्णोद्धार केला, त्याचे वर्णन आले आहे. त्या प्रसंगी राधाने वत्सभट्टि नामक कवीकडून एक प्रशस्ति तयार करवून ती एका शिवाखडावर कोरून ठेवली या प्रशस्तीत अनेक ठिकाणी कालिदासाच्या काव्याचे अनुकरण केलेले दिसते असे डॉ० ब्रुहर, कीलहॉर्न, मॅकडोनेल, कीथ वगैरे विद्वानांनी दाखवून दिले आहे. उदाहरणार्थ, खालील साम्य पहा—

कालिदास—विद्युत्तं कलितवनिताः सैन्द्रचार्य सचिप्राः

संगीताय प्रदत्तमुरजा खिग्धगंभीरघोषम् ।

अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुंगमभ्रंलिहाप्राः

प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषै ॥ मेघदूत, ६६.

वत्सभट्टि—चलत्पताकान्यबलासनाधान्यत्यर्थशुक्लान्यधिकोद्धतानि ।

तदिल्लताचिप्रसिताभ्रवृट्तुल्योपमानानि गृहाणि यत्र ॥ श्लो०१०.

या दोन्ही पद्यात उत्तुंग गृहाची व मेघाची एकाच प्रकारची तुलना आली आहे. तसेच खालील साम्यही लक्षात घेण्यासारखे आहे—

कालिदास—

निहृद्वातायनमन्दिरोदरं हुताशनो भानुमतो गभस्तथ ।

शुरूणि वासांस्यदलाः सर्वायनाः प्रयान्ति कालेऽथ जनस्य सेव्यताम् ॥

न चदनं चंद्रमरीचिशीतलं न इर्ष्यंशृष्ठं शरदिग्दुनिर्मलम्

न धायय. सांदतुपारशीतला जनस्य चित्तं रमयन्ति सांप्रतम् ॥

ऋतुसंहार ५, २-३.

वत्सभट्टि—रामासनाथभवनोदरभास्करांशुवह्निप्रतापसुभगे जललीनमीने

चंद्रांशुइर्ष्यतलचंदनताएवृत्तहारोपभोगरहिते हिमदिग्घपद्ये ॥

श्लो० ११.

यांतील वत्सभट्टीच्या पद्यात कालिदासाच्या श्लोकाचें प्रतिबिंब स्पष्टपणे पडलेले दिसते. वत्सभट्टि हा अगदी साधारण प्रतीचा कवि, त्याच्या कृतीत अनेक दोष विद्वानांनी दाखविले आहेत.* तेव्हा त्यानेच कालिदासाच्या कल्पना उसन्या घेतल्या असाव्यात अगें सहजच अनुमान होते व या प्रमाणावरून कालिदास पांचव्या शतकाच्या द्वितीयार्धापूर्वी होऊन गेला असावा असे निश्चित विधान आपणास करता येते.

आता कालिदासाच्या काळाची पलीकडील मर्यादा जरा जास्त निश्चितपणे ठरवितां येते नाच पाहू. कालिदासाने वात्स्यायनाच्या कामशास्त्राचा फार काळजीपूर्वक अभ्यास केला होता असे दिसते. विवाहित स्त्रीची कर्तव्ये सांगतांना वात्स्यायनाने खालील सूत्रे लिहिली आहेत—

शुभ्रशुभ्रपरिचर्यां तत्पारतंभ्यमनुत्तरवादिता । ... भोगेष्वनुरसेकः ।
परिजनैर्दाक्षिण्यम् । ... नायकापचारेषु किञ्चित्कटुपिता नास्यर्धं निवदेत् ।
कामसूत्र, पृ० २३९, २३६.

या इतस्ततः विसुरलेल्या घटनांत एके ठिकाणी गुंफून कालिदासाने कण्व-मुसाने नववपुंस खालील पद्यात उत्कृष्ट उपदेश केला आहे—

शुभ्रपत्न्यं गुरून् कुरु प्रियसस्त्रीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तृर्विप्रकृताऽपि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भय दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुरसेकिकी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो यामाः कुलस्याध्वय ॥

शाकुन्तल ४, २७

'शाकुन्तला'त जे सर्वोत्कृष्ट चार श्लोक आहेत म्हणून म्हणतात त्यांत वरील श्लोकाची गणना रसिकांनी एकमताने केली आहे. पण त्या श्लोकांतील मूळ कल्पना वात्स्यायनाच्या हें अशील जनांच्याच्या तुलनेवरून स्पष्ट होईल. तेव्हा कालिदास वात्स्यायनानंतर झाला असला पाहिजे. वात्स्यायनाचा काळ कामशास्त्रांतील राजकीय परिस्थितीच्या उत्तरेसावरून सितस्रोत्तर सुवीय रातवाचा मध्य हा विद्वानांनी ठरविला आहे। तेव्हा कालिदास इ. स. २५० नंतर होऊन गेला असावा.

*टी. पुत्तर यांना लेख—*Indian Antiquary*, Vol. 54, pp. 146-7.

†H. C. Chakladar : *Social Life in Ancient India*, p. 33.

तेव्हा इ स २५० ते ४५० या दोनशें वर्षांत कालिदासाचा काळ शोधला पाहिजे. कालिदास हा उज्जैनीस रहात असावा असे त्याच्या ग्रथा- वरून दिसते. त्याचा आश्रयदाता कोणी 'शकारि' विक्रमादित्य असावा असे परंपरागत गोष्टी व त्याच्या ग्रथातील 'विक्रम' नावावरील श्लेष यावरून अनुमान होते. हे वर दाखविलेच आहे. या प्रकरणाच्या थारमी जें ११ व्या शतकातील अभिनन्द कवीचे वचन उद्धृत केले आहे. त्यातही कालिदासाचे ग्रथ कोणा शकारीच्या आश्रयाने प्रसिद्धि पावले असे म्हटले आहे. वरील दोनशें वर्षांच्या काळात द्वितीय चन्द्रगुप्त व त्याचा नातु स्कन्दगुप्त या दोघानीच विक्रमादित्य ही पदवी धारण केली होती, असे त्याच्या नाण्या- वरून दिसते. त्यापैकी द्वितीय चन्द्रगुप्त यालाच 'शकारि' म्हणता येईल कारण याने इ स ३९५ च्या सुमारास काठेवाडच्या परकी शकवशीय शत्रूपांचा समूळ उच्छेद करून तो प्रांत आपल्या राज्यास जोडला असे शिलालेख व नाणी यावरून सिद्ध झाले आहे. त्याची राजधानीही उज्जैनीस होती. शिवाय तो मोठा दानशूर म्हणून प्रसिद्ध होता व त्याचा विद्वानास उदार आश्रय असे. वीत्स शाव नावाच्या त्याच्या एका साधिविशिष्ट मंत्र्याने मध्य हिंदुस्थानात उदयगिरि येथे एव लेख* कोरविला आहे. त्यात त्याने आपला सन्दायन्यायलोकज्ञ व कवि म्हणून स्पष्ट निर्देश केला आहे. त्यावरून विद्वान माणसास मोठमोठ्या हुद्द्यांवर नेमण्याची त्याची यत्न होती असे दिसते. तो स्वतःही मोठा विद्वान होता. कालिदास, मॅठ इत्यादि विद्वानाप्रमाणे उज्जैनीच्या ब्रह्मसभेपुढे त्याने स्वतःही परीक्षा दिली होती असे राजशेखराच्या काव्यमीमांसेत उद्धृत केलेल्या एका प्राचीन वचनावरून दिसते. राजशेखराने म्हटल्याप्रमाणे राजाच कवि असण्यावर सर्व लोक काव्य करू लागतात व त्यांना त्याचा आश्रय मिळतो. तेव्हा या चन्द्रगुप्त विक्रमादित्याच्या आश्रयास कालिदास असावा असे अनुमान करता येते.

*Dr. Fleet: Gupta Inscriptions (No 6)

ज्ञयते श्रीमन्निर्वा काम्यशारपीशा।—इह कालिदासमेण्डवप्रामरूपसू
शारक्ये। इतिचन्द्रगुप्ती प्रराजिगारिह विद्यालायाम्॥—काम्यमीमांसा अ १०.

*कवीन्द्रवचनममुच्ययादि प्राचीन शोकममहात विक्रमादित्याच्या नांवावर
दिकेने शोक दितीच चन्द्रगुप्तानेच रचले असावे

कालिदानाच्या चरित्रादियोगी जी थोडी माहिती अर्थाकडे उपज्य
शाही आहे त्यानेही बरोच अनुमानात बळवटी येते क्षेमेन्द्राच्या 'ओचि व
विचारचर्चेत अधिकरणांविषयाच उदाहरण म्हणून खालील श्लोक काळि-
दासाच्या 'कुन्ल्लेद्वरदोय' नामक प्रयातून घेतला आहे—

इह निवसति मेरुः शिखरं क्षेमेन्द्राणा-
मिह विनिहितभारा सागरा सप्त चान्ये ।
इदमहिपतिभोगान्तम्भविभ्राजमान
भरणितालमिहैव स्थानमस्मद्विधानाम् ॥

ओचित्यविचारचर्चा पृ १४०

या श्लोकातील स्थानवर्णनाचे ओचित्य क्षेमेन्द्राने यणेप्रमाणे व्यक्त केले आहे
"सम्राटाचा दून माण्डलिकराजाच्या समेते गेला असता त्याला आपल्या
प्रभूच्या पदवीला अनुप्य अर्था मानाची जागा मिळायी नाही तेहा तो
कार्यवशात् भूमोवग्ध वमला (व इतर मानकन्यानी वेष्टा केली तेव्हा)
धीरगभीर स्वराते म्हणतो—'शेयकणाल्पी स्तनानी निरचल झालेलें हें भूमि-
तलच आम्हास योग्य स्थान आहे कारण पर्वतश्रेष्ठ मेरु व सातही महा-
सागर या आसातावरच विराजमान आहेत व त्याच्या इतरहीच मानी
योग्यता आहे' " हा दून किंवा वकील बोग व तो कोणत्या सम्राटाचा हे
समजण्यास नुक्तेंच एक साधन उपलब्ध झालें आहे थोड्या वर्षांपूर्वी मद्रा-
सेकडे धारापीठ भोजराजाचा 'शुगारप्रकाश' हा प्रथम ज्ञान झाला त्याच्या
माठव्या प्रकाशात कालिदासाच्या तार्की खालील श्लोक घातला आहे--

असकलहसितवाक्शालितानीव काम्ब्या
मुहुलितनयनत्वाद्वपक्षकणोत्पलानि ।
विद्यति मधुसुगन्धीन्धाननानि प्रियाणाम्
स्वयि विनिहितभारं कुन्तलानामधीशः ॥

[तुझ्यावर (राज्याचा) भार टाकून कुन्तलदशाचा राजा विचिन् हास्याने
ज्याच्यावर कांति पमरली आहे, नयन शाकळे अतन्याने ज्यांच्या बर्गी
वरवीं कमळें स्रष्ट दिमव आहेत असी सुरासनाने मुगन्धिन झालेथीं
बापच्या प्रियाचीं मुखें चुंबीत आहे] अर्थातच कालिदास हा स्वतःच
वकील म्हणून कुन्तलद्वर नामक सामन्त्याच्या दरवारी गेला होता अथ

दिसतें. परत उज्जैनीस गेल्यावर वित्रमादित्याने कुन्तलेश वाच करीत असतो असे विचारल्यावरून, धरोल श्लोकात कालिदासाने कुन्तलेश तुह्यावर राज्याचा भार टाकून स्त्रियाशीं विलास करण्यात दंग असतो असे उत्तर दिले आहे. हा श्लोक भोजाच्या 'सरस्वतीपटाभरणा'त व राजशेखराच्या 'काव्यमीमासे'तही उद्धृत केला आहे व राजशेखराने धरोल श्लोकात घोडा बदल करून—

पियतु मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणां ,
भयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः।

काव्यमीमासा, अ० ११.

म्हणजे 'माझ्यावर भार टाकून कुन्तलेश तसे करो' असे वित्रमादित्याने कालिदासाला उत्तर दिले, असे दाखविले आहे. कालिदास हा मोठा विद्वान् व चतुर मुत्सद्दी होता हें त्याच्या प्रथावरून आम्ही पुढे दाखविणार आहो तेव्हा त्याला आपला वकील म्हणून सामन्तसभेंत विक्रमादित्याने पाठविले असले तरी त्यात आश्चर्य नाही.

आता हा कुन्तलेश कोण याचा विचार करूं. या प्रश्नावर आतापर्यंत दोन भतें व्यक्त झाली आहेत. दक्षिणमहाराष्ट्र व म्हैसूरचा उत्तरभाग यास साधारणपणे कुन्तल असे म्हणत. म्हैसूर संस्थानात शिमोगा जिल्ह्यात तालगुड येथे वदबाचा एक शिलालेख सापडला आहे. त्यात काकुस्थदर्शन या राजाने आपली मुलगी देऊन गुप्तराजाच्या कुळाला प्रसिद्ध केले असे म्हटलें आहे. त्यावरून चन्द्रगुप्त विक्रमादित्याने या राजाची मुलगी आपल्या मुलाकरिता केली असावी व तो विवाहसंबध जुळवून आणण्याच्या नाजूक कामावर कालिदासची योजना झाली असावी, असे मूवईच्या सेट झेविअर कॉलेजातील इतिहासाचे अध्यापक फादर हेरास यांनी अनुमान केलें आहे.* पण त्याला विशेष आधार दिसत नाही. कारण तालगुडच्या लेखांत अमवयाच गुप्तराजाने कदम्बराजकन्या वरिली असें दिले नाही. तिबाय वर दिलेल्या श्लोकांत सूचित केल्याप्रमाणे कदम्बनृपतीचे राज्य चद्रगुप्ताच्या संव्राने चालले होतें याला पुरावा नाही. धाणखी असे की

काबुस्थवर्मांच्या व चन्द्रगुप्ताच्या काळात ५०।६० वर्षांचे अंतर आहे. तेव्हा वरील अनुमान बरोबर आहे असे वाटत नाही.* याच्या उलट प्रो. वृष्णस्वामी ऐयंगर यांनी हा कुन्तलेश्वर म्हणजे चन्द्रगुप्त-विक्रमादित्या-चा नातु वावाटक नृपति दुसरा प्रवरसेन असावा असे म्हटले आहे तेंच समुचित दिसते.† चन्द्रगुप्ताने आपली मुलगी प्रभावतिगुप्ता ही वाकाटक घराण्यातील राजा द्वितीय रुद्रसेन यास दिली होती. हा विवाह इ. स. ३९५ च्या सुमारास झाला असावा असे व्हिन्सेट स्मिथने दाखवून दिले आहे. रुद्रसेन पुढे लौकरच मरण पावला. त्यास दिवाकरसेन व दामोदरसेन असे दोन (यांहीच्या मते तीन) पुत्र होते. ते लहान असल्यामुळे त्याच्या-तर्फे प्रभावतिगुप्ता पुढील वर्षे राज्यकारभार पहात होती. त्यापैकी एक मुलगा (द्वितीय) 'प्रवरसेन' या नावाने राज्य करू लागला. प्रवरसेन लहान असताना चन्द्रगुप्ताच्या तनाने राज्यकारभार चालला होता व वाकाटकांच्या दरबारी गुप्ताच्या अधिकाऱिबर्गाचे वचनें स्व होते हे प्रभावतिगुप्तेच्या साम्रपटायरून दिसते. कारण त्या साम्रपटांत वावाटकांच्या साम्रपटा-तल्याप्रमाणे वावाटकवशाची वशावळ दिली नसून प्रभावतिगुप्तेने आपल्या माहेरच्या गुप्तघराण्याचीच वशावळ दिली आहे. असो. पुढे प्रवरसेन घ्यात आल्यावर तो राज्यकारभार वसा करतो हे जाणण्याच्या डच्छेने विक्रमा-दित्याने कालिदासास विदभार्ति पाठविले असावे. कालिदास विदभार्ति याही दिवस राहिलेला दिसतो. वाकाटक नृप यात्रेच्या निमित्ताने रामटेकास जात येत असत असे रा० य. रा. गुप्ते यांनी संपादिलेल्या ऋद्धपूरच्या प्रभावतिगुप्तेच्या साम्रपटायरून दिसते. कालिदासही तेथे बरचेबर जात येत असला पाहिजे व म्हणूनच त्याने आपल्या 'मेघदूत' काव्यात यक्षांचे निवासस्थान रामगिरी (रामटेक) होते असे वर्णिले आहे. उज्जैनीस परत गेल्यावर विक्रमादित्याने विचारल्यावरून कालिदासाने प्रवरसेन राज्यका-रभार पहाण्याचे सोडून विलासात मग्न असतो असा रिपोर्ट वरील दलोकात

* वरील मजूर लिहून झाल्यानंतर प्रसिद्ध झालेला श्री. दक्षीणारायण राव यांचा या विषयावरील लेख पहा. *Indian Historical Quarterly* Vol. IX pp. 197-201.

† Aiyangar: *Studies in Gupta History* p. 54.

‡ भा. इ. स. म. त्रिमासिक, वर्ष ३, अंक २-४ पृ. ९९

केला आहे. द्वितीय प्रवरसेनाचा आजा पहिला पृथ्वीपेण याने कुन्तल देश जिंकून आपल्या राज्यास जोडला होता असे अजठा येथील एका शिलालेखावरून दिसते. तेव्हापासून याकाटक नृपतीस कुन्तलेश म्हणत असत.

कालिदास चन्द्रगुप्तकालीन होता याला आणखीही एक प्रमाण देता येते. 'सेतुबंध' किंवा 'रावणबधो' (मसृत 'रावणबध') या नावाचे प्राकृत भाषेत लिहिलेले एक मोठे काव्य प्रसिद्ध आहे याची वाणाने 'हर्षचरिता'च्या प्रास्ताविक श्लोकात स्तुति केली आहे त्यावरून ते इ. स च्या सात व्या शतकापूर्वी लिहिले गेले याने संशय नाही. हे काव्य विक्रमादित्याच्या आज्ञेने प्रवरसेनाकरिता कालिदासाने लिहिले, असे एका टीकाकाराचे विधान वाचकांच्या लक्षात असेलच. तो प्रवरसेने कादमीरचा राजा असणे शक्य नाही हे आपण मागे निश्चित केले आहे. चन्द्रगुप्त विक्रमादित्य व याकाटक (द्वितीय) प्रवरसेने याचा सवध लक्षात घेता ते काव्य चन्द्रगुप्ताच्या आज्ञेने कालिदासाने लिहिले किंवा निदान तपासले असावे असे वाटते. या काव्याच्या पहिल्या आश्रवासाच्या १ व्या पद्यात हे काव्य राजाने गादीवर आल्यावर लौकरच रचले असे म्हटले आहे या श्लोकावर टीका करताना रामदास या टीकाकाराने प्रवरसेने म्हणजे भोजदेव असे कित्येक म्हणतात, असे लिहून ठेवले आहे विदर्भाच्या राजघराण्यास 'भोज' अशी संज्ञा होती हे कालिदासाच्या रघुवंशावरून स्पष्ट आहे शिवाय 'भरतचरित' या काव्याचा कर्ता कृष्णकवि यानेही 'सेतुबंध'काव्य कुन्तलेशाने रचले असे म्हटले आहे.* याकाटकास कुन्तलेश म्हणत असत असे आम्ही वर दाखविले आहे. त्यावरून याकाटक प्रवरसेने हाच त्या काव्याचा कर्ता व याच्याच दरबारी कालिदास वकील म्हणून राहिला होता हे सिद्ध होते.

कालिदास द्वितीय चन्द्रगुप्त विक्रमादित्य याच्या आश्रयास होता असे 'मानलें तरच त्याच्या प्रधान सत्कालीन राजकीय घटनाचे प्रतिबिंब पडले आहे असे दाखविता येते. 'मालविकाग्निमित्र' नाटक याकाटक नृप द्वितीय रघुसेने व चन्द्रगुप्तवन्त्या प्रभावतिगुप्ता याच्या विवाहप्रसंगी लिहिले असावे. याकाटकाच्या दरबारी असताना कालिदासाने 'मेषद्रुत' रचले व

* जलाशयस्यान्तरयादमार्गमल्लभ्यबन्ध गिरि श्रीर्यद्वया ।

भोजेखल कान्तमपूर्वसेतुं बध्न्य कीर्या सह कुन्तलेशः ॥ (१, ४)

म्हणण्यात अगदीच तथ्य नाही असे नाही घेष्ट मनुष्यांत दैवी अंश असतो असे आपल्या भगवद्गीतेतच म्हटले आहे व पुण्यळाघोर लोक आपल्या गुणांच्या प्रभावाने प्रतिकूल परिस्थितीसही अनुकूल करून घेतात असे आपण पाहतो तथापि त्याच्या कार्यावर परिस्थितीचा मुळीच परिणाम घडत नाही असेही म्हणता येत नाही अंडिसनने एवे ठिकाणी म्हटल्याप्रमाणे जगांत एके ठिकाणी ओड्याच्या भाराखाली दडपून गेलेला जस्तकार हमाळ दिसतो तर दुसरोकडे एकादा सैडो वारभर वपडा घेऊन शारीक सुईने टाके मारताना दृष्टीस पडतो तेव्हा प्रत्येक मनुष्यास योग्य ती परिस्थिति मिळत नाही व तिच्या अभावी त्याच्या अंगव्या गुणावर पूर्ण विकास होत नाही हेच खर अरण्यातील लता आपल्या फुलांनी आसमंतातील भाग सुगंधित करीत असने पण एखाद्या रसिकाशिवाय तिच्या गुणाचे कौतुक कोण करणार ? याच न्यायाने कालिदासाच्या अगोदर त्याच्या पेक्षा कमीजास्त प्रतिभेचे ग्रथकार झाले नसतील असे कोणो म्हणावे ? पण ते झाले असल्यास, 'निराश्रया न शोभन्ते पण्डिता वनिता लता' या सुभाषितात म्हटल्याप्रमाणे त्यांना राजाश्रय मिळाला नसल्यामळे व जनाभिरचीचीही त्यास मदत नसल्याकारणाने त्याच्या ग्रथाची नावेही आज लुप्त झाली आहेत तेव्हा कालिदासाच्या हातून इतकी उत्कृष्ट ग्रथरचना होण्यास तत्कालीन परिस्थिति त्याला अनुकूल असली पाहिजे असे वाटल्यावाचून राहत नाही

कालिदासकालीन परिस्थितीचे सम्यग्ज्ञान होण्यास तत्पूर्वीच्या कालाचे सिंहावलोकन करणे अवश्य आहे विश्वसनीय ऐतिहासिक साधनांवरून आपल्या भारतवर्षाचा इतिहास ख्रिस्तपूर्व चौथ्या शतकापासून ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकापर्यंत होतो त्याची राजधानी मगधात पाटलिपुत्र येथे होती अलेक्झांडर परत गेल्यावर चंद्रगुप्ताने विष्णुगुप्त-चाणक्य या पाताळयत्री मूरसद्याच्या साह्याने मगधात राज्यप्राप्ति घडवून आणली व ती मगध साम्राज्य स्वतः गादी बघनावली चंद्रगुप्ताने पुढे आपल्या राज्याची उत्तम व्यवस्था रावली व मोठ्या पराक्रमाने सेल्युकस निबेटर या यवना-

धिपतीचा पराभव दहन बलुचिस्थान, अफगाणिस्थान व पंजाब हा मुळूख आपल्या राज्यास जोडला त्याचा मशी चाणक्य उक्त बौद्धित्य याचा 'अर्थ-शास्त्र' या नावाचा राजनीतिविषयक चन्द्रश्ट ग्रंथ अलीकडे प्रकाशित झाला आहे, त्यावरून तत्कालीन राजकीय व सामाजिक परिस्थितीची चांगली कल्पना येत चन्द्रगुप्तानंतर त्याचा मुलगा विदुसार व नानु अशोक यांच्या कारकीर्दीस मगध साम्राज्याचा चौहो बाजूस विस्तार झाला उत्तरेस हिंदुकुश पर्वतापासून दक्षिणेस म्हसूरपर्यंत व पश्चिमेस बलुचिस्थानापासून पूर्वेस बंगालपर्यंत सर्व प्रदेश अशोकाच्या अमलाखाली होता एरट्र्या मोठ्या साम्राज्याची व्यवस्थाही अशोकाने चोख ठेवली होती

अशोकाने आपल्या शिलालेखात लोखानी बौद्ध श्रमणाप्रमाणेच ब्राह्मणास मान द्यावा असे म्हणून आहे तथापि त्याच्या कारकीर्दीस सश्रुत विद्येस उत्तेजन मिळालेले दिसत नाही बौद्धधर्माच्या प्राचीन संप्रदायाप्रमाणे त्याचे ऐत तत्कालीन जनपदभाषेत लिहिलेले आहेत अशोक ख्रिस्तपूर्व २३२ या वर्षी बारता त्याच्यानंतर त्याचे राज्य सुमारे पन्नास वर्षेच टिकले ख्रिस्तपूर्व १८५ च्या नुमाराम दुग्धशोय पुष्पमित्राने वृद्धय नावाच्या शेवटल्या मौर्य राजास ठार मारून गादी वळसावली राज्यासनाबर शिपर शाल्यावर पुष्पमित्राने हिंदुधर्माचावर अशोकादि बौद्धधर्मास राजानी घातलेली नियंत्रणे काढून घेतली त्याने स्वतः दोन अश्वमेध केले असा उल्लेख अयोध्येस नुकर्याव सापडलेल्या एका शिलालेखात* आहे त्यावरून त्याने वैश्वधर्मानुयायास पंगुवप्रात्मक यज्ञयाग करण्यास परवानगी दिली होती हे दिसून येते त्याने सश्रुतविद्येस उत्तेजन दिले होते पतञ्जरीने आपला महाभाष्य हा व्याख्यानवरचा सवमान्य ग्रंथ पुष्पमित्राच्याच कारकीर्दीत लिहिला व स्वतः त्याच्या हातून यज्ञ कराविला असा महाभाष्यात उल्लेख आहे

अशोक हिंदुस्थानात राज्य करीत असता हिंदुकुशाच्या पगोकडे ख्रिस्तपूर्व २५० च्या नुमारास बेंकिट्या येथे प्राचीनी एक स्वतंत्र राज्य स्थापले होते अनोराननरचे मौर्य राजे प्रयत्न नसल्याने या ग्रीक लोखानी पूर्वोक्ते हानपाय पसरण्यास आरंभ केला व हळू हळू पंजाब व सिंध हे प्रांत घ-

सांत घातले पुष्यमित्राच्या अश्वमेधाचा घोटाळी घडविलेनेने अडविला होता. पण त्या वेळीं पुष्यमित्राचा नातु यमुमित्र याने आपल्या पराक्रमाने यवनांचा पाडाव करून घोडा परत मिळविला, असा कथाभाग 'माग्निमित्रा'त आला आहे तो सरा दिसतो. द्वांगचे राज्य क्रिस्तपूर्व ७३ च्या गुमाराग नाहीसे होऊन त्याच्या जागी ब्राह्मण राजे आले त्यांनी गुमारे ६५ वर्षे राज्य घेत्यावर त्याचा दक्षिणच्या आंध्रानी पाडाव करून साम्राज्यसत्ता बळकावली. शेवटले द्वांग व ब्राह्मण यांच्या राज्यांत हिंदुधर्मास व सत्त्वतत्त्वसे उत्तेजन मिळाले असावे 'मनुस्मृती'ला सध्याच स्वरूप याच कालात प्राप्त झाले असे संशोधकांचे मत आहे. त्याचि एकदरीन हा काळ पारच धामधुमीचा गेला कारण या अवधीत शकयवनांच्या अनेक स्वाभ्या झाल्या असे गर्गसंहितेंतील 'युगपुराणा'वरून दिसते. एकदा तर अमलात नावाच्या शकाधिपतीने पाटलिपुत्रावर स्वारी केली व ते शहर नाच्याने आल्यावर त्यातील लोकांची सरसहा करून केली व चानुर्वर्ष्यावाहरेचे (शक) लोक आपून त्याची तेथे वसति केली. शकयवनांच्या स्वाभ्यामुळे देशात जी भीषण परिस्थिति उत्पन्न झाली तिचे हृदयद्रावक वर्णन गर्गाचार्यांनी योग्यप्रमाणे केले आहे— "या कारण महायुद्धात राष्ट्रातील सर्व पुरुष कामास आल्यामुळे स्त्रियांना सर्व कामे करावीं लागलीं त्यानी नागरधरल व घनुष्यबाण घेऊन शेताचे रक्षण केले. जिवडे तिकडे स्त्रिया सध करून राहू लागल्या पुरुष इतके दुर्मिळ झाले की एकेकाला दहा दहा वीस वीस स्त्रिया वरू लागल्या ग्रामात तसेच नगरातही स्त्रियाच सर्व व्यवहार पाहू लागल्या चानुर्वर्ष्याची घडी विसकटून गेली शूद्र ब्राह्मणाचीं कामे करू लागले व जटाबल्कले घारण करून परिव्राजक म्हणून हिंडू लागले वैदिक धर्मान परकीयांचा प्रवेश झाला व जिवडे तिकडे दमाचे साम्राज्य पसरले गृहस्थाश्रमातील आपत्तीस कटाळून लोक भराभर सन्यास घेऊ लागले याच कालात दोन वर्षे अवर्षण पडल्याने मोठा दुष्काळ पडून हजारो लोक मृत्युमुखी पडले "

गल्या महायुद्धानंतरही बेलजम व मानस यातील परिस्थितीचे वर्णन ज्याची वाचले आहे त्याचा गर्गाचार्यांच्या वरील वर्णनात अतिशय योजित वाटणार नाही. 'गर्गसंहिता' ह्या ग्रंथात काण्वाच्या राजवटीच्या

अखेरीपर्यंतचेच वर्णन आले असल्यामुळे, शेवटच्या काण्व राजाच्या बारा-कीर्तीच्या अखेरीस तो लिहिला गेला असावा, असे अनुमान होतं.* तेव्हा त्यातांल हकीकत विश्वमनीय मानण्यास हरकत नाही परकीयाच्या या स्वाभ्यामुळे उत्तर हिंदुस्थानात काही काळ अन्यत बडालीं माझून राहिली होती या अवधीत अनेक हिंदू व जैन प्रयाचा नाश झाला असावा पानजल महाभाष्यात प्रसंगोपात आलेल्या उताऱ्यावरून शुंगकाठी काव्यवाङ्मय बरेच समृद्ध असले पाहिजे असे दिसते हे सर्व वाङ्मय, तसेच बरेचसे प्राचीन श्रौत व स्मार्त ग्रंथ, पुराणे, वगैरेचा पुढे मागमूहही राहिला नाही खुद्द महाभाष्याचीही एकही प्रत उत्तरेस उपलब्ध नव्हती म्हणून चन्द्राचार्य या वैयाकरणाने दक्षिणेतून तो ग्रंथ महाप्रयत्नाने मिळवून त्याचा उत्तरेत प्रचार केला असे भर्तृहरिच्या वाङ्मयपदीयात म्हटले आहे

अशोकाच्या मृत्यूनंतर लोकरच दक्षिणेन आघानी आपले स्वातंत्र्य पुकारले. याचा मूळ पुरुष सिमुक सानवाहन हा होना त्याच्या नंतर पादी-वर आलेल्या थौ सानकर्णाने अरवमेघ यज्ञ केल्याचा नाणेघाटातील कोरीव लेखात उल्लेख आहे † याशिवाय या लेखात गवामयन, आप्तोर्याम मार्गत्रिराम इत्यादि श्रौत यज्ञ केल्याचा व त्यावेळी ब्राम्हणांना हजारी नाई, घोडे व कार्पापण (त्यावेळची नाणी) दिल्याचे वर्णन आहे त्यावरून अशोकाच्या मृत्यूनंतर लोकरच उत्तरेप्रमाणे दक्षिणेतही वैदिकधर्माने राजाश्रयाच्या बळावर ढोकें वर वाडलेले दिसते उत्तरेत घुमावूळ घालत असता शकानी दक्षिणेतही राज्य स्थापण्याचा प्रयत्न केला व काही काळ तो सिद्धीसही गेला दक्षिणेतील स्वान्यांत भूमक व नहपान या नावाच्या शकांनी पुडाकार घेतला नहपान पुढे बऱ्याच मोठ्या प्रदेशाचा 'क्षत्रप' किंवा प्रताधिपति झाला. तिलालेख व नाणी यावरून नहपानाच्या अमलासाठी वाटेवाड, रात्रपुतान्याचा काही भाग, माळवा, गुजरात, उत्तर कोकण, नासिक व पुणे जिऱ्हे इत्या प्रदेश असावा असे दिसते.

* See Prof. K. H. Dhruva's article, "Historical Contents of the Yuga Purana" J. B. O. R. S. Vol. XXI pp 18-66

† Nanaghat Cave Inscription—Archaeological Survey of Western India, Vol. X p. 60 ff.

नहपानाने महाराष्ट्रात अमल वसविला त्या वेळी सातवाहनाचा देशत्याग करावा लागला. पण लीकरच गीतमीपुत्र सातवर्षीने सधे साधून नहपानाच्या वंशजांचा पूर्ण पराभव करून त्याच्या वंशाचा समूळ उच्छेद केला व उज्जैनपर्यंत आपले राज्य पसरविले. गीतमीपुत्राने नहपानाची माणी लोकांकडून भागवून घेऊन त्यावर आपला शिबका मारून त्याचा पुन प्रचार करविला. या वंशात पुढे वासिष्ठीपुत्र पुलुमायि, यत्तश्री सातवर्षी वगैरे बरेच राजे होऊन गेले पुराणातील गणनेप्रमाणे आघ्राती सुमारे ४५० वर्षे म्हणजे ख्रिस्तपूर्व २२५ पासून ख्रिस्तोत्तर २२५ पर्यंत राज्य केले असावे.

सातवाहन राजे वैदिकधर्मानुयायी होते. नाशिकच्या एका लेखात गीतमीपुत्राला क्षत्रियाचा दर्प हरण करणारा व 'एकत्राहण' असे म्हटले आहे त्यावरून ते ब्राह्मणही असावेत. क्षत्र्याच्या अमदानीत चाललेल्या चातुर्वर्ण्यसकराला त्यांनी आळा घेतिला, असे नाशिकच्या एका लेखावरून दिसते. तथापि त्याचा बौद्ध धर्मासही आश्रय होना. गीतमीपुत्र, त्याची माता बालश्री, त्याची राणी व मुलगा पुलुमायि या सर्वांनी बौद्धभिक्षुकरिता लेणी कोरविली, त्याच्या चरितार्थाकरिता माव दान दिले, वगैरे उल्लेख नाशिक व काले येथील लेण्यात आढळतात, त्यावरून त्याच्या कारकीर्दीत दोन्ही धर्मांच्या अनुयायाना समानतेने वागविण्यात येत होते असे दिसते. सातवाहन राजे वैदिकधर्मानुयायी होने तरी त्यांनी मसृष्ट विद्येला आश्रय दिल्याचे दिसत नाही. कथासरित्सागरात एका सातवाहन राजाला जलविहाराच्या वेळी स्त्रीने उच्चारलेल्या 'मोक्षकंस्तान्दय' (अगावर पाणी मारू नको) या साध्या वाक्याचा अर्थ कळला नाही असे म्हटले आहे. राजशेखराच्या काव्यमीमासेत कुन्तलाधिपति सातवाहनाने आपल्या अन्त पुरात प्राकृत भाषाच वापरली पाहिजे असा सक्त नियम केला होता, असे म्हटले आहे, त्यावरूनही बरोल गोष्टीत नव्य दिसते. शिवाय सातवाहनाचे सर्व लेख प्राकृत भाषेतच आहेत. बौद्धधर्माच्या प्रचारापासून प्रथम फाली व नंतर प्राकृत भाषाना जे महत्त्व आले ते पुढे गुप्त राजाच्या अमदानीपर्यंत तसेच राहिले.

शकानंतर उत्तर हिंदुस्थानात प्रथम पल्हवांचे व नंतर कुशानांचे साम्राज्य पसरले. कुशानवशातील कुजूल काढफीसस्, वीम काढफीसस्, कनिष्क, हुविष्क व वासुदेव यांची नावे प्रसिद्ध आहेत. वीम काढफीसस्ने हिंदु धर्म स्वीकारला असे दिसते. कारण त्याच्या नाण्यावर त्याला 'माहेश्वर' असे म्हटले आहे व शिव व नदी यांच्या आकृतीही उमटविण्या आहेत. सर्व कुशान राजात कनिष्क हा श्रेष्ठ गणला जातो. दक्षिणेत सध्या चालू असलेला शालिवाहन शक हा कनिष्काने इ. स. ७८ या वर्षी सुरू केला असे बहुतेक विद्वानांचे मत आहे. याची नाणी काबूलपासून गाझीपूरपर्यंत सापडतात. एकदा तर त्याने पाटलिपुत्रावर चाल करून तेथील पंडित अश्वघोष यास पकडून आपल्या राजधानीस नेले. दक्षिणेत काठेवाड व माळवा येथे राज्य करणारे क्षत्रप याचे अंकित होते, त्यावरून याच्या हिंदुस्थानातील राज्यविस्ताराची कल्पना येईल. तो स्वतः बौद्ध-धर्मीय होता. त्या धर्माच्या प्रसारार्थ त्याने स्तूप बांधले व विद्वान मिश्रूंची काश्मिरात एक परिपद भरविली. या परिपदेचा अध्यक्ष प्रसिद्ध तत्त्वज्ञ व कवि अश्वघोष हा होता.

द्विस्तोत्र दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीस कुशान साम्राज्याचा न्हास होऊ लागला. त्यानंतर त्याचे राज्य पाचव्या शतकात हूणांच्या स्वान्या होईपर्यंत पजाव व काबूल या प्रांतावरच राहिले होते. दक्षिणेत माळवा व काठेवाड या प्रांतात शकवशीय क्षत्रपानी चौथ्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत टिकाव घरला होता. दक्षिणेत आद्यसाम्राज्याचाही तिसऱ्या शतकाच्या आरंभी अस्त झालेला दिसतो कुशान व आद्य साम्राज्ये ज्या प्रदेशात पसरली होती त्यात अनेक लहान लहान राज्ये उत्पन्न झालीं. ही राज्ये चौथ्या शतकात गुप्तानी उत्तरेत व वाकाटकानी दक्षिणेत आपले राज्य पसरिपर्यंत जीव धरून होती, असे गुप्त व वाकाटक यांच्या कोरीव लेखावरून दिसते.

येथवर केलेल्या ऐतिहासिक सिंहावलोकनावरून द्विस्तपूर्व चौथ्या शतकापासून द्विस्तोत्तर चौथ्या शतकापर्यंतच्या राजकीय स्थितीची वाचकांस कल्पना येईल. शुंगसाम्राज्याच्या अतापासून गुप्तांच्या उदयापर्यंत सुमारे चार शतके उत्तर हिंदुस्थानात हिंदुधर्मीला व संस्कृतविद्येला कोणी

बलाढ्य राजा पुरस्कर्ता मिळाला नाही *दक्षिणेन महाराष्ट्रातील वाघराजे वैदिकधर्मानुयायी होते तरी त्याचे नव्हा सस्कृतविद्येकडे मळते या काळातले बहुतेक सर्व लेखप्राकृत भाषेत आहेत. नाण्यावर राजाची नावे व विरहे प्राकृत भाषेतच लिहिलेले थारुळान. जननेनही बौद्धधर्माचा सर्वत्र प्रसार झाल्याने दान्धर्माचा ओष स्तूप व चैत्ये (देवळे) बांधण्यात, बौद्ध भिक्षुस राहण्याकरिता लेणी कोरविण्यात, आणि स्तूप व लेणी घाना शोभा आणण्याकरिता शिल्पकाम व चित्रकाम करण्यात खर्च झालेला दिसतो साची व भरहूत येथील स्तूपास व काले, नाशिक, अजंठा इत्यादि ठिकाणाच्या लेण्यास राजे लोकाप्रमाणेच श्रेष्ठी, व्यापारी, सोनार, सुनार, कारवून इत्यादि विविध धंद्याच्या लोकांनी, तसेच राज्यवनादि परकी-यानीही देणग्या दिलेल्या विद्यमान कोरीव लेखांवरून दिसतात, त्यावरून बरोल गोष्ट स्पष्ट होईल † या काळातील एकही वैदिक धर्माचे देवालय अगर शिल्पकाम अस्तित्वात नाही यावरूनही हेच अनुमान निघते. या काळातही हिंदुधर्म टिकून राहिला होता व क्वचित् स्थळी त्याला राजाश्रय मिळाला असेल, नाही असे नाही उदाहरणार्थ, उत्तरेत वीम काडफोसस् व माळव्यात रुद्रदामन् यासारख्या क्षत्रपानो हिंदुधर्म स्वीकारलेला दिसतो व त्याचा त्यास घोडा फार आश्रयही असावा. विशेषतः क्षत्रपाचो राजवानी उज्जनी येथे सस्कृत विद्येस उत्तेजन मिळत गेले असेल इ स १५० च्या रुद्रदामन्च्या गिरनार येथील शिलालेखावरून त्याच्या काळी व्याकरणादि शास्त्रे, संगीतादि कला, गद्यपद्य काव्यवाङ्मय व तदुपयोगी अल-वारशास्त्र याचा अभ्यास होत असावा असे दिसते. क्षत्रपाच्या राज्यातच भास, सोमिल्ल, वविपुत्र इत्यादिकाचो नाटके व वात्स्यायनाचे कामसूत्र लिहिले गेले असावे सर्वसाधारण जनतेचे सस्कृतविद्येकडे लक्ष

* गुप्तराजाच्या उदयापूर्वी सुमारे शंबर वर्षे नागवशा राजानी उत्तर हिंदुस्थानात अश्वमेधयज्ञ करून हिंदुधर्माचे पुनरुज्जीवन केले व सस्कृत विद्येला व्याख्य दिली असे बॅ. जयसवाल म्हणतात (*History of India 150 to 350 A. D. p. 7*). हे मन विद्रुत्तमन वाक्यार्थ आहे.

† Cf. Dr. Sir R. G. Bhandarkar : *A Peep into the Early History of India*, (1920) p. 43.

नव्हते तरी विद्वानावर आपल्या लालित्यादिगुणानी तिने मोहनी टाकाव-
यास सुरवात केली होती यांत सशय नाही कारण तसे नसतं तर अश्व-
धोपासारख्या कट्टर बौद्धधर्मीयाने आपली काव्ये सस्कृतात रचलीं
नसती. 'सौंदरनद' काव्याच्या अखेरीस 'लोकाचे लक्ष अन्य विषयावडून
काढून मोक्षाकडे लावण्याकरिता मघानून कडू औषध घावें त्याप्रमाणे
मी हें सस्कृत काव्य रचलें आहे,' असे त्याने स्पष्ट म्हटले आहे तथापि
या चारशें वर्षांच्या काळात नाव घेण्यासारखे सस्कृत काव्यनाटकादि प्रथ
फारसे निर्माण झाले नाहीत. याच्या उलट याच काळात पाली बाह्मय
भरभराटीस आले व प्राकृतातही बृहत्कथादि प्रथ निर्माण झाले या-
वरून मस्कृत विघ्नेला राजाश्रय मिळाल्याची उदाहरणे अपवादात्मकच होत
हें दिसून येईल

या काळात हिंदुधर्मास विशेष राजाश्रय नव्हता व जनतेतही त्याचा
प्रसार बौद्धधर्माच्या मानाने कमी होता तरी त्यातील विचारी लोक
नव्या काळास अनुसरून त्याची पुनर्घटना करण्यात गुतले होते असे दिसते.
वैदिकधर्माचीं तत्त्वे सर्वसाधारण लोकांस समजावीं म्हणून पूर्वीच्या सशिष्ट
व दुर्बोव सून प्रयावहल मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति यासारख्या स्मृति सुबोध
अनुष्टुप् छंदात त्रिहिन्या गेन्या महाभारत व रामायण या प्रयासही सध्याचे
रूप याच काळात प्राप्त झालें असावे बौद्ध व जैन धर्माचा अहिंसेवर कटाक्ष
आहे व तें तत्त्व सर्वमान्य होत आहे असे पाहून या स्मृतीतही तें तत्त्व मान्य
करण्यात आले व पूर्वीच्या हिंसाविघ्ननामक वचनास पुष्कळ अपवाद
घालण्यात आले या काळाच्या आरंभी शिव, कुबेर, अश्विनीकुमार, धर्म,
इंद्र, सुकर्षण, वासुदेव इत्यादि देवनाची पूजा होत असे, असे कौटिलीय अर्थ-
शास्त्र व नाणेघाटातील सातवाहनाचे शिलालेख* यावरून दिसते यातून
पुढे ब्रह्मा, विष्णु व शिव या देवाना प्राधान्य आले. याशिवाय स्कंद
सूर्य इत्यादिकाची पूजाही प्रचारात आली. पूर्वीपासून तत्त्वज्ञान हें वैदि-
कधर्माचे वैशिष्ट्य होतें उपनिषदात ईश्वर, जीव व जगत् याविषयी अनेक

*Bubler : *Nanaghat Cave Inscription*, A. S. W., I. Vol. IX, pp. 60 ff..

टिकाणी खोल व उद्योग विचार विखुरलेले होते, त्याचा समन्वय करून वेदान्तसूत्रे लिहिली गेली. तसेच साख्य, योग, न्याय, भौमासा, इत्यादि शास्त्राची मूलभूत सूत्रे याच काळात निर्माण झाली हें सर्व वादमय पाहिले असता बौद्धधर्माशी टक्कर देण्यास वैदिकधर्माने कशी तयारी चालविली होती व राजाश्रयाची संधि सापडताच त्याचा त्याने कसा पाडाव केला हे ध्यानात घेईल.

तिसऱ्या शतकाच्या शेवटी उत्तर हिंदुस्थानात गुप्त व विदम्भत वाकाटक ही घराणी उदयोन्मुख असलेली दृष्टीस पडतात. यापैकी पहिल्या घराण्याचा संस्थापक महाराज गुप्त हा मगधातील एका संस्थानाचा राजा होता. पहिल्या दोन पिढ्यात गुप्तांचे राज्य गंगेच्या वाठाकाठात मगधापासून अयोध्येपर्यंत पसरले होते. महाराज गुप्ताचा नातु पहिला चन्द्रगुप्त याने वैशालीच्या लिच्छवीकुलोत्पन्न राजकन्येशी विवाह केला. या विवाहाच्या योगाने वैशाली व मगध हीं राज्ये एका छत्राखाली आली व त्यामुळे चन्द्रगुप्ताचे सामर्थ्य वाढले. पुढे त्याने आसपासची लहान राज्ये जिंकून आपल्या राज्यास जोडली व नंतर 'महाराजाधिराज' ही पदवी धारण केली. आपला व लिच्छवि कुळाचा सन्मान्य सवध जाहीर करण्याकरिता त्याने स्वतःच्या व पत्नीच्या नावाने सोन्याची नाणी पाडली. त्याने एक मधीन नावही गुरू केला. त्याला पुढे गुप्तशक हे नाव प्राप्त झाले. त्याचा मुलगा समुद्रगुप्त हा त्याच्यापेक्षाही गूर व महत्वाकांक्षी निघाला. त्याने उत्तर हिंदुस्थानातील अनेक राजांचा उच्छेद करून त्याचा प्रदेश आपल्या राज्यास जोडला व दक्षिण हिंदुस्थानातही स्वारी केली. या दिग्विजयानंतर त्याने हरिपेग नामक आपल्या दरबारच्या कबोला आपला पराक्रम गद्य-पद्यात्मक काव्यांत वर्णन करायलास सांगून ते वर्णन यशोकाच्या शिलास्तंभावर कोरून ठेविले * तो स्तंभ अद्यापि प्रयागच्या किल्ल्यात आहे व त्यावरील लेख थोडा मराब झाला आहे तरी त्यावरून त्याच्या दिग्विजयाची पूर्ण कल्पना येते.

* See "Allahabad Stone Pillar Inscription of Samudragupta" (G. J. no. 1).

समुद्रगुप्त हा हिंदुधर्माचा दृढा अभिमानी व पुरस्कर्ता होता. त्याने दिग्विजय संपल्यावर अश्वमेध यज्ञ केला व तत्तिदसंबंध मागीं पाडलीं. पुज्य-
मिन्न शुगाच्या कालानंतर जवळ जवळ पाचशें वर्षे उत्तर हिंदुस्थानात एखादा
अपवाद दगडगुप्तास बहुधा कोणी अश्वमेध केल्याचे नमूद नाही. त्यामुळे
समुद्रगुप्तास त्याच्या वंशजाच्या लेखात 'विरोत्सनाश्वमेधघाहृतां' असें यथार्थ
विशेषण दिलें आहे. त्याच्या 'अश्वमेध' नाम्नावर त्याचे 'अश्वमेधपराक्रमः'
हें ब्रिह्म आडव्हेतें. समुद्रगुप्त हा मोठा विद्वान, रसिक व कलाभिरु होता.
प्रयागच्या शिलास्तंभावरच्या लेखात 'त्याला विद्वानाची सगति प्कार आवडे,
त्याने स्वतः शास्त्राचे अध्ययन केले होतें व आपल्या कुशाग्रबुद्धीने बृहस्प-
तीस व सुगीतनंपुष्माने तुम्बरूस व नारदास तज्जित केलें होतें, उत्कृष्ट
काव्यनिर्मितीमुळे त्याला कविराज ही पदवी मिळाली होती, हरिषेणादि
कवि त्याच्या सानिध्यात काव्य करण्यास शिखलें', असें म्हटलें आहे

समुद्रगुप्त इ. स. ३७५ च्या सुमारास बालवय झाला असावा.
त्यानंतर त्याचा पुत्र चन्द्रगुप्त-विक्रमादित्य गादीवर आला असें आतांनभेंत
समंभत असत. पण अलीकडे चार पाच वर्षांत झालेल्या 'सशोभनावह्नः'
समुद्रगुप्तानंतर त्याचा मुलगा रामगुप्त ह्याला गादी मिळाली असें
दिसतें. पन्नास व कावूल वेये राज्य करणाऱ्या कुशातानी समुद्रगुप्तापुटे
मान बाकविली होती पण त्याच्या निघनानंतर त्यांनी चडवळ करण्यास
मुरघात केली असावी. त्याचे पारित्य करण्याकरिता रामगुप्ताने
त्याच्यावर स्वारी केली. त्याच्या बरोबर त्याचा बंधु चन्द्रगुप्त व राणी
ध्रुवस्वामिनी ही होती. या स्वारींत त्याला अपयश आले व आपल्या
राणीला शत्रूच्या अत्रपुरात पाठवून देण्याच्या जपमानासद अटीवर
त्याने आपली व आपल्या लोकांची मुक्तता करवून घेतली. त्याचा भाऊ
चन्द्रगुप्त हा मोठा शूर व बुलाभिमानी होता. त्याला ही अट मुळींच मान्य
झाली नाही. पण त्या वेळीं शत्रूच्या कचाट्यात सापडल्यामुळे ती बचूळ
करण्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें. तयारि ती मोठा युक्तिवाज व धैर्यान्

• हा. अ. स. काट्टेकर यांचा J. B. O. R. S., Vol. XIV, p. 225
वरील 'एक नवीन गुप्तपदा' हा लेख व आनना यवतमाळच्या 'शास्त्रात्म-
क-संशोधक (१९३३) 'रामगुप्तच-विषयक नवीन प्रकाश' हा लेख पहा.

होता त्याने स्वतः स्त्रीवेष घेऊन व आपल्या बरोबर स्त्रीवेषधारी सैनिक घेऊन शकनूपतीच्या निविरात प्रवेश केला व संधि साधून त्याला ठार मारले व त्याच्या सेनेचा फडशा उडविला. ध्रुवस्वामिनीला अर्थातच आपल्या भ्याड पतीबद्दल अत्यंत तिरस्कार व चन्द्रगुप्ताबद्दल प्रेम वाटू लागले पुढे चन्द्रगुप्ताने आपल्या भावास पदच्युत वटन गादी वळकाविली गुप्ताच्या घराण्यात कर्तृत्ववान पुण्यासच गादी मिळावी असा नियम दिसतो, त्यावरून राज्यातील विचारी व प्रवळ मन्त्र्यांचेही त्यास साहाय्य असावे असे वाटते नंतर त्याने ध्रुवस्वामिनीशी विवाह केला व तिजपासून त्याला कुमारगुप्त व गोविंदगुप्त हे पुत्र झाले त्याची कुबेरनागा नावाची दुसरीही एक राणी होती तिजपासून त्याला प्रभावतिगुप्ता ही मुलगी झाली.

गादीवर आल्यावर चन्द्रगुप्ताने प्रथम उत्तरेतील कुशान राजाचा पाडाव गेला व त्यानंतर माळवा व काठेवाड येथे राज्य करणाऱ्या क्षत्रपावर चाल केली हे शकवशीय क्षत्रप कुशानवशीय राजानी सिंध, काठेवाड व माळवा या प्रांतावर नेमलेले मूळचे प्रांताधिपति होत त्यांचे त्या भागात सुमारे सव्वातीनसो वर्षे राज्य चालू होत व शेवटी शेवटी उत्तरेतील त्यांच्या सग्राटाची सत्ता संपुष्टात आल्यावर ते बाह्यत आपणास क्षत्रप किंवा महाक्षत्रप म्हणवत असले तरी एकंदरीत स्वतंत्रच होते असा बलिष्ठ शत्रूचा पराजय करण्यास दुसऱ्या एखाद्या प्रबल राजाच्या साहाय्याची अपेक्षा होती त्यावेळेस विदर्भात वाकाटक घराणे उदयास आले होते या घराण्याचा मूळ पुढ्य विध्यशक्ति याचे नाव पुराणात व अजंठघाच्या एका त्रुटिन लेखांतही आले आहे अजंठघाच्या लेखात त्याला द्विज म्हटले आहे त्यावरून आंध्राप्रमाणेच वाकाटक हेही ब्राह्मण असावेत विध्यशक्ति मगघाच्या महाराजगुप्ताचा समकालीन असावा त्याचा मुलगा पहिला प्रवरसेन याने अग्निष्टोम, आप्तोर्याम, इत्यादि थीतयाग केले होते. पुढे या वंशांत पृथ्वीपेण या नांवाचा महापराक्रमी राजा झाला तो समुद्रगुप्ताचा समकालीन होता अजंठघाच्या लेखांत याने बुन्तल देश जिाला होता असे म्हटले आहे व त्याचे दोन शिलालेख बुन्देलखंडांत अजयगड सांपानांत सापडले आहेत, त्यावरून त्याचे राज्य महाराष्ट्र, विदर्भ व

देखतदाचा काही भाग भात पसरलेले दिसते समुद्रगुप्ताने दक्षिणेतील किनाऱ्यालगतचे देश जिंकले पण पश्चिमेकडील देश पादाक्रान्त न करताच मागे फिरला. त्यावेळून त्याने वाकाटक्यांशी दोन हात करण्याचे सूत्राने असावे असे दिसते. वाकाटक व क्षत्रप यांचा राज्ये एकमेकांस गुन होती त्यावेळून त्यामध्ये राजनोतीच्या सामान्य तत्वाप्रमाणे विनुष्ट सत्ते पाहिले तेव्हा चन्द्रगुप्ताने वाकाटकांशी स्नेहनवध जोडून क्षत्रपावर लक्ष केंद्री व त्याचा पुरा नापनाट केला. राजकारणाने घडून आलेला हा वध दृढ करण्याकरिता त्याने आपली मुलगी प्रजावतिगुप्ता पृथ्वीसेनाच्या लक्षमणाने द्वितीय छत्रनेत यास दिली ही गोष्ट इ.स. ३१५च्या सुमारास दिल्ली असावी, असे नागा व शिलालेख यावेळून सर्वाधिकारी अनुमानेले आहे.*

क्षत्रपाचा समूळ उच्छेद वेंच्यावर बाठेबाड व माळवा हे प्रांत चन्द्रगुप्ताने आपल्या राज्यास जोडले, उज्जैनी येथे आपली राजधानी नेली व विक्रमादित्य ही पदवी धारण केली. तेव्हांनातून उज्जैनीशी विक्रमादित्याचे नाव सलग्न झाले आहे मान्य शोडशाच वर्षांनी त्याचा जामात दुसरा छत्रने हा मरण पावला. त्यावेळी त्याचे शर्मोरसेन व दिवाकरसेन हे मुलगे अल्पवयी होते म्हणून चन्द्रगुप्ताने आपल्या दरबाराचे घोरनी व कर्तबगार अधिकारी विदर्भास पाठवून संपील कारभार चालविण्यास आपल्या मुलीस मदत केली प्रथमसेन वयात आल्यावर त्यास मादो मिळाली. त्यानंतर तो राज्यकारभार कसा करतो हे पाहण्यास चन्द्रगुप्ताने आपल्या दरबाराचा मुमही व कवि कात्रिदास यास विदर्भास पाठविले. त्यावेळची हकीकत पहिल्या प्रकरणाने आलीच आहे.

हयाप्रमाणे चन्द्रगुप्ताचे राज्य सर्व उत्तर हिंदुस्थानभर पसरले होते व दक्षिण हिंदुस्थानातही महाराष्ट्र व विदर्भ यांचा राज्यकारभार त्याच्या तंत्राने चालला होता. त्याच्या विस्तृत साम्राज्यात हिंदुधर्माचा सर्वत्र प्रसार झालेला दिसतो. या वेळेसानून हिंदु देवांस दिवल्या देणुपांचे कोरीव लेख दृष्टीस पडतात. नृत्याच प्रसिद्ध झालेल्या मयूरेच्या शिला-

*V. A. Smith : *The Vakataks Dynasty of Berar in the Fourth & Fifth Century A. C.* (J.R.A.S. for 1914 p. 317.)

लेखात एका शैव आचार्याने शिवलिंगाची प्रतिष्ठा घेतल्याचा उल्लेख आहे त्याच्या एका भाडलिकाने उदयगिरि येथे विष्णु व घडिका याच्या मूर्ति कोरविलेल्या अद्यापि विद्यमान आहेत तेथेच दुसऱ्या एका शिलालेखात चन्द्रगुप्ताच्या वीरसेन नावाच्या परराष्ट्रमन्त्र्याने शिवाच्या पूजेकरिता एक गुहा कोरल्याचा निर्देश आहे विश्वात प्रभाव-तिगुप्तेने रामटेकावर कार्तिक शुद्ध द्वादशीस श्रीरामचन्द्राच्या पायाजवळ दिलेला ताम्रपट प्रसिद्ध आहे चन्द्रगुप्त व त्याचा जामात रुद्रसेन हे विष्णुभक्त होते, तर चन्द्रगुप्ताचा नातु द्वितीय प्रवरसेन हा शिवोपासक होता या सर्व उल्लेखावरून चन्द्रगुप्ताच्या साम्राज्यात हिंदुधर्माची कदाी भरभराट झाली ते दिसून येते

चन्द्रगुप्त हा स्वतः मोठा विद्वान, रसिक व सस्कृतविद्येचा अभिमानी होता उज्जयिनीच्या विद्वत्परिपदेपुढे त्याने कालिदासादि इतर कवीप्रमाणेच स्वतः परीक्षा दिली होती हे मागोल प्रकरणात सांगितलेच आहे त्याच्या एका सुवर्णमुद्रावर त्याला 'रूपकृती' असे म्हटले आहे त्यावरून त्याने रूपके-(नाटके)-ही लिहिली असावीत असे दिसते त्याने आपल्या अन्तःपुरातही सस्कृत भाषाच उपयोगात आणली पाहिजे असा नियम केला होता त्याच्या सुवर्णमुद्रावर त्याचे श्लोकाघात निरनिराळ्या प्रकारे अलंकारिक वर्णन केले आहे त्यावरूनही त्याचे सस्कृत भाषेवरील प्रेम दिसून येते सस्कृत विद्येला असा पुरस्कर्ता मिळाल्यावर ती अत्यंत वैभवसंपन्न झाली तर त्यात नवल काय ? चन्द्रगुप्त विद्वान लोकांना मोठ-मोठ्या अधिकारावर नेमात असे. त्याचा परराष्ट्रमन्त्री कोत्सगोत्रीय वीरसेन नाब हा व्याकरण, अर्थशास्त्र व न्याय यात निष्णात असून कवीही होता असे त्याच्या लेखात म्हटले आहे. मुद्रारासस नाटकाचा कर्ता विशाखदत्त हाही चन्द्रगुप्ताच्या दरबारी होता असे काही विद्वानांचे मत आहे. या कवींच्या 'देवीचन्द्रगुप्तम्' नावाच्या नाटकातील काही उतारे अलीकडे प्रसिद्ध झाले आहेत त्यावरून वर दिलेली रामगुप्ताची हकीकत जुळविली आहे. याशिवाय शामन्दकाचे नीतिसार हा अर्थशास्त्रावरचा ग्रंथ व काही पुराणे-ही या कालात झाली असावीं असे संशोधकांचे म्हणणे आहे या कालात रमापत्य, शिल्पकला, चित्रकला इत्यादि कलाही ऊजितावस्थेत आल्या.

गुप्तकालीन इमारती अद्यापि क्वचिन् ठिकाणीं दृष्टीस पडतात. उदय-
गिरि येथे व इतरत्र तत्कालीन शिल्पकलेचे व अजिंठ्याच्या लेण्यात चित्र-
कलेचे घोडेसें काम अवशिष्ट आहे त्यावहून या बलामध्ये तत्कालीन
कारागिराणी कित्ती प्राचीन्य मिळविले होते त्याची कल्पना येते.

चन्द्रगुप्ताच्या राज्यात सर्वत्र शांतता, सुव्यवस्था व सौभाग्य होतें
असे तत्कालीन लेखावहून दिसतें हिंदु, बौद्ध, जैन इत्यादि हिंदुस्थानातील
सर्व धर्मांच्या अनुयायांना आपापल्या धर्माच्या आज्ञाप्रमाणे वागण्यास
स्वानुमत्य होतें. समृद्धगुप्ताच्या दिग्विजयापासून राज्याचा विस्तार वाढला.
अनेक राजांकडून खडणीं येऊ लागली, व्यापाराचे मार्ग खुले झाले, धूर
व कर्णवंगार मनुष्यांस आपले अगचे गुण दाखविण्यास मधि मिळाली व
विद्वानांच्या विद्वत्तेचे चीज होऊ लागलें देशातील सुवत्तेचे प्रतिबिंब तत्का-
लीन नाण्यांत दिसून येते असे म्हणतात. चन्द्रगुप्ताची सोन्याची नाणीं
अनेक प्रकारची व विपुल सांपडतात, त्यावहून त्याच्या राज्यातील भर-
भराटीचे अनुमान करता येतें या हायन्ने उत्तर हिंदुस्थानात शेकडो
मैल प्रवास केला पण त्याला कोठेही चोराकडून प्राप्त झाला नाही
यावहून चन्द्रगुप्ताच्या राज्यातील मुख्यवस्थेची कल्पना येते 'सर्व लोकां
सुखी व आनंदी असून गुणोत्कर्षांत एवमेवावर वरचढ करण्याचा प्रयत्न
करोंत आहेत असे दिसतें', असे त्याने लिहून ठेवले आहे. देशात सर्वत्र
धर्मशाळा व धर्मार्थ दवाखाने होते व त्यात अन्नपाण्याची व औषधाची
मोफत सोय केली जात असे राज्यकारभार मोठ्या दक्षतेने चालविण्यात येई
व अपराध्यांस शिक्षा सौम्य प्रमाणात दिली जात असे. सारास त्या वेळच्या
लोकाना आपण रामराज्यात आहो असे वाटत असल्यास नवल नाही.

या गुप्तकालीन परिस्थितीचे प्रतिबिंब आपणास कालिदासाच्या
काव्यात पडलेले दिसतें प्रो कीय यानो म्हटल्याप्रमाणें कालिदासाच्या
सर्व प्रयात स्वकालीन परिस्थितीविषयी सतीय व समाधान दिसतें तें
गुप्तकालीन सार्वत्रिक संपन्नतेचे द्योतक असावे तसेच त्याच्या प्रयात दिग्वि-
जय, अश्वमेधयाग वगैरेचे जें वर्णन आलें आहे त्यातही तत्कालीन परि-
स्थिति इतिहासाच्या वाचकांस स्पष्ट दिसते. दिलोप, रघु, राम इत्यादि
एकापेक्षा एक गुणाने वरचढ असलेल्या राजर्षींचीं चरित्रें रसाळवाणीने

वर्णन करीत असता कालिदासाच्या मनश्चक्षूंपुढे समुद्रगुप्त, चन्द्रगुप्त या-
 सारख्या शूर, धीर, विद्वान् प्रतिभासपन्न रसिक व उदार राजाधिराजर्षी-
 ची उदाहरणे असल्यास नवल नाही. वसिष्ठाश्रमाकडे जात असता दिल्ली-
 पाला ब्राह्मणाना स्वतः दिलेल्या अग्रहार ग्रामात यज्ञस्तम दिसले, त्याची
 प्रजा मनुने घालून दिलेल्या मयदिनासून एक रेसभरही ढळली नाही;
 आपल्याकडे गुरुदक्षिणेकरिता आलेला विद्वान् ब्राह्मण विमुक्त जाऊं
 नये म्हणून प्रत्यक्ष कुबेरावर चाल करण्याचा रघूने निश्चय केला;
 अतिसौख्या राज्यात व्यापाऱ्यांना नद्या आपल्या घरच्या कूपाराख्या
 वाटू लागल्या व ते दरीखोऱ्यातून घरातल्याप्रमाणे निःशकणने फिरू
 लागले; तसेच खाणीतून रत्ने, शेतातून उत्कृष्ट पीक व अरण्यातून हत्ती या
 रूपानी पृथिवी स्वरक्षणाबद्दल त्यांचा मोबदला देऊ लागली; उज्जयि-
 नीतील दुकानात बोटघवधि तेजपुत्र मौक्तिकहार, शस्त्र व शिपले
 तसेच हिरवेगार पाचूचे खडे व पोवळी व्यवस्थितपणाने लावलेली पाहून
 समुद्रात आता केवळ पाणीच शिल्लक राहिले आहे काय असे कोणालाही
 वाटत असे; उज्जैनी वैभवसपन्न असल्यामुळे निला विशाला हे सायं नाव
 प्राप्त झाले होते; आपले सुचरित व भीमशाल्यामुळे स्वर्गस्थ लोक तेथे
 येऊन राहिले व त्यांनी आपली अवशिष्ट पुष्पाई खर्चून हा स्वर्गाचा
 एक रम्य भागच निर्माण केला की काय असे वाटे, विद्वान् सोराज्यामुळे
 रम्य झाला होता; त्याची राजधानी समृद्ध होती; इत्यादि वर्णने कालिदा-
 साच्या ग्रथात वाचताना बहुश्रुत वाचकास आरण गुप्तकालांतच आहो असे
 वाटल्यावाचून राहत नाही कोणत्याही बवीच्या प्रयात. विनोदपत्र समा-
 जस्थितीच्या वर्णनांत तत्कालीन परिस्थितीचे प्रतिबिम्ब न वळत पडत
 असतें. तेव्हा कालिदासाच्या प्रमाण ते दिसले तर नवल नाही

प्रकरण तिसरें

जन्मस्थानाचा वाद

Others abide our question, Thou art free !
We ask and ask—Thou smilest and art still,
Outtopping Knowledge *

Matthew Arnold

कालिदासाच्या कालाविषयीच्या विविध मतांचे परोक्षण करून तो उज्जैनीच्या द्वितीय चन्द्रगुप्त-विक्रमादित्याच्या काळां होऊन गेला असावा असे आपण पहिल्या प्रकरणात निश्चित केले, त्यावरून त्याच्या आयुष्याचा उत्तर भाग उज्जैनीस गेला असावा हे उघड आहे व या-विषयीं सर्वचि ऐक्य आहे तथापि तो मूळचा कोठला, त्याची जन्मभूमि कोणत्या प्रांतातील, स्वभावतः सस्काररसम अशा त्याच्या मनावर कोणत्या प्रदेशातील निसर्गाचा व व्यवहाराचा प्रथम ठसा उमटला याविषयीं शोधकानी अनेक मते प्रकट केली आहेत त्याचा थोडक्यात विचार करू.

या वावर्तीत आपल्या भावनाप्रधान बंगाली बंधूंच्या मताचा प्रथम विचार केला पाहिजे अखिल भारताला ललामभूत झालेला असा हा कवि आपल्या प्रांतात उत्पन्न झाला असे ते अभिमानाने प्रतिपादितात कल्कत्त्याला त्यांनी एक कालिदास-संशोधन-समिति स्थापिली आहे व तिच्या वतीने दरवर्षी ते आपाड प्रतिपदेला निबन्धवाचन, व्याख्यान, गायन, वादन, इत्यादि कार्यक्रमाने 'कालिदास उत्सव' साजरा करीत असतात. मूंसिदासादेत गड्डा शिगरु या गावीं कालिदासाचा जन्म झाला असे त्यांनी ठरविले अमून त्या ठिकाणी त्याचे स्मारक करण्याचा त्यांनी प्रयत्न चाल-

* आग्लवदिसुम्रां शेकमपियराविषयींची हं। उक्ति कबिकुलगुरु कालिदासासही लागू पडेल

विला आहे तेथे एव कालिदास-जन्मपीठोत्सव समिती स्थापन झाली आहे तिने एव कालिदास-पाठशाळा चालविली आहे व प्रतिवर्षी सर-स्थतीपूजोत्सवाच्या वेळी तेथे साहित्यसम्मेलनाचा व इतर मनोरंजक कार्यक्रम करण्यात येतो सरकारच्या मदतीने त्यांनी तेथे एव तलाव खोदवून त्याला कालिदाससागर असे नाव दिले आहे. कालिदासाला तीन स्त्रिया होत्या व त्यांच्या सहवासात तो निरनिराळ्या ठिकाणी राहत होता विद्युमाला या आपत्या पत्नीसह त्याने ब्रह्मानीतला गावी काही दिवस वास केला, श्रीपाट दोगाछियर या गावी त्याने आपला द्वितीय संबध व पुत्राचा विवाह केला, अशा बगाल्यात अद्यापि दाकथ्य प्रचलित आहेत * दत्तकथाचा पुरावा सर्वस्वी विश्वसनीय नसतो हे आपण मागे पाहिलेच आहे तेव्हा कालिदास बगाली होता हे सिद्ध करण्या-करिता बगाली मशोधक जी प्रमाणे पुढे आणतात त्याचा विचार करणे जरूर आहे

(१) कवीच्या कालिदास ह्या नावावरूनच तो बगाली होता हे सिद्ध होते कालिदास हा प्रथम अगदी अडाणी होता पण पुढे तपस्वपणे प्रगन्न झालेल्या काली देवीच्या कृपेने तो विद्वान व प्रतिभासंपन्न कवि झाला व नंतर कालिदास या नावाने प्रसिद्ध झाला अशी आख्यायिका सर्व प्रांताच्या प्राचीन परंपरेच्या पङ्क्तिास माहीत आहे काली देवीची पूजा बगाल्यातच सर्वत्र होते व कालिदास हे नाव अद्यापि बगाल्यातच पुष्कळ लोक धारण करतात यावरून कालिदास हा मूळचा बगालचा ह सिद्ध होते

या प्रमाणान विज्ञेय नथ्य दिसत नाही कालिदास हा एखाद्या देवतेच्या कृपेने एवदम उत्कृष्ट कवि बनला ही लौकिक समजूत निराधार आहे ह आम्ही पुढे धाखविणार आहो शिवाय कालिदास हा कालीदेवतेचा भक्त होता असे दिसत नाही त्याच्या यथाच्या आरभी त्या देवतेची स्तुति आढळत नाही 'ऋगुमहारा'दि जे सात ग्रंथ कालिदासाचे म्हणून सर्वमान्य झाले आहेत, त्यांमध्ये कालीदेवतेचे वर्णन फक्त एका

* वरील माहिती पाणिनासमितीच्या 'कालिदासजन्मपीठमभार अनुष्ठानपत्र' या बगाली चौपल्यावरून घेतली आहे.

इलोकान (कुमार० ७, ३९) व सैही भगवान् सकर विवाहाकरिता हिमालयगृही जात असताना ती त्याच्या परिवारान होती म्हणून आले आहे.* त्यापहून वरवीने कालिदास हे नाव कालीदेवतेच्या मन्त्रीमुळे घाण्ण केले नमून तें त्याच्या मातापितरांनी त्याच्या चालपणी ठेवले होतें हें उघड आहे इसवी सनाच्या चौथ्या पाचव्या शतकात काली देवतेची पूजा माळव्यात प्रचलित असावी असे वाटते. उदयगिरि येथे एका गुहेत द्वादश-मुजा देवीची गुप्तकालातील मूर्ति अद्यापि भग्नावस्थेत विद्यमान आहे. तिला डॉ. भाडारकर आदि विद्वान् चडिता म्हणतात पण ती कालीही असणे शक्य आहे. उज्जैनीला अद्यापि कालीचे देवालय दृष्टीस पडते मध्य हिंदुस्थानात काली, चामुण्डा यासारख्या उग्र देवतांची पूजा कालिदासानंतरही एकदोन शतके चालू होती हें सातव्या शतकातील भवभूतीच्या 'मालतीमाधवा'त मालनीला पद्मावतीच्या (सुध्याचे भरवार) स्मरानात काही कापालिकांनी चामुण्डेपुढे बळी देण्याकरिता नेले होते, असा प्रसंग घातला आहे त्यापहून सिद्ध होईल. तेव्हा कालिदासाचे आरंभक काली देवतेचे उपासक असल्याने त्यांनी कवीचे नाव कालिदास ठेवले, पण कवि स्वतः शीघ्रप्रवृत्ति असल्याने कालीनकत नमून निवभक्तव होता, असे स्पष्ट दिसते. हिंदुधर्माच्या उत्क्रमणावस्थेच्या त्या काळीं माता पिता एका देवतेचे, तर मुलें दुसऱ्या देवतेची उपासक अमन असे दूरय तत्कालीन इतिहासात दिसते उदाहरणार्थ, द्वितीय चन्द्रगुप्त्याची मुलगी प्रनावतिगुप्ती व जांबई द्वितीय रुद्रसेन बिष्णूचे उपासक होने तर त्याचा मुलगा द्वितीय प्रवरसेन हा निवभक्त होता, यादखूनही वराल गोष्ट सिद्ध होईल.

(२) कालिदासाने 'मेघदूता'त रामगिरीवर यक्ष 'आपादिभ्य प्रथम-दिवने' म्हणजे आपाडाच्या पहिल्या शिबर्गी मेघ पाहता झाला असे म्हटले आहे. यापासून सौर मान प्रचलित असल्याने तेथे शंभ्र वेगास

* 'कुमारसंभव' ९, ४९ या श्लोकातही कवीने मनारजन करण्यकरिता काण्णेने विजय नृत्य केले त्याचे बान आदे. या श्लोक त्यानंतरचे सर्ग कालिदासाचे समावेन अने मशोषकाचे मन आहे. याविषयी विवेचन पुढे पाचव्या प्रकरणाने करे आदे.

† Dr. Sir R. G. Bhandarkar : A Peep into the Early History of India, p. 52.

इत्यादि महिन्याचे दिवस ईशजी महिन्याच्या तारखाप्रमाणे एकोणतीस ते एकतीसपर्यंत मोजतात तेथे शुक्ल व शृष्ण हे चान्द्रमासाचे दिवसक शब्द प्रचलित नाहीत व महिन्याचे तसे दोन पधरवट्टेही मानीत नाहीत कालिदास हा बंगाली होना व म्हणूनच 'आषाढस्य शुक्लपक्षे प्रतिपत्तिथी' असे न लिहिता 'आषाढस्य प्रथमदिवसे' असे लिहिता झाला मनुष्य कोठेही रहात असला तरी त्याचे पूर्व तस्कार लुप्त होत नाहीत म्हणून कालिदास पुढे माळव्यात किंवा विदर्भात कामानिमित्त रहात असला तरी आपले बंगाली पचाग विसरला नाही तो स्वतः उत्तम ज्योतिषी होना. त्याने 'ज्योतिर्विदाभरण' नामक ज्योतिषविषयक सर्वमान्य ग्रंथ लिहिला आहे, तेव्हा त्याला सूर्योदयापासून दुसऱ्या दिवसाच्या सूर्योदयापर्यंतच्या वाटास दिवस आणि चंद्र व सूर्य यांच्या भिन्न गतीमुळे त्याच्यामध्ये १२ अशा अंतर पडण्यास लागणाऱ्या काळास तिथि म्हणतात ही साधीही गोष्ट माहीत नव्हती असे म्हणता येत नाही तेव्हा पक्ष व तिथि याचा उल्लेख न करता त्याने दिवस या शब्दाचा प्रयोग केला आहे, त्यावरून त्याचे बगदेशीयत्व सिद्ध होई

हे प्रमाणही परीक्षणाच्या वसोटीस उतरत नाही कालिदासाला 'आषाढ महिन्याच्या आरम्भी' एवढाच अर्थ विवक्षित असल्याने त्याने 'आषाढस्य प्रथमदिवसे' असा प्रयोग केला आहे एखाद्या काव्यात शुक्लपक्ष प्रतिपत्तिथी यासारख्या प्रयोगाची अपेक्षा करणे बरोबर होणार नाही दुसरे असे की सध्या कालगणनेच्या ज्या विविध पद्धति हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या प्रांतात प्रचलित आहेत त्या तशाच पूर्वीही कालिदासकाली होत्या हे प्रथम सिद्ध वलें पाहिजे त्या बाबतीत कारीव लेखाचा पुरावा अत्यंत विश्वसनीय म्हणून लक्षात घेण्यासारखा आहे त्रिस्तूर्व व ख्रिस्तोत्तर एक दोन शतकातील महाराष्ट्रात सातवाहनाच्या व क्षत्रपाच्या आणि मयुरेस क्षत्रप व कुशानवशीय कनिष्कादि राजांच्या लेखात मित्या दिलेल्या आढळतात त्यावरून असे दिसते की त्या काळी वर्षाचे शीघ्र, वर्षा व हेमन्त हे तीन ऋतु मानीत असत या ऋतूचे दक्षिणेत* आठ पक्ष व प्रत्येक

* 'रजा नासिठिपुनस सिदि पुडुमयिभ सबदरे छठ ६ गिहापक्ष पचम ५ दिवसे' हा नासिठ्या लेण्यातील नासिठ्यापुत्र श्रीपुडुमायि या सातवाहन राजाच्या लेखातील कालानिर्देश पदा (*Ep Ind Vol VIII p 59*)

पक्षाचे १५ दिवस व उत्तरंन चार महिने व प्रत्येक महिन्याचे सुमारे तीस दिवस अशी गणना केली जात असे. त्यावेळी चंद्र, वैशाख इत्यादि नावे फारशी प्रचारात नव्हती ऋठेवाड व माळवा येथे शकशत्रपाच्या आश्रयाने ज्योतिर्विद्येच्या अभ्यासास उत्तेजन मिळून, चैत्रादि मास, शुक्ल किंवा कृष्ण पक्ष व तिथि ही सध्या हिंदुस्थानात बहुतेक प्रांतात प्रचलित असलेली बालगणनापद्धति सुरू झाली व ती शत्रपाच्या अगदी आरभींच्या लेखातही दृष्टीस पडते पुढे हळू हळू इतर प्रांतात तिचा प्रसार झाला तथापि कालिदासाच्या म्हणजे ख्रिस्तोत्तर चौथ्या व पाचव्या शतकात पक्ष व तिथि या शब्दाचाच माळवा व विदर्भ या प्रांतात सर्रास उपयोग केला जात होता असे दिसत नाही. उदाहरणार्थ साचीच्या द्वितीय चन्द्रगुप्ताच्या आम्रफाईव नामक सेनापतीच्या लेखाच्या शेवटी 'स९३ भाद्रपद दि ४' व कुमारगुप्ताच्या कारकीर्दीत कोरलेल्या मानवुवार येथील मूर्तीवर 'सवत् १२९ ज्येष्ठमास दि १८' असाच बालनिर्देश केला आहे कालिदासाच्या 'मैघदूता'तील बालाचा उल्लेख अगदी याच तऱ्हेचा आहे द्वितीय प्रवरसेनाच्या हुदिया गावच्या ताम्रपटात 'सवत्सर २३ वषापक्ष ४ दिवस १०' असा उल्लेख केला आहे. त्यावरूनही प्राचीन पद्धति त्या काळी अगदीच प्रचारातून गेली नव्हती हे उघड आहे काही लेखात शुक्ल किंवा कृष्ण पक्षाचा निर्देश असला तरी दिन शब्दाचाच प्रयोग केला आहे तिथीचा नाही † त्यावरून दिन व तिथि यांमधील जो बारीक भेद बगाली सशोधक पुढे माळवाना तो तत्काली मान्य झाला नव्हना हें स्पष्ट आहे तेव्हा 'आपादस्य प्रथमदिवसे' या वचनावरून कवीच्या वगदंतीपरवाऱ्हाटचे अनुमान योग्य दिसत नाही

कालिदासाच्या ग्रथाचे निःपदागतीपणाने वाचन केल्यास तो बगाली होता असें मानण्यास एतद्द्वारा निश्चित गमन सापडत नाही जेथे कवि जन्मला, लहानपणीं खेळला वागडला, त्या ठिकाणचे राहवार त्याच्या

* 'महाभारतव्य वाणिष्यस्य भं ३ हे ३ दि २२ एतदे पुनये' हा बनिष्ठाच्या कारकीर्दीत मारनाथ येथे बौद्धप्रस्नभारत कोरलेल्या लेखांतील बालनिर्देश पक्षा † विश्वमंन्वा गागधर येथील शिवाभेत्त (G. J. No 17).

मनावर दूढ असावेत, त्या स्थलावर त्याचे विशेष प्रेम असावे, त्याचा उल्लेख त्याचे ग्रथात बरेचवेद यावा, अशी आपली अपेक्षा असते. पण कालिदासाच्या ग्रथात बगालविषयी तसे उल्लेख दिसत नाहीत. म्हणून कालिदास बगाली होता असे म्हणता येत नाही.

आता आपण 'कालिदास काश्मीरात जन्मला' या मनाकडे वळू. हे मत दिल्ली युनिव्हर्सिटीचे संस्कृत प्रोफेसर पंडित लक्ष्मीधर कल्ला यानी एक स्वतंत्र पुस्तक* लिहून अनेक प्रमाणानी सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्या सर्वांचा येथे विचार करणे शक्य नाही. तथापि त्याचे म्हणणे थोडक्यात पुढे माडून त्याचा विचार करू.

"कालिदासाच्या ग्रथात हिमालयाचे विस्तृत व सूक्ष्म वर्णन घेते हे सर्वांस माहीत आहे 'कुमारसंभवा'त हिमालयाच्या वर्णनानेच काव्यास आरंभ झाला आहे, 'मेघदूता'तील यक्षांचे निवासस्थान अल्पा ही हिमालयावरच होती, 'विश्वामित्रा'त पुरूरवस व उर्वशी यांची प्रथम भेट काश्मीराजवळ गयमादन पर्वतावर झाली व पुढे उर्वशीचा वियोग झाल्यावर राजा त्याच पर्वतावर भटकू लागला; 'रघुवंशा'त पहिल्या सर्गात दिलीप वसिष्ठाश्रमास जातो तोही हिमालयावरच, 'शाकुंतला'तील कण्व व मारीच यांचे आश्रम याच पर्वतश्रेष्ठावर कवीने बसविले आहेत, यावरून हिमालयावर त्याचे किती प्रेम होते ते दिसून येईल ही सर्व स्थळे काश्मीरात सिंधु नदीच्या खोऱ्यात होती हे सिद्ध करता येते उदाहरणार्थ वसिष्ठाश्रमाजवळ गयाप्रयात होता, त्या ठिकाणी दिलीप रक्षण करीत असलेल्या वसिष्ठाच्या घेनूवर एका सिंहाने झडप घातली कालिदासाने त्या सिंहाला 'भूतेश्वरपार्ष्ववर्ती' म्हटले आहे. काश्मीरात बरील प्रदेशात भूतेश्वरीयं प्रसिद्ध आहे काश्मीरातच सिंधु व मालिनी नद्या, शचीतीर्थ, सोमतीर्थ व ब्रह्मसर ही तीर्थे व शक्रघाट ही सापडतात. आपल्या कथानकाच्या सोईसाठी शचीतीर्थ व शक्रघाट ही हिस्तिनापुराजवळ होती असे कवीने वर्णिले असले तरी तीं नावे त्याला पूर्वपरिचित असल्यामुळेच सुचली असावी 'रघुवंशा'त (२, ३५) वसिष्ठघेनूवर झडप घालणारा सिंह आपणांस निवृत्ताचा मित्र म्हणतो. हा निवृत्त वीण याचा टीवाकारांस उलगडा

माला नाही पण काश्मीरच्या ‘नीलमतपुराणांत कुवेराने दुष्ट पिशाचा-
 वरोवर युद्ध करून त्यान काश्मीराला हाकून देण्याकरिता निकुभाची
 योजना केली होती, अशी कथा आली आहे, त्यावरून कालिदासास काश्मी-
 रच्या प्राचीन कथांचे ज्ञान होतं असे दिसते. काश्मीरच्या काही विशिष्ट
 रीतिरिवाजाचे व श्रौतिक समजुतीचेही प्रतिबिंब कालिदासाच्या प्रयात
 पडलेले दिसते. विवाहप्रसंगी सामूने किंवा दुसऱ्या कोणी सौभाग्यवती
 स्त्रीन चराच्या मस्तकाला माला बांधावी असा काश्मीरान रिवाज आहे,
 हे तटस्थीय विवाहपद्धतीवरून दिसते. ‘रघुवशात’हा इदुमतीने अजाच्या
 गळ्यात स्वत माऊ न घालता आपल्या सुनन्दा नामक उपमानेकडून ती
 घालविली आहे मासे मारण्याच्या निघ वृत्तीमुळे धोवर जातीला काश्मी-
 रान बहिष्कृत मानतात असे ‘ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविर्मसिनो’ नामक काश्मीरी
 टीकेत म्हटले आहे. ‘शाकुतला’तही शाकुतलेची अगठी एका धोवराला साप-
 ढते; पुढे त्याला नगररक्षक पकडतात; त्यापैकी एकजण धोवराच्या घद्याला
 उद्देगूच ‘विशुद्ध इदानींमार्जाव’ (मोठा पवित्र घदा !) बसे उद्गार
 वाढतो व त्यावर, ‘हा माझा पिढीजाद घदा असल्यामुळे निघ नाही’ अशा
 अर्थाचे तो धोवर उत्तर करतो या प्रदेसातही वर मागिनलेली काश्मीरा-
 तील समजूतच प्रविधिम्वित शास्त्री आहे कालिदास काश्मीरी संव
 मताचा म्हणजे ‘प्रत्यभिज्ञादर्शना’चा धनुयायी होना असे दिसते या
 दर्शनांत सदाशिव हे एकच सर्वव्यापि तत्त्व मानले आहे त्याचो शिव
 व शक्ति ही दोन रूपे सृष्टिनिर्माणाकरिता होतात शक्तीच्या साहाय्याने
 शिव चराचर सृष्टि उत्पन्न करतो व स्वतःही नियतोन्तव शक्तीचे आव-
 रण घेऊन जीव बनतो या आवरणामुळे त्याला स्वतःचे विस्मरण पडते पुढे
 गुरूदेशाने, अध्यात्मदर्शनाभ्यासाने किंवा इतर कांही कारणाने जीवाचे आ-
 वरण नष्ट झाल्यावर त्याला आपल्या पूर्वस्वभावाची ओळख (प्रत्यभिज्ञा)
 पडते व नंतर त्याचे परमतत्वाची ऐक्य होते. या तत्त्वज्ञानांत एक प्रकारच्या
 नियतीमुळे जीवास स्वतःच्या सत्यस्वरूपाचे विस्मरण पडते व नंतर काही
 कारणाने माला जावरणरूपी पडदा दूर झाल्यावर स्वस्वरूपाचे ज्ञान होतं,
 ही कल्पना मुख्य आहे व ती कालिदासाच्या सर्व नाटकांत धावली आहे
 उदाहरणार्थ, ‘मालविकाग्निमित्र’ नाटकात सिद्धादेशामुळे मालविकेला वरंभ

अज्ञातवासात राहावे लागले पुढे तिच्या दासी विदिशेस आल्यावर तिची विदमंराजकन्या म्हणून सर्वास ओळख पटली; 'विक्रमोर्वशीया'त उर्वशी कुमारवनात गेल्याबरोबर कार्तिकेयाच्या शापाने लता झाली, पुढे राजाला सगमनीय मणि मिळाल्यावर त्याच्या मोगाने तिला पूर्वं रूप प्राप्त झाले; शाकुतलांत दुर्वासाच्या शापाने दुष्यन्ताला शाकुतलेची विस्मृति पडली, पण अगळी दिसल्याबरोबर त्याची स्मृति जागृत झाली, या सर्व कथानकावन्न कालिदासाच्या नाटकांवर प्रत्यभिज्ञादर्शनाची कशी छाप बसली आहे ते दिसून येईल. 'शाकुतला'च्या भरतवाक्यात शकराला 'परिगतशक्ति' असे मुद्दाम कवीने विशेषण योजिले आहे यावरून कालिदास काश्मीरी होता हे सिद्ध होते 'मेघदूता'त अलकानगरोत मक्षाच्या निवासस्थानाचे वर्णन आले आहे त्यात कल्पनेच्या पुष्कळ भराच्या असल्या तरी कवि आपल्या जन्मस्थानाचे वर्णन करतो आहे असे स्पष्ट दिसते अलकानगरी कैलास पर्वतावर होनी अस कवीने वर्णिले आहे हा कैलास म्हणजे काश्मीरातील हरमुकुटपर्वतच होय येथे शकर वास करतात असे म्हणतात. 'नीलमत-पुराणा'त श्रीशंकर प्रयागापासून हरमुकुटपर्वतापर्यंत ज्या मार्गाने गेले त्याचे वर्णन आले आहे त्यांना वाटेत नैमिषारण्य, गमाद्वार, कुक्षेत्र, विष्णुपद, हसद्वार व उत्तरमानसतीर्थ, ही स्थाने लागली अस त्या पुराणांत म्हटले आहे यांवी बहुतेक स्थलांचे वर्णन कवीने 'मेघदूता'त यथामुत्ताने केले आहे, त्यावरूनही कवीच्या मनात मेघाला हरमुकुटपर्वतावरच नेण्याचे होते यात मनाय नाही. अलवेतील मक्षाच्या निवासस्थलाचे जे वर्णन आले आहे, ते हरमुकुट पर्वताच्या पायथ्याशी बसलेल्या प्राचीन मयघामाम (म्हणजे सध्याच्या मणिगावास) अठरा लागू रूढते जवळच्या टेकडीवरून सर्व गांवाचा देखावा दृष्टीस पडतो तिच्या पायथ्याशी दगडांनी बांधलेले एक सुंदर सरोवर आहे त्याला त्रयीत्र लोच पार पवित्र मानतात हीच मक्षाच्या घराजवळची बापी गांवापासून थोड्या अंतरावर मोठमोठ्या शिलाचा संचय आहे तोच मेघदूतातील कुबेराचा प्रासाद असावा. येथून थोड्या अंतरावर शालच्या बाजूस दक्षिणाचा आश्रम व मूनेशाचे पवित्र देवालय आहे गावाच्या 'मयघाम' या नांवावरून पूर्वी येथे यशांधी बसति असावी अत्राच्या घराजवरील

मयग्राम इतिहासात् प्रसिद्धं होतं. विविध प्रकारची पुष्पे, नृत्यगोनादि कला, सुरापान, इत्यादिवाच जें वर्णन मेघदूतात आले जाह, तें काश्मीरगत्य लागू पडतें, कारण त्या तऱ्हेची काश्मीरची वर्णने कल्हणाचो 'राजतरंगिणी', किल्हणाचे 'विक्रमाकदेवचरित' वगैरे ग्रंथात येतात म्हणून आपल्या काळीं भरभराटीत असलेल्या मयग्राम या आपल्या जन्मभूमीचे तसे वर्णन कालिदासानें केले असल्यास त्यात आश्चर्य नाही

इ. स च्या सहाव्या शतकात हूणांच्या काश्मीरावर स्वाच्या झाल्या. त्या काळाच्या धादलीत कालिदासास पत्नी व जन्मभूमि याचा त्याग करावा लागला व इतर काळाच्या काश्मीरी पंडिताप्रमाणे तो राजाधर्याचें भटकू लागला 'ऋणसंहारा'स विन्ध्य पर्वताजवळील प्रदेशाची उष्णता कबीला अतिशय तापदायक होऊन त्याला प्रियेची वारवार आठवण झालेली दिसते. यक्षाची विरहाग्रस्था वर्णन करण्याच्या निपाने कालिदासाने स्वतःचे वियोगदुःख वर्णिल आहे ग्रंथाचे निवासस्थान तीव्र शर्वाची जन्मभूमि व ती काश्मीरात होती ह आम्हीं दाखविल आहे त्यावरून कालिदास काश्मीरी होता असे आपणास म्हणता येतें."

प्रो. लक्ष्मीधर कल्या यानी अनेक प्रमाणानी आपले मत सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे पण तो सफल झाला आहे असे वाटत नाही वरील मतावर अनेक आक्षेप घेता येतात. प्रथमतः कालिदास हे नाव काश्मीरी दिसत नाही. भामह, रघु, वैशट, अय्यट, मम्मट, कल्हण इत्यादि अनेक काश्मीरी पंडितांची नाव 'राजतरंगिणी' व इतर ग्रंथ पावस्त आपणास ज्ञात झाली आहेत पण कालिदासासारखें नाव त्या नाममालिकेंत आढळत नाही. दुसरे असे की कालिदास काश्मीरी अरुना तर कल्हणा सारखा चौबस व साक्षेपी ग्रंथकार तसा उल्लेख आपल्या ग्रंथात केल्याशिवाय राहता ना. किल्हणाच्या जीवनग्रंथाचे 'राजतरंगिणी' त जें वर्णन आले आहे त्यावरूनही वरील गोष्ट सिद्ध होणे शिवाय कालिदासाचें भौगोलिक ज्ञान अनिश्चय विनक्ष होतें असे त्याच्या ग्रंथावरून दिसतें हिंदुस्थानच्या सर्व भागांचे-किवहुना हिंदुस्थानच्या बाहेरच्याही काहीं प्रदेशांचे-वर्णन 'रघुवत्स', 'मेघदूत' इत्यादि ग्रंथात आंठ आहे, पण त्यात कोडेही चव

आढळत नाही, उलट प्रत्येक ठिकाणचे वैशिष्ट्य मौजक्या शब्दात सांगण्याची कालिदासाची हातोटी सर्वांनी वाखाणिली आहे असा हा कवि काश्मीरातील अप्सरस्तीथ, शचीतीथ, शक्रावतार ही स्थळे आपल्या कथानकाच्या जुरूरीस्तव हस्तिनापुराजवळ वाहत म्हणून दडपून देईल असे वाटत नाही ती खरोखरच त्या ठिकाणी असली पाहिजेत असे वाटल्याशिवाय राहत नाही शिवाय याताल काही स्थळे दुसऱ्या प्रथावरून ज्ञात होतात त्यावरून ती काश्मीरातीलच होत असे म्हणता येत नाही उदाहरणार्थ, 'महाभारतातही कथाचा आश्रम मालिनी नदीच्या तीरावर होता असा उल्लेख आला आहे, त्यावरूनच कालिदासाने 'शाकुंतला'त तसे वर्णन केले आहे हे उघड आहे बैलास, अलका, मन्दाकिनी याच्याविषयीच्या ज्या भौगोलिक वृत्तान्ताने इतर प्रथावरून होतात त्याच कालिदासाच्या प्रथात दिसल्या पाहिजेत ही स्थळे काश्मीरात आहेत अस साधारणतः वोगोही मानित नाही कालिदासाच्या प्रथात निर्दिष्ट केलेल्या नद्यांची, सौम्यांची व आश्रमाची नावे नीलमत पुराणातील काश्मीरवर्णनात आली आहेत पण ते पुराण इ. स. च्या चौथ्या पाचव्या शतकाइतके जुने वाटत नाही उलट पद्मपुराणाप्रमाणेच त्या पुराणाने ही व्यक्तीची व स्थळाची नावे कालिदासाच्या प्रथावरून घेतले गेले दिसतात

काश्मीरच्या विशिष्ट रोतिरिवाजाची म्हणून जी उदाहरणे प्रोबल्य यानी दिली आहेत तीही निर्णायक वाटत नाहीत. 'शाकुंतला'तील वर उल्लेखिल्या प्रथात धीवराने सगळ्याने बहिष्कृत केले असा कोठेही उल्लेख नाही कालिदासाच्या बौद्धमतवादी लोकांच्या मनावर इतका पगडा पडला होता की धीवरचा पंदाही त्यांस हिमेमुळे निघ वाटू लागला होता म्हणून कालिदासाने स्वकालीन लोकांस जातिप्राप्त करणे करण्यात पाव नाही हे त्या प्रथात सांगितले आहे त्यांत काश्मीरातच प्रचलित असल्या सगळ्यांचा उल्लेख पाहून योग्य होणार नाही

कालिदासाच्या मरण्यानाचा विचार करतांना हा काश्मीरी संवत्सराचा अनुयायी होता काय, याचा निर्णय करू शक्या येथे एवढे सांगण्यास हरकत नाही की ते मत्र शीतलपार्यांच्या वेवलाढेनमनाची वरच जळव, त्यामुळे ते त्यांच्या घालांतर काश्मीरात प्रसार पावले

असावे. शिवाय कालिदामाच्या प्रयात ते कोठेही स्पष्टपणे आले नाही. कालिदासाच्या नाटकांत एखाद्या शापाने वही वाळ प्रेमी जीवाची ताटा-
नूट व नंतर त्याचे मीळन होते ही कल्पना प्रधान आहे यात शका नाही.
पण ही कल्पना कवीस प्रत्यभिज्ञादर्शनावरून सुचली असे म्हणण्यास
आधार नाही. कारण जरी ही ताटातूट शापमूलक अराने तसेच जीवाची
विस्मृतीही शापमूलक असते, असे प्रत्याभिज्ञादर्शन म्हणत नाही शाकुत-
लाच्या भरतवाक्यातील 'परिगतशक्ति' या विशेषणाचा पार्वतीसहित
असाही अर्थ करता येतो, त्यावरूनही कवि प्रत्यभिज्ञादर्शनानुयायी
अतएव काश्मीरी होता हे सिद्ध होत नाही.

कोणताही कवि एखादा प्रसंग स्वतः अनुभविल्याप्रमाणेच बरेच
कल्पनाशक्तीने त्याचे चित्र दाखू शकत नाही हे खरे. पण त्यावरून
कालिदासाचे घर अलकेत होते, त्याच्या घराच्या विहिरीच्या पायऱ्या
पाचूच्या शिळानी बनविल्या होत्या, तीन मोन्यांची कमळे होती व त्याचे
दाडे धंदूयचे होते असे म्हणणे योग्य होणार नाही उत्तमपेक्षात कवीने
आपल्या कल्पनाशक्तीस स्वर सोडून अलकेतील प्रेमवाचे, सौंदर्याचे व
चर्चनीचे वर्णन उत्कट रीतीने केले. त्यात वस्तुस्थिति पाहणे गरजेचे.
आणखी असे की इ. स. च्या चौथ्या शतकात काश्मिरातल्या कवि
उत्पन्न होण्यास काश्मीराने तशी परिस्थिति होती हेही सिद्ध झाले नाही.
या सर्व कारणांमुळे कालिदास काश्मीरी होता हे विधान परीक्षणाच्या
बसोटीस उतरत नाही.

कालिदासाने हिंदुस्थानातील अनेक प्रांताची वर्णने दृष्टेदृष्ट केली अस-
ल्याने प्रत्येक प्रांतास तो आपलाच असे वाटण्याचा सभय आहे. उदाह-
रणाय, त्याच्या अनेक प्रधान विदुषांचा सवय येतो. त्याच्या 'मालविकाग्नि-
मित्र' नाटकांत विदुषांमध्येच प्रेमायेंचे सविधानक आहे, 'मेघ-
दूता'तील रामगिरि म्हणजे रामटेक हे मार्गें मागिनलेंच आहे, 'रघुवशा'त
विदुषांमध्येच इन्दुमती हिचा स्वययं यंत्रिच्या निघनानंतर अनाया
शोक ज्यात बगिला आहे ते म्हणजे सहावा व आठवा हे सर्ग उत्कृष्ट
गणले जातात. पांचव्या सर्गात 'ऋद्धा विदुषाधिपराजघानीम्' (५, ४०)
'शौराज्यरम्यानपरो विदुषान्' (५, ६०) अर्थां विदुषांच्या समृद्धी-

विषयी व सुराज्याविषयी वचनें आली आहेत. कवीने आपले सर्व प्रय वेदभी रीतीन लिहून तिला विद्वज्जनाच्या आदरास पात्र केले. यावरून कालिदास वेदभं होता असेही प्रातिपादणे शक्य आहे व एका सशोधकाने तसें प्रतिपादिले आहेही.* तथापि विदभांतील कोणत्याही एका भागाची विशेष बारकाईची माहिती त्याने कोठेही दिली नाही. विदभंराजदरवारी कवि प्रथम आला त्या वेळीं त्याला तेथील अधिचारी वर्गाने कसे वागविले ते आपण पूर्वी पाहिलेच आहे. त्यावरून कालिदास परक्या प्रांतातून आला होता असे स्पष्ट दिसते. म्हणून विदभांस त्याच्या जन्मभूमीचा मान देणे योग्य होणार नाही.

कै म० म० हरप्रसाद शास्त्री व प्रो. जि. म. पराजपे यांनी विदिशेजवळच्या बारीक स्थळाचे कालिदासाने वर्णन केले आहे असे दाखविले आहे. 'ही स्थले एवदर सहा असून त्यापैकी नीचैगिरि हा एक डोंगर आहे आणि वननदी, निविध्या, सिंधु, गन्धवती आणि गभीरा या पाच नद्या आहेत. यापैकी नीचैगिरि हा आपल्या नावाप्रमाणे लहानसा व टेंगपासा डोंगर असावा. आणि या पाच नद्या तर बोलून चालून अप्रसिद्धच आहेत त्यातील बाही हल्लीच्या नवाशातून व जुन्या वर्णनातून क्वचित् सापडतात आणि बाही कालिदासाने वर्णिल्या आहेत म्हणून म्या उज्जैनीच्या व विदिशेच्या वासपास कोठे तरी असल्या पाहिजेत असे मानाचे लागते.' (साहित्यमयूह भाग १ पृ० ९६). या पयंतावर व नद्यावर कालिदासाचे अत्यंत प्रेम असले पाहिजे असे दिसते व त्यावरून प्रो पराजपे यांनी कालिदास हा विदिशेचा व म. म. हरप्रसाद शास्त्री यांनी तो नदोसरचा रहिवासी व यशोधमंदेवाचा आश्रित असावा असे प्रतिपादले आहे पण ते मनास पटत नाही. विदिशा व उज्जैनी यांच्या मधल्या बारीक सारीक नद्यांचे कालिदासाने वर्णन केले आहे हें खरे; तथापि म्हुट विदिशेच्या वर्णनास त्याने सारे दोनतीनच श्लोक घातले आहेत. तो यशोधमंदेवाच्या काळापूर्वी शभरसयाने वपे होऊन गेला असे आपण पहिल्या प्रकरणात टरविले आहे कालिदासाच्या काळीं विदिशेवर कोणा

* P. G. Peterson : A Note on Kalsidasa, J. R. A. S. 1926 p. 726.

प्रबळ राजाचे राज्य होतें असें दिसत नाही तेव्हा इतर बऱ्याच स्थलाच्या मानाने कालिदासाने मंदोसर व विदिशा याचे वर्णन जास्त केले असले तरी त्या वर्णनात मातृभूमीवरच्या प्रेमाची उत्कटता व्यक्त होत नाही.

पण विदिशेनंतर ज्या नगरीची वाट कवीने यक्षमुखाने मेघास सांगितली आहे त्या उज्जैनीच्या वर्णनांत मात्र तो अगदी तल्लीन झालेला दिसतो रामटेकाहून कॅलासास जाताना विदिशा व मंदोसर कदाचित् वाटेवर पडतील, पण उज्जैनी वरीच दर पश्चिमेस राहते. म्हणून 'उत्तर दिशेस जाणाया तुला जरी थोडे वाकडे जावे लागले, तरी मेघा ! उज्जैनीच्या मीघावर क्षणभर टेकण्यास अनमान करू नको' असा आग्रह यक्ष मेघास करीत आहे कालिदासाने उज्जैनीच्या वर्णनास पुरे अकरा श्लोक दिले आहेत या श्लोकांत उज्जैनीच्या अगणित सपत्तीचे, तिच्या नदीदरून पहाटे वाहणाऱ्या मजुळ, सुगंधि व शीत वायूचे, तेथील निरनिराळ्या स्थलाबद्ध प्रसिद्ध असलेल्या प्राचीन कथांचे, त्या नगरीतील प्रसिद्ध महाकाल नामक शिवाच्या देवाच्याचे, देवाच्या सायकालच्या थारतीच्या वेळी होणाऱ्या वैश्वानृत्याचे व रात्री प्रियकरास भेटण्यास जाणाऱ्या अभिसारिकाचे कवीने इतके सुंदर वर्णन केले आहे की उज्जैनीचे तत्कालीन स्वरूप वाचकाच्या मनरक्षसूपुढे पूर्णपणे उभे राहतें इतकें विस्तृत वर्णन अलकेशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही नगरीचे कवीने केले माही हें लक्षात ठेवण्यासारखें आहे. अलका ही घोलून चालून स्वर्गीय नगरी. तिचे वर्णन करताना कवीने आपल्या कल्पनाशक्तीस स्वर सोडलें असले तर त्यात आश्चर्य नाही पण ज्या अर्थां दुसऱ्या कोणत्याही भूलोकच्या नगरीविषयी कालिदासाचे प्रेम इतके उच्चवर्तून येत नाही त्या अर्थां उज्जैनीसच त्याचे बाळपणापासूनचे दिवस गेले असावेत हें उघड आहे

प्रकरण चौथें

चरित्रविषयक अनुमानें

लोकोत्तराणां चेतांसि कौ हि विज्ञातुमर्हति ।

उत्तररामचरित *

कालिदासाच्या चरित्रविषयी खालील दंतकथा* प्राचीनपरंपराभिन्न पद्धितात प्रचलित आहेत—

कालिदास हा एका ब्राह्मणाचा मुलगा होता. तो पाच सहा महिन्यांचा असताना त्याचे आईबाप वारले व तो पोरवा झाला. असा अवस्थेत रैववनात तो एका गवळ्याच्या दृष्टीस पडला. त्याने त्याला घरी नेऊन लहानाचा मोठा केले. स्वतः गौरवर्ण व घरीराने सुकुमार असल्याने तो इतर गवळ्यांच्या मुलात खेळत असला तरी सहज ओळखू येई. तथापि त्याला मुळीच शिक्षण न मिळाल्यामुळे वयाच्या अठरा वर्षापर्यंत तो अगदी अडाणी राहिला. जेथे तो राहत होता त्या नगराच्या राजाला एक अतिशय रूपवती व बलामिन्न अशी मुलगी होती. ती उपवर झाल्यावर तिच्या चरित्रां राजाने पुष्कळ धर पाहिले पण त्यापैकी एकही अतिलक्षास्त्र-बलाविचारद नसल्याने तिला पसंत पडेना. शेवटी राजाने बटाळून वरमशोधनाचे काम प्रपानावर सोपविले. प्रपानाला वाही कारणाने राजकन्येचा मूढ ध्यावयाचा होता. एकदा तो गच्चीवर बसला असता हा गवळ्याच्या मुलाबरोबर जाऊन असलेला ब्राह्मणकुमार त्याला दिसला. सागरीच त्याला एक मुक्ति सुचली. त्याने त्याला आपल्या वाड्यात बोलाविले व आपल्या येथील अत्यंत मीठ्यवान् वस्त्रालवारांनी त्याला भूयित वस्त्र व बरोबर अनेक तरण शास्त्रीपद्वितींचा एकत्रमा देऊन राजकन्येला निरोप पाठविला की वारीचे एक मोठे विद्वान् पंडित आहे आहेत तरी त्याची

* R. V. Talla: *Traditionary Account of Kalidasa*, (Ind. Ant. Vol. XII pp. 115-7.)

तेसा घेऊन आदरसत्कार करावा. तिच्या अनुमतीने त्याला शिष्यसमुदाया-
 १ राजसभेत आणले. तेथील पंडितांनी त्याच्या शिष्यापुढेच हात टेकले,
 हा राजकन्येला त्याची परीक्षा घेण्याची जरूरी वाटली नाही तो स्वतः
 रघाव व देसणा असल्यामुळे राजकन्येचे त्याच्यावर प्रेम बसले व लौक-
 ३ त्याचा विवाह झाला. पण पुढे चार दोन दिवसात त्याचे विग
 हेर पडले. तेव्हा त्याला ठार मारण्याचा धाक धालून तिने त्याच्याकडून
 व वस्तुस्थिती समजून घेतली. त्या वेळीं तिला अत्यंत दुःख झाले तयापि
 वाह होऊन गेल्यावर काय करणार ? नंतर तिने त्याला काली देवीची उपा-
 ३ करण्यास सांगितले त्यानेही देवीच्या पायाजवळ धरणे घरले व ती
 ३ होईना तेव्हा स्वतःचा शिरच्छेद करण्यासही तो तयार झाला
 ३ भक्ति व दुःखनिश्चय पाहून देवी प्रसन्न झाली व त्याच्या मस्त-
 ३ तिने वरदहस्त ठेविला. तेव्हापासून तो अत्यंत विद्वान् व प्रतिभा-
 ३ कवि झाला व कालिदास या नावाने प्रसिद्धि पावला.

कालिदास परत आल्यावर राजकन्येस नेटला. त्यावेळीं तिने
 णाला 'अग्नि कश्चिद्वाग्विदोष' (आपल्या वागीं काही फरक झाला
 य?) म्हणून विचारले. या वेळीं कालिदासाची धक्करो देवीच्या प्रसादाने
 विन्न झाली होती म्हणून त्याने 'अस्त्युत्तरस्था दिशि देवनात्मा
 मालयो नाम नगाधिराज' असा आराम करून 'कुमारसमभव', 'कश्चि-
 ३ान्ताविरहानुना' इत्यादि प्रकारें 'मेघदूत' व 'वागर्षाविष संपूक्तो वागर्ष-
 ३तिपत्तये' अशा मंगलाने युक्त असा 'रघुवच' अशीं तीन काव्ये घडाघड
 ३णून दाखविली. पुढे त्याचे अनेक ग्रंथ झाले व त्याची कीर्ति दिगंतरी
 सरली. अशा रीतीने आपला भाग्योदय करणाऱ्या राजकन्येस मात्र
 ३ मानवत् व गुरुवत् मानू लागला. त्यामुळे चिडून जाऊन राजकन्येने
 ३ला स्त्रीच्या हानूच मृत्यू घेईल म्हणून शाप दिला. तेव्हापासून
 ३लिदासाच्या आयुष्याला निराळेच बळग लागले त्याचा बराच काळ
 ३याच्या सहसायात जाऊ लागला एकदा सिंहलद्वीपात आपला मित्र
 ३नवीहरणकर्ता कुमारदाम यास तो नेटण्याकरिता गेला असता तेथील
 ३वेचे सांडून 'कमले कमलान्वतिः श्रूयते न तु दुष्यते' ह्या इलोकायांच्या
 ३ींरिता राजाने मोठे बक्षीस लावण्याचे त्यास समजले. त्याने लागलीच

‘बाले तय मुलाम्भोजात्कपमिन्दीवरद्वयम्’ असा दशोक्तार्थ रचून त्या समस्येशी पूर्ति केली. राजाने देऊं केलेल्या दक्षिमाच्या लोमाने वेश्येने कालिदासाला गुप्तपणे ठार मारले. पण कुमारदासास सशय आला म्हणून त्याने दरडावून विचारताच तिने आपला गुन्हा कबूल केला. आपल्या प्रिय मित्राचा अशा रीतीने अत झाल्याचे समजल्यावर राजाना अनिश्चय वाईट घाटले व त्याने दुःखाच्या भरात कालिदासाच्या चिनेवरच स्वतःस जाळून घेतले. कालिदासास जेणे अग्नि दिला ती जागा अद्यापि तिहल-द्वीपात माटर नावाच्या दक्षिण प्रांतात विरिंदी नदीच्या मुखाजवळ दाखवितात असे कॅ. म. डॉ. सतीशचंद्र विद्याभूषण यांनी म्हटले आहे.

राजदरवारी असता कालिदासाने आपल्या प्रतिभेने व समस्यापूर्तीने अनेक प्रसंगी पडितास व आपल्या आश्रयदात्या विक्रमादित्यास चकित केल्याच्या अनेक आख्यायिका पडितवर्गास मार्तण आहेत. अशा कित्येक आख्यायिका बल्लालकवीने कालिदास अकराव्या शतकातील दानशूर मोजराजाच्या समेत होता असे कल्पून ‘भोजप्रवधा’त दिल्या आहेत. त्यासारख्याच एकदोन येथे देतो—

एकदा एका पडिताने राजसमेत येऊन ‘अम्भोधिर्जलधिः पयोधि-
रुद्धिर्वारानिधिर्वारिधिः ।’ अशी समुद्रवाचक सहा संस्कृत पर्यायशब्द
जीत गुफिले आहेत अशी ओळ म्हटली व समस्यापूर्ति करण्याबद्दल पडि-
तास आव्हान केले. सर्व पडित स्तब्ध बसले व त्याला जयपत्र मिळणार
इतक्यात कालिदासाने पुढे होऊन खाली दिल्याप्रमाणे श्लोक पुरा केला

अम्बा कुप्यति तात मूर्ध्नि विधृता गङ्गेयमुखस्य्यताम्
विद्वन् पण्मुख सन्ततं मयि रता तस्याः गतिः का वद ।
कौपाटोपवशाद्विबृद्धवदनः प्रयुत्तरं दत्तवान्
अम्भोधिर्जलधिः पयोधिरुद्धिर्वारानिधिर्वारिधिः ॥

“एके दिवशी कुमार कातिकेयाने श्रीशंकराला म्हटले ‘बाबा तुम्ही या गंगेला डोक्यावर चढविलेली पाहून आईला फार राग आला आहे.’ श्रीशंकरांनी उत्तर केले ‘अरे पण जी राईव माझ्यावर प्रेम करते तिने कोठे जावे?’ त्याबरोबर कातिकेयाला राग येऊन त्याच्या सहाही मुखातून ‘अम्भोधिः जलधिः पयोधिः’ इत्यादि प्रकारें सागरवाचक शब्द बाहेर पडले!”

या समस्यापूर्तीने तो पठिन सजीव ज्ञान, पण राजास अनिरय आनंद ज्ञाना हे सागावपास नरोच.

ईश्वरी वृषा नमली तर विद्या संपादन 'वरप्यास अयंत धम पढतान हे माहीत असल्याने कालिदाम गरीब अज्ञ ब्राह्मणास राजदरवारी पारितोषिक मिळविण्यास मदत करीत असे. एके प्रसंगी एक ब्राह्मण राजसभेत झाला त्याला पृथ्वीच्या पहिडीच ओळ येत होती, तेवढी त्याने समेत म्हणून दाखविली; पण तेवढ्याने राजा थोडाच सन्तुष्ट होणार ! कालिदाम त्या सभेत होता व ब्राह्मणाच्या मूढवहून त्याचे विद्वत्तेचे मादकल सवुष्टान आलेले त्याने ताडले. पण त्या गरीब ब्राह्मणास साहाय्य करप्याकरिता तो पुढे होऊन म्हणाला—“महाराज! या ब्राह्मणाने आपला मोठ्या खुबीने स्तुति केली आहे. त्याच्या म्हणण्याचा आशय हा—

सहस्रशीर्षां पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

एतितश्चादितश्चरुस्तव सैन्ये प्रधावति ॥

‘राजा ! तुझे सैन्य धनुवर चाल करीत असता शेप पृथ्वीच्या माराने स्वस्थानापासून चळतो, इन्द्र चक्रित होतो व सूर्य धुळीने झाकला जातो.’ या श्लोकात कालिदासाने मोठ्या खुबीने यथासम्य अलंकार साधून राजाबद्दल त्या गरीब ब्राह्मणास मोठे पारितोषिक मिळवून दिले.

याप्रमाणे नमुन्यादाखल काही दंतकथा व आख्यायिका वर उद्धृत केल्या आहेत, त्यावहून त्याची तन्हा घडून येईल. अशा आख्यायिकावर किती विश्वास ठेवावा याविषयी पहिल्या प्रकरणात (पृ १०) आम्हां योडे विवेचन केले आहे. अशा प्रकारच्या कालिदासचरित्रविषयक आख्यायिका तिढेटी मिश्र तारानाथ (द्विस्तोत्र १७वे शतक) याच्या ग्रंथात प्रथम दाखल्यात, त्यावहून त्या कालिदासाच्या काळानंतर हजार बाराशे वर्षांनंतरच्या आहेत हे दिमून येईल बाप, अभिनव, मोद्दल, वगैरेनी कालिदास-प्रशस्तिपर अनेक श्लोक लिहिले आहेत, तथापि या आख्यायिकांना अनुकूल वसा एकही उल्लेख त्यात सापडत नाही. कालिदास व कुमारदास यांच्या सख्याविषयीचा उल्लेखही सोळाव्या शतकातील एका सीनेनी ग्रंथात प्रथम दिसतो. त्यामुळे तोही विश्वसनीय मानता येत नाही. ‘जानकीहरण’कथा

कुमारदास हा इ. स. ५१७-५२६मध्ये ज्याने राज्य वेले तो तिहलद्वीपचा राजा असणे शक्य नाही व त्या कवीचा काळ इ. स. ७००-७५० हा असावा असे प्रो. कीथ* यानी अनेक प्रमाणानी दाखविले आहे. मागे पहिल्या प्रकरणात विविध प्रमाणावरून कालिदास इ. स. ४००च्या सुमारास होऊन गेला असावा असे आपण निश्चिंत केले आहे, त्यावरूनही बरीच आश्चर्यानेत काही तथ्य माहीं हे दिमून येईल.

विश्वसनीय परंपरागत आख्यायिकांच्या अभावीं आपणास कवीच्या समग्र ग्रंथांचे आलोडन करून तच्चरित्रविषयक माहितीचे कण जमविले पाहिजेत. प्रत्येक ग्रंथकाराच्या विद्वत्तेचे, मताचे व स्वभावाचे प्रतिबिंब त्याच्या ग्रंथांत पडत असते हें नत्व आता सर्वमान्य झाले आहे. लोकसपीयरसारख्या ज्या ग्रंथकाराच्या चरित्राविषयी आपणास विश्वसनीय माहिती नाही, त्याच्या ग्रंथातील विविध प्रकारच्या उल्लेखावरून अनुमाने करून आपले व वाचकांचे समाधान करण्याचा पारचात्य चरित्रकारांच्या संप्रदाय आहे, त्याम अनुसरून त्यातील प्रपत्तन केला आहे. अशा प्रयत्नाने कवीच्या चरित्रातील विविध प्रसंग जात होणे शक्य नसतें तसेच कवीचे सर्व ग्रंथ लक्षात न घेता एखाद्या ठिकाणच्या उल्लेखाचा कीस काढून अनुमान करीत गेले तर अथगजन्यायाने पुष्कळदा फसणू होते. तथापि या मर्यादा लक्षात ठेवून कवीच्या ग्रंथांचे परोक्षण केलें असता पुष्कळ मनोरंजक माहिती मिळेल व ती दत्तकथापेक्षा जास्त विश्वसनीय ठरेल यात संशय नाही.

कालिदास हा ब्राह्मणकुळात जन्मला होता यात संशय नाही गुप्त-कालात हिंदुधर्माचे व सभ्यतेविषेचे पुनरुज्जीवन झालें त्या वेळीं क्षत्रिय-वैश्यादि इतर जातीचे लोकही संस्कृतविद्येत पारंगत होत असत अंतं समुद्रगुप्त, चन्द्रगुप्त, हरिषेण इत्यादिकांच्या कवित्वनैपुण्यावरून जे कोरीव श्रेष्ठात उल्लेख आढळतात त्यावरून सिद्ध होते, तथापि कालिदासाच्या बहुतेक सर्व ग्रंथात ऋषींचीं, विद्वान् ब्राह्मणांचीं व यज्ञकर्त्या यज्ञमानांचीं शब्दचित्रे आपुलकीच्या भावनेने काढलेलीं दिसतात व शार्ङ्गुतलात त्याने

*Keith : *The Date of Kumaradasa*, J.R. A. S. 1901, pp. 578-582.

स्वतः वैदिक वृत्तात रचलेला एक इलोक घातला आहे, त्यावरून त्याच्या ब्राह्मणजातीविषयी सशय राहून नाही. तो मंदोसरचा रहिवासी असावा असे कल्पून म० म० हरप्रसाद शास्त्री यांनी तो दसोरा ब्राह्मण असावा असे म्हटले आहे ते मात्र मान्य करता येत नाही. कारण मंदोसरपेक्षा उज्जैनीशीच त्याचा जास्त संबंध दिसतो हे आपण मागे पाहिलेच आहे.

प्राचीन काळां विविध विद्यांचा अभ्यास करण्यावरिता हिंदुस्थानात अनेक ठिकाणी विद्यापीठे होती पंजाबत तक्षशिला, मगधात नालंदा, काठेवाटात बलभी, माळव्यांत उज्जैनो, या ठिकाणच्या विद्यापीठांचे सुंदर वर्णन प्राचीन पाली वाङ्मयात व चिनी यात्रेकरूंच्या प्रवासवर्णनात आढळते. याशिवाय ठिकठिकाणी विद्वान् ब्राह्मणांनी स्थापिलेली गुरुकुले असत. अशा ठिकाणी वेदवेदांगे, व्याकरणज्योतिषादि शास्त्रे, न्यायमीमांसादि दर्शने यांचेच केवळ अध्ययन होत नसे, तर सुधामधुर काव्येही निर्माण करण्यास प्रोत्साहन मिळत असे, असे बाणाच्या 'हर्षचरिता'वरून दिसते बाण कालिदासानंतर दोन शतकानी द्दोऊन गेला; तथापि त्याने वर्णिलेली परिस्थिति तत्काली नवीन निर्माण झाली नसून प्राचीन काळापासून चालत आली होती यात सशय नाही अशा एखाद्या गुरुकुलात कालिदासाचा अभ्यास झाला असावा असे वाटते 'रघुवशा'च्या पहिल्या सर्गात वसिष्ठाच्या आश्रमाचे कवीने फार सुंदर वर्णन केले आहे. दिलीप राजा आपल्या पत्नीसह सायकाळी आश्रमात पोचला त्यावेळी, वनातून समिधा, दभं व फळें घेऊन तपस्वी आश्रमात परत येत होते, पर्णकुटिकांच्या द्वाराजवळ ऋषिपत्नी हरिणापुढे नीवाराचे दाणे टाकीत होत्या व ती हरिणही त्यांच्या सभोवती अपत्याप्रमाणे उड्या मारीत होती; ऋषिकन्या वृक्षाच्या आलबालात पाणी ओतून पक्ष्यांनी ते निःशक प्यावे म्हणून दूर जात होत्या; अगणात नीवार घाऱ्याच्या राशी केल्या होत्या व जवळच हरिणे रवय करीत बसली होती, सायकाळच्या यज्ञकर्मोत अग्नीस अर्पिलेल्या हविर्भागाचा सुगंध जिकडे तिकडे पसरला होता, इत्यादि दृश्य त्याच्या दृष्टीस पडले. नंतर रात्री दर्भाच्या बिछान्यावर तो निजला व पहाटे वसिष्ठशिष्याच्या अध्ययनघोषाने तो जागृत झाला असे कवीने वर्णिले आहे. याच

काव्याच्या पाचव्या सर्गांतही वरततूच्या, 'शाकृत्ला'त ऋष्य व मारीच यांच्या व 'विक्रमोर्वशीया'त च्यवनाच्या आश्रमाच जें मनोहर वपन आठ आहे, त्यावरून तत्कालीन आश्रमातील व्यवस्था, नियम व अम्यासत्रम याचा कवीस चांगला परिचय होता असे दिसते

अशा गुरुकुलात चौदा विद्यांचा अभ्यास होत असे, असें कालिदासाने म्हटले आहे त्या विद्या याज्ञवल्क्यस्मृतीत यज्ञेप्रमाणे सांगितल्या आहेत—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदा स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

'चार वेद, शिदाभ्याकरणादि सहा अंगें, पुराण, न्याय, मीमांसा व धर्मशास्त्र या चौदानी विद्या अशी संज्ञा आहे व हींच धर्मांर्षीही मूलस्थाने होत' कवीने श्रुति, स्मृति, इतिहास, पुराण, दर्शनें, शैवपाच राशादि मते, अर्थशास्त्र, कामशास्त्र व नाट्यशास्त्र हीं राजसिद्धांतप्रयी, निरनिराळ्या देशातील लोकव्यवहार, याशिवाय धनुर्वेद, रत्नपरीक्षा, योगशास्त्र इत्यादि विषयांचा अभ्यास करावा असे प्राचीन आचार्यांचे मत राजशेखराने उद्धृत केले आहे (काव्यमीमांसा, अ ८). कालिदासाने यापैकी बहुतेक विषयांचे मार्मिक अध्ययन केले होतें असे त्याच्या ग्रथातील उल्लेखावरून दाखविता येते

या उल्लेखाचा विचार करण्यापूर्वी एकदोन गोष्टी लक्षात ठेवणे जरूर आहे वर निर्दिष्ट केलेल्या विषयापैकी कोणत्याही विषयावर कालिदासाने एखादा स्वतंत्र ग्रंथ लिहिला नाही, किंवा एखादा संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास लिहून त्यांत त्या सर्वांचा परामर्श घेतला नाही या विषयांचे उल्लेख कथानक वर्णन करण्याच्या ओघान, उपमादि अलंकारांच्या प्रयोगात किंवा पात्रांच्या संभाषणात सहजगत्या आलेले अत एव सुरळीक आहेत कालिदास अतिशय विद्वान् असला तरी विनयशील होता, म्हणून त्याने कोटेही आपले पांडित्य दाखविण्याचा प्रयत्न केला नाही तथापि त्याची प्रयत्नामयी विविधविधयत्नचुर असल्याने त्यात अनेक विषयांचे उल्लेख कमीजास्त प्रमाणात येतात व त्यायोगें त्या त्या विषयांचे त्यांचे ज्ञान अजमावता येत

कालिदासाचे शिक्षण एखाद्या गुरुकुलात झाले असल्यास त्याने एक किंवा अनेक वेदाचा अभ्यास केला असला पाहिजे. ऋग्वेदाचा व त्याच्या उदात्तादि स्वराचा उल्लेख 'कुमारसभव' (२, १२) व 'रघुवशा' (१५, ७६) यात आला आहे. यजुर्वेदातील अश्वमेधयज्ञाचा 'मालविकाग्निमित्रा'त व राज्यरक्षणार्थ उपयोगी पडणाऱ्या अथर्ववेदाच्या मंत्राचा उल्लेख 'रघुवशा'त आला आहे कालिदासाला 'दिक्रमोर्वशीय' नाटकाचे सविधानक-ऋग्वेद, (१०, १५) व रातपथ ब्राह्मण (५, १-२) यावरून सुचले असावे. त्याने योजिलेल्या काही उपमावरूनही त्याचा ब्राह्मणग्रथाशी परिचय दिसून येतो. दिलीपाची राणी मुक्षिणा ही यज्ञपत्नी जी दक्षिणा तिच्या सारखी होती (रघु १, ३१) ही कल्पना 'यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसु' या ब्राह्मणवाक्यावरून सुचलेली दिसते 'परमेश्वराने जलात स्वकीयं टाकले व त्यापासून चराचर सृष्टि उत्पन्न झाली', ही कल्पना व 'सृष्टि उत्पन्न करण्याकरितां परमेश्वराने स्त्रीपुरुषात्मक रूपें धारण केली' ही 'कुमारसभवा'तील कल्पना कालिदासाने, ब्राह्मणप्रधातून किंवा मनु-स्मृतीतून घेतली असावी तथापि एकदरीत कर्मकांडापेक्षा ज्ञानवाडकडेच कवीचा जास्त ओढा दिसतो. उपनिषदातील अध्यात्मविद्येनेच तिन्ही वेद शोभतात असे त्याने 'मालविकाग्निमित्रा'त म्हटले आहे 'कुमारसभवा'तील ब्रह्मदेव व शिव आणि 'रघुवशा'तील विष्णु याची वर्णन उपनिषदांच्या अभ्यासाने निदिधित झालेल्या त्याच्या एनेश्वरमनाची निदर्शन आहेत 'द्रव सधातकठिन स्थूल सूक्ष्मो लघुर्गुहः । ध्ववनो व्यक्तेनरश्चासि' इत्यादि परस्परविरोधि विशेषणानी केलेली ब्रह्मदेवाची स्तुति वाचतांना 'अस्थूल-मनसु, अहृस्वमदीर्घम्' इत्यादि उपनिषदातील वचनाची आठवण होते. उपनिषदातील परम तत्त्व जें ब्रह्म त्याचाही एके ठिकाणी उल्लेख आला आहे (कुमार. ३, १५). कालिदासाने नगददर्शितेचा चांगलाच अभ्यास केलेला दिसतो. त्यातील अक्षर, क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ या सत्ता, समाधीत चित्त नियमन करणारा योगी निदात स्थलीच्या दीपाप्रमाणे असतो, ही उपमा व स्यावर सृष्टीत हिमालय ही परमेश्वराची विभूति आहे ही कल्पना या सर्वांचा कवीने 'कुमारसभवा'त उपयोग केला आहे (कुमार० ३, ५०, ६, ७७; ३, ४८, ६).

याशिवाय भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या निरनिराळ्या शाखाचाही त्याने अभ्यास केला हाता सर्व सृष्टीत एकच तत्त्व भरलेले आहे, ब्रह्मा, विष्णु व शिव ही त्याची निरनिराळी रूपे होत, ही वेदान्ताची कल्पना त्याच्या सर्व प्रयात आढळते पुरुष (आत्मा) हा उदासीन आहे, सृष्टीत सर्वत्र दिसणारी प्रवृत्ति ही प्रकृतीची होय, हा साध्याचा सिद्धांत 'कुमार-सभवा'त (२, १३) उल्लेखिला आहे. पण इंतवादी साध्याचे हें मत कवीस पसत नसल्याने प्रकृति व पुरुष ही दोन्ही तत्त्वे परमेश्वराची रूपेच होत अशी मुरड त्याने त्यास दिली आहे योगाचा तर कालिदासास ज्ञानलाव परिचय दिसतो 'कुमारसभवा'च्या तृतीयसर्गात ध्यानस्य बसलेल्या श्रीशकराचे वर्णन कवीने तीन श्लोकात सविस्तर व सुंदर रीतीने केले आहे व पुढे एका श्लोकात (३, ५८) योगाने आपल्या हृदयातील परमात्म्याचे दर्शन होतें असे सुचविले आहे परमंशुबन्ध (कुमार०३,४५), कीरासन (रघु०१३,५२) इत्यादि योगामनाचाही कवीने काही ठिकाणी निर्देश केला आहे न्याय व वैशेषिक या तत्त्वज्ञानाच्या पारिभाषिक सज्ञाचा उपयोग करण्याचा कोठे प्रसंग आला नाही; तथापि त्याचेही ज्ञान कवीस होतें यात संशय नाही, कारण 'रघुवशा'त एके ठिकाणी (१३,१) शब्द आकाशाचा गुण आहे या वैशेषिकाच्या मताचा त्याने उल्लेख केला आहे.

कालिदासाने ठिकठिकाणी स्मृतीतील विविध विषयाचा उल्लेख केला आहे स्मृति ही श्रुतीस अनुसरते म्हणून प्रमाण असे त्याने एका उपमंत सुचविले आहे (रघु०२, २) 'कुमारसभवा'तील शिवपार्वतीच्या व 'रघुवशा'तील अज-इंदुमतीच्या विवाहाचे वर्णन गृह्यसूत्रांस अनुसरून आहे विवाहानंतर निदान तीन रात्रीपर्यंत दपतीनी ब्रह्मचर्याने रहावे व भूमीवर आपली शय्या घालावी असा जो गृह्यसूत्रात नियम आढळतो तदनुसार श्रीशकरानी आचरण केले असे कवीने वर्णिले आहे (कुमार०७,९४). मनुस्मृतीत घालून दिलेल्या नियमाप्रमाणे दिलीपाची प्रजा वागत होती (रघु०१, १७), धर्मशास्त्रातील नियमास अनुसरून विनयारता मनुष्याची सपती राजाकडे जाते (शाकु०६), इत्यादि विधानावरून कालिदासाने मनुस्मृतीसारख्या धर्मशास्त्रांचा अभ्यास केला होता असे दिसते याशिवाय

त्याने व्याकरण, अर्थशास्त्र, कामशास्त्र इत्यादिकाचाही सूक्ष्म अभ्यास केला होता 'कुमारसभवा'तील 'पुराणस्य कवेस्तस्य' (२,१७) या श्लोकातील 'चतुष्टयी शब्दाना प्रवृत्ति' हा शब्दप्रयोग त्याने पातञ्जल महाभाष्यावरून घेतला आहे. कालिदासाने ठिकठिकाणी उमा, रघु, अज, चन्द्र, तपन, शतत्रतु इत्यादि नावाची व्युत्पत्ति दिली आहे व काही मुदर व्याकरणविषयक उपमा योजिल्या आहेत, त्यावरून त्याचा व्याकरणशास्त्राचा व्यासंग प्रत्ययास येतो. विन्नमादित्याने कालिदासास आपला वकील म्हणून वाटाटकाच्या दरबारीं पाठविले होते हे आपण पूर्वी पाहिलेच आहे अर्थात् त्याचा राजकारणाचा चांगलाच अभ्यास असावा त्याच्या ग्रथावरूनही तीच गोष्ट सिद्ध होते. 'मालविकाग्निमित्रा'त 'गादीवर नुकताच बसलेल्या राजाचा उच्छेद करणे सोपे जाते,' याविषयी एका तत्रबाराचे वचन कवीने उद्धृत केले आहे व 'कुमारसभवा'त (३, ६) 'शुक्रनीती'चा स्पष्ट निर्देश केला आहे. सप्ताङ्ग, यातव्य, प्रकृति, प्रशमन, भूल, प्रप्यन्त, पाणिष्ठा इत्यादि अर्थशास्त्रातच येणाऱ्या अनेक पारिभाषिक शब्दां कवीने ठिकठिकाणी योजिल्या आहेत. 'रघु हा धर्मविजयी होता', 'सुहृद्देशाच्या लोकानी वंतसी वृत्तीचा अवलंब करून आपले प्राण वाचविले', 'विदर्भाचा राजा अग्निमित्राचा प्रकृत्यमित्र (स्वभावसात्रु) होना' इत्यादि विधानात कालिदासाचे अर्थशास्त्राचे ज्ञान स्पष्टपणे दिसून येते. दिवस व रात्र यांच्या मिरनिराळ्या मागाने राजाने कसे आचरण ठेवावे याविषयी अर्थशास्त्रकारानी नियम घालून दिले आहेत, त्याप्रमाणे अतिथि राजा वागत असे असे 'रघुवशा'त म्हटले आहे. अर्थशास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे अग्निमित्र, पुरुरवस् व दुष्यन्त याची जमात्यपरिषद् होती व तिच्या सल्ल्याने ते राजे राज्यकारभार करीत असत, पुरुरवस् राजाच्या राजधानीतील व्यवस्था 'नागरिक' पहात असे असे कालिदासाने दाखविले आहे. कालिदासाचे राजकारणांतील ध्येय अत्यंत उच्च होते हे त्याने दुष्यन्त, दिलीप, रघु, अतिथि वगैरे राजांची जी उदात्त चित्रे रगविली आहेत त्यावरून स्पष्ट आहे. तथापि त्याचा विचार पुढे स्वतंत्र प्रकरणात करणे योग्य होईल.

ज्येष्ठाशास्त्रप्रमाणे कामशास्त्रासाठी कवीने सूक्ष्म अभ्यास केला होता. मागे पहिल्या प्रकरणाने बघ्ये मूनीने पाकुतलेला केलेल्या उपदे यातील घट्टेव पपना कालिदासाने वात्स्यायनाच्या 'कामसूत्रांतून घेतल्या आहेत हे दाखविले आहे. विघ्नना 'पाकुतला'च्या पहिल्या अकातील दुय्यन व शकुन्तलाच्या सख्या यांच्यामधील संभाषणाचा रमणीय प्रसंग वात्स्यायनाच्या 'कामसूत्रा'तील 'कन्यासंप्रयुक्तक' नामक अधिकरणावरून कवीस सुचला असावा. त्या अधिकरणात लज्जापरवश तरुणीने प्रियकराशी बसे बालावे ह् वात्स्यायनाने सांगितले आहे (कामसूत्र पृ २०२-३) "तिने आपल्या सखीच्या द्वारा मायणास आरंभ करावा, त पाहू असता खाली मान घालून हसावे, तिने अतिशयोक्ति केल्यास तिच्यावर रागबावे, सखीने 'हिने मला अस सांगितले' असे बळेंच म्हणाव, त्यावर तिने तिच्या निषेध करावा, प्रियकराने उत्तराची याचना केली तरी बोलू नये, बाललीच तर मला ह् मुळीच माहीत नाही अशा अर्थाचे व्यस्पष्ट बोलवे, प्रियकराकडे पाहून स्मित कराव व कदापि फेकावे " या उताऱ्यात दिलेल्या सूचनांचा कालिदासाने वराह प्रसंगी चांगलाच उपयोग केला आहे. विवाहप्रसंगी पावतीचे वरग्रहण करताना शिवाच्या हाताला घाम सुटल्या व पावतीच्या अगावर रोमाच उभे राहिले अस कालिदासाने वर्णिल आहे. ते 'कामसूत्रा'तील प्रथम सगमाच्या वर्णनास अनुसरून नाही हे खर. तथापि विस्मृतीमुळे कवीच्या झालून ही चूक घडली असावी. पुढे ती लक्षात घेताच 'रघुवशात 'कामसूत्रा'तल्या प्रमाणे वज-इंदुमनीची अवस्था त्याने वर्णिली आहे. 'कामसूत्रात नगरात राहणाऱ्या विलासी व दागिण्यासंपन्न नागरकाचे सविस्तर वर्णन आले आहे. त्याला अनुलक्षून कवीने 'साधु आर्य' नागरकोप्ति।' 'अन्यसन्नान्तप्रेमाणो नागरका अधिव दक्षिणा भवन्ति।' असे 'विक्रमोर्वशीया'त व 'नागरवृक्षा शान्तर्यनाम्' असे 'पाकुतला'त म्हटले आहे. अग्निमित्राच्या प्रेमसंबंधात मदत करणाऱ्या विदूषकास इरावती राणी 'कामतत्रमन्विष' ही पदवी बहाल करते. त्यावरूनही कवीस कामशास्त्राची चांगली माहिती होती हे दिसून येईल.

'शाकुन्तला'दि उत्कृष्ट नाटके निर्माण करणाऱ्या कवीने नाट्यशास्त्राचा उत्तम अभ्यास केला होता हे सांगण्याची आवश्यकता नाही. आद्य नाट्यशास्त्रकार भरतमुनीने अष्टरसात्मक 'लक्ष्मीस्वयंवर' नामक नाटकाचा प्रयोग स्वर्गात अप्सराकडून करविला होता. त्या वेळीं उर्वशीने मन्नापणात एक अक्षय्य चूक केली व त्यामुळे तिला मुनीने शाप दिला, असा प्रसंग 'विश्वामोर्वशीयांत' (अंक ३) आला आहे. त्या ठिकाणी संधि, वृत्ति, रस, राग इत्यादि पारिभाषिक मज्ञाचा कवीने उपयोग केला आहे. नाटकाप्रमाणे सामिनय गायनयुक्त नृत्यही त्याला चांगलेच अवगत होत हे 'मालविकाग्निमित्रा'च्या पहिल्या अकावळून स्पष्ट दिसते. त्या प्रसंगां छलिक, भाषिक, पचाणामिनय वगैरे मज्ञा कवीने योजिल्या आहेत.

याशिवाय ज्योति शास्त्र, आयुर्वेद व घनुर्वेद हेही विषय कवीने उत्तम प्रकारे अभ्यासिले होते असे म्हणता येते. 'जामित्र, उच्चसत्य (कुमार० ७, १, रघु० ३, १३) इत्यादि मज्ञावरून त्याचे ग्रहज्योतिषाचे ज्ञान दिसून येते, तर 'तारवासुर हा धूमकेतूप्रमाण लोकाच्या नाशास उत्पन्न झाला,' (कुमार० २, ३२) 'शत्रूवर चाल करणारा राजा शत्रुयुक्त दिशा वर्ज्य करतो त्याप्रमाणे मदन नन्दीची नजर चुकवून शिवाच्या तपोवनात प्रवेश करता झाला,' (कुमार० ३, ४३) 'चंद्राचा उत्तरफल्गुनी नक्षत्राशी योग अमता मैत्र मूर्तावर सोभाग्यवती व पुत्रवती स्त्रियांनी पार्वतीची देणीफणी केली' (कुमार० ७, ६), 'मंगळ वक्रीगतीने पूर्वं राशोवर येतो त्याप्रमाणे राणी इरावती कदाचिन् पगत येईल' (माल० ३) इत्यादि विधानोंवरून त्याला फलज्योतिषही अवगत होते हे उघड आहे. राश्रीच्या प्रज्ञान काळी चंद्र व तारका यांच्याकडे पाहून दसण्याचा त्याला नाद असावा, नाही तर 'एष चित्रलेखादिनीयामुर्वशीं गृहीत्वा विशाखासमीपगत इव चन्द्र उपस्थितो राजपि' (विश्व० १), 'विमत्र चित्र यदि विशाखे शशाद्रकलेखामनुवर्तेते' (शाकु० ३) यासारख्या सुंदर उपमा व दृष्टान त्याला सुचले नसते. वैद्यशास्त्रातील प्रमेयाचा व उपायाचा त्याने ठिकाठिकाणी उपयोग केला आहे. 'मोजनाची वेळ टळवी तर दोर उत्पन्न होतो असे वैद्य म्हणतात' (माल० १), 'मित्रा ! मद्यपानास कटाळलेल्यास खडीसाखर

मिळावी त्याप्रकारे ही मालविका तुझ्या दृष्टीत पडत आहे' (माल०३) या-
सारख्या विदूषकाच्या नर्मगर्भ उक्तीत व 'प्रिय अशा दुष्ट मनुष्याचाही
सर्पाने दक्ष वेलेल्या अगुलीप्रमाणे दिलीप त्याग करीत असे' (रघु०१,२८)
अशा प्रकारच्या उपमात त्याचे आयुर्वेदाचे ज्ञान प्रतिबिम्बित झालेलें
आहे 'शालीढ', 'वाजिनीराजता' इत्यादि सजावरून व 'राजाने रामटी
हतीस मारू नये' इत्यादि त्याने उल्लेखिलेल्या नियमावरून त्याचे घनु-
र्वेदाचे परिशीलन व्यक्त होतें असो.

व्याकरण, अर्थशास्त्र, ज्योति शास्त्र इत्यादि तर्ककर्मका बुद्धिप्रधान
शास्त्राप्रमाणे सगीत, चित्रकला, प्रसाधनकला इत्यादि प्रयोगसाध्य
ललितकलाही कालिदासास चांगल्या अवगत होत्या हें त्याच्या ग्रथांतील
उल्लेखावरून दाखविता येतें सगीतामर्त्ये गीत, वाद्य घ नृत्य याचा अन्त-
र्भाव होतो. पंकी नृत्याचे उल्लेख भागे दाखविले आहेत याचाचें वीणे-
मारखीं तन्तुवाचें, मृदगाप्रमाणे चर्मावृत वाद्यें, मुरलीसारखीं छिद्रयुक्त
वाद्यें व टाळ, झाजा यासारखीं घनवाद्यें असे चार प्रकार मानतात
यापैकी बहुतेकाचें वर्णन कालिदासाच्या ग्रथात आले आहे नारदमुनि
गोवर्गक्षेत्रस्य संकराच्या दर्शनास जात असता त्याच्या वीणेवर घातलेली
मुरवुमुमाची माला इदुमनीच्या वक्ष स्थलावर पडली व त्यायोगें तिला
मृत्यु आला असा प्रसंग 'रघुवशांत आला आहे 'कुमारसभवांत श्रात'-
काळी स्वराच्या आरोहावरोहास अनुसरून तारांवर हात फिरविणाऱ्या
विद्वरांच्या मंगल गीतांनी संवर जागृत झाले असें कवीने वर्णिलें आहे
त्या ठिकाणी सनारीसारखें तन्तुवाद्य अभिप्रेत आहे त्याप्रमाणेंच 'मेघदू-
नांतही यशस्वी सद्गदिन वठाने पतिपुणवर्णनपर गीत गान असतांना
अश्रूनी भिजलेल्या सनारीच्या तारा माफ करीत असेल असें म्हटले आहे.
वाचामर्त्ये मृदग कवीला विशेष आवडत होता असे दिसतें त्याच्या
बहुतेक ग्रथात मृदगवादनानें वर्णन आलें आहे 'मालविकाग्निमित्रांत
मृदगवादनाने माणविकेचें नृत्य होण्याची वेळ झाली असें सर्वांत समज-
ल्याचें दाखविले आहे अश्रूंचे गर्गीताकरितां मृदंग वाजवीन असत असे
कवीने 'मेघदूनांत म्हटलें आहे अग्निवर्ण रात्रा नर्तकीच्या माचाच्या वेळीं
रवत मृदगाची माध परत अने अने 'रघुवशांत वर्णिलें आहे मृदंगवादनाने

मेषगजनेचो भ्रान्ति होऊन मरुत नृत्य कर लागतात असे कवीने पुष्कळ ठिकाणीं वर्णन केले आहे. याशिवाय रघूचा जन्म, इद्रुमतीचा स्वयंवर, अतिथि राजाचे राज्यारोहण वगैरे प्रसंगीच्या उरुदवर्णनात तूयं किंवा सतई या वाद्याचा व युद्धवर्णनात शब्दवादानाचा उल्लेख आला आहे. सुरेल वादनाने मन प्रसन्न हातें तर वंसुर वाजविष्याने श्रोत्यास त्रान होतो हें कालिदासाने एका उपमैत दाखविले आहे (कुमार० १,४५), त्यावरूनही त्याची वादनाभिरुचि व्यक्त होत *

कालिदासाच्या अनेक प्रथम गायनाचे वर्णन आले आहे. 'मालविकाग्निमित्रा'च्या पहिल्या अंकात माभिनय गीताने मालविका राजावरचे आपलें प्रेम व्यक्त करते, 'शाकुन्तला'च्या प्रस्तावनेन विद्वत्परिपदेच्या मनोरजनार्थ नटी ग्रीष्मवर्णनपर गीत गाते व त्यायोगे सर्व प्रेक्षक उल्लसित होऊन चित्रासारखे तटस्थ राहतात, पुढे पाचव्या अंकात एक राणी रागाने शोषवलेली गीतिका गाऊन स्वतःचा त्याग केल्याबद्दल राजाचा अपत्यस रीतीने उपालम करते, 'कुमारसभार्त' मदनदाहानंतर निरास झालेल्या पार्वतीच्या सद्गदित बडानून त्रिपुरविजयगीत ऐकून विभ्ररी दडदडा अथू गाळतात, 'रघुवशांत कुरा व लत्र यानी मधुरवदाने गाइलेले मनोहर रामचरित श्रवण करून सर्व परिपु शोकाकुल हाते इत्यादि प्रसंगाच्या वर्णनाने उत्तम गायनाचा श्रोत्यांच्या मनावर कसा परिणाम होतो हे वर्णन दाखविले आहे मार्जना, करण, वर्णपरिचय, पद्म, मध्यम इत्यादि गायनवादानाच्या परिभाषिक सज्ञाही त्याने योजिल्या आहेत, त्यावरून त्या कलाचा त्याचा अभ्यास व्यक्त होतो

नृत्य, गायन व वादन या कलाप्रमाणे चित्रकलाही कालिदासाला उत्तम रीतीने अवगत होनी त्याने आपल्या प्रथम नागनावर व भित्रीवर काढलेली चित्रे, साबावर कोरलेल्या आकृती, दवाच्या प्रनिमा वगैरे चित्रकलेच्या निरनिराळ्या प्रकाराचा उल्लेख व वर्णन केले आहे त्याच्या प्रथातील दुप्यत, पुहुरवा आणि यज्ञ हे तीन नायक, 'रघुवशांत'तील अग्निवर्ण राजा, 'मेघदूता'तील यशस्वी हीं सर्व उत्तम चित्रकार म्हणून दाखविलेली आहेत. 'मालविकाग्निमित्रा'तील धारिणी व 'शाकुन-

* के. ल. भोगले : कालिदास आणि ललितकला (वि. ज्ञा. वि. पु. ५७ पृ. २१३).

त्यांतील शकुंतलेच्या सरयाही चित्रकलेच्या शोकी दिग्गजात. त्याच्या नाटकातील अनेक प्रसंग चित्राच्या दर्शनावर किंवा लेखनावर दमविलेले आहेत. 'मालविकाग्निमित्रा'त अग्निमित्राला मालविकेचे प्रथम दर्शन घारिणीची दासी म्हणून एका चित्रात होते व तिच्या सौंदर्याने त्याचे मन आकृष्ट होते, पुढे एका प्रसंगी राजाचे चित्र दृष्टीस पडल्यावर त्यात इरावतीकडे निरखून पाहणाऱ्या राजास पाहून तिच्याविषयी मालविकेला मत्सर वाटतो, 'भेषहूना'त यश आपले बिरहुदुःख सहन करण्याकरिता वृद्ध झालेल्या आपल्या प्रियेचे गेहूने चित्र काढून आपण तिच्या पाया पडतो असे दाखविण्याचा ब्रत करतो तोच डोळ्यात भराभर अश्रु येऊन त्याचा प्रयत्न विफल होतो; 'शाकुंतला'त शकुंतलेच्या प्रत्यादेशानंतर पश्चात्ताप पावलेला राजा कण्वाश्रमात शकुंतलेचे त्याला प्रथम दर्शन झाले त्या प्रसंगाचे चित्र अर्धवट काढतो या सर्व प्रसंगावरून बयानबाच्या विवासाकरिता व पात्राच्या भावनाविध्वाराकरिता कालिदासाने आपल्या प्रयात चित्रकलेचा बसा मार्गदर्शकपणाने उपयोग करून घेतला आहे ते दिसून येते. वर सांगितलेले दुष्यन्ताने काढलेले चित्र अपुरे होते ते पूर्ण करण्याकरिता आणखी काय काय काढले पाहिजे ते राजाने खालील श्लोकात सांगितले आहे, त्यावरून सुंदर चित्राला पार्श्वभूमीची किती आवश्यकता असते हे बघीला उत्कृष्ट गीतीने अवगत होते असे दिसून येते—

कार्यां सैकतलीनहंसमिधुना स्रोतोवद्वा मालिनी
पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।
साखात्त्रिभुवत्कलस्य च सारोर्निर्मांसुमिषाम्यधः
शृङ्गे हृष्यामृगस्य वामनयने कण्ठ्यमानां मृगोम् ॥

शाकुंतल, ६, १७.

(या चित्रात अद्यापि मालिनी नदी, तिथ्या वाळवंटांत दमलेली हमांकी जोहरी, जवळच ज्याच्यावर हरिण बसले आहेत अश्या हिमातबाच्या पादप्याच्या पवित्र टेकड्या, तसेच ज्याच्या सारांवर वल्कल वाहन घालणी आहेत असे एक झाड व त्याच्या छायेत वृक्षमृगाच्या निगावर वामनेत्र त्यात्रयीत अमंगली हरिणी दनक्या गोष्टी मला बाढावयाच्या आहेत.) राजाने काढलेले चित्र इतके हवेतुब होणे की शकुंत-

रमाला प्राधान्य आहे व म्हणून त्याचा एका मुभापितात 'ववितादेवीचा विलास' म्हणून वर्णिले आहे नाट्यातील विविध प्रसंग व विशेषतः विदूषकाचे पात्र निर्माण करण्यात त्याचा विनोदी स्वभाव दृष्टीम पडतो तो मोठा मोकळ्या मनाचा होना कोणाबरोबरही सात पावले चाल अथवा थोडे सभाषण केले की मंत्री होते असे त्याने म्हटले आहे (कुमार० ५, ३९, रघु० २, ५८). पुण्याचे स्त्रियावरचें प्रेम चंचल असेल पण त्याचें मित्रप्रेम चिरस्थायि असते, (कुमार० ४, २८) या त्याच्या उक्तीवरून त्याच्या मित्रप्रेमाची कल्पना करता येते. त्याचें हृदय अत्यंत कोमल होतें दिवसा मूर्खप्रकाशाने निस्तेज झालेल्या चंद्राच्या कोरीकडे पाहून त्याला अत्यंत दुःख होई (कुमार० ५, ४८) समाजातील घोररासारख्या हलक्या दर्जाच्या लोकांचीही चित्रे त्याने मोठ्या मार्मिकपणे रंगविली आहेत यावरून त्याची त्याच्याविषयीची सहानुभूति व्यक्त होते कोणत्याही व्यक्तीच्या स्वभावातील मर्म हृदकून काढण्यात त्याचा हातखडा असावा, नाही तर 'शाकुंतला'तील घटवेंत पगडी फिरविणाऱ्या पोलीस शिपायाचे पात्र त्याच्या हातून निर्माण झाले नसतें त्याला गुणावद्दल आदर होता व्यवतीबद्दल नव्हता, ह् त्याच्या 'स्त्रोपुमानित्यनाम्भेषा वृत्त हि महित स्ताम्,' (कुमार० ६, १२) या उक्तीवरून दिसून येईल मनुष्यप्राण्याप्रामाणेच सृष्टीतील हरिणमयूरादि इतर प्राण्यावर त्याचे निरतिशय प्रेम होतें. आपण त्याच्यावर प्रेम केले तर तेही आपणाशीं ममतेने वागतात हें त्याने 'शाकुंतला'च्या चौथ्या अंकांत दाखविले आहे त्याच्या बहुतेक नायिका लतावृक्षावर अपत्यनिर्विशेष प्रेम करणाऱ्या आहेत व 'मेषदूता'त व इतरत्र त्याने अनेक वृक्षाचे, लताचें व पुण्याचे मगोहर वर्णन केले आहे, त्यावरून त्याचें निसर्गप्रेम व स्वतःच्या निरीक्षणाने मिळविलेली विनम्र माहिती दिसून येते

कालिदासाचें शोचिक वर्तन निरपवाद नव्हते असा प्रवाद आहे, पण त्याला त्याच्या प्रयान मुळीच आधार नाही गृहस्थाश्रमाची 'सर्वानकारधम,' (रघु० ५, १०) म्हणून त्याने शोरवी गाडली आहे 'पतिपत्नीप्रेम हें गार्वंत्रिक आहे भगवान् राकरासारख्या असामान्य इन्द्रियनिग्रही योग्यावरही त्याने आपला पगडा बसविला, मग सामान्य जनाची वाय वया!' असे त्याने 'कुमारसमवा'त (६, ९५) म्हटले आहे त्याच्या प्रयात

स्त्रियाविषयी अतिशय आदर दाखविला आहे घामिक कृत्य करणे तर स्त्रियावाचून मुळीच शक्य नाही (कुमार० ६,१३), विवाहसंबंध जळवून आपण्यात स्त्रिया फारच हुशार असतात (कुमार० ६,३२), 'कन्येच्या विवाहाच्या बाबतीत, पुढ्य प्राय स्त्रियाच्या मताने चालतात' (कुमार० ६,८५), 'पतिव्रता स्त्रियाही पतीच्या इच्छेविरुद्ध जात नाहीत' (कुमार० ६,८६) इत्यादि 'कुमारसभवा'तील उक्तींनी कोट्टुम्बिकजीवन सुखकर होण्यास पतिपत्नींनी परस्परांच्या मतास व इच्छेस मान देऊन वागावे असे कवीने सुचविले आहे त्याच्या रुवं नादिका प्रेमळ, बुध्दभावी, व ललितकलानिपुण आहेत 'रघुवशा'तील अजविलापात आदर्श पत्नी वशी जसते तें त्याने सुचविले आहे इन्दुमनी ही अजाची गृहस्वामिनी, विकट प्रमगी सरला देणारा मन्त्री, एकातातील सखी व ललितकलेतील प्रिय शिष्या होती (रघु० ८, ६७) असे त्याने वर्णिले आहे 'कुमारसभवा'तील 'प्रियेषु सोभाग्यफला हि चाग्ता' (५,१), 'स्त्रीणा प्रियालोकफला हि वेप' (७, २२) इत्यादि उक्तींवरून व 'मेघदूता'तील विरहिणी यशपत्नीच्या वर्णनावरून पतिव्रता स्त्रीविषयी कालिदासाचे काय विचार होते तें दिसून येतें वेद्वेच्या घरी रात्रदिवस लौळत पडणाऱ्या कवीच्या हातून इन्दुमती, यशपत्नी, शकुन्तला व सीता या स्वाभिमानी, सुशील व प्रेमळ पतिव्रताची शब्दचित्रे काढलीं जाणे अशक्य आहे

कालिदासाचे प्रेमळ हृदय लहान मुलाच्या सहवासात आनंदित होत असावे असे घाटते मुलाच्या योगाने पतिपत्नीचे परस्परावरचे प्रेम कमी न होता वृद्धिगत होत जाते (रघु० ३,२४), असे त्याने म्हटले आहे 'तपश्चर्या व दान यानी मिलणारें पुष्य परलोकातच उपयोगी पडतें पण गृहवशातील सतति इहपरलोकीं सुख देते' (रघु० १,६९), अशी मुलाची म्हणी त्याने गाइली आहे त्याच्या ग्रंथात अनेक ठिकाणी लहान मुलाची सुंदर वर्णने आली आहेत 'लहानगा रघु दाईने सांगितल्याप्रमाणे बोंबडे घोल बोले, तिचा हात धरून सभेंत येई, तिने शिक्क्याप्रमाणे नमस्कार करी व अज्ञा रीतीने आपल्या पित्याचा आनंद वृद्धिगत करी,' असे मोठें मनोहर वर्णन त्याने 'रघुवशा'त (३,२५) घाटले आहे व त्याच्या

यथार्थत्वामुळे स्वभाषोक्तीचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून ते 'साहित्यदर्पणांत उद्धृत केले आहे 'शाकुंतलांतही (७,१७) 'ज्याच्या दानाच्या कळ्या दुकत्याच दिवू लागल्या आहेत, काही कारण नसताच जीं हस्त वसताना, ज्याचे दोल वसपट पण रमणीय असताना, अशा मुलाना माडीवर घेऊन त्याच्या घुळीने मासलेल्या अगाने ज्याची वस्त्रे मलिन होतात ते घन्य होत !' असे सुंदर वर्णन आले आहे. स्वतःचे मूल दृष्टीम पडताच ते आपले असे माहीत नसताही पुरूरवा व दुष्यन्त यांच्या मनात अपत्य-स्नेहाचा उमाळा आला असे त्याने आपल्या नाटकात दाखविले आहे; त्याद्वतन अपत्यप्रेम ही मनुष्याच्या स्वभाषातील एक नैसर्गिक कोमल भावना आहे हा भाव त्याने व्यक्त केला आहे. मनुष्याच्या जीवनात अत्यंत वारुष्योन्मादक असे प्रसंग येतात त्यामध्ये कव्येला पतिगृही पाठविण्याच्या प्रसंगाची गणना करण्यात येते अशा वेळीं तिच्या पित्याच्या हृदयांत जी कालवाकालव सुरू होने तिचे हृदयस्पर्शी शब्दचित्र त्याने 'शाकुंतला'च्या चौथ्या अंकात काढले आहे. कर्पासारख्या प्रेमळ पित्याचे शब्दचित्र रगविणान्या कालिदासाला अपत्यप्रेमाची जाणीव नव्हती असे कोणता सहृदय वाचक म्हणेल ?

कालिदासाला द्वितीय चन्द्रगुप्तामारख्या सार्वभौम राजाचा उदार आश्रय होना व त्याच्या आनुष्याचा उत्तरभाग राजदरबारी गेला होता, हे आपण पाहिलेच आहे राजभरते नेहमी अमणान्या कवीच्या दृष्टीतून तेथील चालीरीती, राजेलोकाच्या आवडीनिवडी, प्रसंग पडेल त्याप्रमाणे सेवकास मान देऊन त्याच्याकडून काम करून घेण्याची त्याची सवय ह्या गोष्टी निसटणे शक्य नाही या दृष्टीने 'कुमारसम्भवा'च्या तिसऱ्या सर्गातील इद्राच्या दरवारचे वर्णन वाचण्यासारखे आहे 'प्रयोजन पडेल त्याप्रमाणे आश्रितावर राजेलोकाचे प्रेम कमी जास्त होत असते' (कुमार० ३,१) 'चतुर लोक प्रभूला योग्य वेळीं प्रायंता करून आपले कार्य करून घेतात' (कुमार० ७,१३) इत्यादि उक्ति स्वानुभवाने किंवा मार्मिक निरीक्षणाने कवीला सुचलेल्या दिसतात. भगवान् शंकर विवाहार्थ निघाले त्या वेळीं त्यांनी जवळच असलेल्या गणाने समोर धरलेल्या तरवारीत आपले रूप पाहिले, त्याच्यावर सूर्याने छत्र धरले, प्रथम

ब्रह्मदेव व नंतर विष्णु यानी त्याचा जयजयकार केला, नंतर आपणास दसंन करवावे म्हणून इन्द्रादि देवानी नन्दीला खूप केली व त्याने त्यांना शिवापुढे नेले त्यांनी अत्यंत विनीत होऊन नमस्कार केला, शकरानीही शिरकम्पाने ब्रह्मदेवाचा, चार शत्रू बोलून विष्णूचा, स्मित कृष्ण इंद्राचा व दृष्टिशोषाने इतर सर्व देवाचा सन्मान केला, असे कवीने 'कुमारसमवा'त (७,३६-४६) वर्णिल आहे त्यात राजदरवारी दिसून येणारा पौर्वापर्यक्रम, ज्याची जशी योग्यता अमेल तसा त्याला मिळणारा मान वगैरे गोष्टी स्पष्ट दिसून येतात राजदरवारी असल्यामुळे कालिदासाच्या वाणीत सभ्यता व रचाव दिसून येतो. 'विश्वमोर्वशीया'त उर्वशीला परत स्वर्गांत जाण्याकरितां राजाला विचारावपाचे आहे, तेव्हा ती चित्रलेखामुखाने 'महाराजानी परवानगी दिली तर माझ्या प्रिय मैत्रिणीसारखी महाराजाची कीर्ति मी स्वर्गास नेऊं इच्छितें' अशी राजास विनंती करते 'शाकुंतला'त 'महाराजाच्या मधुर भाषणाने मला घोर वाटतो, म्हणून आपणांस विचारतें की महाराजानी कोणत्या राजर्षीचा वंश अलंकृत केला आहे, वाणना दद्यानांल लोकांस स्वविरहाने उत्पटित केले आहे व कोणत्या कारणाने आपल्या अतिशय सुबुमार देहाला या तपोवनान येण्याचे वक्रेण दिले आहेत?' असे प्रियवदा दुष्पतास म्हणतें. या भाषणाने कालिदासाचे राजभमोचित शिष्टसंप्रदायाचे ज्ञान उत्कृष्ट रीतीने ध्यस्त झालें आहे

कालिदास जादा विद्वान् होता तरी अल्पाय विनीत दाला 'माल विवाग्निमित्र' व 'विश्वमोर्वशीय' हीं नाटके आणि 'मघदा', 'कुमारसमवा'दि काव्ये लिहित्यावर कोणालाही आपल्या कृतींदटल मगें झाला असता त्याच्यापेक्षा कमी सरस प्रयत्निएति करणाऱ्या जगन्नाय पंडिताच्या दपोंकित्र प्रसिद्धच आहेत पण 'शाकुंतला'सारखें अद्वितीय नाटक व 'रघु-वशा'सारखें विविध रसानी ओषबलेकें अप्रतिन महाकाव्य विश्वरिपदे-पुढे ठेवतांना कवीने कोण शालीनता दाखविली आहे ! कालिदान विनीत अमला तरी एखाद्या राजायमलोलून लाळघोटपा पंडिताप्रमाणें स्वाभि-माननूय नमहना, नाही तर त्याच्या सोडून मागें दिलेली ' इह निवसति मेरु' इत्यादि उक्ति निघाली नसती आणि स्वाभिमानी शकुन्तला व सोडा

याची शब्दचित्रे त्याच्या लेखणीतून वाहेर पडली नसती अशा या विद्वान् कलाभिन्न, प्रेमळ, विनोदी, चतुर व स्वाभिमानी पुरपथेष्ठाच्या चरित्राचा दत्तकभानी विपर्यास करावा व तो परंपराभिमान्यानी आज शेंकडो वपे माग्य करावा हा कवळ देवदुर्विलास होय ।

कालिदासार्ची राहणी वशा प्रकारची होती व त्याच्या जीविनाचा दैनंदिन त्रम कोणत्या प्रकारचा होता हे समजण्यास विश्वसनीय साधन उपलब्ध नाही तथापि राजशेखराच्या 'काव्यमीमासे'त (अ०१०) आदर्श कवीचे जीवनवृत्त वशा प्रकारचे असावे याचे वचन आले आहे, ते 'का०पतिक असले तरी वस्तुस्थितीशी फारसे विसंगत नसावे असे वाटते, म्हणून येथे दिले आहे—“ कवीने नेहेमी शुचि असावे शौच तीन प्रकारचे असत वाक्-शौच, मन शौच व कायशौच यांपैकी पहिले दोन प्रकारे शास्त्राभ्यासाने उपभ्र होतात. कायशौचात पायाची नखे काढणे, मुखात ताम्बूल असणे, शरीराला सुगन्धिद्रव्याचा किंचित् लेप असणे, उंची पण भक्केदार नसलेले वस्त्र धारण करणे, डोक्यात पुष्पे घालणे याचा अर्थभाव होतो पुढे वतन हें सरस्वतीचे आकर्षक वसने कवीचे घर संभाजनाने स्वच्छ नेलेले असावे त्यात साही श्रुतस योग्य अशी निरनिराळी स्थाने असावी. जवळपास वृक्षवाटिका, त्रीडापर्वत, यापी, पुष्करिणी, पाटकालवे, मोर, हरिण इत्यादि पशु, सारस, चत्रवाक, हंस, चकोर, क्रीच, दुकसारिकादि पक्षी, उहाचा ताप निवारण करण्याकरिता धारागृह, स्नानगण्डप इत्यादि साधने व शोभे घेण्यास हापाळा असावा काव्य करून थकलेल्या मनाला विसावा मिळण्यासाठी तेथे परिजनाचा बल्कलाट नसावा त्याचे परिचारक अर्धवृत्तभाषावदीन, दासी मातृमायाभूमिनिवेशी, अन्तःपुरातील सेवक प्राकृतमंसृत्तभाषामिश्र व मित्र सर्वभाषावेत्ते असावे त्याचा लेखक सर्व भाषा-शुचल, शीघ्रवाक्, हस्ताक्षर उत्तम असलेला, गुणा जाणपारा, नानालिपिज्ञ व स्वतः काव्य करण्यास तयलेला असावा रात्री घेरात्री असा मनुष्य जवळ नसण्यास यांपैकी काही गुण असलेला मनुष्य असला तरी घालेल ठराविक वेळ नेमून न दिव्यात कावे होत नाही; म्हणून कवीने दिवस रात्रीचे प्रहराप्रहराचे आठ भाग करावे रागाठी उट्टा गव्यावदन घेण्यावर सारस्वत-मूत्रापा त्याने पत्र करावा नंतर विद्यागृहात गुप्तासीन होऊन काव्याला

उपयुक्त अशा विद्योपविद्याचे प्रहरभर अध्ययन करावे, वारण पुन पुन वाचन करण्यासारखें प्रतिभोत्पत्तीचे दुसरे साधन नाही दुसऱ्या प्रहरां नाव्य रचावे मध्यान्हाच्या सुमारास स्नान कलन भोजन करावे भोजनानंतर मित्राचा काव्यसभा भरवावी. तीत समस्यापूर्ति, मातृका-भ्यास, चित्रबध वगैरेचा अभ्यास करावा चीथ्य, प्रहरां पूर्वाह्नी केलेल्या काव्याचे स्वतः एकट्याने विद्या काहा थोड्या मित्राबरोबर परीक्षण करावे रचनेच्या ओघात विवेचक दृष्टि रहात नाही, म्हणून असा तन्हेचे परीक्षण आवश्यक आहे त्या वेळी अधिक असेल ते गाढावे, न्यून असेल ते रचावे, जेथे रचना योग्य झाली नसेल तेथे बदलावो, काही विमरले असेल तर आठवावे सायवाळी सध्यावदन व सरस्वतीची उपासना करावी रात्री परीक्षण केलेला भाग स्वच्छ ल्हून ठेवावा. पुढे दोन प्रहर झोप घ्यावी. चागल्या निद्रेने आरोग्य चागले राहें, चीथ्या प्रहरां प्रयत्नानें उठावे कारण ब्राह्मणुहूर्ती मन प्रसन्न असतें व निरनिराळें विषय दृष्टीपुढे येतात." राजनेखराच्या वरील वर्णनात काही ठिकाणी अति-शयोक्ति दिसत, तथापि विक्रमादित्यासारख्या दानभूर सार्वभौम नृपतीचा उदार आश्रय असलेल्या कालिदासाची राहणो वरील प्रकारची असणे अगदीच असंभवनीय वाटत नाही.

कालिदासाचे आयुर्मान किती होतें याविषयी कोठे निदिधन माहिती मिळत नाही. तथापि याही बाबतीत अनुमान करण्यास जागा आहे कालिदासाच्या सवें प्रयात 'श्रुतसंहार' व 'मालविकाग्निमित्र' हे आरभी व 'रघुवश' हा शेवटी लिहिला असावा 'रघुवशा'च्या अठराव्या सर्गांत आपल्या सहाय्या दप्रीं गादीवर आलेल्या सुदर्शन नामक बालराजाच्या सुंदर बाव्यमय वर्णनास कालिदासाने पधरा श्लोक घातले आहेत. 'रघुवशा'र्ती ७ श्लोक्या रानांचा अनुक्रम विष्णुपुराणातील बशावलींशी बराच जुळतो तथापि त्या किंवा इतरही उपलब्ध पुराणात सुदर्शन बालवर्षान गादीवर आला होता, असा उल्लेख आढळत नाही तेव्हा हें वर्णन कवीला प्रत्यक्ष दृश्यावरून मृचले असावे अजठथाच्या एका लेखान यावाटक नृपति द्वितीय प्रवरसेनाचा पुत्र आठ वर्षांचा असतां गादीवर आला व त्याने उत्तम प्रकारे राज्य केले

असा उल्लेख आहे.* त्या काळीं कालिदास विद्वान्त असावा. या बालरा-
जाचा काल बॅ. जयस्वालनी इ. स. ४३५-४७० हा ठरविता आहे.
'मालविकाग्निमित्र' इ. स. ३९५ च्या सुमारास प्रथम रणभूमीवर आले
असें आम्ही पुढे दाखविले आहे. त्या वेळी कालिदास अगदी तृष्ण म्हणजे
वीस पचवीस वर्षांचा असावा. तेव्हा वर उल्लेखिलेल्या बालराजाच्या
राज्यारोहणप्रसंगी त्याचे वय साठ पामष्ट वर्षांचें असावे असे वाटते.
यानंतर थोड्याच काळाने त्याचे देहावसान झाले असावें; कारण 'रघुवशा'चा
यापुढील एकच सर्ग उपलब्ध आहे. संस्कृत ललितवाङ्मयात कालिदासाच्या
इतकी विपुल प्रयत्नरचना राजशेखराखेरीज दुसऱ्या कोणाही कवीची नाही.
त्यामुळे वर अनुमित केलेलें कालिदासाचें आयुर्मान अर्धभवनीय वाटत नाही.

प्रकरण पांचवें

कालिदासार्ची काव्ये

क इह रघुकारे न रमते ।

सुभाषित

उत्कृष्ट ग्रंथनिर्मितोमुळे एसाचा प्रथमपारचें नांव एकदा प्रसिद्ध झालें
म्हणजे त्याच्या नांवावर अनेक ग्रंथ खऱू लागतात. विशेषतः प्राचीन
काळी स्वतःच्या प्रसिद्धीनेशा आपल्या ग्रंथांचा प्रसार जनतेन सध्वन व्हावा
अशी ग्रंथकारांची इच्छा असल्यामुळे अगदी साधारण प्रतीचे ग्रंथही उत्कृष्ट
ग्रंथकारांच्या मार्ग्या मारलेले दिसून येतात. कित्येक वेळीं एकाच नांवाचे
अनेक ग्रंथकार निरनिराळ्या काळीं होऊन गेलेले असतात, पण

* Burgess and Bhagavanlal Indraji : *Inscription in Ajanta Cave XVI (A. S. IV. I.)* बरोबर दोन राजांच्या वर्षांन दोन
वर्षांचा फरक आहे हें खरें, पण तो कालिदासाने मुसामकेला असावा. रणभूमीवरील
ऐतिहासिक स्थानकांतही कालिदास ने अगा पर्यंत केला आहे असें मान्यवर्तमाने
सुद्ध म्हटलें आहे. (ध्यादासोद पृ. १४८)

कालाच्या प्रचंड ओघान त्याचे वैयक्तिक भेद नष्ट होऊन ते आपल्या-
पैकी एका विशेष प्रसिद्ध अशा व्यक्तीमध्यें लय पावतात असेही दिसून येते.
कालिदासाच्या दावतीतही असेच काही झाले असले पाहिजे अश्वि-
साहेबानी आपल्या 'बृहत्समृद्धनप्रथसूची'त कालिदासाच्या नावावर तीस पस-
तीस ग्रंथ दिले आहेत त्यामध्ये काव्यनाटकावरोवर ज्योतिष, रत्नपरीक्षा,
देवतास्तुति वगैरे विविध विषयावरचे ग्रंथ आढळतात यापैकी बहुतेक ग्रंथ
कालिदासाच्या नावावर दडपलेले किंवा एखाद्या उत्तरकालीन कालिदास
नामक कवीने रचलेले असावे उदाहरणार्थ, 'नलोदय' हें काव्य ज्या कवीने
या काव्यात यमवादि शब्दालंकाराचा अतिरेक केला आहे व त्यामुळे बहुतेक
ठिकाणी अर्थ अगदी दुर्बोध झाला आहे 'रघुवशा'दि काव्यात कालिदासाचे
शब्दालंकाराकडे विशेष लक्ष दिसत नाही त्यामुळे हा ग्रंथ सृष्टदर्शनीच
कालिदासाचा नसावा अशी शका येत होती व आता ग्रंथाच्या
अतः परीक्षणावरून तो ख्रिस्तोत्तर दहाव्या शतकात होऊन गेलेल्या वासुदेव
नामक कवीने रचला असे सिद्ध झाले आहे * अशा ग्रंथाचा आपणास येथे
विचार करावयाचा नाही

'ऋतुसंहार', 'मालविकाग्निमित्र', 'कुमारसंभव', 'विश्वामोक्षशीय',
'मेघदूत', 'कुन्तलेश्वरदोष्य', 'शाकुंतल' व 'रघुवशा' हे आठ ग्रंथ मात्र
कालिदासाने रचले असावे असे आपणास निश्चयाने म्हणता येते याशिवाय
'संतुवघ' किंवा 'रावणवहो' या प्रवरसेनाच्या नावावर प्रसिद्ध असलेल्या
प्राचिन काव्यातही कालिदासाचा हात असावा असे मार्गे पहिल्या प्रकरणात
आपण अनुमान केले आहे धरील मज्ज यापैकी 'कुन्तलेश्वरदोष्य' या श्लोकां
बाबीचे ग्रंथ आज उपलब्ध आहेत 'कुन्तलेश्वरदोष्य' कालिदासाचेच याव-
हल क्षेमेन्द्राच्या 'औचित्यविचारचर्चे'त (पृ० १३९) स्पष्ट विधान आहे
राजशेखराची 'काव्यपीमासा', 'दुर्गाप्रकाश' वगैरे ग्रंथात त्यातील उतारे
झाले आहेत, त्यावरून ते एक नाटक असावे असे दिसते बाबीच्या संस्कृत
ग्रंथात 'ऋतुसंहार', 'कुमारसंभव', 'मेघदूत' व 'रघुवशा' हीं काव्ये व 'माल
विकाग्नि मित्र', 'विश्वामोक्षशीय' व 'शाकुंतल' हीं नाटके आहेत हे आठ ग्रंथ

* A. S. R. Aiyar. Authorship of the Nalodaya, J. R. A. S.
for 1925 p 263.

वर दिलेल्या क्रमानेच कवीने लिहिलेले अशावे असे पुढे दाखविले आहे प्रकरणात कालिदासाच्या काव्याचे व पुढील प्रकरणात त्याच्या नाट्य विवेचन करू.

कालिदासाच्या काव्याचे समाशेचन करण्यापूर्वी तत्पूर्वकाळ कवींच्या प्रवाच सिंहासनासन करण आदरमय आहे आपल्या अथ प्राचीन संस्कृत काव्याचा पूर्ण लोच झाला असाही तारी काव्यकाले उगम वैदिक कालापर्यंत नेऊन भिडविता येतो ऋग्वेदानांत उपासवले विविध अलंकारांनी नटलेली सुंदर वर्णने ज्यांनी रचली, यदपदेवाच सूक्तांत ज्यांनी आपल्या हृदयांनीच कालवाक्यांच अथच कल्पन करून भाकरी, ज्यांची दाशरात मूनासारखी सुद्धाची वर्णने अद्यापि ऋग्वेदा अवशिष्ट आहेत, त्या आज ऋग्वेदांना सुमार, यदप व दीररसाम काव्ये करता यत् नष्टीं अथ म्हणणे शक्य नाही तथापि वर सांगित्याप्रमाणे हीं सब काव्ये आता नामसोपही राहिलीं नाहीत उपलभ्यता आदिवाक्यांचा मान 'रामायणा'सच दिला पाहिजे 'रामायणा'ती रामाची पितृभक्ति, नरनाच मानप्रेम वर्गरे गोष्टी अथच हृदयस्तर असून त्या काव्यातील विविध प्रसंग कवीने सुशल हाताने रेखात आहेत यातील विविध उन्वना, शब्दप्रयोग व उपमादि अलंकार लुप्त अथचोपकालिदासादि कवींनी आपलीं काव्ये सजविलीं आहेत उदहरणाथ, 'बुद्धचरित' काव्यातील बुद्धाच्या अथ पुराणील निद्रित स्त्रियां वर्णने कवीला रामायणातील हनुमानान लवेउ पाहिलेल्या तत्सदृश्याच्या वर्णनावलून सुचले असाव इतर महाकाव्याप्रमाणे यानह वृत्तवैचित्र्य साधल आहे असो.

पण 'रामायण' जिनी चारें तरी घामिक बुद्धीने रचलेले महाकाव्य तेव्हा लौकिक दृष्टीने रचलेल्या प्राचीन काव्याचे उल्लेख कोठे सापडता काय हें पाहिले पाहिजे असे उल्लेख प्रथम पतञ्जलीच्या 'महाभाष्या' व्याकरणाच्या नियमाची उदाहरणे म्हणून आलेले जाहिले पतञ्जलीचा काळ स्थितपूर्व द्वितीय शतकाचा मध्य हा आता निश्चिन झाला आहे त्यामुळे त्याचे विशेष महत्त्व आहे 'वरतनु सप्रवदन्ति कुक्कुटा', 'प्रिया मयूर प्रतिननुतीति', 'प्रयते त्वया पतिमनी पृथिवी' इत्यादि 'महाभाष्या'त प्रसंग

वशात आलेल्या उदाहरणावरून पतञ्जलीच्या काळी विविधवृत्तात रचलेले अलंकारादिवानी युक्त असे बरेंचसे काव्यवाङ्मय अस्तित्वात होते याविषयी सशय राहत नाही. मानतरच्या काळातही काव्यनिर्मिति घालू राहिली होती हे कोरीव लेखावरून दिसून येते. उदाहरणार्थ, वाठेवाडातील जुनागढ दाहुराजवडील क्षत्रप रुद्रदामन्च्या संस्कृत शिलालेखाच्या लेखकास काव्य-फल्लेच्या सर्व अंगाचा परिचय होता, असे त्या लेखावरून स्पष्ट दिसते.

पण हे लेख आल्फारिक भाषेत व काव्यदृष्टीने लिहिले असले तरी गद्यात आहेत कालिदासाला ज्याच्या ग्रथापासून स्फूर्ति मिळाली असेल अशा तत्पूर्वकालीन कवींची बहुतेक काव्ये विशाल कालोदरात गडप झाली आहेत. तथापि मुद्दवाने त्यांपैकी एका कवीचे-अश्वघोषाचे-ग्रथ उपलब्ध आहेत, त्यावरून तत्कालीन काव्यरचनेची कल्पना करता येते. अश्वघोष हा जातीने ब्राह्मण असून मूळचा अयोध्येचा राहणारा. त्याच्या ग्रथातील उल्लेखावरून त्याने उपनिषदे, भगवद्गीता व सास्यादि दर्शने याचा चांगला अभ्यास केला होता असे दिसते. पुढे त्याने बौद्धधर्माचा स्वीकार केला. संस्कृत वाङ्मयात अश्वघोषाचे नाव त्याच्या 'सौंदर्य' व 'बुद्धचरित' या काव्यांनी चिरकाल राहिले. यांपैकी पहिल्या काव्याचे अठरा सर्ग आहेत व त्यात गौतमबुद्धाने नद नामक आपल्या सावन भावात बौद्धधर्माची दीक्षा दिली त्या प्रसंगाचे सविस्तर वर्णन आले आहे. 'बुद्धचरित'चे सतरा सर्ग आहेत पण त्यांपैकी पहिले तेराच अश्वघोषाचे असून बाकीचे गेल्या शतकात अमृतानंद नामक कवीने रचले असा त्यात स्पष्ट उल्लेख आहे पहिल्या तेरा सर्गांत गौतमबुद्धाच्या जन्मापासून मारविजयापर्यंतची कथा आली आहे.

'सौंदर्य' काव्याच्या शेवटी कवीने हें काव्य आपण आनंदप्राप्ती करिता लिहिलें नसून विषयोपभोगमग्न लोकांचे लक्ष बौद्धधर्मात उपदेशिलेल्या मोक्षमार्गाकडे लागावे म्हणून रचले आहे असे स्पष्ट म्हटले आहे अश्वघोष स्वतः मोठा प्रतिभावान् कवि होता. शिवाय त्याने रामायणादि पूर्वकालीन काव्यांचा चांगला अभ्यास केला होता, म्हणून त्याची ही दोन्ही काव्ये सरस बळी आहेत. त्याची माया साधी पण अत्यानमनोहर आहे. त्याने बुद्ध व मद यांच्या चरित्रातील वैचक काव्यमय प्रसंग घेऊन

त्यांना उपमादि अलंकारानी भूषविले आहे नदाने मिश्रु होण्याचा निश्च-
 केल्याचें समजल्यावर सुंदरीने वेंलेला गोक, गौतम उद्यानात जानात
 पौरस्त्रियाची उडालेली घादल, ज्या रात्री तो आपले घर सोडून निघाल
 त्या रात्री त्याने पाहिलेले स्त्रियांचे किळसवाणें स्वरूप, गौतमाला वनांत
 पोचवून छदक एकटाच वपिलवास्तूळा आला त्यावेळीं पौरजनास झालें
 दुःख, वगैरे प्रसंग कवीच्या अप्रतिम वर्णनशैलीने वाचकाच्या मनश्चर्यपूर्वक
 हुबेहूब उभे राहतात मागें पाहिल्या प्रकरणात अश्वघोष व कालिदास
 यांच्या काव्यातील काही समान कल्पनांचीं स्पष्टें दिलीं आहेत त्यांवरून
 कालिदासाने अश्वघोषाच्या काव्याचा चांगलाच अभ्यास केलेला दिसून
 येईल या अभ्यासामुळे रमणीय रूपना व शब्दसमूह याप्रमाणेंच अश्व
 घोषाच्या काही विशिष्ट लक्षणांही कालिदासाच्या काव्यात आलेल्या
 दिसतात उदाहरणार्थ—

वभूव स हि सवेग श्रेयलस्तस्य वृद्धये ।

धातोरधिरिवाख्याते पठितोऽशरचिन्तकै ॥ सोदरजद १२, ९

यासारख्या व्याकरणविषयक उपमा, 'यथावदेन दिवि देवसंधा दिव्यं
 विशेषमंहयाञ्च चन्द्र ।' व 'कार्यम्य कृत्वा हि विवेकमादी सुखोधिगन्तुं मनसं
 विवेक' यासारखे काटेतोलपणें पाहिले असता अपाणिनीय प्रयोग यांचे
 कालिदासाच्या काव्यात सहजगत्या अनुकरण झालेले दृष्टीस पडते * पर
 कालिदास स्वतः जास्त काळजीपूर्वक व निर्दोष रचना करणारा कलाभिरु
 असल्यामुळे त्याने अश्वघोषाच्या ग्रथातील अनेक दोष टाळले आहेत
 उदाहरणार्थ, अवाष्टाम्, अवधिष्ट यांसारखे श्रुतिकट्टु शब्दप्रयोग,
 'नृपोपविश्य' यासारख्या सधोच्या व 'गृह्य', 'विवधयित्वा', 'परिपाल
 यित्वा' यासारख्या धातुसाधिताच्या चुका, भट्टिकाव्यातल्याप्रमाणे
 'अवधिष्ट' 'अवृषत्' इत्यादि तृतीय भूतकाळच्या वैकल्पिक क्रियापद
 रूपाच्या प्रयोगाचा अनिरेक वगैरे गोष्टी त्याने दोषाहं म्हणून काळजी
 पूर्वक टाळलेल्या दिसतात अश्वघोषाच्या काव्यातील यथासत्य
 पादान्त यमक वगैरेसारखे विशेष रमणीय नसलेले विवा कृत्रिम

दिसणारे अलंकार, काही पठनास अवघड असलेली वृत्ते, हीही रवीने बुद्धिपुरःसर योजिली नसावी. एवढीच मधुकरवृत्तीने अश्वघोषाच्या काव्यातून सुंदर तेवढाच भाग घेऊन कालिदासाने आपले ग्रंथ रचले असे म्हणण्यास हरकत नाही.

अश्वघोषानंतरच्या वाटात त्याच्यापेक्षा सरस काव्ये निर्माण करणारे कवि निर्माण झाले असावे, पण त्याची काव्ये आज उपलब्ध नाहीत. तथापि कालिदासापूर्वी किती निर्दोष व सगळ्या काव्यनिष्पत्ति होत असे याची कल्पना येण्यासाठी हरिषेणाच्या प्रयाग येथील शिलास्तम्भावर कोरलेल्या प्रशस्तीतून * एव उतारा घेऊ दुसऱ्या प्रकरणात सांगितल्याप्रमाणे ही प्रशस्ति चम्पूकाव्याचा उत्कृष्ट नमुना आहे. तिचा प्रथमार्ध पद्यांत असून द्वितीयार्ध बहुतेक गद्यात आहे. गद्यभागात आल्कारिकाच्या नियमाप्रमाणे समासप्राचुर्य असले तरी अनुप्रास, उपमा, श्लेष इत्यादि अलंकाराचा परिमित उपयोग व शब्दाचे नादमाधुर्य यांनी त्याला फार रमणीयत्व आले आहे. पण या भागापेक्षा त्याची पद्ये उत्कृष्ट असावी. शिलास्तम्भाचा पृष्ठभाग सराब झाल्यामुळे प्रशस्तीचा प्रथमार्ध ठिकठिकाणी लडित झाला आहे; तथापि खालील एकाच श्लोकावरून हरिषेणाच्या काव्यकलेची कल्पना करता येईल—

आर्यो हीत्युपगुह्य भावपिशुनैस्त्कर्णितं रोमाभिः
सभ्येषुस्त्रभसितेषु मुस्यकुलजम्लाभाननोद्गीक्षित ।
स्नेहस्याकुलितेन वाप्यगुह्या सखैक्षिणा चक्षुषा
यः पित्राभिहितो निरीक्ष्य निखिलां पाद्वेवमुखींभिति ॥

या श्लोकांत आपल्या वृद्धपत्नी पहिल्या चंद्रगुप्ताने समुद्रगुप्तास आपला उत्तराधिकारी नेमले त्या प्रसगाचे हृदयंगम वर्णन आले आहे. या श्लोकाची स्तुति डॉ. बुल्हरने पुढे लिहिल्याप्रमाणे मुक्कळटाने केली आहे—“या प्रसगाचे यापेक्षा थोडेक्यांत व अधिक हृदयंगमपणाने चित्र वाढणे शक्य नाही. यांत एकही शब्द अधिक नाही. हा श्लोक वाचताना वृद्ध चंद्रगुप्ताच्या राजसभेतील दृश्य आपल्या डोळ्यांसमोर

उभे राहेंतें. आपल्यालाच गादी मिळावी अशी अपेक्षा असलेले त्याचे पुत्र एकीकडे बसले आहेत, तर दुसरीकडे राजा कोणा अयोग्य गाणसाची निवड तर करणार नाहीना अशी भीति वाटणारे सभासद त्याच्या निकालाची वाट पाहत आहेत ! अशा प्रसंगी 'हाच योग्य पुत्र आहे' असे योलून रोमाघित शरीराने राजाने समुद्रगुप्तास आलिंगन दिले व प्रेमामुळे अश्रुपूर्ण झालेल्या अशा तत्त्वेशी दृष्टीने त्याच्याकडे पाहून त्याला म्हटले 'हया सर्वं पृथ्वीचे पालन कर.' हे राजाचे शब्द ऐवताच इतर राजकुमाराची मुखे म्लान झालीं, पण सभासदानी समाधानाचा सुस्वारा सोडला. हे पद्य थोडक्यात शब्दचित्र काढणाऱ्या भारतीयकाव्या कलेचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे." अशा काव्यनिर्मितीमंतर कालिदासाच्या 'मेघदूता'सारखी सर्वांगसुंदर काव्ये निर्माण झालीं तर त्यात आश्चर्य वाटावयास नवी.

ऋतुसंहार

कालिदासाच्या सर्व काव्यात 'ऋतुसंहार' हें जरा कमी प्रतीचे गणले जाते त्यावस्तुन तें कालिदासकृत असेल काय असा विद्वानास सशय येत होता पण तो अस्थानी होता असें अनेक प्रमाणानी दाखविता येते. या काव्यातील दोन श्लोक (६, १७ व २०) वल्लभदेवाच्या 'सुभाषितावली'त कालिदासाचे म्हणून दिले आहेत. मार्गे पहिल्या प्रकरणत इ. स. ४७३ च्या मदीसर येथील प्रसस्तीन वत्सभट्टीने 'ऋतुसंहार'तील काही श्लोकांचें अनुकरण केलेले दाखविले आहे. त्यावस्तुनही हे काव्य इ. स. च्या पाचव्या शतकाइतके प्राचीन आहे यात सशय रहात नाही. शिवाय कालिदासाला ऋतुवर्णनाची मोठी आवड होती असें दिसतें. त्याच्या बहुतेक प्रयात एवानी एका ऋतूचें वर्णन आलें आहे. 'कुमारसभवा'त वसन्ताचें, 'विभ्रभोवंगीय' व 'मेघदूत' यात वर्षंतूचें, 'शाकुंतला'त ग्रीष्माचे, व 'रघुवशा'त प्रायः सर्वच ऋतूचें वर्णन कवीने केलें आहे. सरस्वती देवीच्या उपासनेला आरभ करताना निसर्गवर्णना-शिवाय दुसरा उचित व सोपा विषय कोणता असणार ? यात एखाद्या कथानवाचा संबध येत नसल्यामुळे स्फूर्ति येईल तेव्हा व सवडीप्रमाणे श्लोक रचून ते मागाहून एवत्र गुंफता येतात. हाच विषय कवीने प्रथम

आगमनाने कामिजनाच्या चित्तवृत्तीत व वतंतात दिसून येणारा फरक त्याच्या मनात उत्पन्न होणारे विविध विचार याचे कवीने सुंदर वर्ण केले आहे उदाहरणार्थ, ग्रीष्म ऋतूचे खालील उदाहरण घ्या—

रवेर्मयूरैरभितापितो भृशं विदद्यमानः पथि तसपांसुभिः ।

अवाद्मुखो मिद्वगतिः श्वसन्मुहुः फणी मयूरस्य तले निपीदति

ऋतु० १, १

या श्लोकात 'सूर्याच्या अत्यंत उष्ण किरणानी बहून व तापलेल्या धुळी खालून अगाला चटके बसत असल्यामुळे विव्हल होऊन घापा टाकणा वक्रगति साप जातिवैर विसरून मपूराच्या छायेत जाऊन बसतो' असे कवी वर्णन केले आहे ग्रीष्म ऋतूत चादणें फार रमणीय वाटतें, पाण्यात नेहे डुबत राहावें अशी इच्छा होते, रात्री गन्चीवर प्रियासमवेत मदनोदीप सुरापान व वीणावादन यात कामी लोक काळ घालवितात, रात्री धव हृम्यंपुष्ठावर सुखनिद्रा घेणाऱ्या स्त्रियाची मुलें पाहून जणू वाय लज्जे चन्द्र पादरा फटफटीत होतो, इत्यादि वर्णनाने ग्रीष्म ऋतूचा कामिजनाव होणारा परिणाम कवीने दाखविला आहे. ग्रीष्म ऋतूनंतर पावसाळा येत तेव्हा तूपाकुल चातव पक्ष्यांनी याचना केल्यामुळे जलमाराने नद्य झाले मेष मनोहर ध्वनि करून जलवृष्टि करतात, त्यावेळीं प्रवासी जनाना आपल्या स्त्रियाची आठवण होऊन अस्यन दुःख होते, इत्यादि कल्पना बघ ऋतूच्या वर्णनांत आल्या आहेत. शरदूतूचे वर्णन करताना कवि म्हणतो—

काशांशुका विकचपद्ममनोजवकत्रा

सोममादहंसरसनूपुरभादरम्या ।

आपकशाखिराधिरानतगात्रषष्टिः

प्राप्ता शरद्ववधूरिव रूपरम्या ॥ ऋतु० २, १

'बाघरूपी बसून नेसलेली, प्रफुल्ल वमल हेच जिचे मुख आहे उन्मत्तहंसरूपी मपूराच्या नादाने जो रमणीय दिसते व आरवय साळीचें रोपें हांष जिची सुंदर पारोरयष्टि आहे अशी नववपुत्रमाणे सुखरूप दिसणारी शरदू प्राप्त झाली आहे.' पुढे शरदूतूत रात्री चंद्रप्रकाशाने नद्या हसानी, सळीं शारस पक्ष्यांनी, अरभ्ये पुष्पभाराने लवलेल्या सप्तपर्ण वृक्षांनी, व उपवनें माळतीपुष्पांनी पांढरीं रूपांत दिसतात

इत्यादि वर्णन आले आहे चौथ्या व पाचव्या सर्गांत कवीने हेमन्त व शिशिर ऋतूंचे वर्णन केले आहे पण तें पहिल्या तीन सर्गांइतके सुंदर उतरले नाही या ऋतूंत नजरत भरतील असे सृष्टिसुंदरीचे पुष्पादि अलंकार दिसत नाहीत म्हणून कवीने केवळ सृष्टिवर्णनाला चार पाचच श्लोक दिले आहेत व इतर श्लोकांत युवयुवतींच्या प्रेमाचे, लीलाचे व सभोगाचेच वर्णन केलें आहे यापेक्षा वसन्तवर्णन जास्त चांगले साधले आहे वसन्तात वृक्ष सपुष्प, जल पद्मयुवन, स्त्रिया मदनपरवश, वायु सुगन्धि, सध्याकाल सुखर व दिवस रम्य असतात असे या ऋतूचे वैशिष्ट्य एकाच श्लोकात कवीने सांगितले आहे. पुढील श्लोकांतल वसन्तयामूचे वर्णन पहा—

आकम्पयन् कुसुमिता सदकारशाखा
विस्तारयन्परमृतस्य वचासि दिद्यु ।
पायुर्विवाति हृदयानि हरहराणां
नीहारपातविगमात् सुभगो घनान्ते ॥ ऋतु० ६, २२.

‘घुके नाहीसे झाल्यामुळें सुखकर वाटणारा वायु पुष्पयुक्त आम्रशाखा हलवीत, वाकिलाचे आलाप सर्व दिशांस पसरवीत व जनाचीं मन करण आकर्षण करीत वाहत आहे’ या श्लोकात बालिदासाच्या उत्तरकालीन काव्यांत दिसून येणारे गाम्भीर्य, साहित्य शरीर गूण दिसून येतात.

एकदरीत ‘ऋतुसहारा’त कवीचें बाह्य सृष्टीवरील प्रेम व शृंगाररसा-
विषयी आवड व्यक्त होते या काव्यात त्याने स्वभावोक्तीवरच विशेष
भर दिला आहे नाही ठिकाणी उपमा, उत्प्रेक्षा व रूपक हे साधे
अर्थात्वार आढळतात, पण त्यात ननरच्या काव्यांतल अन्काराची
हृदया अनुभवाम येत नाही शिवाय अर्थान्तरन्यास या गोष्ट अलंकाराचे
यात एवही उदाहरण नाही कवीच्या शब्दरचनेत अद्यापि साहित्य कमी
आहे अनेक ठिकाणी पुनरुक्ति, ‘सिद्धिल्लाशत्रुपतुर्विभूषिता पयोधरा’
(२, १९) इत्यादि स्थली स्तादि शब्दांचा अनावश्यक प्रयोग, कवयिन्
व्यंजनविषयमग्न इत्यादि दोषही यांत दिसून येतात हें काव्य रचतांना
‘समासना’च्या विधिपाळांमधील कर्षा व धरदूचीं वर्णने कवीस

माहीत होतीं असें कांही समानार्थक शब्दप्रयोग व कल्पना यावरून म्हणता येते. खालील उदाहरणे पहा—

रामायण-वालेन्द्रगोपान्तराचिप्रितेन विभाति भूमिर्नवशाद्वलेन ।

. गात्रानुपृष्टेन शुक्रप्रमेण नारीय छाक्षोक्षितकम्बलेन ॥ ४,२८, २४

ऋतुसंहार-प्रभिन्नचैदूर्यनिभैस्तृणाद्भ्रुकुरै समाचिता प्रोत्थितकन्दलीदले ।

विभाति शुक्लेतररत्नभूषिता वराद्भ्रगनेव क्षितिरिन्द्रगोपकै ॥ २,५

पावसाळयात हिरव्यागार गवतावर तांबडे इद्रगोप विडे दिसू लागतात त्याचें वर्णन करताना रामायणात त्यांना लाखेच्या खडीची व 'ऋतुसंहारा'त रक्तवर्ण रत्नाची उपमा दिली आहे कालिदासाची उपमा सरस आहे, तथापि मव्या हरज्जिला भूमीच्या पोपटी रगाच्या वस्त्राची जी मनोहर उपमा रामायणात कवीने योजिली आहे तिचा मागमूसही कालिदासाच्या श्लोकात नाही रामायणातील इतर श्लोकातही मव्या मव्या कल्पना, उत्प्रेक्षादि अलंकार योजिलेले दिसतात, त्यामुळे त्या दोन ऋतूचे वर्णन फारच रमणीय झाले आहे 'ऋतुसंहारा'तील वर्णन त्यापुढे बरेच फिके पडते तथापि या काव्यावरून कवीच्या मार्मिक सृष्टिनिरीक्षणाची, उज्वल नैसर्गिक प्रतिभेची व विकासक्षम कलानैपुण्याची कल्पना येते यात सशय नाही; य धामुळे या काव्यानेही त्या काळी त्याची जनतेत प्रसिद्धि झाली असावी यानंतर लीकरच द्वितीय चन्द्रगुप्ताने वावाटकाच्या साहाय्याने क्षत्रपाचा पराभव करून त्याचे माळवा व काठेवाड हे प्रांत आपल्या राज्यास जोडले व उज्जैनी ही आपली राजधानी केली. वावाटकारी जमलेला स्नेहसवध दूढतर करण्याकरिता त्याने आपली मुलागी प्रभावतिगुप्ता रुद्रसेन वावाटपास दिली. त्या विवाहोत्सवप्रसंगी कालिदासाने 'मालविकाग्निमित्र' रंगभूमीवर आले असावे या नाटकाचा पुढील प्रकरणात विचार करू या नाटकाने कालिदासाचा चद्रगुप्ताशी जो सवध जडला तो पुढे दूढतर होत गेला असावा. पुढे लीकरच ध्रुवदेवीपासून त्याला कुमारगुप्त हा पुत्र झाला. त्या प्रसंगी कालिदासाने आपले 'कुमारसभव' रचण्यास सुरवात केली असावी त्या काव्याचें आता समालोचन करू.

कुमारसंभव

सध्या उपलब्ध असलेल्या 'कुमारसंभवा'च्या प्रतीत सतरा सर्ग आढळतात, पण पूर्वी याचे बावीस सर्ग असावेत असे काही लोकांचे म्हणणे आहे याच्या उलट हें काव्य कवीने अर्धवट टाकले असून त्याचे मूळचे आठव सर्ग असावेत असेही पुष्कळ विद्वानांचे मत आहे. त्याचा पुढे विचार करू.

तारकामुराने ब्रह्मदेवाच्या वराने प्रवळ होऊन देवास प्राप्त दिल्यामुळे त्यानी ब्रह्मदेवाच्या सूचनेवरून शिव व पार्वती याचा विवाह घडवून आणला व त्या सवधापामून उत्पन्न झालेल्या कार्तिकेयाला सेनापति करून त्याच्याकडून तारकामुराचा वध करविला असे कथानक या काव्यात वर्णिले आहे. काव्याच्या आरंभी कवीने हिमालयाचे फार सुंदर वर्णन केले आहे. पुढे त्याला मेनकेपामून झालेली कन्या पार्वती हिच्या जन्माचे, बाल्याचे व योवनाचे मनोहर वर्णन आहे. एकदा तिला पित्याच्या जवळ बसलेली पाहून नारदाने ही पुढे शिवाची अर्धांगी होईल असे भविष्य वतंबिले होते, म्हणून हिमालयाने तिला यौवन प्राप्त झाल्यावरही तिच्या विवाहाची सटपट केली नाही. त्यावेळेस भगवान् शंकर हिमालयपर्वतावरच तपश्चर्या करीत बसले होते, त्याची सेवा करण्यास त्याने तिला आज्ञा केली. (सर्ग १) त्या कुमारसच तारकामुराच्या जाचास कटाळून इन्द्रादि देव ब्रह्मदेवास शरण गेले त्याच्या स्तुतीने सतुष्ट होऊन ब्रह्मदेवाने सांगितले की मी स्वतःच तारकामुरास वर दिल्यामुळे त्याचा नाश करणे योग्य होणार नाही करिता तुम्ही शिव व पार्वती याचा विवाह जुळवून आणा. त्यापामून झोणारा पुत्र तारकामुराचा पराजय करून तुम्हाला त्याच्या जाचातून मुक्त करील. (सर्ग २) स्वर्गास परत गेल्यावर इन्द्राने मदनाला पाचारण केले व ध्यानस्थ गकराच्या मनात पार्वतीविषयक प्रेम उत्पन्न करण्याच्या कामगिरीवर त्याची योजना केली. आपला मित्र वसन्त व स्त्री रति यांना घेऊन मदन हिमालय पर्वतावर आला तेथे भगवान् शंकराच्या मनात कामवासना उत्पन्न करण्याकरिता वसन्ताने सर्वत्र आपले साम्राज्य पसरले. शंकर ध्यानस्थ बसले होते त्या लतागुहाच्या द्वारावर नन्दी पहारा करीत होता

त्याची दृष्टि चुकवून मदनाने आत प्रवेश केला. त्यावेळी योगासन घालून भगवान् शंकर परमात्मदर्शनात मग्न होते. थोड्या वेळाने त्याची समाधि उतरल्यावर त्याच्या अनुमतीने तन्दीने पार्वतीला आन आणले. तिने त्याच्या पदकमळी पुष्पोपहार अपंण करून, गगनदीत उत्पन्न होणाऱ्या कमलाच्या शुष्क बीजाची माला त्यांना देण्याकरिता पुढे केली. ते ती घेत असता योग्य सधि पाहून मदनाने आपल्या घनुष्यावर समोहन नामक बाण लावला. त्यामुळे शंकराच्या चित्तवृत्तीत चलविचल झाली. पण तिचे सवमन करून त्यांनी तिचे वारण हुडकण्याकरिता सभोवार दृष्टि फेकली ती त्यांना घनुष्यावर बाण लावून आपल्यावर नेम घेत असलेला मदन दृष्टीस पडला त्याबरोबर त्रोधाने त्याच्या तृतीय नेत्रातून बन्हि बाहेर पडून त्याने मदनाला भस्म केले. (सर्ग ३) आपल्या पतीची ती अवस्था पाहताच रतीला एकदम मूर्च्छा आली. पुढे भानावर याल्यावर तिने शोक केला. तिचे सान्त्वन करण्यास मदनाचा मित्र वसन्त तेथे आला, त्याला पाहून तर तिचे दुःख दुणावले व ती अनेक गोष्टी आठवून ओवसाबोवशीं रडू लागली. दुःखातिशयाने ती देहत्याग करणार तीच आकाशवाणी झाली वी शिव जेव्हा पार्वतीशी विवाह करतील त्या वेळी मदनाला जिवत करतील, तोपर्यंत तू त्याच्या देहाचे रक्षण कर (सर्ग ४) आपल्या समक्ष मदनाला भस्मसात् केलेले पाहून पार्वतीची अत्यंत निराशा झाली व तिने शिवप्राप्तीकरिता अतिशय उग्र तपश्चर्या आरंभिली. त्यामुळे सतुष्ट होऊन भगवान् शंकर ब्रह्मवर्चसाने तेजपुत्र दिसणाऱ्या जटाधारी ब्रह्मचान्याचे रूप धारण करून तेथे आले व पार्वतीने केलेल्या पूजेचा स्वीकार करून, निला, सर्व परिस्थिति अनुकूल असताही योवनावर्येत इतके उग्र तप करण्याचे कारण विचारले तिच्या सखीकडून, तिचे मन शंकरावर बसले आहे व त्यांच्या प्राप्तीकरिताच ही तपश्चर्येने आपले शरीर सोपवीत आहे, असे समजताच ब्रह्मचान्याने शंकराची सूत्र निदा केली त्याच्या सर्पभूषणाचे, रक्ताविद् गळत असलेल्या मंत्रचर्मरूपी प्रावरणाचे, स्मशानवासाचे, अक्रिचनत्वाचे व तृतीयनेत्रत्यामुळे आलेल्या वृरूपीचे भडक वर्णन करून असल्या बराच

द सोडून दे असा तिला उपदेश केला. ब्रह्मचाऱ्याचे ते भाषण ऐकनाच येनाचा क्रोध अनावर झाला, तथापि तिने त्याचे म्हणण खोडून द्यावला त्याच्या प्राप्तीबद्दलचा निश्चय पुन प्रकट केला. त्यावर ह्याचारी काही बोलणार तोच ती उठून चालूही लागली तेव्हा शकरानी कट होऊन तिला घाबविले व आजपासून मी तुझ्या तपश्चर्येन एक घेतलेला तुझा दास झालो आहे असे सांगितले (सर्ग ५) तर शकरानी अरुन्धतीसहित सप्तर्षींना हिमालयाकडे पाठवून पार्यंती-इल मागणी घातली त्यानेही पत्नीच्या अनुमतीने ती मान्य केली. सर्ग ६) पुढे मगल तिथीवर शिवपार्वतीचा विवाह झाला त्यावेळेस पार्यंतीच्या वेपभूपेचे, तिच्या सखींनी केलेल्या विनोदाचे, शकर इमालय ही घेण्यास निघाले तेव्हा त्याच्या परिवाराचे, त्याच्या पुरप्रवेशाच्या येळी झालेल्या नगरस्त्रियाच्या गडबडीचे व नगर विवाहसंस्काराचे विस्तृत व रम्य वर्णन कवीने केले आहे (सर्ग ७) विवाहानंतर विरानी पार्वतीसह विविध प्रकारचे उपभोग घेण्यास शक्य होऊन गालविले (सर्ग ८) तेव्हा इन्द्रादि देवानो अग्नीय पारावत रुमाने शिवपार्वतीच्या विवाहसर्पली पाठविले त्याला पाहून शकराना प्रथम राग आला तरी त्याने सर्व वस्तुस्थिति सांगितल्यावर ते सन्तुष्ट झाले व त्याच्या डंकाणी त्यानी आपले वीर्य टाकले. (सर्ग ९) ते दु सहा झाल्यामुळे इन्द्राच्या सांगण्यावरून त्याने ते स्वर्गगेत टाकले, तिलाही त्याचा ताप सहन होईना म्हणून तितक्यात स्नानास आलेल्या सहा कृत्तिकाच्या देहात तेने ते वाटून दिले तेथे त्याचा गर्भ झाला, पण कृत्तिकांना त्याचा भार सहन न झाल्यामुळे त्यांनी वेतसवनात त्याचा त्याग केला (सर्ग १०) याच सुमारास शकरपार्वती विमानात वसून त्या मार्गाने जात होत त्यानी त्याला थोळखले व स्वर्गही नेले तेथे सहा दिवसातच तो मोठा होऊन सकल शस्त्रशास्त्रात प्रवीण झाला (सर्ग ११) पुढे इन्द्रादिकांच्या विनतीवरून शकरानी त्याला देवसेनेचा अधिपति करून स्वर्गास पाठविले (सर्ग १२) त्याला पुढे करून देवानी तारकासुरावर चाल केली (सर्ग १३) त्यानेही लढाईची तयारी केली व अनक अवशकुन झाले तरी त्यांना न जुमानता कुमाराशी भयकर युद्ध केले शेवटी

त्याच्या वाणाने विद्ध झाल्यामुळे तो घृष्टान मरण पावला त्याबरोबर कुमाराच्या शिरावर स्वर्गीय पुष्पाची वृष्टि झाली व इन्द्राला पुनः स्वर्गचिं आधिपत्य मिळाले. (सर्ग १४-१७)

'कुमारसभवा'च्या सतरा सर्गांपैकी एवढर आठ सर्गांवरच अरण-गिरिनाथ, मल्लिनाथ वर्गरेची टीका आहे. 'कुमारसभव' या काव्याच्या नावावरून कुमाराच्या जन्मापर्यंतचीच कथा कवीला वर्णविधाची होती असेही कित्येक लोक अनुमान करतात, पण ते तितकेसे सयुक्तिक भासत नाही. कारण कुमारगुप्ताच्या जन्मोत्सवप्रसंगी हे काव्य कवीने लिहावयास घेतले असल्यास त्याने त्यास ते नाव मुद्दाम दिले असण्याचाही समभव आहे. शिवाय या आठ सर्गांत कुमाराच्या जन्मापर्यंतचाही कथाभाग येत नाही हे वर दिलेल्या सारांशावरून दिसून येईल तेव्हा हे काव्य अपूर्णच राहिले असावे असे वाटते. सातव्या व आठव्या सर्गांत शिवपार्वतीच्या सभोगाचे उत्तान वर्णन आहे ते सदभिरुचीस सोडून असल्यामुळे आनंदवर्धनादि आलंकारिकानी कवीस दोष दिला आहे (ध्वन्यालोक पृ १४७) या वर्णनाने पार्वतीला राग आल्यामुळे तिच्या शापाने हे काव्य अपूर्ण राहिले, अशीही एक दतकथा अरण-गिरिनाथ याने उल्लेखिली आहे, त्यावरून कालिदासवाळीही अशा तऱ्हेचे आक्षेप घेतले असावेत व त्यामुळे कवीने हे अर्धवटच सोडून दिले असावे असे वाटते. कारण काही असले तरी नवव्या सर्गापासूनचा भाग कालिदासाच्या हातचा दिसत नाही. पहिल्या भागातील सर्गांच्या मानाने यातील सर्ग श्लोकसंख्येने लहान दिसतात. साठापेक्षा ज्यात कमी श्लोक आहेत असे सर्ग सवध 'रघुवशांत दोन व 'कुमारसभवा'च्या अष्टसर्गात्मक पहिल्या भागातही फक्त एक इतकेच आले आहेत. याच्या उलट 'कुमारसभवा'च्या दुसऱ्या भागातील नऊ सर्गांपैकी सात या तऱ्हेचे आहेत. या सर्गांची भाषाशैलीही पूर्वभागातल्याइतकी सफाईदार दिसत नाही. यातील उपमा अर्थान्तरण्यासादि अलंकार व एकदर वर्णन कालिदासाच्या इतर ग्रंथातल्यासारखे मनोरम व्ढले नाही. 'उपाविशन्सुरेन्द्रेणादिष्टं सादरमासनम्,' (१०, ४) वर्गरे ठिकाणचा यतिभग, 'परित्यजध्वम्,' (१२, ३६) 'मदिप्रहमधि' (१०, १२) 'क्षत्रुविजेप्यमाणम्' (१३, २१)

पांसारखे व्याकरणदुष्ट प्रयोग, 'च' 'हि' यासारख्या पादपूरणार्थक अव्ययाचा सदळ उपयोग, 'अहो अहो देवगणा सुरेन्द्रमुखा शृंगुध्व वचन ममैते ।' (१२, ५४) यासारख्या नीरस पंक्ति, यावरून हा उत्तरभाग 'कुमारसभय' अपूर्ण राहिलेले पाहून कोणा कमी प्रतीच्या कवीने रचला असावा असे वाटते. अश्वघोषाच्या 'बुद्धचरिता'च्याही वावर्तित असा प्रकार झाला असल्याचें आपण मागें पाहिलेच आहे असो

या काव्यात महादेव, पार्वती व मदन ह्यांचे तीन मुख्य व्यक्ति आहेत त्यांचे स्वरूप, स्वभाव व कृति यांच्या वर्णनात कवीने आजूले शक्ति-सर्वस्व खर्चले आहे. महादेव व पार्वती या दिव्य व्यक्ति. एक नैलोक्याचा पिता तर दुसरो जगन्माता असा अलौकिक विभूतीच्या विचारविकाराच वर्णन करताना सर्व प्रकारे अनौचित्य टाळणे जरूर होते पण केवळ अद्भुत रूपाने कवीने त्यांचे वर्णन केले असते तर वाचकाना त्यात आप-लेपणा वाटला नसता या दोन्ही मर्यादा समाळण्यांत कवीने मोठें कौशल्य प्रकट केले आहे महान् इन्द्रियनिग्रही, सदैव तपश्चर्येत मग्न, चित्ताची किंचित् चळविल्ले झाली असता तिला कारणीभूत झालेल्या मदनाला देहान्त शिक्षा देणारा कठोरहृदय भगवान् शंकर पार्वतीच्या उग्र तपश्चर्येने व तिच्या स्थिरप्रेमाने प्रसन्न होतो, तिच्याशी होणाऱ्या विवाहाचीं आतुरतेने वाट पाहतो, तिच्याशी विविध प्रकारे विलास करतो, आपल्या सध्यावदनामुळे ती रंगाबली असता तिची समजूत घालतो, असे मोठें मनोहर चित्र कवीने रचिले आहे स्वतःच्या सौंदर्याचा यथार्थ अभिमान बाळगणारी पण मदनदाहानंतर निराश झालेली, शिवप्राप्तीकरिता शोर तपश्चर्येने आपले सुकुमार शरीर शोषविणारी, गृहजनापुढे अत्यंत नम्र होणारी, पण दुर्जनाना धार्ताडन करणारी, पतीच्या सध्यावदानेही सवनीमत्तर वाटणारी, अशी पार्वती व जगान सर्वत्र स्पार्शित झालेल्या आपल्या साम्राज्यामुळे गर्बित होऊन प्रत्यक्ष शंकरालाही मोह पाडीत अशी बडाई मारणारी, पण मनात माणक अमन्याने दारपाल नदीची दृष्टि चुकवून शंकर तपश्चर्या करीत असलेल्या ठिकाणी चारून प्रवेश करणारा मदन, याची स्वभावविशेषी मनोवेधक उतरली आहेत.

पहिल्या भाठ सर्गातील सर्वत्र प्रसंग कवीने मोठ्या बुशालनेने रेखाटले आहेत. तथापि त्यानल्या त्यात प्रारंभोच हिमालयाचे व तृतीय-सर्गातील अकालिक वसन्तऋतूतील वनश्रीचे वर्णन, चौथ्यातील रति-विलाप, पाचव्या सर्गातील बभ्रुवेषधारी शरुर व पार्वती यांचे सभापण, ही उत्कृष्ट साधली आहेत. या काव्यात सभोग व विप्रलम्भ हे शृंगाराचे दोन्ही प्रकार व करुणरस हे मुख्यत्वाने आले आहेत. स्थलाभावास्तव यातील उत्कृष्ट स्थले विस्ताराने देता येत नाहीत, तथापि पुढील उदाहरणावरून वाचकास काही कल्पना येईल—

आभेखलं संचरता घनानां छायाभ्र-सानुगता निषेव्य ।

उद्देजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यस्तपवन्ति सिद्धा ॥

कुमार० १. ५.

(ज्या हिमालयाच्या मध्यभागाभोवती फिरणाऱ्या मेघाची छाया खालच्या शिखरावर सेवन करून ते वृष्टि करू लागले असता त्रासून जाऊन तिष्ठ चच्च शिखरावर जाऊन सूर्यप्रकाशात बसतात) या श्लोकातील वर्णन अगदी यथातथ्य आहे असे सिमला, नैनिताल वगैरे ठिकाणी जाऊन राहिलेले लोक सांगतात

कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मी गन्तुं प्रवृत्ते समयं धिलङ्घ्य ।

दिग्दक्षिणा गन्धर्वह मुखेन व्यलीकनि श्वासभिधोत्सर्ज ॥

कुमार० ३, २५

या पद्यात अकाली वसन्ताणमामुळे वाहणाऱ्या दक्षिण दिशेच्या वायूचे आरुकारिक वर्णन आले आहे. पूर्वी दिलेले वचन मोडून आपला प्रियकर दुसरीकडे जाऊ लागला असता ज्याप्रमाणे एखादी स्त्री दुःखाने सुस्कारे टाकते त्याप्रमाणे अकालीं सूर्य उत्तरेकडे जाऊ लागला म्हणून दक्षिणदिशा जणू धाय वायूरूपाने उसासे टावू लागली.

मदनदाहानंतर रतीने केलेला विलाप वाचून ज्याच्या डोळ्यात धनु उभे रहात नाहीत असा सहृदय वाचक विरळा ! आपल्या डोळ्यां-देखत पतीच्या देहाचे भस्म झालेले पाहताच रतीला प्रथम तर मूर्च्छाच आली. बाही घेऊाने भानावर आल्यावर तिने घरणीवर अंग टाकले,

तिचे वेश अस्ताव्यस्त झाले व तिच्या आक्रोशाने समोवतालचे वनही जणू समदुःख झाले. मदनाचे निरनिराळे गुण व विलास वाठवून ती शोक करू लागली, त्याचे वर्णन अत्यंत हृदयद्रावक झाले आहे. उदाहरणार्थ खालील श्लोक पहा—

हृदये वसतीति मत्प्रिय यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।

उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥ कु. ४, ९.

'तू माझ्या हृदयात वसून आहेस' असे मला बरें वाटण्यासाठी तू म्हणत होतास, पण तें मिथ्या होतें हें मला आता कळून आले; नाही तर तू अनग (देहरहित) झाल्यावर ही रति जसोच्या तशी बंधी राहिली असती? या श्लोकात शब्द अगदी साधे योजिले आहेत तरी त्यांत रतीचा शोक उत्तम रीतीने व्यक्त झाला आहे.

पाचव्या सर्गातील ब्रह्मचान्याचे छद्मी भाषण व त्यावर पार्वतीचे सडेतोड उत्तर ही दोन्ही उत्कृष्ट साधली आहेत. शंकराचे अकिंचनम्ब, स्मशानवास, इत्यादि दोष ब्रह्मचान्याने दाखविले, तेव्हा पार्वती त्यास काय उत्तर देते पहा—

अकिंचन' सन् प्रभव' स सम्पदां त्रिलोकनाथ' पितृसद्यगोचरः ।

स भोमरूप' शिव इत्युदीर्यते न सन्ति यायार्थ्यविदः पिनाकिनः ॥

कुमार० ५, ७७.

(शंकर स्वतः दरिद्री असले तरी दुसऱ्याला संपत्तिमान् करतात; त्रिलोकाचे स्वामी असूनही श्मशानात रहातात, त्याचे रूप भयंकर असले तरी त्यांना लोक शिव म्हणतात, तेव्हा त्याचे यथार्थ ज्ञान कोणालाही झाले नाही हेंच खरें.) शंकराची बुळथ्या कोणाला माहीत नाही या आशेपास उद्देशून ती पुढे म्हणते—

विवशता दोषमपि प्युतात्मना स्वयंकमीदां प्रति साधु भाषितम् ।

यमामनन्यात्ममुबोऽपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥

कुमार० ५, ८१.

(स्वतः नतद्रष्ट असलास तरी शंकराचा दोष म्हणून सांगताना तू त्याचा एक गुणच सांगितला आहेस. ज्याच्यापामून प्रत्यक्ष नृष्टिवर्ता ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला असें लोक म्हणतात त्याचा जन्म केव्हा झाला हें शोध साणू शकेल?)

आपल्या अनुभवाचे ज्यात सारसर्वेस्य साठविले आहे अशी वचने अर्धान्तरन्यासरूपाने देण्याची कालिदासाची पद्धति या काव्याच्या पहिल्या आठ सर्गांत उल्लेखाने दृष्टीस पडते. उदाहरणार्थ खालील उक्ति पहा—
 एको हि दोषो गुणसनिपाने निमज्जतीन्दो किरणेष्विवाक । (१,३)
 स्वजनस्य हि दुःखमप्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते । (४,२६); न रत्नमन्वि-
 प्यति मृग्यते हि तत् । (५,४५); मनोरथानामगतिर्न विद्यते । (५,६४);
 इत्यादि यापैकी कित्येक वचने लोकांच्या जिह्वाशी असून योग्य प्रसंगी त्याचा म्हणीसारखा उपयोग केला जातो, हे सर्वांस माहीत आहेच.

कालिदासाने आपल्या काव्याची कथा कोठून घेतली याबद्दल विद्वानात मतभेद आहे शिव व स्कंद पुराणात कातिवैयाची कथा दिली आहे तिच्या वर्णनात व 'कुमारसंभवा'तील वर्णनात कल्पना व उक्ति याचे साम्य टिकठिकाणी आढळते. उदाहरणार्थ खालील पद्ये पहा—

१. शिवपुराण-द्वयोरपि भवान् श्रेष्ठः सर्वगः सर्वशक्तिमान् ।

वज्रं च निष्फलं स्याद्वै त्वं तु नैव कदाचन ॥

कुमारसंभव-वज्रं तपोवीर्यमहासु कुण्ठं त्वं सर्वतो गामि च साधकं च ।

३, १२.

२. शिवपुराण-अन्येषां गणना नास्ति पातयामि हर यदि ।

कुमारसंभव-कुयां हरस्यापि पिनाकपाणेर्षैर्यथ्युरतिं के मम भ्रम्यिनोऽन्ये ॥

३, १०.

यासारख्या म्यलींच्या विलक्षण साम्यावरून कालिदासाने शिव व स्कंद पुराणांतून आपली कथा घेतली असे कित्येक लोक म्हणतात, पण ते बरोबर वाटत नाही सध्याची अठरा पुराणे ध्यासवृत आहेत अशी लोकांची समजूत असली तरी त्याचा बहुतेक भाग अलोकांचा आहे. तसेच ती कालिदासापुढे होई असे मानण्यास पुरेसा पुरावा नाही. उलट 'कुमारसंभवा'तील प्रसंगाच्या जुळवाजुळवांत जे कौसल्य दृष्टीस पडते ते कालिदासाचेच असावे असे त्याच्या इतर प्रथांच्या पुराव्यावरून म्हणता येते. विवाहानंतर अग देसांत श्रीसबर तपस्वर्या करीत असतां मदनाने त्यांच्यावर सस्त्र उगारले म्हणून त्यानी त्याला अनंग केले अशी कथा वाल्मीकिरामायणांत (बाल० अ० २३) दाली आहे, ती कालिदासाच्या

माहीत असावी * पण कलेच्या दृष्टीने तिच्यात बदल करणे कवीला जरूर घाटलें. म्हणून त्याने मदनाला भस्म केले तो प्रसंग पावंतीच्या विवाहापूर्वी हिमालयावर घडला असे वर्णिले आहे शिवाय केवळ बाह्यरूपावर अवलंबून असणारे प्रेम टिकाऊ नसतें, जें अनेक आपत्तींत व हालअपेष्टात अविचल राहतें तेंच खरें प्रेम हे आपले मत त्याने या प्रसंगाने दाखविलें आहे. या मत्ताचाच विकास पुढे 'शाकुन्तला'त झालेला दृष्टीस पडतो. तेव्हा 'कुमारसम्भा'च्या पहिल्या आठ सर्गांतील प्रसंगाची रचना व वर्णन हीं कालिदासाची स्वतःची असून त्याचे अनुकरण शिव, स्कंद व इतरही अनेक पुराणात झालेले दिसतें. यानंतरच्या सर्गांतील वर्णन मात्र कोणा नंतरच्या कवीने स्कंद पुराणातून घेतले असावे असे जें डॉ. विटनिट्झ यांनी म्हटले आहे तें सर्वमान्य होण्यासारखें आहे.

मेघदूत

हे खण्डकाव्य कवीने राजकारणास्तव विदमांत काही काल वास केला त्यावेळी लिहिलें असावे असे आपण मार्गे पहिल्या प्रकरणात ठरविले आहे (पृष्ठ ३९-४०). यात पुढील कथामाग आला आहे—

अलका नगरीतील एका यक्षाने आपल्या कामात कांही प्रमाद केल्यामुळे कुवेराने एक वर्षभर तुझें सामर्थ्य नष्ट होईल असा त्याला द्राप दिला तेव्हा त्याला अलकानगरी सोडवावी लागली व सीतादेवीने स्नान केल्यामुळे जेथील उदक पवित्र झाले आहे अशा रामगिरांवरील आश्रमात तो एकटाच येऊन राहिला तेथे आठ महिने झाल्यावर आपाड महिन्याच्या आरभीं वर्षाऋतु आला, त्यावेळी मेघदर्शनाने त्याला प्रियाविरह दुःसह झाला. आपल्या प्रियपत्नीचीही अशीच अवस्था झाली असेल असें जाणून स्वाने त्या मेघालाच आपला दूत म्हणून पाठविण्याचे ठरविले. वास्तविक धूम, अग्नि, जल, वायु वर्गरेच्या समवायाने उत्पन्न झालेला अचेतन मेघ यक्षाचा सदेश कसा नेणार ? पण मदनार्ते यक्षाला इतका विवेक कोठला !

* या प्रकारचा उल्लेख रघु. ११, ११ मध्ये आला आहे पण तो प्रक्षिप्त असावा. कावी प्राचीन टीकाकारांनीही तो श्लोक गाढला आहे.

† *Geschichte der indischen Literatur*, Band III, 58.

न.भा.८. . . १४

त्याने त्या पर्वतावर मुक्तीचे उमललेली वृष्टजपुष्पे त्याला अर्पण करून य त्याची स्तुति करून नंतर थलवंचा मार्ग मागण्याम गुरवान केली. मालखेन, आश्रवूट पर्वत, विन्ध्य पर्वताच्या पावण्याची गडकानी विना-गलेली नर्मदा नदी इत्यादीवाचें वर्णन करून यत्याने मेघास दगानं देवा-च्या राजधानीचा-विदिसेचा-मार्ग सांगितला आहे.

नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विधान्तिहेनो-
स्वरसंपर्कात्पुलकितामिष प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।
यः पण्यखीरतिपरिमलोद्गारिभिर्जागराणा-
मुद्दामानि प्रयपतिं दिलावेदमभिर्योवनानि ॥ मेघ० २५.

'त्या ठिकाणी नीचगिरि नामक लहान टेपदीवर विप्रांतीकरितां तू बसावे. प्रफुल्ल झालेल्या कदम्बपुष्पांनी युक्त अशी ती टेकडी जणू काय तुझ्या संयो-गामुळे रोमाचिन् झालेली दिसेल. त्या ठिकाणच्या गूहान वेदपानी उपयोग केलेल्या मुग्धि द्रव्याच्या परिमलावरून तेथील 'नागर' ओवाचें उद्दाम योवन उत्कृष्ट रीतीने व्यवन होत आहे.' नंतर उज्जयिनी नगरी वाटेवर पडून नव्हती तरी तेथे जाण्याचा यज्ञाने मेघाला आग्रह केला आहे. उज्जयिनीचे वर्णन वर्धाने पार विस्तृत व मनोहर केले आहे. उदाहरणार्थ 'महाकाल' क्षिप्राच्या देवालयातील थारतीच्या वेळचे वेद्यानृत्याचें वर्णन पहा—

पादन्प्रासकणितरतनास्तत्र लीलावधूतै
रत्नचटाय्याखचितवलिभिश्चामरैः ह्यन्तहस्ताः ।
वेद्यास्त्वत्तो नखपदसुखान् प्राप्य वर्षाप्रबिन्दू-
नामोदयन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान् ॥ मेघ० ३७.

'नृत्य करिताना पादनिक्षेपाने ज्याचे कमरपट्टे मधुर आवाज करीत आहेत, रत्नवातियुक्त मुठी असलेल्या व लीलेने ढाळलेल्या चामरानी ज्याचे हात दमले आहेत जशा वेद्या वर्षारिर्भीचे नखक्षताना आनददायक ह्रीणारे जलबिंदु तुज-पासून प्राप्त झाल्यावर तुझ्याकडे भृगमालेप्रमाणे दीर्घ असे कटाक्ष फेवतील.' नंतर मार्गात लागणारी गभीरानदी, देवगिरि नामक पर्वतावरील रातिकेया-चे देवालय, चर्मण्वती (चबळा) नदी, दशपुर (हल्लीचे मदोसर), ब्रह्मावर्त देश, कुक्षेत्र, सरस्वती व गगा या नद्या व शेवटी हिमालय व त्यावर

वसलेली अलका याचे थोडक्यात पण मनोरम वर्णन करून कवीने आपल्या काव्याचा पूर्वार्ध समाप्त केला आहे. या भागात रामागिरीपाश्च अलकें-पर्यंतच्या मार्गावर लागणारे पर्वत, नद्या, देग, नगर, ग्राम, वने व उपवने याचे रमणीय वर्णन आल्यामुळे हा भाग अत्यंत चित्रात्पर्यक झाला आहे. यात ठिकाणिकाणी कवीच्या कल्पनेचा रम्य विस्तार दृष्टीस पडतो पण ही स्थले सर्वांच्या परिचयाची असल्यामुळे कवीला यात आपल्या कल्पनाशक्तीला स्वैर सोडता येईना. म्हणून उत्तरार्धात अलकानगरीच्या व यक्षगृहाच्या वर्णनात न्याने आपल्या प्रतिभेने नूतन सृष्टि निर्माण करून कल्पनाशक्तीला यथेच्छ विहार करण्यास मोकळीक दिली आहे. उत्तरार्धाच्या आरंभी दक्षाने अलकेचे पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे "धा मेधा ! अलका नगरीतील गगनचुंबित प्रासाद चित्रादिकांनी सुशोभित, मृदंगध्वनीने युक्त व रत्नसंचित आहेत. तेथे राहणाऱ्या दक्षाना सर्वेच ताच्याचा उपभोग घेता येतो. तेथील वृक्ष व कमलिनी नेहमी सुपुष्प, मयूर आनदिन व रात्री चंद्रप्रकाशयुक्त असतात तेथील हर्म्यांच्या स्फटिकयुक्त पृष्ठभागावर बसून तुझ्याप्रमाणेच गम्भीर अशा मृदङ्गाचे बोल ऐकत दक्ष स्वस्तिना-समवेत मद्यपान करीत असतात. त्या ठिकाणी चित्रविचित्र रगर्ची वस्त्रे, मद्य, अलकारार्थे पल्लव व पुष्पे, पायाना लावण्याचा लासाराग, इत्यादि स्त्रियांना लागणारी सर्वप्रकारची वेपमूया एवढा कल्पवृक्ष पुरवीत असतो. तेथे श्रीशंकराचा साक्षात् वास असल्याने मदन आपल्या धनुष्याचा उपयोग करीत नाही; पण त्याचे कार्य चतुर श्रियाच्या अमोघ वृत्ता-दानीच होऊन जातें. अशा प्रकारच्या अलकेत सुवेराच्या गृहाच्या उत्तरेस माझे घर आहे, तें तुला इद्रधनुष्याप्रमाणे रमणीय अशा तोरणामुळे दुरू-नही सहज दिसेल. त्याच्या उद्यानात माझ्या पत्नीने वाढविलेला व सहज हाताला येतील अशा पुण्याच्या भाराने लवलेला असा एक लहान मदार-वृक्ष आहे जवळच पाचूच्या पायच्या असलेली व सुवर्णकमलानी युक्त अशी एक विहीर आहे. तिच्या काठीं सुंदर इद्रनीलरत्नसंचित शिखर असलेला व सुवर्णकदलीनी वेष्टिलेला असा त्रीटापर्वत आहे. त्या ठिकाणी भाषवीमण्डपाच्या जवळ रक्ताशोक व वकुल हे वृक्षही तुला दिसतील. त्याच्या मध्यभागी रत्नसंचित अशा सुवर्णपृष्ठीवर स्फटिकाचा एक

फलक आहे, त्यावर सायवाळीं माझी प्रिया कवणनादाने मधुर झालेल्या करतलरवाने मोराला नाचवीत असते. या सर्व स्रुणा घ्यानात ठेवून तू माझे घर हुडकून काढ. मागे सांगितलेल्या श्रीडापवंतावर वसून तू आपली विद्युद्दृष्टि माझ्या गृहात फेकल्यास पुढील दृश्य तुझ्या दृष्टीस पडेल—

आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा
मत्सादृश्यं विरहतनु वा भापगम्यं लिखन्ती ।

पृच्छन्ती घा मधुरवचनां सारिकां पञ्जरस्थां

कच्चिन्नतुं स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति ॥ मेघ० १०. .

“माझी प्रियपत्नी देवताच्या पूजेत निमग्न झालेली, विरहाने कृश असे माझे मनोगम्य चित्र काढीत असलेली, किंवा ‘ज्याचे तुझ्यावर अत्यंत प्रेम होतें त्या आपल्या घन्याची तुला आठवण येते का ग ?’ असे मधुर कठाच्या सारिकेला विचारित असलेली तुझ्या दृष्टीस पडेल.” कदाचित् माझ्याविषयी एखादें गाणे रचून ते वीणा वाजवून म्हणण्याचा ती प्रयत्न करीत असेल, परंतु पुन पुन स्वतः रचलेले आलाप तिला आठवत नसतील; किंवा विरहाचे किती दिवस राहिले, ते भूमीवर पुष्पें लावून ती मोजीत असेल. विरहाने अत्यंत कृश झालेली, अभ्यग-स्तान न केल्यामुळे जिचे केश अत्यंत रक्ष होऊन वणोलावर पडले आहेत, सर्व अलंकार वर्ज्य करून अत्यंत दुखाने जिने विछान्यावर अग टाकले आहे अशा माझ्या प्रियेला पाहून तुलाही नूतनजलरूपी अश्रु गाळावेसे वाटतील. त्या वेळी तिला निद्रा कायली असल्यास तू प्रहरभर गर्जना न करता ती जागृत होण्याची वाट पहा. कारण महा-प्रयासाने प्राप्त झालेल्या स्वप्नात ती माझे गाढ आलिगनसुख अनुभवीत असेल, त्यामध्यें तुझ्या गर्जनेने व्यत्यय येऊ नये. ती तुझ्या जलबिंदूंनी शीतल झालेल्या वायूने जागृत झाल्यावर तिला माझे कुशल सांगून पुढील संदेश निवेदन कर—

श्यामाश्वंगं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं

यत्रच्छायां शशिभिः शिखिनां यद्भारेषु केशान् ।

उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्
हन्तैकस्थं क्वचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥ मेघ० १०९.

‘प्रियगुलतेत तुजें अग, मयत्रस्त हरिणीच्या दृष्टिक्षेपात तुझे वटाश, चन्द्रा-
च्या ठिकाणी तुझी अगकाति, मयूराच्या पिसाऱ्यात तुझा केशकलाप, नदीच्या
लहान लहान लहरीन तुझे भ्रूविलास असावेत असे मला प्रथम वाटतें, पण
हे कोपिष्ठ स्त्रिये ! यापैकी एकाही ठिकाणी मला तुजें सादृश्य दिसत नाही.’

त्वानालिरस्य प्रणयकुपितां घातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।

अखंस्तावन्मुहुरुपचितैर्दंष्टिरालुप्यते मे

धूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्त ॥ मेघ० ११०.

‘प्रेमातिशयामुळें मजवर रागावलेल्या तुजें चित्र शिलेवर गेरुने काढून मी
तुझ्यापुढे नमस्कार घालतो आहे असे दाखविण्याचा प्रयत्न करतो, पण
तितक्यात शोकभराने माझी दृष्टि अश्रुपूर्ण होते. धूर कृतान्ताला अशा
रीतीनेही होणारा आपला सगम सहन होत नाही.’ स्वप्नात तुजें दशन
मात्मावर आलिंगनसुखार्थं मी आपले बाहू पसरतो, तें पाहून वनदेव-
ताच्या नेत्रातून तरुकिसलयावर मोत्यासारखे स्थूल अश्रुविंदु पडताना
विवेकाने मी आपले विरहदुःख सहन करतो त्याप्रमाणेच तूही
करावे; कारण—

कस्यैकान्तं सुखमुपगतं दुःखमेकान्ततो वा

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण । मेघ० ११४.

‘कोणाला सदैव सुख किंवा दुःख प्राप्त झालें आहे ? चाकाच्या घावे-
प्रमाणें मनुष्यमात्राची अवस्थाही उच्च नीच होत असते ’ भगवान् विष्णु
आपल्या संपंशयनावरून उठल्याबरोबर माझ्या शापाचा शेवट होणार
आहे. तेव्हा आपली चार महिने तू आपले दुःख सहन कर. नंतर आपण
शरदृतूतील उत्कृष्ट चादण्यात विविध प्रकारचे उपभोग घेऊ माझ्या
प्रार्थनेस मान देऊन किंवा माझ्यावरच्या प्रेमांमुळे अथवा अनुकरोमुळें
हे माझे काम केल्यावर, मेघा ! वर्षाकाळामुळें ज्याचे सौंदर्य वृद्धिंगत झाले
आहे असा तूं इष्टदेशाप्रत गमन कर. मजप्रमाणे तूला मापुढे क्षणभरही
तुझी प्रिया विद्युल्लता हिचा वियोग न होवो !

एकशेंधीस श्लोकाच्या या सण्ड्याच्यान वरीने आपले चरित्र-सर्वस्व वेचले आहे. यामध्ये त्याची सौंदर्यान्वेषिणा दृष्टि व कलात्मकता स्पष्टपणे दिसून येते. एसादा कुशल चित्रवार आनल्या कलमाच्या चार सहा फटक्यानी एसादी रम्य आकृति निर्माण करतो, त्याप्रमाणे कालिदासाने यातील प्रत्येक श्लोकात मोजक्या शब्दांनी एक एक मनोहर चित्र काढले आहे. यातील शब्दरचना रीलू पाडलेल्या हिऱ्याप्रमाणे निदोष व उज्ज्वल झाली आहे, यातील अर्थरूपी रत्नाना उपमा, उत्प्रेक्षा, अर्थान्तर-न्यास इत्यादि सुंदर अलंकाराचे कोट्य लामल्यामुळे ती अधिरच झुलून दिसतात. कालिदासाने एवढेच काव्य रचले असते तरी त्याची जगातील अत्युत्कृष्ट कवीमध्ये गणना झाली असती इतके हें वाक्य सरस उतरले आहे वर दिलेल्या सारांशात उद्धृत केलेल्या श्लोकावरून वरील विधानाची प्रतीति वाचकास पाहता येईल. तथापि आणखीही काही उदाहरणे देता येतील.

चर्मण्वती (चवळा) नदीचे वर्णन करताना यक्ष मेघास म्हणतो-

त्वदयादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे
तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम् ।
प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्यं दृष्टी-
रेकं मुक्तागुणमिव भुव' स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥ मेघ० ४८-

'त्या नदीचा प्रवाह मोठा आहे तरी आकाशातून पाहणाऱ्या लोकांस ती अल्पच दिसते; त्यामुळे कृष्णाच्या वर्णाची घोरी करणारा (म्हणजे तत्स-दुःशकृष्णवर्ण असा) तू त्या नदीचे जल प्राशन करण्याकरिता वाकला असता गगनचारी लोकांची दृष्टि तुजकडे आकर्षित होऊन आपण भूमीचा मध्ये इन्द्रनील मणि घातलेला मोत्याचा एकपरच जणू काही पाहती आहे असे त्यास वाटेल' यात नदीच्या शुभ्र जलप्रवाहावर मेघ वाकला असता त्यावर केलेली इन्द्रनीलमध्यमणिपुक्त मुक्ताहाराची उपप्रेक्षा किती हृदयगम आहे बरे ।

हिमालयावर वसलेल्या अलकेचे वर्णन पहा—

तस्योत्संगे प्रणयिन इव स्रस्तगंगदुकूलं
न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां शास्यसे कामचारिन् ।

या व काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना
मुक्ताजालप्रथितमलक कामिनावाभ्रचन्द्रम् ॥ मेघ० ६५.

‘कामचारीमेघा ! जिच्या अगावरचे शुभ्र वस्त्र वाजूला सरकले आहे अशी एखादी स्त्री आपल्या प्रियकराच्या माठीवर बसावी, त्याप्रमाणे हिमालयाच्या उत्तगावर वसलेली व जिच्या बाजूने गगानदी वाहत आहे अशी अलकानगरी दृष्टीस पडताच तिला तू ओळखल्याशिवाय राहणार नाहीस वर्षाकाली उच्च हर्ष्यावर जल वर्षणाच्या मेघसमूहाच्या योगाने ती मोत्याची जाळी केशवलापात घातलेल्या मुग्ध स्त्रीसारखी दिसत असते ’ या श्लोकात श्लेष व उपमा याचा सुंदर संयोग झाला आहे

‘कुमारसंभवा’प्रमाणे या काव्यातही कवीने ठिकठिकाणी उचित अर्थान्तरण्यासाठी उपयोग केला आहे ‘कामानां हि प्रकृतिकृपणा-श्चेतनाचेतनेषु’ [प्रेमबिह्वल झालेले लोक सचेतन व अचेतन वतूस्मधील भेद जाणण्यास असमर्थ असतात, ‘रिक्त सर्वो भवति हि लघु पूर्णता गौरवाय’ [रिक्त (जलादिरहित, पक्षी दरिद्री) असलेल्या सर्वांना हलकेपणा प्राप्त होतो, पूर्णतेपासून (पक्षीं श्रीमतीमुळे) गौरव (जडपणा, पक्षीं मान) मिळतो], ‘स्त्रीणामाद्य प्रणयवचन विभ्रमो हि प्रियेषु’ [हावभाव हेच स्त्रियाच्या प्रियजनविषयक प्रेमाचे प्रथमोद्गार होत], ‘प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिराद्गन्तरात्मा’ [ज्याचे अन्तःकरण (पक्षी अन्तर्भाग) आर्द्र आहे असे प्रायः सर्व कनवाळू असतात]—इत्यादि सामान्य वचनानी कवीच्या वर्णनाला ठिकठिकाणी उत्तम रंग आला आहे

या काव्यात सर्वत्र विप्रलम्भ शृंगाराचे साम्राज्य दृष्टीस पडते. विशेषत उत्तर भागात यक्ष आपल्या पत्नीची व आपली विरहावस्था वर्णन करतो ते श्लोक अत्यंत काव्योत्पादक उतरले आहेत यक्षपत्नीच्या वर्णनरत कालिदासाने आदर्श गृहिणीचे सुंदर चित्र काढले आहे कालिदासाच्या इतर नायिकाप्रमाणे ती अत्यंत सुंदर तर आहेच, शिवाय ती विविधकलानिपुण, सहृदय व प्रेमळ अशी पतिव्रता आहे अशा स्त्रीच्या विरहावस्थेचे चित्र कवीने मोठ्या कौशल्याने व हलक्या हाताने काढले आहे

या काव्यात सर्वत्र कवीने मन्दाक्रान्ता घृताचा उपयोग केला आहे ‘कुमारसंभवा’त कालिदासाने अनुष्टुभ्, उपेन्द्रवज्या, वियोगिनी, रयोद्धता

यासारखा आटोवरीर न रचण्यात गुठन घेता वृत्ताची योजना केली होती. या वृत्ताविषया मन्दात्रांना हे मोठे न रचण्यास अवघट आहे; पण यात एतारे पणना पूर्णत्वाची मांडण्यास पुरेगा अथवा सांपन्नो व त्याच्या मांडा-प्रमाणेच त्याची गीहो मंद असल्याने विप्रलम्बगुणाराध्या वर्णनाम योग्य असे तें आहे कालिदासापूर्वीच्या कवींनी याचा धारसा उपयोग केलेला दिसत नाही. नाही म्हणावयात हरिपेणाच्या प्रयागच्या प्रवासीच्या एका वृत्तिन श्लोकात तें योजिलेले दिगंतें तेव्हा हें वृत्त लोकप्रिय करण्याचें श्रेय कालिदासासच दिजे पाहिजे कालिदासाने 'मालविकाग्निमित्रा'त त्याचा प्रथम उपयोग केलेला दिसतो परंतु त्या नाटकात 'मेषदूता'तल्या-प्रमाणें तें संपादनारपणाने योजिलेले दिसत नाही 'मेषदूत' काव्यात मात्र आरम्भापासून अखेरपर्यंत कालिदासाने त्याचा सारख्याच बौद्धत्याने उपयोग केलेला दृष्टीस पडतो

'मेषदूत' काव्याचें विवेचन संपविष्यापूर्वी एवढी प्रस्तावा विचार केला पाहिजे यज्ञ ज्या रामगिरीवर येऊन राहिला होता तो कोणता पर्वत याबद्दल विद्वानां एकमत झालेले नाही काहींच्या मते हा रामगिरि म्हणजे मध्यप्रांतातील सिरगुजा सख्यानांतील रामगड नामक डोंगर होय. येथे वनवासात असता राम, सीता व लक्ष्मण यांनी स्नान केले अशी परंपरागत समजूत प्रचलित आहे व 'मेषदूता'त (श्लोक १२) वर्णिल्या-प्रमाणे येथील एका शिलेवर श्रीरामचंद्राची पावले उमटलेली अद्यापि दाखवितात येथे बरेच प्राचीन अवशेष विद्यमान आहेत या डोंगरावरच्या सीतावेणा व जोगिमारा या गुहात ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकातील कोरीव लेख अद्यापि विद्यमान आहेत, त्यावरून हा डोंगर फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे यात संशय नाही तथापि रामगड हाच रामगिरि हें मत सर्वमान्य होण्यासारखें नाही कारण हा पर्वत अमरकंटकच्या ईशान्येस आहे, दक्षिणेस नाही 'मेषदूता'त यक्षाने 'रामगिरीहून उत्तरेस जाताना प्रथम मालखंड व नक्षत्र आम्रकूट पर्वत तुला लागेल' असें मेषास सांगितले आहे कालिदासाचे बिनचूक भौगोलिक ज्ञान लक्षात घेता त्याच्या हातून विशाविपर्यासाची एवढी ढोबळ चूक झाली असेल असे वाटत नाही तेव्हा 'मेषदूता'तील रामगिरीचा शोध दुसरीकडे केला पाहिजे असा

विचार करतांना नागपूरजवळचे ‘रामटेक’ हाच रामगिरि असावा असे वाटते. हे स्थानही पुरातन काळापासून फार प्रसिद्ध आहे. येथे वाकाटक नृप द्वितीय प्रवरसेनाचा एक ताम्रपट सापडला आहे व त्याच राजाच्या वऱ्हाडातील ऋद्धिपूरच्या ताम्रपटात तर ‘रामगिरिस्वामिन. पाद-मूलात्’ असा स्थलनिर्देश केला आहे. त्यावहूनही बरील बाबतीत सशयास जागा राहत नाही. या पर्वताच्या पायथ्याशी एक विशाल टेकाड उत्खननाची वाट पाहत आहे. तेथील प्राचीन विटांच्या आकारावहून ते स्थल गुप्तकाली प्रसिद्ध असावे असा तज्ज्ञाचा तर्क आहे. मालशेठ याच्या उत्तरेस सातपुढ्याच्या पठारावर असावे असे वाटते; कारण कल्याणच्या चालुक्यांच्या एका उत्कीर्ण लेखात* द्वितीय आचुगी या राजाने ‘माल’ देशा काबीज केल्यावर जबलपूर जवळच्या त्रिपुरीच्या हँहयांचा पराभव केला आहे असे म्हटले आहे असो.

द्वितीय चन्द्रगुप्ताची कन्या व द्वितीय प्रवरसेनाची माता प्रभावति-गुप्ता ही यात्रेच्या निमित्ताने रामटेकास जात असे असे तिच्या ऋद्धिपूरच्या ताम्रपटावहून दिसते तिच्या बरोबर कालिदासही तेथे गेला असता त्याला या काव्याची मूळ कल्पना सुचली असावी. या कल्पनेचा विस्तार करण्यात त्याला रामायणाचे साहाय्य झाले असावे वाल्मीकीच्या आदि-काव्यात सपातीने हनुमानादि वानरास लक्ष्मी वाट सांगितली. नंतर हनुमान सागर ओलांडून लक्ष्मी गेला. तेथे अशोकवनिकेत त्याला सीता दिसली तेव्हा तिची खात्री करण्यासाठी त्याने रामाच्या विरहावस्थेचे वर्णन केले व रामाने दिलेली अगठी खूण म्हणून सीतेस दिली, असा कथाभाग आला आहे रामायणात रामाच्या विरहावस्थेच्या वर्णनांत खालील श्लोक आले आहेत—

अनिदः सततं रामः सुप्तोऽपि च नरोत्तम ।

सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन् प्रतिबुध्यते ॥

दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यच्चान्यस्त्रीमभोहरम् ।

बहुशो हा प्रियेत्वेवं शंसस्त्वामभिभाषते ॥ सुरकाव२६, ४४-५.

* Ep. Ind. XIX, 237.

यातील व 'मेघदूता'तल्या कल्पनातील साम्य दाव्याच्या लक्षात मेईलच 'मेघदूता'तही यक्षाने मेघास अलकेचा मार्ग सांगितला आहे व त्याच्या बरोबर अगठीसारखी काही खूण पाटविणे शक्य नसल्याने त्याने मेघास आपल्या काही आठवणी सांगून त्यायोगे आपल्या पत्नीची खात्री पटविण्यास सांगितले आहे शिवाय, " 'मी तुझ्या पतीचा प्रियमित्र आहे व त्याचा संदेश घेऊन तुझ्याकडे आलो आहे' असे तू म्हटल्याबरोबर उत्कृष्ट होऊन माझी पत्नी मीनेने माझीचा सन्मान केला त्या प्रकारे तुझा सन्मान करील" असे यक्षाने मेघास म्हटले आहे (मेघ० १०५) त्यावरूनही रामायणातील बरील प्रसंग कवीच्या मनात घोळत होता यात संशय नाही वर दाखविल्याप्रमाणे रामायण व मेघदूत यात किंचित् प्रसंग-साम्य व कल्पनासाम्य दिसत असले तरी इतर ठिकाणी कालिदासाची प्रतिभा स्वतंत्रपणे मनोहर सृष्टि निर्माण करीत आहे अलकेच्या मार्ग-धरची नगर, ग्राम, पर्वत, नद्या वगैरेच्या, तसेच अलकेच्या व यक्षगृहाच्या वर्णनात आणि यक्षपत्नीच्या विरहावस्थेचे शब्दचित्र रेखाटण्यात कालिदासाची प्रतिभा सर्वस्वी अनुष्णी होती यात संशय नाही

मेतुबंध

विदभ्रांत असताना कालिदासाने द्वितीय प्रवरसेनास 'सेतुबंध' काव्य रचण्यास मदत केली असावी हे काव्य 'महाराष्ट्री' नामक प्राकृत भाषेत लिहिले असून त्याचे १५ आश्वास म्हणजे सर्ग आहेत. यात श्रीरामचंद्रानी सागरावर मेतु बांधून कपिलाच्यासह लकेवर चाल केली व तेथे घनघोर युद्ध करून रावणाचा वध केला, इतका कथाभाग आला आहे म्हणून या काव्याला 'दहमुहवहो' (दशमुखवध) असेही म्हणतात कालिदासाप्रमाणे प्रवरसेनाही शिवोपासक होता असे त्याच्या साम्प्रदायातील उल्लेखावरून दिसते तथापि कालिदासाने 'रघुवशा'त जसे रामचरित गाइले आहे, तसेच प्रवरसेनाही या काव्यात केले असल्यास आश्चर्य नाही कदाचित् त्याने आपल्या विष्णूपासक मातेच्या आज्ञेवरूनही हे रचले असेल काव्याचा विषय रामचरित असल्याने आरंभाने चार श्लोक विष्णुस्तुतिपर आहेत पण पुढील चार श्लोकात कवीने आपल्या द्रष्ट-देवतेची-शिवाची-स्तुति केली आहे

या काव्यात ठिकठिकाणी सुंदर कल्पना, मनोहर अल्कार व हृदयगम वर्णनें आदळतात म्हणून दण्डोने आपल्या ‘काव्यादर्श’ नामक अल्कारग्रंथात या काव्याला ‘सूक्तिरत्नाचा सागर’ असे म्हटले आहे व बाणकधीने या ‘सेतूने’ कपिसेनेप्रमाणे प्रवरसेनाची कीर्त सागर पार करून गेली अशी श्लेषगर्भ स्तुति केली आहे या काव्यात बाही ठिकाणी आपण कालिदासाच्या काव्यातील कल्पना वाचीत आहो असे वाटते उदाहरणार्थ खालील श्लोक पहा.

पदमं विअ मारुद्गणा हरिमभरिज्जन्तलोअणेण मुढेन ।
जणभतणभापउत्ती पच्छा वाआइ णिरवसेसं सिट्ठा ॥

‘माग्तीने आपल्या ह्यात्कूलनयनमुखांने प्रथम सीतेची वातमी रामाम कळविली’ व नंतर ती शब्दांनी निवेदन केली’ ही कल्पना कालिदासाच्या ‘रघुवशांतही (सर्ग२, ६८) आली आहे तथापि एकदरीत अशी साम्यम्यले घोडी आहेत त्यावरून कालिदासाने हे काव्य स्वतः न रचना प्रवरसेना-कडून रचविले असावे किंवा तें तपासून दिलें असावे काव्य रचताना प्रवरसेनास पृष्कळच अटवणी येत होत्या, ठिकठिकाणी चुका होत होत्या त्या दुर्गस्त करून पृढे निर्दोष रचना करणे कठीण जात होतें, हें त्याने स्वतःच खालील श्लोकात सांगितले आहे—

अहिणवराआरुद्धा चुद्धस्वलिपु विहडिअपरिहृविआ ।
मेरिद्व पमुहरसिआ णिज्जोहुं होइ दुद्धरं कव्वकहा ॥

‘ज्याप्रमाणे नूतन प्रेमभरात मैत्री उत्पन्न होणे, पृढे अपराधाने तीत सद् पडतो; पण मित्र रसिक असल्यास त्याचे परिभाजन झाल्यावर ती पूर्ववत् होते, पण एकदरीत ती शेवटपर्यंत ठिकठिकाणी कठीण जातें, तद्गत नुकत्याच माझेवर आलेल्या राजाने आरंभिलेली व ठिकठिकाणी चुकाची दुर्गती करून निर्दोष झालेली व रसिकाना आकृष्ट करणारी अशी ही कथा अखेर-पर्यंत रचणे कठीण जात आहे’ अशा अटवणीच्या वेळी प्रवरसेनाला कालिदासाची मदत झाली असावी. तथापि ही सर्व कृति कालिदासाची स्वतःची अवघ्याचा सभव नसल्याने हिचे जास्त वर्णन न करता आपण कालिदासाच्या यानतरच्या काव्याकडे वळू

रघुवंश

हैं काव्य कालिदासाच्या सर्व काव्यग्रथात उत्कृष्ट असे गणले जाते. यात दृग्गोचर होणारे त्याचे परिणतप्रज्ञत्व व प्रतिभाशालित्व लक्षात घेता ते त्याने इतर काव्यानंतर रचले असारे याविषयी सशय राहत नाही. उपलब्ध प्रतीत याचे एकोणिस सर्ग आहेत व त्यात एकदर अट्टावीस राजाचे वर्णन आले आहे. त्यापैकी रघु हा अत्यंत पराक्रमी व दानसूर राजा होऊन गेला. त्याच्या वशातील राजाचे या काव्यात वर्णन आले असल्यामुळे त्याला कवीने 'रघुवंश' असे नाव दिले आहे.

प्रारंभी शब्दार्थांचे सम्यग्ज्ञान होण्याकरिता शब्दार्थाप्रमाणेच नित्य-सवद्ध अशा पार्वतीपरमेस्वरीना वदन करून कवीने मोठ्या विनयाने आपल्या विषयाचे महत्त्व व त्या मानाने आपले मदमनित्व निदिष्ट केले आहे. तो म्हणतो, 'उंच मनुष्याच्या हाताला येईल असे फळ तोडण्या-करिता एखाद्या खुज्या माणसाने हात वर केला असता असा तो उपहासास्पद होतो, त्याप्रमाणेच मन्दबुद्धि असूनही कवियश प्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या माझी स्थिति होणार आहे. तथापि अगोदरच ज्यामध्ये छिद्र केले आहे अशा रत्नात सूत्राला जाण्याला प्रयास पडत नाही, त्याप्रमाणेच पूर्वसूरींनी वर्णिलेल्या या वशात माझीही गति होणार आहे.' नंतर 'रघुवंश'तील राजाच्या उदात्त चरित्राचे सामान्यतः वर्णन करून कवीने 'सुवर्णाची अग्नीमध्ये ज्याप्रकारे परीक्षा होते त्या प्रकारेच सज्जनानी माझ्या काव्याची परीक्षा करावी' असे म्हटले आहे. पहिल्या सर्गात मनुवंशातील दिलीप राजाचे वर्णन आले आहे. दिलीप हा महाकाय, विद्वान्, धार्मिक व दूर असा राजा होना, त्याचे राज्यः समुद्रवलयारित पृथ्वीवर पसरले होते, तरी त्याला पुत्र नव्हता म्हणून एके दिवशी अमात्यांवर राज्यकारभार सोपवून आपली मुदक्षिणा नामक प्रियपत्नी व घोडे अनुचर यासह तो वसिष्ठाश्रमास गेला. तेथे पोचल्यावर त्याने आपले दुःख ऋषीला निवेदन केले. तेव्हा वसिष्ठ म्हणाले, "राजा, पूर्वी एके दिवशी इंद्राला भेटून परत मर्यालोकाला येताना वाटेत वल्पतरुच्या छायेत कामधेनु उभी होती तिला प्रदक्षिणा करण्यास तू विसरलास,

तेव्हा तिने 'माझ्या सततीची सेवा केल्याशिवाय तुला अपत्य होणार नाही' असा तुला साप दिला त्यामुळे तुला मूल होत नाही. त्या चुगतीची कन्या नन्दिनी माझ्या आश्रमात आहे तिची सेवा कर ती प्रसन्न झाल्यास तुझी इच्छा पूर्ण करेल." दिलीपानेही तसे करण्याचा निश्चय केला. (सर्ग १). दुसऱ्या दिवसापासून राजाने आपल्या सर्व अनुयायांस रजा दिली व गोंड गवताचा चारा घालणे, पाणी पाजणे, स्नाजविणे, हास हानविणे, पाहिजे तेथे जाऊ देणे, इत्यादि प्रकारे स्वतः नन्दिनीची सेवा करण्यास आरंभ केला या प्रकारे तीन आठवडे गेल्यावर एके दिवशी नन्दिनीच्या मनात राजाची परीक्षा पाहण्याचे आले म्हणून ती हिमालयाच्या गुहेंत शिरली. त्या घेनुवर प्रहार करण्याचे हिस पसूच्या मनातही नव्हते शक्य नाही असे वाटल्यावचून राजा हिमालयाची शोभा पाहण्यास गेले शाला होता इतक्यात गुहतील सिंहाने नन्दिनीवर झडप घालली घेनुच्या आक्रमणाने राजाचे लक्ष तिजकडे गेले व तो सिंहाला ठार मारण्यास भात्यातून बाण काढणार तोच त्याचा हात त्याला चिकटून राहिला ते पाहून सिंह मनुष्यवाणीने राजास म्हणाला "राजा ! मी निवृत्ताचा मित्र व सिंवाचा एक विवर आहे. माझे नाव कुम्भोदर. हा समोर देवदार वृक्ष दिसतो आहे ना ? ती पार्वतीने स्वतः पाणी घालून वाढविला आहे एके दिवशी वन्य गजाने आपल्या गडस्यलाच्या घर्षणाने याचो साल वाढली, तेव्हा पार्वतीला फार दुःख झाले. म्हणून श्रीगकरानी मला सिंहाचे रूप देऊन, 'गुहेजवळ आलेल्या प्राण्यांस मारून आपली उपजीविका कर' अशी आज्ञा केली. मी सध्या उपोषित आहे व ही गाय माझे भक्ष्य झाली आहे. तेव्हा तुझे येथे काही चालणार नाही. परत, जा." राजाने म्हटले 'सर्व स्थावरजगमारमक मृष्टीची उत्पत्ति, पालन व लय करणाऱ्या भगवान् शंकराची आज्ञा मला प्रमाण आहे. पण माझ्या गुरूंचे हे गोघन माझ्या समक्ष नष्ट होत असता त्याची उपेक्षा करणेही शक्य नाही. म्हणून मी तुला आपला देह अर्पण करतो. त्याचा स्वीकार करत तू हिला सोड.' 'एका गाईकरिता जगाचे साम्राज्य, आपले तारुण्य व सुंदर देह याचा नाश करणे मूर्खपणाचे होणार आहे,' वगैरे सांगून सिंहाने राजाला स्वनिश्चयापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला, पण

राजा ऐनेना. तेव्हा त्याने त्याचे म्हणणे कबूल केले. राजाचा बाहू मूढ झाला व तो सिंहापुत्रे मान खाली घालून बसला. आता आपल्यावर सिंहासनावर पडणार असे त्याला वाटले. पण त्या ऐवजी आवागातील विद्याधराच्या हातांनी त्याच्यावर पुष्पवृष्टि झाली. तो सिंह नन्दिनीने राजाने परीक्षा पहाण्यासाठी मागेने उत्पन्न केला होता. राजाच्या भवतीने व संतुष्ट झाली व पुत्रप्राप्तोत्तरिता आपले दुग्ध पिण्याविषयी तिच्याला सांगितले आश्रमाम परत आल्यावर राजाने वनात पडलेला वृक्षाश्रुपीस व स्वपत्नीस निवेदन केला. रात्री होम व यज्ञ याना दिव्याव अवशिष्ट राहिलेले दूध वसिष्ठाच्या अनुज्ञेने राजा व राणी घेतले. दुसऱ्या दिवशी वृक्षाचे उद्यापन करून ती उभयता राजधानी परत गेली. (सर्ग २). लौकरच राणी गरोदर राहिली व यथाक्रमपाचा ग्रह उच्चैचे असता तिला मुलगा झाला. राजाने त्याचे नांव रघु अठेवले. तो सर्वशस्त्रास्त्रात प्रवीण झाला असे पाहून राजाने त्याला युवराज केले व अश्वरक्षणार्थ त्याची योजना करून अश्वमेध यज्ञ करण्यास आरंभ केला याप्रमाणे नव्याणव यज्ञ निर्विघ्नपणे समाप्त झाले. शंभराव यज्ञाच्या वेळी इन्द्र अदृश्य रूपाने येऊन अश्व घेऊन गेला. नन्दिनीच्या रूपाने रघूस त्याचे कपट दिसून आले, तेव्हा त्याने इन्द्राला युद्धार्थ आव्हान केले. पुढे त्याचे भयकर युद्ध झाले. रघूच्या शौर्याने संतुष्ट झालेल्या इन्द्रा 'अश्वशिवाय दुसरा कोणताही वर माग' असे म्हटले, 'तेव्हा अश्वशिवाय यथाविधि समाप्त केलेल्या यज्ञाचे पुण्य माझ्या पित्यास मिळावे अशी इच्छा रघूने प्रदर्शित केली. इन्द्राने ते कबूल केल्यावर रघु परत गेला यज्ञ समाप्त झाल्यावर दिलीपाने रघूला राज्याभिषेक करून स्वतः सुदक्षिणेंसह तपोवनाकडे प्रयाण केले. (सर्ग ३). रघूने आपल्या सुराज्या लोकांस दिलीपाचा विसर पाडला. लोकांच्या रञ्जनामुळे त्याची राजकीय ही वदवी सार्थ झाली. शरद्वतु प्राप्त झाल्यावर तो पद्मविष संन्य घेऊन दिग्विजयार्थ निघाला. प्रथम त्याने पूर्व दिशेचे सुह्य, वन इत्यादि देश जिंकून गंगेच्या प्रवाहात आपले जयस्तम्भ उभारले. नंतर तो दक्षिणेकडे बळला कलिङ्ग देशाच्या राजाचा पराभव करून त्याने त्याला मुक्त केले व करभार देण्यास लावले, पण त्याचे राज्य काढन घेतले नाही. पुढे पू

किनाऱ्याने चाल करून त्याने कावेरी पार केली व पाण्ड्य राजाचा परा-
भव करून त्याच्याकडून ताम्रपर्णी नदीच्या मुखाशी मिळणाऱ्या मोत्याचा
करभार घेतला दक्षिण दिशेचे मलय व दर्वर पर्वत आश्रमण केल्यावर
त्याने सत्य पर्वत ओलाडून वेरळ व अपरान्त (कोवण) येथील राजाचा
पराजय केला पुढे पारसीवाना जिंकण्यास तो स्थलमार्गानेच निघाला
नंतर झालेल्या घोर युद्धात त्याने आपल्या बाणानी यवनाची लाब दाढी
असलेली शिरे छाटून त्यांनी भूमि आच्छादून टाकिले उत्तरेवढच्या
दिग्बिजयान हूण, काम्बोज वगैरे देशच्या राजाचा पराजय करून व क्षडणी
घेऊन तो हिमालयाकडे वळला तेथील उत्सवसकेतादि गणांसी न्याचे युद्ध
झाल्यावर त्यांनी त्याचे स्वामित्व कजूल करून त्याला नजरणा दिला.
नंतर कामरूप (आसाम) च्या राजाने रत्नरूपी पुष्पानी त्याच्या पद-
कातीची पूजा केली याप्रमाणे भारतवर्षाच्या चारी दिशांची राज्ये जिंकून
आणणेची व आपली स्वतःची सर्व संपत्ति हिचा त्याने विश्वजित् नामक
यज्ञात व्यय केला (सर्ग ४) विश्वजित् यज्ञानंतर रघूच्या खजिन्यात
अपदीच शिल्क नव्हती अशा वेळी धरतन्तु ऋषीचा शिष्य कौत्स हा
गुरुदक्षिणेनिमित्त चौदा व टी सुवर्ण मागण्यास रघूकडे आला अशा
विद्वान् ब्राह्मणास विमुक्त पाठविण्याने रघूची दुष्कीर्ति झाली असती
राजलोकानी अगोदरच शक्य तो कारभार दिला असल्याने त्याच्याकडून
जास्ती मिळणे शक्य नव्हते, म्हणून रघूने प्रत्यक्ष धनपति कुवेरावर चाल
करण्याचा निश्चय केला तें समजताच कुवेराने त्याच्या खजिन्यात सुवर्णाची
वृष्टि केली, ती सर्वच सुवर्णाची रास रघूने कौत्सास देऊ केली पण त्या
नि स्पृह वाम्हणान आपल्या गुरुदक्षिणेव्यतिरिक्त एक व वढीही घेतली नाही
पुढे कौ साच्या आशीर्वादाने रघूस अज नावाचा पुत्र झाला तो वयात
आल्यावर विदर्भराजाने आपली भगिनी इन्दुमती हिच्या स्वयवराधे निमन्त्रण
केल्यावरून रघूने त्यास संन्यासह पाठविले वाटेत नमंदातीरीं अजाने बाण
मारल्यामुळे प्रियवद नामक गन्धर्वाची हस्तियोनीतून मुक्ता झाली
त्याचा मोवदला म्हणून त्याने त्याला समोहन नामक गान्धर्व अस्त्र दिले
कुण्डिनपुरास पोचल्यावर अजाचे मोठ्या घाटाने स्वागत झाले नंतर तो
आपल्या शिविरांत पोचला त्या रात्री अजाला उशीरा निद्रा लागली

पत्राटे त्याला जागृत करण्याकरिता बैतालिकानी प्रभातवर्णनपर श्लोक रचून म्हट्टे हे सर्वत्र श्लोक अत्यंत उत्कृष्ट असल्याने स्वतः वाग्देवीने ह्या रचून कालिदासास दिले अशी आख्यायिका प्रचलित आहे उदाहरणाथ यातील दोन सांगी दिले आहेत

ताम्रोदरेषु पतित तरुपल्लवेषु

निर्धौतहारगुलिकाधिपद्म हिमाम्भ ।

आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे

लीलारिमत सदशार्चिरिव स्थदीपम् ॥ रघु० ५, ७०

‘ज्याचा आंतील भाग तांबडा आहे अशा तरुच्या (कोमल) पल्लवावर घुवून स्वच्छ केलेल्या मीनिकाप्रमाण शुद्ध अस दव पडते आहे त्यामुळे त तुझ्या अधरोष्ठावर पडलेल्या दन्त कात्तियुवन लीलास्मिताप्रमाण खुलून दिसत आहे’

भवति विरलभक्तिम्लानपुष्पोपहार

स्वकिरणपरिवेधोद्भेदशून्या प्रदीपा ।

अयमपि च गिर नस्तवत्प्रबोधप्रयुक्ता-

मनुवदति शुक्रस्ते मञ्जुपाह् पञ्जरस्थ ॥ रघु० ५, ७४

‘रात्री केलेला पुष्पापहार मग्न झाल्यामुळे त्याची रचना विरल झाली आहे आता दिव्याच्या प्रकाशाचे बल्य दिसत नाही आणि हा पित्र सातील भयुरकठाचा पोपट तुला जागृत करण्याकरिता आम्ही म्हटलेले श्लोक पुन्हा म्हणत आहे’

नगर अज जागृत होऊन व यथाविधि आपली नित्यकर्मे आटोपून स्वप्नवर्मंडपापडे गेला (सर्ग ५) तेथे अनेक राजे जमते होते बाही घेऊन अशी लोका राजांची स्मृति धरीत असता व जपवनांतील मयूराना नाचविणारा संव्हाचा ध्वनि होत असता, पालर्षीत घुवून इन्दुमती गळीसह मंडपांत आली तिला पाहताच रागेजोकांच्या दगारचेष्टा गुरू झाल्या त्यांचे भयोहर वर्णन कालिदासाने केले आहे नंतर इन्दुमतीची राधा सुगन्दा निष्ठा घेऊन प्रत्येक राजाजवळ जाऊन त्यांचे वर्णन करून लागली या प्रसंगी निरनिराळ्या देशांच्या राजांचे वैयक्तिक

गुण, त्याची संपत्ति, त्याच्या पूर्वंजाची कीर्ति, त्याच्या देशातील सुंदर स्थळे इत्यादिकाचे अत्यंत रम्य व भौगोलिक दृष्ट्या निर्दोष वर्णन कालिदासाने केले आहे, ते सर्वच मुळातून वाचण्यासारखे आहे. उदाहरणार्थ काही उतारे दिले आहेत.

अगराजाचें वर्णन करताना सुनन्दा म्हणते—

अनेन पर्यासयताश्रुविन्दून् मुक्ताफलस्थूलतमान् खनेषु ।

प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हारा ॥ रघु० ६, २८.

‘या राजाने शत्रुस्त्रियांना स्तनावर मोत्याप्रमाणे स्थूल अश्रुविंदु गाळा-
वयास लावून (जणू काय) सूत्रविरहित त्याचे हारच त्यांना परत केले
आहेत.’ या श्लोकात या राजाच्या शत्रूच्या स्त्रिया आपले मोत्याचे
हार टाकून देऊन सदैव अश्रु गाळीत असतात असे वर्णन करून अग-
देशच्या राजाने आपल्या शत्रूचा पुरा निपात केला असे सुनन्देने मोठ्या
खुबीने ध्वनित केले आहे. इन्दुमती पाडघ राजाजवळ आली त्यावेळीं
सुनन्दा म्हणते—

पांङ्गोऽयमंमार्पितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिषन्दनेन ।

आभाति गालातपरकसानुः सनिर्क्षरोद्गार इवाद्रिराजः ॥ रघु० ६, ६०.

या श्लोकात द्रविडयशोय बृहत्काय व कृष्णवर्ण, पण रत्नचंदनाची
उठी लावलेल्या व गळ्यात लाव मोक्तकहार घातलेल्या पाडघराजास, जो
प्रातः काळच्या सूर्यकिरणानी रत्नवर्ण झाला आहे व ज्याच्या तटावरून
जलप्रवाह वाहत आहेत अशा पर्वताची अनुरूप उपमा दिली आहे. मगध,
अग, अदन्ति, अनूप, शूरसेन, कालिग इत्यादि देशाच्या राजाचे मोहक
वर्णन सुनन्देने केले, तथापि त्यापैकी एकही इन्दुमतीच्या मनास येईना. तेव्हा
शेवटी ती अजाजवळ आली. त्यावेळीं मात्र सर्वांगसुंदर अशा त्या राजपुत्रास
पाहून इन्दुमतीचे मन तात्काळ त्याजकडे आकृष्ट झाले तें पाहून सुनन्देनेही
त्याचे सविस्तर वर्णन केले व शेवटी ‘कुल, रूप, यौवन, विनयादि गुण
यानी हाच तुला योग्य आहे. यालाच तूं वर; रत्नाला सुवर्णचि कोदण मिळू दे’,
असा तिला उपदेश केला. इन्दुमतीचे प्रेम त्याच्यावर बसलेले पाहून ती

घट्टेने तिला म्हणाली 'आर्ये, चला आपण दुसऱ्या राजाकडे जाऊ'. पण ते आता इन्दुमतीला थोडेच रुचणार ! ती तिच्याकडे रागाने पाहू लागली असो, अज-इन्दुमतीच्या या अनुरूप सयोगामुळे सर्व पौरजनाना आनंद झाला (सर्ग ६) नंतर त्या दोघाना घेऊन विदर्भाधिपतीने आपल्या नगरात प्रवेश केला त्यावेळी झालेल्या पौरस्त्रियाच्या घाऱीचे कालिदासाने फार सुंदर वर्णन केलेले मागे सांगितलेच आहे पुढे अज-इन्दुमतीचा यथाविधि विवाह झाला नंतर विदर्भाधिपतीने अजाला इन्दुमतीसह स्वदेशास परत जाण्याविषयी अनुज्ञा दिली आपल्याला इन्दुमती न मिळाल्यामुळे क्रुद्ध झालेल्या राजानी अजाला घाटेंत गाठून त्याजबरोबर भयकर युद्ध केले अजाचे सैन्य थोडे असल्यामुळे पराभव पावून पळू लागले तरी अज रणभूमीवर शौर्याने लढत होता शेवटी सर्व राजानी आपली सैन्ये एकत्र करून सर्व प्रकारच्या आधुधानी एकदम त्याजवर निकराचा हल्ला केला तेव्हा अजाने प्रियवद गन्धर्वाने दिलेल्या समोहनास्त्राचा प्रयोग करून त्या सर्वांना रणभूमीवर गाढ निद्रावश करविले व या प्रकारे त्याचा पराभव करून तो इन्दुमतीसह अयोध्येस जाऊन पोहोचला (सर्ग ७) नंतर रघूने त्याला गादीवर बसविले व आपण आपल्या पूर्वजाप्रमाणे तपश्चर्येकरिता अरण्यात जाण्याची तयारी केली पण अजाला आपल्या पित्याच्या वियोगाची कल्पना दुसह झाली तेव्हा त्याच्या अत्याग्रहावरून नगराबाहेर एका स्थलीं तो राहू लागला अजाकरिता काही वर्षे याप्रकारे घालविल्यावर रघू आपल्या योगाभ्यासाने सायुज्य मुक्ति मिळविता झाला काही वाळाने अजाला दशरथ नावाचा पुत्र झाला एके दिवशी इन्दुमतीसह तो नगरोपवनात विहार करीत असता भगवान् नारद आकाशमार्गाने गोकर्णस्थ शंकराच्या दर्शनाय जात होते, त्याच्या वीणेवरची दिव्य पुष्पची माला वायाने निसटून इन्दुमतीच्या शंश स्यलावर पडली त्याबरोबर ती तात्वाळ गतप्राण झाली तें पाहून अजाला अत्यंत दुःख झाले तो नानाप्रकारे तिचे गुण आठवून शोक करू लागला

अग्नियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहितं न हन्ति माम् ।

विषमप्यमृतं षचिद्रुवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ १५० ८, ५४.

' ह्या मालेने जर मृत्यु येठ असेल तर मी ही स्वतः हृदयावर ठेविली

असता मला का मारीत नाही ? अपवा ईश्वरेच्छेने विधाचे अमृत व अमृताचे विष होते हेंच खरे. '

गृहिणी सचिव सखी मिथ प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करणाविमुखेन मृत्युना इरता त्वा वद किं न मे हृतम् ॥ २३० ८, ६७

'तू माझे गृहिणी, मन्त्री, एकान्तातील सखी व ललितकलाप्रयोगाच्या वेष्टची प्रियशिष्या हातीस निदंय मृत्यूने तुला नेऊन माझे कोणते नुकसान केले नाही ? ' राजाचा शोक वमी होईना असे पाहून त्याच्या गुप्ते आपल्या शिष्यादरवार त्यास सदेश पाठविला "जन्मलेल्या सर्व प्राण्यास मृत्यु हा ठेवलेलाच आहे तू शाकाने देहाग केलास तरी तुला इन्दुमती मिळणार नाही, कारण 'परलोकजुषा स्वकर्मभिर्गतपो भिन्नपथा हि देहितान्' (२३० ८, ८५) [परलोकातील प्राण्याची गति स्वकर्मानुसार भिन्नभिन्न असते] स्वतःच्या जातव्याचा व देहाचाही वियोग होणार आहे, तर मग बाह्य विषयाच्या वियोगाने शहाण्या मनुष्याचे चित्त का व्यथित व्हावे ? म्हणून तू शोकवश होऊ नको' पण या उद्देशाने राजाचे समाधान झाले नाही तथापि कुमार दत्तारथ अगदी अल्पवयस्क होता म्हणून त्याने आठ वर्षे कशी वशी घालविली व तो वधान आल्यावर त्याने सरयू व गंगा यांच्या पवित्र सगमावर प्रायोनवेशनाने देह ठेविला (सर्ग ८) दशरथाने गादीवर बसल्यावर अत्यंत न्यायाने राज्य केले त्याच्या राज्यात रोगाचेही नाव नव्हते, मग शत्रूची म्बारी कशी व्हावी ? राजाला मृगया, छून, सुरा व परस्त्री यांपैकी कसलेही व्यसन नव्हते त्यामुळे त्याच्या राज्यातील प्रजा अनिश्चय सुखी होती त्याला कौमत्या, सुमिदा व कंकेयी अशा तीन स्त्रिया होत्या एवढा वसन्तसमन प्राप्त झाला अनन्त राजाला मृगया करण्याची इच्छा झाली, तेव्हा सचिवाच्या अनुज्ञेने तो दनात गेला. त्याच्या मृगयेचे कालिदासाने फार सुंदर वर्णन केले आहे मृगया करता करता अरण्यात रात्र झाली म्हणून राजा तेथेच राहिला पहाटे तमसा नदीच्या तीरावर वृद्ध मातापितराचा एकुलता एक मुलगा घट भरत असा हत्तीची भ्रान्ति होऊन राजाने बाण मारला, तो वमी लागून तो मुलगा खाली पडला ते बळवाच त्या वृद्ध पित्याने तुलाही मान्याप्रमाणे

वृदापदाळीं पुत्रशोकाने मृत्यु घेईल असा शाप दिला व स्वतः अग्नि-
काण्डें भक्षण केली. (सर्ग ९)

यापुढच्या सहा सर्गांत काण्डिदासाने रामकथा वर्णिली आहे ती
संवंधृत असल्याने सविस्तर देण्याची जरूरी नाही. दशरथाने पुत्राळ वरें
राज्य केले तरी त्याला पुत्र होंईना, म्हणून ऋष्यशृंगादि ऋषींनी त्याच्या-
करिता पुत्रकामेष्टि याग करण्यास आरंभ केला त्याचवेळीं रावणाच्या
जाचास कटाळून देव विष्णूस शरण गेले व त्यांनी त्याची स्तुति केली.
विष्णूने अवतार घेऊन रावणाचा वध करण्याचे वचन दिले. त्यानंतर
यशातील चंद्र भक्षण केल्यावर कौसल्येस राम, सुमित्रेस लक्ष्मण व शत्रुघ्न
आणि कैकेयीस भरत हे पुत्र झाले. (सर्ग १०). ते कुमारवधुं अस्ताना
विश्वामित्र ऋषि यज्ञरक्षणार्थं रामलक्ष्मणास स्वाश्रमास घेऊन गेला.
वाटेंत रामाने ताटकेचा वध केला. यज्ञसमाप्तीनंतर विश्वामित्रावरोवर ते
मिथिला नगरीस गेले. तेथे रामाने शिवधनुभंग केल्यावर त्या चारही
भावांचा तेथे विशाह झाला. परत जाणाना रामाने परशुरामाचा पराभव
केला. (सर्ग ११). कैकेयीने वर मागितल्यावरून राम, लक्ष्मण व सीता
वनवासाम गेले पंचवटीत रहात असता रामाने खरादि राक्षसांचा वध केला
पुढे रावणाने मुनिवेषाने येऊन सीताहरण केलें नंतर सुग्रीवाशी सभ्य
करून व समुद्रावर सेतु बांधून रामाने वपिसैन्यासह लक्ष्मण व सीता
रावणाचा वध केला. सीताशुद्धीनंतर बिभीषण, लक्ष्मण, सीता इत्यादि-
बासह राम विमानमार्गे निघाला. (सर्ग १२). विमानातून जाताना पूर्वी
ज्या ज्या स्थली राम, लक्ष्मण व सीता यांनी वास केला होता त्या सर्व
स्थलांचे मनोहर वर्णन कवीने तेराव्या सर्गांत केले आहे पुढील सर्गांत रामा-
दिकांचा अयोध्याप्रवेश, सीतेच्या चारिण्याविषयी जनपवाद, रामानेने
लक्ष्मणाने वाल्मीकीच्या आश्रमाजवळ केलेला तिचा त्याग व तिचे लक्ष्मणा-
वरोवर रामास पाठविलेला सदेश इत्यादि विषय कवीने वर्णिले आहेत.
सीतेच्या सदेशात तिचा कौमल स्वभाव, करुणावस्था, पातिव्रत्य हीं
उत्कृष्ट रीतीने प्रतिबिम्बित झाली आहेत. ती म्हणते—

साहं तपः सुर्यनिघिष्टदृष्टिस्पर्शं प्रसूतेश्चरितुं यतित्ये ।

भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि स्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥२७०॥ १४, ६९

निष्कारण आपला त्याग करणाऱ्या पतीविषयी असे उद्गार एका आर्य स्त्रीच्याच मुखातून निघतील ! पधराच्या सर्गात भवूकवध, कुशलवाचें रामाच्या सभेत रामचरितगायन, पुढे भूमीच्या उदरात सीता अदृश्य होणे, रामादिकाचे स्वर्गगमन, इत्यादि विषय आले आहेत.

निर्याणापूर्वी रामाने आपल्या राज्याचे विभाग करून त्यावर आप-
त्या व भावाच्या मूलाची योजना केली होती त्याप्रमाणे कुश दक्षिण
कोसलात कुशावतः येथे राज्य करीत होता रामानंतर अयोध्यानगरीची
वाताहत झाली एके दिवशी मध्यरात्री कुश विछान्यावर पडला
असता त्याला एका प्रवासी तेजपूज स्त्रीची आकृति आपल्या
खोलीत दिसली. ती अयोध्यानगरीची अधिदेवता होती. तिने रामराज्यात
ती नगरी बघी सुसमृद्ध होती, पण रामनिर्याणानंतर तिची कशी शोचनीय
अवस्था झाली, याचे अत्यंत हृदयस्पर्शित वर्णन केले व कुशाला परत
अयाध्येस जाण्याविषयी आग्रह केला. त्याप्रमाणे कुश स्वजनासह निघाला.
अयोध्येस पोचल्यावर एके दिवशी अन्तःपुरस्त्रियासह जलविहार करीत
असता अगस्त्यमुनीने रामास दिलेले व रामापासून कुशास प्राप्त झालेले
दिव्य कवण सरयू नदीत पडले पाणबुड्यानी पृष्कळ प्रयत्न केला तरी ते
सापडेंना तेव्हा 'कुमुद' नावाच्या नागाने ते लपविले असवे असे वाटून
कुशाने गडडास्त्राची योजना केली त्यामुळे त्रस्त होऊन तो नागराज
त्या डोहातून वर आला व कुमुदती नामक आपल्या कन्येसह त्याने ते
कुशास अर्पण केले. (सर्ग १६). कुशाला कुमुदतीपासून अनिधि नामक
पुत्र झाला तो त्याच्या नंतर गादीवर बसला. तो अयंशास्त्रात सांगितल्या-
प्रमाणे दिवसरात्रीचे विभाग करून आपली कर्तव्ये पार पाडित असे तारुण्य,
रूप, सर्पति इत्यादि सर्व अनुकूल असताही तो गर्बिष्ठ झाला नाही.
त्याचे बर्तन राजनीतीत सांगितल्याप्रमाणे असे (सर्ग १७). अठराव्या
सर्गात बावीस राजांचे वर्णन आले आहे त्यापैकी पहिल्या एकवीस राजा-
च्या वर्णनास कवीने प्रत्येकी एक दोन श्लोकच दिले आहेत. शेवटचा
सुदर्शन राजा बाळपणातच गादीवर आला. तो अल्पवयस्क असला तरी
अमात्याच्या साहाय्याने त्याने राज्यकारभार कसा चालविला होता याचे
सुंदर वर्णन या सर्गाच्या शेवटी आले आहे. यानंतरच्या व उपलब्ध प्रतीतील

शेवटच्या सर्गात सुदर्शन राजाचा मुलगा अग्निवर्ण याचे वर्णन कवीने सविस्तरपणाने केले आहे. त्याच्या पित्याने सर्व रात्रूचा मोड केला असल्याने राज्यरक्षणार्थ अग्निवर्णाला मुळीच प्रयास पडले नाहीत त्याने काही वर्षे राज्यकारभार पाहिला; पण पुढे ते काम सचिवावर सोपवून तो स्त्रियांसह विषयोपभोगात रममाण झाला. रात्रदिवस अन्त पुरात विहार करतांना त्याला आपल्या प्रजेची कधीच आठरण झाली नाही मन्त्र्यांनी विशेष आग्रह केला म्हणून खिडकीतून एक पाय बाहेर काढून त्याने तद्द्वारा प्रजेला दर्शन दिले ! या अत्यंत विषयासक्त, व्यमनी राजाच्या विलासाचे कालिदासाने केलेले सविस्तर वर्णन वाचून अग्निवर्णाच्या वर्तनाची किळस येते, तथापि कवीच्या वर्णनशक्तीबद्दल आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहत नाही. अग्निमित्र स्वतः अत्यंत कलाकुशल होता वेश्या मृत्य करीत असता तो स्वतः मृदङ्गवादनाने त्याच्या नर्तनातील दोष दाखवून त्यांना लज्जित करीत असे. केवळ अन्त पुरातील स्त्रियांचा उपभोग घेऊन सतुष्ट न झाल्यामुळे त्याची दृष्टि सुंदर दासी व वेश्या याजकडेही जात असे स्त्रीसंग व सुरापान यांनी त्याची प्रकृति खालावली व त्याला क्षयाचा विकार जडला. वेश्यांनी उपदेश केला तरी तो स्त्रीसंगापासून निवृत्त होईना, कारण 'स्वादुभिस्तु विषयैर्हृतस्ततो दुःखमिन्द्रियगणो निवर्तते !' (रघु० १९, ४९). [इन्द्रियानां रम्य विषयाची एकदा चटक लागली की त्यापासून त्यांना निवृत्त करणे कठीण जाते.] राजाचे दर्शन बरेच दिवस न झाल्यामुळे प्रजेला त्याच्या प्रकृतीविषयी काळजी लागली, तथापि सचिवानी त्याच्या रोगाची वार्ता पसरू दिली नाही. शेवटी तो मृत्यु पावल्यावर त्याला नगरोपवनात त्यांनी गुप्तपणे अग्निस्कार दिला व त्याची राणी गर्मदती असल्याने तिलाच राज्याभियेक करून तिच्या नावाने राज्यकारभार चालविला (सर्ग १९).

एकोणिसाव्या सर्गाचा शेवट आकस्मिकपणे झालेला दिसतो काही वर्षांपूर्वी धारानगरीत 'रघुवशा'चे सव्वीस सर्ग असल्याची बातमी एका शास्त्रीद्वारे प्रसिद्ध केली होती व कै. रा. ब. शं. पा. पंडित यांनीही उज्जयिनीत 'रघुवशा'चे धीस ते पचवीस हे सर्ग विद्यमान असल्याचे ऐकले होते. तथापि ते अद्यापि प्रशासित झाले नाहीत, त्यामुळे या वार्तावर विश्वास ठेवता येत नाही. कवीने पापुढील सर्ग लिहिले नसल्यास त्याचे

कारण त्याचे आजारोपण अगर मृत्यु हें असावे कारण काही असले तरी ‘कुमारसभवा प्रमाणे हेंही काव्य कवीच्या हातून अपूर्णच राहिले असावे, असे दिसते ‘विष्णुपुराणा’त अग्निवर्णनंतर आणखी आठ राजांचे वर्णन आले आहे असो १

‘रघुवंश’ हें काव्य अत्यंत उत्कृष्ट असून इतर काव्याच्या मानाने साध्या नापेत लिहिले असल्याने आबालवृद्ध सस्कृतज्ञास सारखेंच प्रिय झाले आहे यावर लिहिलेल्या तेहेतीस टीकावीं नावे प्रसिद्ध आहेत त्यावरूनही त्याची लोकप्रियता व्यक्त होते. कालिदासाने इतरही उत्कृष्ट काव्ये व नाटके लिहिली असलीं तरी सस्कृत ग्रंथकार व सुभाषितकार त्याचा ‘रघुकार’ म्हणूनच उल्लेख करतात, यावरूनही या काव्याचें उत्कृष्टत्व प्रत्ययास येतें

‘कुमारसभवा’ व ‘मेघदूत’ ही या पूर्वीचीं काव्ये अधिक प्रमाणयुद्ध व आटोपगीर आहेत ‘कुमारसभवा’त एकाच नायकाच्या-भगवान् शक-राच्या-चरित्रातील एका दिशिष्ट प्रसंगाचे वर्णन करावयाचे होतें. तसेच ‘मेघदूता’तही एकाच नायकाच्या व नायिकेच्या विरही अवस्थेचे शब्दचित्र रेखाटावयाचे होतें त्यामुळे ही दोन्ही काव्ये रचनेच्या दृष्टीने मुत्सुटीत झाली आहेत ‘रघुवंशा’चे तसें नाही त्यात एकदर तीस राजांचे वर्णन आले आहे व हे राजे सामान्यतः शूर, न्यायी, विद्वान्, सयमी व दानु-त्वशाली असले तरी त्यांच्या चरित्रांतील भिन्न भिन्न प्रसंगाच्या वर्णनात एकसूत्रीपणा व प्रमाणबद्धता राहणे शक्य नाही तथापि दुसऱ्या एका दृष्टीने पाहिल्यास तें त्याच्यापेक्षा सरस आहे यात संशय नाही ‘कुमारसभवा’ व ‘मेघदूत’ यातील नायक दैवी किंवा अतिमानुष कोटीतले त्यांच्या विचारविकाराच्या वर्णनात वाचकास तितकासा आपलेपणा वाटणे शक्य नाही याच्या उलट ‘रघुवंशा’त काही ठिकाणी कवीने अद्भुतत्वाची जोड दिली असली, तरी यातील नायक या भूतलावर वावरणाऱ्या व्यक्ति होत्या त्यांच्यापैकी बहुतेकांचीं चरित्रे उदात्त असलीं तरी केवळ अद्भुतरसपूर्ण नाहीत त्यामुळे वाचकास त्यांच्याविषयी कुतूहल, आदर व सहानुभूति वाटल्याशिवाय राहत नाही या काव्याच्या रचनेतही

कधीची बल्पवता दिग्गून येते दिलीपापामून दशरथापर्यंत 'रघुवशा'तील राजे एक एक गुणात श्रेष्ठ अस दाखविणे आहेत दिलीप हा भक्तिमान्, रघु दानशूर, अज प्रेमळ व दशरथ राजगुणसंपन्न होता पण रामाच्या स्वभावांत या सर्वच गुणाचे मधुर मिश्रण झाले होते रामाच्या चरित्रान मीतेला झालेल्या अन्यायामुळे, किंवा दुसऱ्या काही कारणांमुळे, त्याच्यानंतर 'रघुवशा'च्या ऐश्वर्याला ओहोटी लागली. पहिल्या एव दोन पिढ्यात-कुश व अतिथि याच्या राजवटीत-पूर्वजाच्या पुण्यांशने व काही अशी त्या राजाच्या वैयक्तिक गुणामुळे तो न्हास जाणवला नाही पण त्यापुढे त्याची गति वाढत गेली अतिथीनंतरच्या एकाच राजाच्या आपुण्यात वर्णन करण्यासारखा प्रसंग कवीला दिसला नाही व त्यानंतर गादीवर आलेल्या अग्निवर्ण राजाने तर विषयोपभोगात निमग्न होऊन आपल्या पूर्वजांचे शुभ्र यश कलकित केले प्रजेच्या रक्षणाची, पोषणाची व शिक्षणाची पितृवत् काळजी घेणारा इद्रियनिग्रही दिलीप राजा आणि रात्रदिवस विषयोपभोगात मग्न असणारा व प्रजेने दशनाथ घरणे घरल्यावर मन्यांच्या आपद्रवावरून खिडकीतून एक पाय बाहेर काढून 'याच्या दर्शनाने आपली तहानमूक भागवा' असे प्रजेस सांगणारा अग्निवर्ण राजा, याच्या चरित्रातील जमीनअस्मानाचा फरक सर्व साधारण वाचकांसही जाणवल्याशिवाय राहत नाही कालिदासाने दोघाचीही चरित्रे सारख्याच कुशलत्वे रगविली असली, तरी समाजापुढे त्याला कोणता आदर्श ठेवावयाचा होता हे समजणे कठीण नाही

पहिल्या सर्गाच्या आरंभी पूर्वसूरीच्या श्रयास अनुसरून मी रघुवर्णवर्णन करणार आहे असे कवीने सूचित केले आहे यापैकी वाल्मीकिरामायणाचा आधार त्याच्या नऊ ते पंधरा या सात सर्गास होता हे स्पष्ट आहे पण इतर ग्रंथ कोणते असावे ते सध्या समजण्यास मार्ग नाही पुराणातही या राजाची नामावलि दिली आहे, पण तिच्यात व 'रघुवशा'तील राजाच्या अनुश्रमात बगच फरक दिसतो उदाहरणार्थ, दिलीप व रघु यांच्यामध्ये वाल्मीकिरामायणात दोन, वायुपुराणात एकोणिस व विष्णुपुराणात अठरा राजाची नावे दिली आहेत शिवाय या ग्रंथात राजाची केवळ नावेच दिली

आहेत, त्याच्या चरित्राचे काहीच वर्णन केलेले दिसत नाही.* त्यामुळे या ग्रंथकाराविषयी कवि इतके भादराचे उद्गार काढील असे वाटत नाही. तेव्हा दुसरेच काही ग्रंथ कालिदासापुढे होते असे वाटते. भासाच्या 'प्रतिमा' नाटका- नही दिलीपापासून दशरथापर्यंतचा राजक्रम 'रघुवशा'तल्या प्रमाणेच दिला आहे, त्यावरूनही दोघाही कवींनी समान ग्रंथाचा उपयोग केला होता हे स्पष्ट आहे 'रघुवशा'च्या अठराव्या सर्गात एकवीस राजांची पुराणातल्या- प्रमाणे वेवळ नामावळी आली आहे, त्यावरून त्याच्याविषयी कालिदास- पूर्वंकालीन ग्रंथान काही विशेष माहिती नसावी असे वाटते दिलीप, रघु व अज याच्या वाचतीतही बऱ्याच अंशी तीच स्थिति असण्याचा समव आहे. तसे असल्यास अशा अपूर्ण सामग्रीचा उपयोग करून 'रघुवशा'तील उदात्त चरित्राचे उत्तुंग प्रासाद निर्माण करणाऱ्या कवीच्या प्रतिभेचे कौतुक करावे तेवढे पडे आहे.

अकराव्या शतकातल्या सोड्डल कवीने आपल्या 'उदयसुदरी' नामक चम्पू ग्रंथात निरनिराळ्या कवींचे विशेष सांगताना कालिदासाला 'रसेश्वर' अशी सत्ता दिली आहे व त्याचे रसवर्णनपुण्य लक्षान घेता ती अन्वय आहे यात संशय नाही. कालिदासाच्या इतर ग्रंथात एसाददुसऱ्या रसाचा परिपोष केलेला आढळतो पण प्राय सर्वच प्रमुख रसाचा परिपोष 'रघु- वशा'शिवाय दुसऱ्या कोणत्याही एका ग्रंथात दिसत नाही 'रघुवशा'त मात्र अग्निवर्ण राजाच्या विलासाच्या वर्णनात शृंगार, रघु, अज व राम इत्या- दिकाच्या युद्धाच्या वर्णनात वीर, अजविलापात करुण, वसिष्ठ व वाल्मीकि यांच्या आश्रमाच्या आणि सत्तारनिवृत्त रघूच्या वर्णनात शांत, हे रस प्रमुखत्वाने आले आहेत याशिवाय ताडकावघासारख्या प्रसंगाच्या वर्णनात

* पद्यपुराणात दिलीपापासून दशरथापर्यंतच्या राजांचे वर्णन रघुवशात- ल्याप्रमाणेच केले आहे व त्यात अनेक ठिकाणा शब्दसाम्य व रूपनामाम्यहा आढ- लते म्हणून कालिदासाने आपले काव्य रचताना पद्यपुराणाचा आधार घेतला होता असे डॉ. विटानिश्चमारसे कित्येक विद्वान् अनुमान करतात. पण ते सयुक्तिक दिसत नाही पद्यपुराणाने कालिदासाच्या ग्रंथांचा उपयोग केल्यामुळे हे साम्य आले आहे, हे आम्ही पुढे दाखविले आहे.

बीमत्सादि रसाच्या किंचित् छटा दृष्टीस पडतात. कवीची भाषा सर्वत्र मधुर व प्रसादयुक्त आहे. ठिकठिकाणी उपमा, उत्प्रेक्षा, अर्थान्तरन्यास इत्यादि अर्थालंकारानी तिला नटविले आहे. कालिदासाचा शब्दालंकारावर कोठेही पारसा भर दिसत नाही. तथापि नवव्या सर्गांत प्रौष्मन्तु व दशरथराजाची मृगया याचे वर्णन करताना 'यमवतामवतां च धुरि स्थित,' 'रणरेणवो रुधिरे रुधिरेण मुरद्विषाम्' इत्यादि ठिकाणी यमक व अनुप्रास या शब्दालंकाराची होसही त्याने फेडून घेतली आहे. तथापि एकदरीत कवीने अलंकाराचा अगर वर्णनाचा अतिरेक न होऊ देण्याविषयी अत्यंत काळजी घेतली आहे. सर्वत्र वाच्यार्थपेक्षा ध्यायार्थवरच भर दिला आहे व वृत्ताचा यथोचित उपयोग केला आहे. सुबोध रचना, रम्य अलंकार, मधुर भावतरंग, मनोहर सृष्टिवर्णन इत्यादिकांमुळे 'रघुवशा'तील राजर्षीच्या उदात्त चरित्राचे हे सर्वांगसुंदर काव्य सस्कृत भाषेत अद्वितीय म्हणून गणले गेले आहे.

प्रकरण सहावें

कालिदासाचीं नाटके

वासन्तं कुसुम फलं च युगपद् प्रीष्मस्य सर्वं च यद्
यच्चान्यन्मनसो रसायनमतः सन्तर्पणं मोहनम् ।

एकीभूतमभूतपूर्वमथवा स्वर्लोकमूलोकयो—

रैश्वर्यं यदि वाञ्छसि प्रिय सखे ! शाकुन्तलं सेव्यताम् ॥

जर्मन कवि गटे

१. 'मालविकाग्निमित्र' नाटकाच्या प्रस्तावनेत सूत्रधाराने 'या दसन्तो-
त्सवात कालिदासाचे 'मालविकाग्निमित्र' नामक नाटक करावे
अशी विद्वत्परिषदेची मला आज्ञा झाली आहे' असे म्हणताच परिपाशवंक
विचारतो, 'प्रियतया अशा भास, सीमिल, कविपुत्र इत्यादिकाची

नाटके टाकून या आधुनिक कालिदान नामक कवीच्या नाटकाविषयी विद्वानांना इतका आदर का बरे असावा ?' त्यावर सूत्रधार म्हणतो—

पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवग्रम् ।

सन्तः परीक्षयान्वतरङ्गजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ माल० १,२

‘जुनी काव्ये तेवढी चागली, नवे काव्य मात्र सदोप, असा काही नियम नाही सज्जन लोक परीक्षा करून त्यातील चांगले असेल तेच स्वीकारतात; मूर्ख माणसे मात्र दुसऱ्याच्या मताप्रमाणे चालणारी असतात.’ या सभापणात कवीने आपले नाटक भासादि प्राचीन व प्रसिद्ध कवींच्या नाटकापेक्षा गुणाने श्रेष्ठ आहे असे रमिकास आत्मप्रत्ययाने सांगितले आहे त्यात किती तथ्य आहे ते पाहण्यासाठी कालिदासपूर्वकालीन कवींच्या नाट्यवाङ्मयाचा थोडक्यात परामर्श घेतला पाहिजे.

इतर भारतीय शास्त्रे व कला याप्रमाणेच नाट्यवलाही अत्यंत प्राचीन काळीं यज्ञकर्मांच्या अनुपगाने हिंदुस्थानात अस्तित्वात आली व उत्क्रांत झाली असे वाटते. अश्वमेधादि यज्ञप्रसंगी अवान्तर कर्मांमधील फुरसतीच्या वेळी शून-शेनादि प्राचीन आख्याने म्हटली जात असत असे वैदिक वाङ्मयातील उल्लेखादरून दिसते. अशा प्रसंगी वैदिक देवतांच्या चरित्रविषयक नाटकाचा प्रयोग होत असावा ही नाटके अर्थातच उत्तर-कालीन नाटकाप्रमाणे सर्वांगपरिपूर्ण नसतील तथापि त्यामध्ये संस्कृत नाट्यकलेचे बीज सापडते यात संशय नाही ऋग्वेदादि वेदांचे अध्ययन शूद्रादेवानां निषिद्ध असल्यामुळे त्रेतायुगाने सर्व वर्णांना ज्याचे सारखेच अध्ययन करता येईल असा एखादा वेद उत्पन्न करावा अशी इन्द्रादि देवांनी प्रार्थना केल्यावरून ब्रह्मदेवाने नाट्यवेद नावाचा पाचवा वेद निर्माण केला, अशी प्राचीन आख्यायिका भरतमुनींच्या ‘नाट्यशास्त्रा’त दिली आहे. त्यावरून वेदशाह्य वर्णांस धार्मिक शिक्षण देणे हाही त्यावेळच्या नाट्यकलेचा एक उद्देश असावा असे वाटते. तैत्तिरीय ब्राह्मणातील पुरुषमेध-प्रसंगी दिल्या जाणाऱ्या बलीच्या यादोती शंलूपाचा अन्तर्भाव केला आहे शंलूय म्हणजे नट तेव्हा वैदिक व ब्राह्मण काळात नटाचे व त्यावरून नाट्यकलेचे अस्तित्व सिद्ध होते प्रसिद्ध संस्कृत व्याकरणकार पाणिनि हा

पुष्पळाच्या मते ख्रिस्तपूर्व ६००च्या सुमारास होऊन गेला त्याच्या अष्टाध्यायीत 'पाराशर्यशिलालिभ्या भिक्षुनटमूत्रयो' (४, ३, ११०) व 'कर्मन्दकृशादयादिनि' (४, ३, १११) या दोन मूत्रान शिलालि व कृशाश्च यांनी केलेल्या नटमूत्राचा उल्लेख आहे ख्रिस्तपूर्व १५० च्या सुमारास होऊन गेलेल्या पतञ्जलीच्या महाभाष्यात तर नाटकाचा रगभूमौ-वर प्रयोग होत होता याबद्दल साक्षात् पुरावा सापडतो त्या ग्रथात कंसवध, व बलिबध ही नाटके शोभिक किंवा नट कहन दाखवीत असे म्हटलें आहे.

भरताच्या नाट्यशास्त्रात 'अमृतमथन' व 'त्रिपुरदाह' या नाटकाचा व हरिवंशात कंसवध, प्रलंबवध व चाणूरमर्दन याचा उल्लेख आला आहे तथापि ही प्राचीन नाटके आता नामशेष झाली आहेत. काव्याप्रमाणे नाट्यवाङ्मयातही अत्यंत प्राचीन उपलब्ध ग्रंथ बौद्धांचेच आहेत बौद्धधर्मात प्रथम प्रथम नाट्यकलेवर बहिष्कार घातला होता. तथापि या कलेने समाजाचे मन आकर्षित केले आहे, त्यामुळे तिचा धर्मप्रसारार्थ चांगला उपयोग करता येईल असे ध्यानात आल्यावर बौद्ध लेखक नाट्यकलेचा आदरपूर्वक उल्लेख करू लागले व स्वतः ही नाटके लिहू लागले अशा प्रकारच्या तीन नाटकांच्या हस्तलिखित ताडपत्राचे काही लहानमोठे तुकडे सन १९१० मध्ये मध्य आशियांत सापडले त्यांपैकी एकाचे नाव 'शारिपुत्रप्रकरण' किंवा 'शारदतीपुत्रप्रकरण' असे होते ते अश्वघोषाने रचले होते असा स्पष्ट उल्लेख त्या नाटकाच्या शेवटच्या पत्रावर केलेला आढळतो यात शारिपुत्र व भौद्गलामन्य यांनी बुद्धाचा उपदेश ग्रहण करून बौद्ध धर्म स्वीकारला हा विषय आला आहे दुसऱ्या दोन नाटकांपैकी एक 'प्रबोधचंद्रोदय' नाटकाच्या धर्तीचे आहे त्यात बुद्धि, धृति, कीर्ति व बुद्ध हीं पात्रे आली आहेत तिसरे नाटक 'मृच्छकटिका'सारखे असून त्यात मगधवती नामक वेद्या, कोमुदगन्ध नावाचा विदूषक, नायक, दुष्ट (किंवा खलपुरुष) इत्यादि पात्रे दिसतात उपलब्ध झालेले ताडपत्राचे खंड अत्यंत लहान असल्यामुळे या नाटकात कथानवरचना, स्वभावपरिपोष इत्यादिकान अश्वघोषाने किती प्रगति केली होती हे समजण्यास मार्ग नाही.

कालिदासपूर्वकालीन नाटककारामध्ये अश्वघोषाप्रमाणेच भासाचाही प्रामुख्याने उल्लेख केला पाहिजे इ स १' १० मध्ये कं वा महा-

महोपाध्याय पंडित गणपति शास्त्री यांनी मल्लवारमध्यें सापडलेलीं तेरा नाटके प्रकाशित केली तोपर्यंत भासाचे नांव कालिदास, वाण, वाक्पनिराज, राजशेखर, अभिनवगुप्त इत्यादिकांच्या ग्रथातील उल्लेखावरूनच ज्ञात होती. सध्या उपलब्ध झालेल्या तेरा नाटकांपैकी 'प्रतिमा' व 'अभिषेक' या नाटकांत रामचरित वर्णिलें असल्यामुळे त्याचीं कथानके रामायणातून घेतली आहेत. यांपैकी 'प्रतिमे'चे सहा अंक असून त्यांत रामाच्या यौन-राज्याभिषेकापासून वनवास संपल्यावर दशमुखवधानंतर तो सीता-लक्ष्मणादिकासह अयोध्येस परत आला तेथपर्यंतचा यथाभाग आला अर्ह 'मध्यमव्यायोग', 'पचरात्र', 'दूतवाक्य', 'दूतघटोत्कच', 'कर्णमार' व 'ऊरु-भग' या सहा नाटकांचीं कथानक महाभारतातून घेतली आहेत. यांपैकी 'पचरात्रा'चे तीन अंक असून त्यांत, दुर्योधनाने एका यज्ञप्रसंगी द्रोणाचार्यांस पाठवाची बातमी पाच दिवसांत लागत्यास त्यास अर्धे राज्य देण्याचे वचन दिले होते, त्याप्रमाणे उत्तरगोग्रहणात ते प्रगट झाल्यावर त्याने हें दिल, असे कथानक घातले आहे. बाकीची पाच नाटके एकाकी आहेत. 'मध्यमव्यायोगा'त भीमाने एका ब्राह्मणाच्या मृलास घटोत्कंचाच्या तावडीतून सोडविलें तो प्रसंग, 'दूतवाक्या'त श्रीकृष्णाची शिष्टाई, 'दूतघटोत्कचा'त अभिमन्यूवधानंतर श्रीकृष्णाने कौरवास घाठविलेला निरोप, 'कर्णमारा'त कर्णाने ब्राह्मणवेषधारी इन्द्रास दिलेले आपल्या कवचमुण्डलाचे दान, 'ऊरुभगा'त भीमदुर्योधनयुद्ध व दुर्योधनाचा ऊरुभग हे विषय वर्णिले आहेत. 'वालचरिता'चे पाच अंक असून त्यांत कृष्णाच्या जन्मापासून कंसवधापर्यंतची कथा आली आहे, ती हरिवंशातून घेतली असावी. 'प्रतिज्ञायोग-धरयण,' व 'स्वप्नवासवदत्त' यांचे अनुक्रमे चार व सहा अंक आहेत व त्यांत उदयनकथा वर्णिली असल्याने त्यास पैशाची भाषेतल्या बृहत्कथेचा आधार होता असे दिसने राहिलेन्या. 'अभिमारु' व 'चारदत्त' या नाटकांचे अनुक्रमे सहा व चार अंक असून त्यांची कथानके कवीने आपल्या कल्पनाशक्तीने निर्मिली असतील किंवा प्राचीन बृहत्कथेतूनच घेतली असतील.

या तेरा नाटकांपैकी एकाचे 'स्वप्नवासवदत्त' हें नांव हस्तलिखित प्रतीत आढळते. जल्हणाने 'सूक्तिमुक्तावली'त उद्धृत केलेल्या राजशेखरा-

च्या श्लोकावरून भासाने 'स्वप्नवासवदत्त' नामक नाटक लिहिले होते असे दिसते. त्यावरून, उपलब्ध झालेले 'स्वप्नवासवदत्त' व तसदृश इतर वारा-ही नाटके भासाची असावी असा पंडित गणपति शास्त्री यानी तर्क केला व तो बहुतेक युरोपीय व बऱ्याच हिंदी विद्वानांनी मान्य केला आहे.

अश्वघोष, भास व कालिदास यांच्या नाटकातील प्राकृत रूपाचा विचार करून भास हा अश्वघोषानंतर व कालिदासापूर्वी होऊन गेला असावा असे विद्वानांनी ठरविले आहे. शिवाय अश्वघोषाच्या 'बुद्धचरिता'त न्यासारखा (१२, ६०) एक श्लोक भासाच्या 'प्रतिज्ञायोगधराणा'त आढळतो. कालिदासाच्या वेळी भास हा बराच प्राचीन होता हे 'मालविकाग्निमित्रा'च्या प्रस्तावनेवरून दिसते. तेव्हा त्याचा काळ इ. स.पू. तिसरे शतक हा मानावा लागतो.

भासाच्या नाटकात विशेष रचनाकौशल्य दिसत नाही. 'अभिषेक', 'बालचरित', 'दूतवाक्य' इत्यादि नाटकात रामायण व महाभारत यातील प्रसंग बहुतेक जसेच्या तसेच घेतले आहेत. 'प्रतिमा', 'पचरात्र', 'प्रतिज्ञायोगधरायण', 'स्वप्नवासवदत्त' वगैरे नाटकात कथानकाच्या सोईकरिता व वैचित्र्यार्थ मूळ गोष्टीत कवीने बरेच फरक केलेले दिसतात, तथापि गुतागुतीचे कथानक घेऊन त्याचे घागेदोरे शेवटल्या अंकात उकलण्याकडे त्याची प्रवृत्ति दिसत नाही. त्याच्या पात्रांची सभाषणे चटकदार असून त्यात त्यांच्या स्वभावाचे प्रतिबिंब स्पष्टपणे पडलेले दिसते. या सर्व नाटकांची भाषा, साधी, प्रसादयुक्त व घोडवयात पुष्कळ अर्थ व्यक्त करणारी आहे. तीत उपमा, उत्प्रेक्षा, अर्मान्तरण्याम, मयासह्य यासारखे कवीला अमदी सहज मुचलेले असेच अलंकार योजिलेले दिसतात. त्यात कोडेही विलप्टता कृत्रिमता व ओढाताण दिसत नाही. भासाने महाभारत, रामायण व बृहत्सथा यांचा चांगलाच अभ्यास केला असल्याने त्यातील अनेक कल्पना व शब्दप्रयोग त्याच्या नाटकात दिसतात. यात आश्चर्य नाही. या श्रंयांच्या अभ्यासामुळे त्याच्या नाटकांतल्या पद्यांत थ वचचित् गद्यांतही 'स्मराम्यवनयाधिपते गुताया' (स्वप्न०) व 'शायतां वस्य पुत्रेति' (बालचरित) अशा सधीच्या, 'स्त्रीगतां पुच्छते वयाम्' (पचरात्र) 'आपुच्छ पुत्रकृतवान्' (प्रतिमा) अशा त्रियापदांच्या व 'रदन्तीम्' (दूतवाक्य),

'गृह्य' (दूतघटोत्कच), 'समादवासितुम्' (अग्निपेक) या प्रकारच्या घातु-साधिताच्या रूपाच्या चुका आढळतात. तसेच बरील कारणामुळेच त्याची कथानकें कृतिमय (full of action) झालेली दिसतात. भासाची कल्पनाशक्ति दाढगी होती, तरी विवेचकशक्ति कमी प्रतीची होती असे दिसत नाही तर 'पचराश'च्या प्रथमाकाच्या विष्वभकातील अग्नीचे पाह्ला-ज्याने केलेले वर्णन कथानकास अनावश्यक असल्याने त्याने सक्षेपिले असतें तसेच 'द्वावेव दोम्यां समरे प्रयाती हृलायुधश्चैव वृकोदरश्च' (पचराश) यातील अर्थाकडे नजर दिल्यावर 'हृलायुध' या बळरामाच्या नावाचे अनौचित्य त्याच्या लक्षात आले असतें. अशा प्रकारचीं अनेक स्थळें त्याच्या नाटकातून दाखविता येतील. शब्दयोजनेकडे त्याने विशेष लक्ष न दिल्यामुळे त्याच्या नाटकात नादमाधुर्य कमी आढळतें तथापि त्याच्या नाटयष्टीची विविधता, विशालता व सहजरम्यता लक्षान घेता कालिदासा-पूर्वीच्या काळात त्याचे नाव सर्वांमुखी झाले असल्यास त्यान नवल नाही

अश्वघोषाच्या काव्यांप्रमाणे भासाच्या नाटकांचाही कालिदासाने मार्मिकपणें अभ्यास केलेला दिसतो त्यामुळे त्यातील काही रम्य कल्पना कालिदासाच्या प्रतिभेने व नादमधुर शब्दयोजनेने रम्यतर झालेल्या त्याच्या ग्रंथात दृष्टीस पडतात. अशी कल्पनासादृश्याची एकवीस स्थळें कॅ. सि. म. पराजपे यांनी 'साहित्यसंग्रहा'तील (भाग १) एका लेखात दिली आहेत त्याखेरीज आपणही उदाहरणार्थ दोन तीन येथे घेऊ—

१. भास-अथवा सर्वमलंकारो भवति सुरूपानाम् । प्रतिमा १.
कालिदास-किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् । शकु० १.
२. भास-वाचानुवृत्तिं एतु अतिधिसत्कारः । प्रतिमा ५.
कालिदास-मर्त्यानां सुनृतयैव गिरा कृतमातिथ्यम् ॥ शकु० १.
३. भास-अल्पं तुल्यशीलं नि द्रुहानि सज्यन्ते । प्रतिमा १.
कालिदास-समानयस्तुल्यगुणं वधूरं

चिरस्थ वाच्यं न गतं प्रजापति ॥ शकु० ५.

बरील अत्यंत साम्य असलेलीं स्थळें लक्षपूर्वक पाहिली असता कालिदासाचे शब्दयोजनेतील कौशल्य लक्षात येतें त्याच्या पहिल्या नाटकातील—'माल-विक्रान्तिमित्रां'तील—वाही प्रसंग त्याला 'स्वर्निवासवदत्ता'वरून सुचले असा-

वेत तथापि कालिदास जास्त कल्पक, कलाभिज्ञ व सौंदर्यान्वयी असल्याने त्याचे ग्रथ भासाच्या ग्रथापेक्षा अधिक निर्दोष व रमणीय झाले आहेत आपल्या नाटकात अनावश्यक अशा एकही प्रसंग किंबहुना एवही पद्य किंवा वाक्य न घालण्याची त्याने काळजी घेतली आहे शिवाय देवाच्या आयुधानी मनुष्यरूपाने अवतीर्ण होणे यासारखे अदभुत प्रसंग, रगभूमीवर प्रत्यक्ष युद्धाचा धागडधिंगा, एकाच पद्याचे भाग निरनिराळ्या पात्रानी म्हणून ते पुर करणे, यासारख्या कृत्रिम वाटणाऱ्या गोष्टी व अपाणिनीय व्याकरणप्रयोग त्याने मुद्दाम टाळलेले दिसतात याप्रमाणे भासाच्या ग्रथातील काही रम्य कल्पना व प्रसंग घेऊन व त्याचे दोष टाकून कालिदासाने आपली काव्ये व नाटके रचिली असल्याने ती रसिकास तत्काली भासाच्या नाटकापेक्षा जास्त प्रिय झाली होती असे दिसते

‘मालविकाग्निमित्रा’च्या प्रस्तावनेत सौमिल्ल व कविपुत्र यांचाही प्रसिद्ध प्राचीन नाटककार म्हणून कालिदासाने उल्लेख केला आहे पण त्या-विषयी निश्चित माहिती मिळत नाही राजशेखराच्या एका श्लोकात रामिल व सौमित्र यांनी मिळून ‘शूद्रकथा’ लिहिली होती असे म्हटले आहे पण ती सौमिल्ल व कालिदासाने उल्लेखिलेला सौमिल्ल एकच की काय ते समजत नाही शिवाय ती ‘शूद्रकथा’ कोणत्या प्रकारची होती हे ममज्ज्यास मार्ग नाही ‘मृच्छकटिक’ हे नाटक या दोन कवींनी मिळून लिहिले व ते शूद्राच्या नावावर प्रसिद्ध केले असे काही लोक समजतात पण तसे असणे शक्य नाही कारण एक तर त्यांतील सविधानक शूद्रा-विषयी नाही दुसरे अस की ‘मृच्छकटिक’ भासाच्या चारदत्ताची दुसरी व सुधारून वाढविलेली आवृत्ति होय हे मत आता पुष्कळांनी मान्य केले आहे भासाची नाटके लुप्तप्राय झाल्यावरच योणीतरी हे वाम केले जातावे, असा प्रचारचे नाटक लिहिणाऱ्याची कालिदास इतकी प्रतासा बरोल असे घाटत नाही राहिलेच्या तिसऱ्या कविमित्र नामक नाटककाराबद्दल सर काहीच माहिती मिळत नाही

मालविकाग्निमित्र

विदर्भापिपति यावाटाच्या शाहाण्याने माळवा व वाटेवाड येथे राज्य करणाऱ्या दानवांघा उच्छेदीत्यावर द्वितीय चंद्रगुप्ताने उज्जयिनी ही

आपली दुसरी राजधानी केली व पुढे लोकरच बाकाटकारी जमलेला स्नेह-सवध दृढ करण्यावरिता राजपुत्र द्वितीय रुद्रसेन यास आपली कन्या प्रभावतिगुप्ता दिली हा विवाह उज्जयिनीतच मोठ्या थाटाने झाला असावा अशा प्रसंगी एखाद्या नाटकाचा प्रयोग केला जात असे राजशेखराची 'विद्वत्शालमञ्जिका', बिल्हणाची 'कर्णसुदरी' वगैरे संस्कृत नाटके अशाच प्रसंगी प्रथम रंगभूमीवर आलेली दिमतान तेव्हा प्रभावतिगुप्तेच्या विवाहप्रसंगी एखाद्या चांगल्या नाटकाची निवड करावी असे चन्द्रगुप्ताने विद्वत्परिपदेस सांगितले असावे त्यावेळी भासाची अनेक नाटके विद्वानासमोर होती विशेषत त्याचे 'स्वप्नवासवदत्त' त्यातील सविधानकाची माणवद्धता, पात्रांच्या स्वभावाचे मामिक पृथक्करण इत्यादि गुणानी गाजले होते शिवाय त्याचा प्रेमळ व स्त्रीदाक्षिण्ययुक्त नायक उदयन आणि पतीवर निस्सीम प्रेम करणारी, त्याचे राज्य वृद्धिंगत व्हावे म्हणून राजनीतिज्ञ मन्त्र्यांच्या आप्रहावरून स्वतःच्या मृत्यूची सोटी बातमी पसरवू देऊन अज्ञातवासात स्वेच्छेने राहणारी व प्रत्यक्ष आपल्या सवती-बद्दल भत्सर न बाळगता तिला स्वकीशल्याने अलंकृत करणारी नायिका वासवदत्ता यांच्याविषयी उज्जयिनीच्या लोकांस कौतुक व अभिमान वाटत असे त्यांच्या कथा तेथील लोकांच्या तोंडी होत्या पूर्वी उदयनाने जेथून वासवदत्तेस पळवून नेले ती जागा ते मोठ्या प्रेमाने दाखवीत असत, असे कालिदासाच्याच 'मेषदूता'वरून दिसते तेव्हा प्राचीन भासाचे 'स्वप्नवासवदत्त' की उदयोन्मुख तरुण कवि कालिदासाने लिहिलेले 'मालविकाग्निमित्र' पसत करावे, हा प्रश्न विद्वत्सभेपुढे होता कालिदासाच्या 'मालविकाग्निमित्रा'चे सविधानकही त्या प्रसंगी लोकांस प्रिय होण्यासारखेच होते चन्द्रगुप्ताने जसा परकीय क्षत्रपाचा पराभव करून उत्तर हिंदुस्थानात हिंदूंचे एकछत्री साम्राज्य स्थापिले व हिंदुधर्माचे पुनरुज्जीवन केले त्याप्रमाणेच पुष्पमित्र शुगाने बौद्धधर्माचा पाडाव करून हिंदुधर्माला त्याच्या वचाटघातून सोडविले होते व त्याच्या अल्पवयस्क नातवाने-वसुमित्राने-अश्वमेधप्रसंगी अश्वाने सरक्षण करून बलाढ्य श्रीकाव्या सैन्याचा पुरा मोड केला होता शिवाय कालिदासकाली जसा माळवा व विदर्भ येथील राजघराण्याचा

विवाहाने सबंध जडला होता, तसाच तुंगाच्या काळीं अग्निमित्राने विदर्भ राजकन्या मालविका हिच्याशी विवाह करून घडवून आणला होता. मविधानकर्तृचिन्मय व पाप्रस्वभावरेखन, यात कालिदासाचे नवे नाटक 'स्वप्नवासवदत्ता'स हार जाणारे नव्हते व काव्यगुण, सृष्टिवर्णन इत्यादि गुणात तर ते बरचढ होत तेव्हा इतर नाटकापेक्षा तेच विद्वानास पसत पडणे असावे तथापि काही लोकास ही निवड पसत पडली नसावी; म्हणून कालिदासाने आपल्या नाटकाच्या प्रस्तावनेत, 'माझ्या नाटकाची प्राचीन नाटककारांच्या कृतीशी तुलना करून थोड ठरेल त्याचा स्वीकार करा केवळ जुने सै सोन म्हणून त्याची अवहेलना करू नका', असे प्रेरकास सांगितलेले दिसते

'मालविकाग्निमित्र' कालिदासाचे की दुसऱ्या कोणा उत्तरकालीन कवीचे याविषयी पूर्वी काही लोकांना शंशय होता, पण अनेक प्रमाणावरून आता त्याचे निरसन झाले आहे इतर नाटकाप्रमाणे यातील मंगल श्लोक शिवस्तुतिपर आहे, यातील प्रस्तावनाही इतर नाटकाप्रमाणे लहानशी असून तीत कवीचे नाव स्पष्टपणे दिले आहे, कालिदासाचे मार्मिक निरीक्षण व सृष्टिवर्णनाची आवड ही यात उत्कटपणे दिसून येतात, कित्येक स्वळीं त्याच्या इतर प्रयातील कल्पना निराळ्या शब्दांनी व्यक्त केलेल्या यात दिसून येतात, या सर्व प्रमाणावरून त्याच्या या नाटकाच्या कर्तृत्वाविषयी शंशय राहत नाही

'मालविकाग्निमित्रा'चे पाच अंक असून त्यातील सविधानक बरेच गुतागुतीचे आहे पहिल्या अंकात प्रस्तावनेनंतर एक 'विष्वभक' नामक छोटा प्रवेश घातला आहे त्यात वामुदिका व बकुलावल्कि या दासींच्या व गणदास नामक नाटकाचार्यांच्या सभाषणात धारिणी राणीने स्वतः-वरिता करविलेल्या सर्पमुद्राक्षित अगठीचा उल्लेख करून कवीने प्रेक्षकास नायिकेविषयी घोडी प्रास्ताविक माहिती सांगितली आहे धारिणी राणीचा हलक्या जातीचा वीरसेन नामक भाऊ नर्मदातीरी सरहद्दीवरच्या किल्ल्यावर नेमला होता त्याने मालविका ही शिल्पकलेत निपुण होऊन धारिणी राणीची चांगली सेवा करील असे वाटून तिला दासी म्हणून पाठविले होते राणीने तिला संगीत शिवविषयावरिता गणदासाची योजना

६. कालिदासाची नाटकं

वाहाने सवघ जडला होता, तसाच सुंगाच्या वाळीं अग्निमित्राने विदमं नवन्या मालविका हिच्याशी विवाह करून घडवून आणला होता. विधानबर्चिश्य व पात्रस्वभावरेखन, यात कालिदासाचे नवें नाटक वप्नवासवदत्ता स हार जाणारे नव्हतें व काव्यगुण, सृष्टिवर्णन इत्यादि गात सर ते वरचढ होत तेव्हा इतर नाटकापेक्षा तेंच विद्वानास पसत झेले असावे तथापि काही लोकांस ही निवड पसंत पडली नसावी, म्हणून कालिदासाने आपल्या नाटकाच्या प्रस्तावनेंत, 'माझ्या नाटकाची चीन नाटककाराच्या वृत्तीशी तुलना करून घेव्ठ ठरेल त्याचा स्वीकार रा केवळ जुने तें सोन म्हणून त्याची अवहेलना करू नका', असे प्रेक्षकांस मिनलेले दिसते

'मालविकाग्निमित्र' कालिदासाचें की दुसऱ्या कोणा उत्तरकालीन वीचे याविषयीं पूर्वी काहीं लोकाना संशय होता, पण अनेक प्रमाणावरून आता त्याचे निरसन झाले आहे इतर नाटकाप्रमाणे यातील मंगल श्लोक अवस्तुतिपर आहे, यातील प्रस्तावनाही इतर नाटकाप्रमाणे लहानशी असून तीत कवीच नाय स्पष्टपण दिले आहे, कालिदासाचे मार्मिक निरीक्षण ; सृष्टिवर्णनाची आवड ही यात उत्कटपण दिसून येतात, कित्येक स्वर्गीं याच्या इतर प्रयातील कल्पना निराळ्या शब्दांनी व्यक्त केलेल्या यात दिसून येतात, या सव प्रमाणावरून त्याच्या या नाटकाच्या कर्तृत्वाविषयीं शय राहत नाही

'मालविकाग्निमित्रा'चे पाच अंक असून त्यातील सविधानक बरेंच सुतागुतीच आहे पहिल्या अंकाने प्रस्तावनेनंतर एक 'विष्वभक्त' नामक श्रेटा प्रवेश घातला आहे त्यात कौमुदिवा व बकुलादलिका या दासींच्या व गणदास नामक नाटकाचार्यांच्या समापणात धारिणी राणीने स्वतः करिता करविलेल्या सर्पमुद्रावित्त अगळीचा उल्लेख करून कवीने प्रेक्षकांस नायिकेविषयी थोडी प्रास्ताविक माहिती सांगितली आहे धारिणी राणीच्या हृदया जातीचा बीरसेन नामक भाऊ नर्मदातीरी सरहद्दीवरच्या किल्ल्यावर नेमला होता त्याने मालविका ही शिल्पकलेत निपुण होऊन धारिणी राणीची चांगली सेवा करील अस घाटून तिला दासी म्हणून पाठविले होते राणीने तिला सगीत शिल्पविषयाकरिता गणदासाची योजना

राजा राणीसमक्ष पण्डितकीशिकी नामक परिव्राजिकेने निवाल चावा असे मुचविनी तें दोषास मान्य झाल्यावर ब'चुकी त्यास बौशानून आणतो राणीस हा त्याचा कलह आवडून नाही व 'जो स्वन अत्यंत निपुण असून दुसऱ्यास शिकविण्यातही तरबेज असतो तोच श्रेष्ठ शिक्षक, तेव्हा तुम्ही आपापल्या शिष्यांवरवीं परोक्षा या व अगसोष्ठव स्पष्टपणें दिसण्याकरिता पात्रें नेपथ्याविरहित असू या' असे परिव्राजिका म्हणते, तेव्हा तर तिचा सशय दुदतर होतो कारण या निमित्ताने मालविकेला झोळें भरून पाहता यावे असे राजाचे कारस्थान या कलहाच्या मुझाशी असावे असें तिला वाटते व ती 'राजकार्यांन आपण याप्रमाणेच निपुणता दाखवाल तर किती चांगले होईल' असा राजास टोमणा मारते तथापि गणदासाच्या आप्रहावरून ती या नाट्यपरीक्षेला कबूल होणे पडवामागील मृदगध्वनि ऐकू येऊ लागल्यावर त्याची तयारी झाली असे समजून संव-जण तिकडे जातात (अंक १) याप्रमाणे पहिल्या अकांत कथानकाला आरंभ होतो त्या वेळची राजकीय परिस्थिति थोडक्यात सांगून कवीने नायिकेबद्दल प्रेक्षकांच्या मनात कुतूहल उत्पन्न केले आहे मुख्य प्रवेशात गणदास व हरदत्त याचा कलह, मालविका राजाच्या दृष्टीस पडू नये म्हणून राणीची घडपड, तिला पाहण्याविषयी राजाची आतुरता, धूर्त परिव्राजिकेचा नि पक्षपातीपणाचा आव व विदूषकाची गणदासास विद्यावणी, त्याचा उपहास व त्रिनोद ही उत्तम साधली आहेत. यास थोडक्यात कथानक रणविण्याची कालिदासाची कला उत्तम प्रकारें दिसून येते सर्वच पात्राची भाषणे चटकदार झाली आहेत त्यात पाल्हाळ अगर अनावश्यक भाग कोठेही नाही दुसऱ्या अकांते स्थल राजवाड्यातील संगीतशाला हे आहे. राजा, विदूषक, धारिणी व परिव्राजिका यांच्यासमोर छलिक नावाच्या नाट्याचा प्रयोग व्हावयाचा आहे. हरदत्तापेक्षा गणदास बयोवृद्ध असल्याने त्याला आपल्या शिष्येकरवीं शिक्षणनंपुण्य प्रथम दाखविण्याची परिव्राजिका आज्ञा करते, तेव्हा मालविका प्रवेश करते. विदूषकाला व राजाला ती विद्या-सल्लापेक्षाही सुंदर दिसते. राजा तिच्या सौंदर्याचे खालीलप्रमाणे वर्णन करतो.

दीर्घाक्षं धरद्दिदुकान्ति वदमं याहू नताचेसयो
संक्षिप्तं निधिदोन्नतस्तनसुरः पार्श्वे प्रसृष्टे इव ।

मध्य पाणिमितो नितम्बि जयनं पादाबराळाह्नुली

छन्दो नर्तयितुर्थयैव मनस श्लिष्ट तथात्वा वपु ॥ माल० २, ३

‘हिचे नयन विशाल आहेत, मुखाची कांति शरदूतूतील चन्द्राच्या सारखी आहे, भुज स्कंधभागी (किंचित्) लवलेले दिसतात, अशियिल व उन्नत अशा स्तनांनी बक्षस्थल व्यापिले आहे, पार्श्वभाग रेलोव दिसतो, कमर तर फक्त कीतभर रूंद आहे, नितबभाग स्थूल व पायाची बोटे किंचित् दृश आहेत (साराश) नृत्याचार्याला पसत पडेल असेच हिचे शरीर बनले आहे’ नंतर मालविका सांभिनय पद गाऊन दाखविते ते झाल्यावर मालविका परत जावयाची, पण राजाला निला स्वस्यपणे डोळे भरून पाहता मावे म्हणून विदूषक म्हणतो, ‘थाव जरा मात थोडा क्रमभंग झाला आहे तो मला विचारावयाचा आहे’ वारिणीला मालविका तेथे असणे आवडत नाही, पण गणदासाच्या आग्रहावरून ती गप्प बसते ‘यात तुम्हाला कोणता दोष दिसला’ असे गणदासाने विचारनाच विदूषक म्हणतो, ‘परीक्षा घेणाऱ्यांना विचारा नंतर मी सागेन !’ परिव्राजिका व राजाही तिच्या अभिनयादिकाची स्तुति करतात तेव्हा विदूषक म्हणतो, ‘अहो प्रथमप्रयोग दाखविण्यापूर्वी ब्राह्मणाची पूजा करावी लागते ती तुम्ही विसरला’ विदूषक नाट्यांतील काही दोष काढील असे सर्वांस वाटले झोने त्याचे हें अनपेक्षित उत्तर ऐकून सर्वंच हसू लागतात व मालविका ही मदस्मित करते, ते पाहून राजाला तर आपल्या नेत्रांचें पारणे फिटले असे वाटलें. तो म्हणतो—

रूपमानमायतादया किञ्चिदभिव्यक्तदशमशोभि मुखम् ।

असमग्रलक्ष्यक्रमरमुच्छ्वसदिव पंकजं हृष्टम् ॥ माल० २, १०.

यात कालिदासाने स्मिनामुळें ज्याचे दंत किंचित् दिसत आहेत अशा मालविकेच्या मुखाला उमळू लागलेल्या कमळाची सुंदर उपमा दिली आहे विदूषकाच्या वरील टीकेवर गणदास म्हणतो, ‘रगभूमीवर नेपथ्यसहित सर्गाचा प्रयोग असता तर आपल्या सारख्या महाब्राह्मणाला थाम्ही कस विसरली असतू ?’ नंतर मालविका परत जा आता हरदत्ताची शिष्या व राजाची तरुण स्त्री इरावती हिचे नाट्य पाहावयाचे, पण राजाला त्याबद्दल मुळीच उत्सुकता नसते इतक्यात वैनालिक पडद्यात मध्याह्नकाळाचे सुंदर

वर्णन करतो. ते ऐकून विदूषक म्हणतो, 'अहो आता तर भोजनाची वेळ झाली. ती टळली तर दोष उत्पन्न होतो असें बंध म्हणतात' तेव्हा हरदत्ताचा प्रयोग पाहण्याचे दुसऱ्या दिवसावर टाकून सर्वजण मध्याह्नकृत्याकरिता जातात (अंक २) या अंकातही मालविकेचे नाट्य, ती रगभूमीवर जास्त वेळ राहावी म्हणून विदूषकाने योजिलेली युक्ति, तें पाहून झालेला राणीचा जळफळाट, धर्गरे गोष्टी उनम साधल्या आहेत. इरावतीच्या नाट्याचे प्रदर्शन कथानकाला आवश्यक नसल्याने कवीने मुद्दाम मोठ्या खुबीने टाळले आहे यावरून या भावतीतील त्याचा समय उत्कृष्टपणे दिसून येतो मालविकेचे सौंदर्य, नाट्य व उभें राहण्याची ऐंट याचें वर्णन करताना कालिदासाची सूक्ष्म निरीक्षणशक्ति व वैतालिकाच्या पद्यात त्याची सृष्टिवर्णनाची आवड स्पष्टपणे दिसून येते विदूषकाचा विनोद केवळ हास्योत्पादक नसून कथानकाला पोषक आहे तिसऱ्या अंकाच्या आरम्भी एक लहान प्रवेश घातला आहे, त्यातील सभापणे दुसऱ्या अंकातील प्रयोगदर्शनानंतर दोनचार दिवसांनी झालेली दिसतात. पण्डित-कौशिकेची परिचारिका काही निमित्ताने प्रमदवन नामक उद्यानात जाते. तेथे तिला उद्यानपालिका भेटते त्याच्या सभापणावरून आपल्याला तीन गोष्टी कळतात (१) इरावतीचा नाट्यप्रयोग पाहिल्यावर परिव्राजिकेने निकाल दिला की दोन्ही आचार्य आपल्या कलेत सारखेच निपुण आहेत, पण गणदासाला चांगली शिष्या लाभल्यामुळे त्याची सरशी झाली, (२) राजाने मालविकेला पाहिली त्या दिवसापासून त्याचे मन तिच्यावर फार बसलें आहे, मालविकेचीही तशीच स्थिति झाल्यामुळे ती वापरलेल्या मालतीमालेप्रमाणे म्लान झाली आहे, (३) उद्यानात वसत ऋतु सुरू झाला तरी सुवर्णाशोक वृक्षाला फुले येईनात हें धारिणीला कळविण्याकरिता उद्यानपालिका राजवाड्याकडे जाण्यास निघते. यानंतरच्या मुख्य प्रवेशात राजा व विदूषक यांच्या सभापणावरून समजते की इरावती राणीने आपली सखी निपुषिका पाठवून राजास विनती केली होती की वसंत ऋतु सुरू झाला आहे, तरी आपणाबरोबर सोपाळघायर बसून द्रोवे ध्यावे अशी माझी इच्छा आहे राजानेही तिला प्रथम हो म्हटले होतें. मागाहून आपले मन मालविकेवर बसले आहे असे राणीच्या ध्या-

नात येईल असे वाटून तो तिकडे जाण्याचे टाळीन होता, पण विदूषकाच्या आप्रहावरुने ते दोघेही प्रमदवनाकडे जातात. उद्यानात गेल्यावर राजा वसन्तऋतूची घोषा वर्णन करतो. हें वर्णन फार बहारीचे उतरलें आहे. इतक्यात मालविकाही तेथे येते. तिच्या स्वगत भाषणावरून समजतें की विदूषकाने काही खोबी केण्यामुळे धारिणी सोसाळपावरून खाली पडली व तिचा पाय दुखावला. त्यामुळें सुवर्णाशोकाला फुले घेण्याला जरूर तो लताप्रहार देण्यासाठी तिने मालविकेला पाठविले आहे व पाच रात्रींच्या बात त्याला फुलें आली तर मी तुझी इच्छा पूर्ण करीन असे बचनही दिले आहे. नंतर ती एका शिलेवर बसते. तिला दुखून पाहताच राजा व विदूषक दोघेही तिच्या नकळत तिजजवळ येऊन उभे राहतात. तितक्यात मालविकेच्या पायांना अलवक्तक लावण्याकरिता व नूपुर घालण्याकरिता तिची सखी बकुलावलिका तेथे येते. राजा उद्यानात गेला असे समजल्यामुळें इरादती व तिची दासी निपुणिका ह्याही तेथे येतात व समापणें ऐकत उभ्या राहतात विदूषकाने प्रथमच ' राजावर प्रेम करण्यात मालविकेला प्रोत्साहन दे,' असे बकुलावलिकेला सांगून ठेवले होतें. त्याप्रमाणे मालविकेच्या पायाला अलवक्तक लावताना व नूपुर घालताना ती मोठ्या चातुर्याने ते काम करते. मालविकेला धारिणीची फार भीति वाटते. तेव्हा ती म्हणते ' अग ममराचा त्रास सोसावा लागेल म्हणून का कोणी वसन्तऋतूचे सर्वस्व असा जाव्याचा मोहोर कर्णावर अलंकार म्हणून ठेवत नाही !' तिचे पाय अलंकृत झाल्यावर त्याच्यात पुढील समापण होतें—

बकुलावलिका-पुप उपारूढराग उपभोगक्षम. पुरतस्ते चर्तते ।

मालविका (सहस्रंम्)-किं मर्ता ।

बकुलावलिका (सस्मितम्)-न तावद्भर्ता । एषोऽशोकशास्त्रावलम्बी
पल्लवगुच्छः । अवतंसयैनम् ।

यात राजा व अशोकपल्लव यास सारखेच लागू पडणारे 'राग' व 'उपभोग' हे श्लेषयुक्त शब्द योजून बकुलावलिकेने मोठ्या चातुर्याने मालविकेच्या तोंडून तिचे प्रेम व्यक्त करविले आहे. राजा तें जाणून ऐकतच असतो. त्यामुळें त्याला अत्यंत आनंद होतो हें सागावयास नकोच नंतर राजाला प्रकट होण्याला काही निमित्त पाहिजे होतें, म्हणून विदूषक प्रथम पुढे होऊन

म्हणतो, 'अग, आमच्या महाराजाचा प्रियवयस्य अशा या अशोकाला लाय मारणे बरें का?' त्यावर 'राणीच्या आज्ञेने हिने असे केले, हिला दामा करावी' असे बोलून बकुलावलिका मालविकेकडून राजाला नमस्कार करविते नंतर 'आनंदरूपी पुष्य पुष्यळ दिवस मला लाभले नाही, तेव्हा तुझ्या स्पर्शामुनाने माझी ही इच्छा पूर्ण कर' असे राजाने म्हणताच इरावती पुढे होऊन रगाचा बेरग करते, 'तू येईपर्यंत हिच्याशी बोलून मी मनोरंजन करीत होतो' असे बोलून राजा आपल्या वर्तनावर सारवासारव करण्याचा प्रयत्न करतो. पण इरावतीचे त्याने थोडेंच समाधान होणार ? तितक्यात कमरेतून गळून पडणारा कमरपट्टा घेऊन ती राजाला मारायला धावते व राजा तिच्या पाया पडतो तरी त्याकडे लक्ष न देता आपल्या दासीसह निघून जाते. (अंक ३) चौथ्या अंकाच्या आरंभी राजा व विदूषक यांच्या भाषणावरून आपणास कळते की इरावतीने तक्रार केल्यावरून धारिणीने मालविका व बकुलावलिका यांना तळघरांत कोंडून ठेवले आहे व 'माझी मुझेची अगठी पाहिल्याशिवाय त्यांना सोडू नको' म्हणून पहारेकरणाला ताकोद दिशी आहे

नंतर राजाच्या विनवीवरून तिला सोडविण्याची युक्ति योजून विदूषक राजाला धारिणीदेवीच्या समाचाराकरिता पाठवितो व आपणही रिवनहस्ताने तिला भेटू नये म्हणून उद्यानातून फुले आणण्याच्या मिथाने मागे राहतो प्रतिहारीलाही तो आपल्या कडात सामील करून घेतो नंतर धारिणी व परिव्राजिका ह्वाशीर जागी बोलत बसत्या होत्या तेथे राजा जातो त्याचे थोडे सभाषण होतें तोच विदूषक यज्ञोपवीताने आणठघाला घट्ट बाधून घावण्या घावण्या प्रवेश करतो व म्हणतो, 'राणीसाहेबांच्या दर्शनावरिता फुलें घेऊन यावे म्हणून मी प्रमदवनात गेली होतो. नेथे अशोकाची फुलें सुडण्यासाठी मी उजवा हात पुढे केला तोच त्याच्या डोलीतून निघून एक सापाने हा पहा येथे दस केला' तें ऐकून राणीला वार दाईट वाटतें नंतर त्याला ध्रुवसिद्धि नामक राजवेद्याकडे पाठविताने त्याच्यावरून निरोप येतो की सर्पाची मुद्रा जिघ्यावर आहे अशी एकादा वस्तु घेऊन पाणी मतरादद्याचें आहे तशी बाही घेतू असल्यास पाठवा राणी आपल्याजवळची सर्पमुद्राकित अगठी त्या कार्याकरिता देते व काम

शाल्याबरोबर परत करण्याबद्दल बजावते. नगर 'राजाला प्रहाची बाधा आहे, तेव्हा सर्व बटिवानाची मुक्कता करावी असे ज्योतिष्यांनी सांगितल्यावरून इरावतीला वार्डट वाटू नये म्हणून धारिणी राजाकडून मालविका व बकुलावलिका यांची मुक्कता करीत आहे, ही तिची अगठी पहा !' असे म्हणून व ती सर्वमुद्रांकित अगठी दाखवून विदूषक त्याची मुक्कता करतो व त्यांना प्रमदवनात पाठवितो. राजाही जरूरीचे काम पाहण्याच्या निमित्ताने राणीजवळून निसटून गूढ मामाने तेथे जातो. तेथे विदूषकही त्याला भेटतो. राजाची व मालविकेची गाठ घालून दिल्यावर विदूषक व बकुलावलिका तेथून जातात. विदूषक बाहेर एका शिलातलावर बसतो व तेथे त्याला शोष लागते तें इरावतीची दासी पाहने व आपल्या स्वामिनीला बळविते. तेव्हा त्याची प्रवृत्ति आता कशी आहे तें पाहण्यासाठी इरावती दासीसह तेथे येते, तीं विदूषक 'मालविके, तू इरावतीलाही मागे टाक' असे स्वप्नात बरळतो तें ऐकून इरावतीला राग येतो. तेव्हा त्याला भिवविण्यासाठी तिची दासी सापासारखी वाकवी असलेली काठी विदूषकाच्या अगावर टाकते. तो घाबरून ओरडतो. तें ऐकून राजा, मालविका व बकुलावलिका तेथे येतात, तें पाहून इरावतीचा क्रोध अनिवार होतो. ती तें सर्व धारिणीला कळविण्यासाठी दासीला पाठविने. आता या प्रसंगानून आपली कशी मुटका करून घ्यावी असा पेच राजाला पडला असता धारिणीची लहान मुलगी वसुमती पिंगट रंगाच्या वानराने धाबरविणी असल्याचे समजते, तेव्हा स्वतः इरावतीच तिला उगी करण्याकरिता राजाला तिकडे पाठविने. तें पाहून विदूषक आपल्याशीं म्हणतो, 'शाबास पिंगलवानरा ! शाबास ! तू वेळेवर आपल्या सोबत्याच्या रक्षणार्थ आलास !' इतक्यात पडद्यात 'अहो काय हें आश्चर्य ! पाच रात्री व्हावयाच्या अगोदरच सुवर्णाशोकाला कळघा आल्या ! हें मला राणीला कळविले पाहिजे !' असे उद्यानपालिकेचे शब्द ऐकू येतात. तेव्हा, 'तुझे मनोरथ पूर्ण करून राणी आपलें वचन पाळील,' असें बोलून बकुलावलिका मालविकेला धोर देते व त्याही उद्यानपालिकेबरोबर राणीकडे जातात.

तिसऱ्या व चौथ्या थकात अनेक प्रसंग घातल्यामुळे त्यात कथानकाची गति शीघ्र झालेली दिसते. त्यात इरावतीने अगदी आपल्या वेळी येऊन राजाला व मालविकेला एकातात पकडणे या प्रसंगाची पुनरुक्ति झाली आहे, तथापि एकदरीत त्यान वैचित्र्य पुष्कळ आहे. विदूषकाची मालविकेला सोडविण्याची युक्ति अत्यंत नामी आहे. संपंमुद्राकित अगदीचा पुढे असा उपयोग करावा लागेल हे जाणून कालिदासाने पहिल्याच अक्षान तिचा उल्लेख केला आहे, त्यावरून त्याचे रचनाकौशल्य प्रत्यक्ष येते विदूषक क्षितातलावर वसल्याबरोबर त्याला झोप लागून तो स्वप्नान वरठूही लागतो हे योडे अस्वाभाविक वाटते पण 'स्वप्नवासवदत्त' नाटकातही या प्रकारचाच एक प्रसंग भासाने घातला आहे, त्यावरून केवळ कालिदासच या वाचनीत दोघी ठरत नाही विदूषकाच्या भाषणात नेहेमी-प्रमाणे विनोद भरपूर आला आहे आपल्या समोर मालविकेची स्तुति केलेली ऐकताच इरावतीचे तोड पाहण्यासारखे होत असेल ! (अंक ४)

पाचव्या अकाच्या पहिल्या छोट्या प्रवेशातील उद्यानपालिका व धारिणीचा संदक सारसव यांच्या सभाषणावरून असे वाटते की धारिणीचा मुलगा वसुमित्र याची अश्वमेधनुरगाचे रक्षण करण्याच्या कामी योजना झाल्यामुळे त्याला दीर्घायुष्य प्राप्त व्हावे म्हणून राणी ब्राह्मणास सुवर्ण-दक्षिणा देत अमने राणीच्या भावाने-वीरसेनाने-विदग्धनूपतीवर विजय मिळविला असून माधवसेनाची मुक्ता केली आहे त्याने मीत्यवान् राने व शिन्धवारिवा दासी नजराणा हाणून पाठविल्या आहेत नंतरच्या मुख्य प्रवेशान नृत्याच फुललेल्या सुमार्गसोकाला पाहण्यासाठी सालटून मालविका व परित्राजिवा यासह धारिणी प्रमदवनाकडे जाते व राजालाही नेवे बोलावते. ते सर्वे तेथे जमल्यावर पशुंशी माधवसेनाकडून आलेल्या शोषा समीतनिपुण दासीना घेऊन येतो त्या तेथे धार्याबरोबर मालविकेला आपल्या घन्याची वहीण म्हणून ओळखतात माधवसेनाला पकडल्यावर त्याच्या गुमनि नामक सचिवाने हिला गुप्तपणे तेथून नेले होते असे त्या मागनात नंतरची हवीकन परित्राजिवा पुढीलप्रमाणे सांगते, 'आर्य मुमति हा माता घडील भाऊ हिला घेऊन तो एषा व्यापाऱ्याच्या ताड्यात जाऊन मिळाला. धरण्यातू जात असतां त्यांच्यावर चोरानी हल्ला

घारिणीच्या मनाला लागून राहते तितक्यात निच्या अल्पवयस्क मुत्राने मोठमोठ्या योद्ध्यांनाही ज्याचा अभिमान वाटावा असा पराक्रम गाजविला अशी वार्ता कळल्यामुळे त्या आनंदात ती स्त्रीस्वभावमुलम मत्सर विसरून राजाला मालविका देण्यास तयार होते यात आश्चर्य नाही

‘मालविकाग्निमित्रा’चे सविधानक गुतागुतीचे असले तरी त्यान वैचित्र्यपूर्ण प्रसंगाची वाण नाही विदूषकाने मालविका राजाच्या दृष्टीस पाडण्याकरिता व पुढ ती कैदेत पडल्यावर तिची सुटका करण्याकरिता योजिलेल्या युक्त्याही नामी आहेत या नाटकात त्याचा विनोद केवळ स्नाह्येयावर अधिष्ठित नसून कथानकाशी सुसंबद्ध व मनोहर असा झाला आहे कालिदासाने या नाटकाचे सविधानक कोठून घेतले ते समजत नाही तथापि त्यातील पुष्यमित्राचा अश्वमेध, वसुमित्राने यवनावर मिळविलेला विजय, विदर्भाधिपतीचा पराभव, त्याच्या राज्याची वाटणी व त्याच्या घराण्यातील राजकन्येशी अग्निमित्राचा विवाह, इतक्या गोष्टी ऐतिहासिक दिसतात पुष्यमित्राची सेनापति ही पदवी व स्थाने केलेला अश्वमेध याच्या ऐतिहासिकत्वाबद्दल तर सशय घेण्यास जागाच नाही कारण त्याचा उल्लेख अयोध्यच्या शुंगकालीन शिला लेखात स्पष्टपणे आलेला मार्गे (पृ० ८६) दासविला आहे कालिदासकाली अग्निमित्राची विलासप्रियता ही पम्परागत गोष्टीवस्तु लोकांस माहित असवी या नाटकाचे सविधानक रचण्यांत त्याला कदाचित् गुणाढ्याच्या ‘बृहत्कथे’चा उपयोग झाला असेल ही ‘बृहत्कथा’ मूळ पंथाची भाषेत होती ती सध्या उपलब्ध नाही पण तिची सारासरूपाने दोन रूपांतरे—सोमदेवाचा ‘कथासरित्सागर’ व क्षेमेंद्राची ‘बृहत्कथामंजरी’ ही सध्या उपलब्ध आहेत त्यात पुढील गोष्ट आली आहे

‘उज्जयिनी येथील राजा महासेने याच्या दासवदत्ता नामक मुलीचा विवाह वत्सदेशाचा राजा उदयन याच्याशी झाला होता दासवदत्तेच्या पालक नंदाच्या भावाने आपण स्वतः जिवून आणलेली एक वन्धुयती नांवाची राजकन्या आपल्या बहिणीस भेट म्हणून पाठविली ही रूपवती असल्याने दासवदत्तेने तिचे नाव मञ्जुलिका असे ठेवून तिला गुप्त ठेवली पुढे एके दिवशी उद्यानलगागुहांत वसंतक नंदाचा आपला प्रियमित्र

विदूषक याम घेऊन फिरत असता उदयनाने तिला पाहिली व तिच्याशी गुप्तपणे गाथवं विवाह केला ह् तैयेच लपून असलेल्या वासवदत्तेने पाहिले त्यामुळे तिला शोध घेऊन ती वसंतकाला द्यापून घेऊन गेली तेव्हा राजा तिच्या मादरच्या साकृयापती नामक परिव्राजिका मंत्रिणीला शरण गेला व तिच्या साहाय्याने त्याने वसंतवास सोडवून आपले राणीच्या अनुमतीने परिव्राजिकेने बन्धुमती राजास अर्पण केली' (कथामरित्सागर पृ० ५६)

'मालविकाग्निमित्रा'च्या सविधानकान व वरील कथानकान अमणारे साम्य वाचकाच्या लक्षात येईल दोहोतही नायिका प्रथम गुप्तरूपाने असणे, विदूषकाच्या साहाय्याने उद्यानलतागृहान भेटणे, नंतर बन्दीवास व शेवटी परिव्राजिकेच्या साहाय्याने नायिकेशी राजाचा विवाह, या गोष्टी समान आहेत. इतकी कथानकात फरकही अर्थात् पुष्कळच आहे तथापि कथानक कोठून तरी घेऊन त्यात जरूर सं फरक करण्याची कालिदासाची सवय लक्षात घेता 'मालविकाग्निमित्रा'चे सविधानक बृहत्कथेंतून घेतले असणे अयमवनीय नाही. पाच रात्रीत अशोकाला फुल आली पाहिले त या अटीची कल्पना भासाच्या 'पंचरात्र नाटक'वरून कवीला सुचली असेल तसे असले तरी पहिल्या व दुसऱ्या अक्षाने लतागृहाचा यांचा बल्ह व मालविकेचा नाट्यप्रयोग, मालविकेस सोडविण्याकरिता विदूषकाने दोजिलेली मुक्ति वगैरे गांठी कवीच्या कल्पनाशक्तानेच निर्मिलेल्या दिसतात.

या नाटकाचे कथानक एकदर आठदहा दिवसातच आटपत असल्याने कालिदासाच्या इतर नाटकांविषयाप्रमाणे यात स्वभावविकासाला अवकाश नाही. यातील सर्व पात्रे आरंभापासून अखेरपर्यंत एकाच प्रकारची राहतात. तसेच ही कवीची प्रथम नाट्यकृति असल्यामुळे यातील पात्रांच्या निरनिराळ्या मनोविकारांचे आविष्करण करण्याचा प्रयत्नही कवीने केलेला दिसत नाही. या नाटकाने अग्निमित्र व विदूषक ही पुष्पपात्रे व मालविका, घारिणी, इरावती व परिव्राजिका ही स्त्रीपात्रे मुख्य आहेत. हरदत्त, लक्ष्मण, बकुलाबलिचा, निभुनिका इत्यादि गौणपात्रे ह्या कालिदासाच्या सर्व नायकांत अग्निमित्र हा कनिष्ठ प्रतीचा दिसता संस्कृत आलंकारिकांच्या वर्गीकरणाप्रमाणे पाहता हा धीरललित प्रकारचा

वाहे 'रघुवशा'तील अग्निवर्णाप्रमाणें तो राजकारणाकडे अगदीच दुर्लक्ष करित नाही हें खरे, तथापि त्याच्या अगो शौर्य, धैर्य, इत्यादि उदात्त गुण मुळीच दिसत नाहीत या नाटकानील त्याचे उद्दिष्ट म्हणजे कोठेही बरून मालविकेशो सत्र घडवून आणावयाचा हे दिसते. वाकी स्वारी घोलण्यात मोठी मिट्टास ! स्त्रीदाक्षिण याच्या रोमरोमान भिन्नलेले ! मालविके-बरोबर एकातात पकडल्यावर इरावतीमारुत्या चण्डिकेला प्रतप्त करण्या-करिता तो तिच्या पायाही पडतो आन्या प्रेमाभिलाषाच्या पूर्तीकरिता हा रुदेय विदूषकावर अवलंबून राहिलेला दिसतो मात्रिका याच्या दृष्टीस पडावी म्हणून युक्ति योजिली विदूषकाने, पुढे एकातात पकडल्यावर तेथून निसरावे वसे हे सुचविले विदूषकानेच, मालविकेला तळपरात कोडल्यावर तेथून तिची सुटका करवून तिची व याची प्रमदवनात गाठ घातली तीही विदूषकानेच तेव्हा हरषडी उपयोगी पडणारा हा 'वाम-तन्त्रसचिव' याच्या जवळ नमता तर याची अवस्था मोठी कठीण झाली असती असे वाटल्याशिवाय राहण नाही अग्निमित्र हा तत्कालीन राज-नीतीच्या व कालिदासाच्याही दृष्टीने आदर्शभूत राजा होता, असे एका महाराष्ट्रीय विद्वानाने म्हटले आहे पण ते सपुस्तिक दिसत नाही. कर्त्यासवरत्या मुलाचा हा वाम अन्त पुरात अनेक स्थिरा असता आणखी एका-ताळ्यात जिने नुकतेंच पदार्पण केले आहे अशा-दास्येवर अनुरक्त होतो तिच्याशी चोरून लग्न करवता पकडला गेल्यावर आपल्या स्त्री-च्या पाया पडतो, पण पुन आपला नाद सोडीत नाही, वामने अद्वयमेव यज्ञ आरभिला अमृत दिग्विजय करण्याकरिता अद्वय सोडला असता त्या-च्या मार्गे स्वतः जाऊन त्याचे रक्षण करण्याचे स्वतःचे कर्तव्य सोडून आपल्या अल्पवयस्क कुमारस ते करण्यास पाठवतो, विदग्धेशावरही स्वतः स्वारी करित नाही, तर त्यावेळीं अन्त पुरात प्रेमपेष्टा करण्यात दग असतो—जना विनासी व कर्तव्यशून्य राजाला, आपल्या इतर प्रधान इलिय, रघु, राम इत्यादि राजर्षींको उदात्त परिश्रें रगाळ वाणीने वर्णन करणारा कालिदास आदर्श मागील असे वाटत नाही. तेव्हा या नाटकाने कधीने स्वर्गागत सामान्य राजेलेखाची अत पुरातील कारस्थानें वर्णिलीं असावीं असे वाटते.

“ कालिदासाच्या सर्व नायकांत अग्निमित्र कनिष्ठ, तर त्याच्या सर्व विदूषकांत ‘मालविकाग्निमित्रा’तील गोतम नामक विदूषक अत्यंत हुशार आहे इतर विदूषकांप्रमाणे हा खाचपेयाचा भोक्ता व शोपाळू भाहेच पण तो त्यासारखा विसराळू व सागकाम्या नाही, उलट कारस्थाने रचण्यात अतिशय निपुण आहे शिवाय तो हजरजबाबी असून उपहास करण्यात वृशल आहे. राजाशी त्याचा अत्यंत स्नेह आहे त्याला मालविकेची प्राप्ति व्हावी म्हणून तो नाना प्रकारच्या युक्त्या योजितो दोन नाटकाचार्यांत व लहू घडवून आणतो, मालविकेला प्रमदवनात पाठवावे म्हणून काही खोडी करून राणीचा पाय दुखवितो, शेवटी राणीकडून अगदी मिळविण्याकरिता आपणास दिपबाधा झालेली दाखवितो, त्यावरून कारस्थानाचे जाळें विणण्याप्रमाणे अनिनयकलेतही तो अत्यंत तरबज दिसतो इरावती त्याचे नैपुण्य पाहून त्याला ‘कामतंत्रसचिव’ ही पदवी बहाल करते, तेव्हा तो म्हणतो ‘राणीछाहेच’ कामनीतीचे एक अक्षरही मला येत असेल तर मी गायत्री-मन्त्रही विसरेन!’ असा बुद्धिमान् माध्याला परंपरेस अनुसरून कालिदासाने सादाड व शोपाळू दाखविले आहे तथापि त्यातील विसंगतपणा लोकरच त्याच्या लक्षात आलेला दिसतो शिवाय इतका हुशार मित्र दाखविण्याने नायक हा अगदीच भेगपात्र ठरतो त्यामुळे आपल्या इतर नाटकांत त्याने विदूषकास प्राचीन परंपरेप्रमाणेच रगविले आहे.

मालविका ही विश्वंराराजकन्या, पण दैवदुर्विलासाने तिला दासी म्हणून राजाचे लागते ती अत्यंत सुखरूप व नाट्यकलेन निपुण अशी दाखविली आहे पूर्वी आपला अग्निमित्राशी विवाह होण्याचे पाटत होते हे तिला माहित असावे तथापि दैववशात् दास्य प्राप्त झाल्यावर त उच्च पद प्राप्त होणे अशक्य आहे याची तिला जाणोव आहे राजाचे मन आपल्यावर बसले आहे व तो आपल्या सगमासाठी आतुर आहे अस समजल्यावर मागचा पुढचा विचार न करता व आढेवेढे न घेता ती बसूळ होते, त्यामुळे या बाबतीत पार्वती व शकुंतला या कालिदासाच्या इतर नायिकाइतकी ती धीरप्रवृत्ति दिसत नाही शिवाय, अज्ञानवासातीच कष्ट अनुभवित असता तिला आपल्या पूर्वीच्या वैभवाची स्मृति बघी झाली होती असे तिच्या भाषणावरून दिसत नाही, हेंही जरा अस्याभाविक दिसते. पारिणी व इरा-

वती याच्या स्वभावातील विरोध कालिदासाने उत्तम प्रकारे दाखविला आहे धारिणी ही मध्यम वयाची असून पट्टराणी आहे. अन्तःपुरात सर्वांनाच तिचा वचक आहे आपल्या पतीने फुलपाखरुवृत्तीने नित्य नव्या नव्या स्त्रीवर आपक व्हावे हे तिला मुळीच आवडत नाही. मालविका ही तर एक कश्चित् दासी. तेव्हा राजाचें तिजकडे लक्ष गेले आहे असे समजताच सावध होऊन ती त्याच्या दृष्टीस पडून नपे म्हणून प्रयत्न करते तथापि ती प्राप्त झाल्याशिवाय आपला पति सुखी होणार नाही हें ध्यानांत आल्यावर ती त्याला अर्पण करण्याइतकी उदार होते. आपल्या पुत्राला दीर्घायुष्य लाभून विजय प्राप्त व्हावा एतदर्थ ती दररोज नियमाने दान देते. आपल्या भेटीकरिता फुले खुडत असताना विद्रुपकास संपंदश साला हें समजताच तिला अत्यंत वाईट वाटते. यासारख्या प्रसंगानी तिच्या स्वभावातील कामल छत्रा ऊबाने व्यक्त केल्या आहेत. याच्या उलट इरावती तरुण, नृत्यगायनारिः शिकणारी व राजाचे मन आपल्यावरून उडून जाऊ नये म्हणून धोरल्या राणीला सांगून मालविकेला ब्रह्मिवासात टाकणारी मत्सरी व मानो स्त्री दिसते या दोन राण्यांच्या वयातील व स्वभावातील फरक दिसून येण्याकरिता कालिदासाने मद्यप्राशन केलेल्या इरावतीस रगभूमीवर आणले आहे ज्याचे ताण्य उलटून गेले आहे त्या स्त्रिया मद्यप्राशन करीत असत असा कोठेही उल्लेख नाही तेव्हा या प्रसंगाने कालिदासास स्वकालीन राणीवर टीका करावयाची होती हें मागे (पृ० १८) उल्लेखिलेले एका विद्वानाचे म्हणणे पटण्यासारखे नाही.

पण्डितवीरिणी ही माधवमेनाच्या सचिवाची बहीण. विचारीवर अकाली वैधव्यप्रसंग झाला होता पुढे भावाच्या मृत्यूने तर तिचा राहिलेला आध्यात्मही तुटला तेव्हा विषण्ण होऊन तिने संन्यासाश्रमाचा स्वीकार केला तत्कालीन परिस्थितीन राजकुलात प्रवेश करून घेण्यास तिला पार प्रयास पडले नसावेत तेथे मालविकेला पाहतांच पूर्वी संकल्पित्याप्रमाणे व एका मिढाने भविष्य बतवित्याप्रमाणे अग्निमित्राशी तिचा विवाह घडून येणे दृश्य आहे असे तिला वाटते व रयासाठी ती विद्रुपकास मदन करते. संबंध नाटकांत मालविकेने तिला ओळखल्याचे दिसत नाही हें मात्र आश्चर्य आहे. कालिदासाने गौणपार्श्वेही धोरल्यात

उत्तम रीतीने रगविली आहेत हर्दत्त व गणदास या नाटकाचार्यांचा आपल्या कलेविषयी अभिमान व परस्पराविषयीचा भत्सर, वकुला-वलिकेचे आपल्या सखीवरचे निष्कपट प्रेम व तिच्याकरितां सकट सोसण्याची तयारी, निपुणिकेचे मालविकादिकाच्या अर्धवट व आडून ऐकलेल्या समापणावरून अनुमान काढण्यात दिसून येणारे नैपुण्य, हीही कालिदासाने उत्तम रीतीने दाखविली आहेत. ‘मालविकाग्निमित्रा’ची भाषा प्रसादपूर्ण व मनोहर आहे तीत कोठेही क्लिष्टपणा व कृत्रिमता दिसत नाही या नाटकात कालिदासाने अलंकाराचा अतिरेक न होऊ देण्याची काळजी घेतली आहे कवीचे हें प्रथमचेच नाटक असल्याने त्याने त्यांत ‘मायूरी मदयति भार्जुना मनासि’ इत्यादि ठिकाणी तरुण कवीना विशेष आवडणाऱ्या अनुप्रासादि शब्दालंकाराचा उपयोग केला आहे दोन तीन प्रसंगी श्लेषाचाही सुबीने प्रयोग केलेला दिसतो तथापि त्याच्या इतर श्रयाप्रमाणे यांतही उपमादि अर्थालंकाराचे प्राचुर्य दिसून येतें एकदरीत या नाटकाने त्याचे नाव सर्वांमुली होऊन त्याला चन्द्रगुप्त-विश्रमादित्याचा कायमचा आश्रय मिळाला असावा पुढे मागील प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणे चन्द्रगुप्ताला कुमारगुप्त नामक पुत्र झाला त्याप्रसंगी कालिदासाने आपले ‘कुमारसम्भव’ काव्य रचले नंतर कांही वर्षांनी राज-पुत्राला यौवराज्यामिपेक झाला त्यावेळीं त्याचे दुसरे नाटक ‘विक्रमो-धंशीय’ रगभूमीवर आलें असावें कारण या नाटकाच्या दोवटी पुरूरव्याच्या आयु नामक पुत्रास यौवराज्यामिपेक वेल्याचा प्रसंग वर्णिला आहे त्या नाटकाचे आता आपण बघू.

विक्रमोर्वशीय

या नाटकाचे पांच अंक आहेत आरभीच्या नादीत कालिदासाने आपल्या इतर नाटकांप्रमाणे श्रीयंकराची स्तुति केली आहे नंतर सूत्र-घार पुढे येतो व प्रेक्षकास उद्देशून म्हणतो, ‘आमच्या प्रापंनेस मान देण्याकरितां किंवा या नाटकाच्या उदात्त नायकाचा गौरव करण्या-करिता कालिदासाची ही कृति आपण लक्षपूर्वक ऐकावी’ या वेळीं

कधीची चांगलीच प्रसिद्धि झाल्यामुळे त्याला या नाटकाच्या गुणवर्णनपर कांही सांगायें लागले नाही असे दिसते. नंतर आगामि पात्राच्या प्रवेशाची सूचना देऊन सूत्रधार निघून जातो त्र मुख्य प्रवेशाम सुरवात होते. प्रथम रम्भा, मेनका इत्यादि अप्सरा प्रवेश करतात व मदतीकरितां धोरड्यात ते ऐकून सूर्यपूजा करून परत येत असलेला पुष्करवा राजा त्यांच्याजवळ जाऊन चौकशी करतो त्यांच्याकडून त्याला असे कळते की कुबेरमवनाहून परत येत असतां उर्वशी नामक सुंदर अप्सरेला व तिच्या चित्रलेखा नावाच्या सखीला केशि नामक दैत्याने पकडले आहे सें ऐवताच त्यांना हेमवूट शिल्लरावर धाबावयाय सांगून राजा त्यांच्या पारिपर्यार्थ जातो व थोड्याच वेळाने चित्रलेखेने सावरलेल्या मूर्च्छित उर्वशीला घेऊन परत येतो. नंतर कांही वेळाने उर्वशी मानावर येते. त्या वेळचे तिचे सौंदर्य पाहून राजा अगदी मोहित होऊन जातो. तो म्हणतो—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तप्रमः

शृंगारैकरसः स्वयं नु मदनी भासो नु पुष्पाकरः ।

वेदान्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तक्रीतूहलो

निर्मातुं प्रभयेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ विक्र० १, ८.

‘ह्या सुंदरीला निर्माण करणारा विधाता रम्य कान्तीचा चंद्र, शृंगाररसपर मदन की कुसुमाकर वसन्त असावा वरे ? कारण वेदान्यासाने अरसिक झालेल्या व उपभोग्य विषयाविषयी ज्याला मुळीच औत्सुक्य नाही अशा ब्रह्मदेवरूपी जरूठ ऋषीला इतके मनोहर रूप कसे निर्माण करता येणार !’ उर्वशीचेही मन राजाच्या शौर्याने व गोड भाषणाने आकृष्ट होते नंतर ते सर्व एके ठिकाणी जमून बोलत असतात ती चित्ररथ गन्धर्व तेथे येतो व राजास म्हणतो, ‘महाराज, नारदऋषीकडून उर्वशीहरणाची बातमी समजल्याबरोबर इन्द्राने तिला परत मिळविण्यासाठी गन्धर्वसेनेला आज्ञा केली पण मांगीत आम्ही भाटाकडून आपल्या विजयाचें वर्णन ऐकून येथे आलों आहों तरी आपण हिला घेऊन इन्द्राकडे चलावें. आपण इन्द्राचे मोठेंच प्रिय केले आहे.’ ‘इन्द्राच्या प्रभावाने त्याच्या पत्नीचे मजसारखे लोक विजयी होतात,’ असे राजाने म्हणताच चित्ररथ उत्तर करतो,

‘अनुत्सेकः खलु विक्रमालङ्कारः’ [निगर्वपणा हे शौर्याला भूपणच आहे]. या भाषणात कालिदासाने आपला आश्रयदाता विक्रमादित्य हा गर्वरहित आहे असे श्लेषद्वारा सूचित केले आहे. प्रेक्षकात बसलेल्या विक्रमादित्याला ही गर्भित स्तुति आवडली असेल हे सागवयास नकोच. नंतर अप्सरा व गणवं आकाशमार्गे जातात. पण वेळीत अडकलेली मोत्याची एकावली सोडविण्याच्या मिपाने राजाला पुनः एकदा पहाण्याकरिता उर्वशी जरा मार्गे राहते. नंतर राजाही स्वमगरी परत जातो. (अंक १). यानंतर सुमारे एका पधरवड्याने दुसऱ्या अंकातील गोष्टी घडलेल्या दिसतात. आरभीं एक छोटा प्रवेश घातला आहे, त्यावरून आपणास असे कळते की राजाने आपले मन उर्वशीवर बसले आहे ही गोष्ट विदूषकाला कळविली होती व त्याला ती गुप्त ठेवण्याबद्दल बजावले होते. पण काशीराजाची मुलगी व पुरूरव्याची राणी औशीनरी हिला राजाचे मन दुसऱ्या कोणा स्त्रीवर बसल्याचा सशय आल्यावरून तिने आपल्या निपुणिका नामक दासीला पाठविले आहे. ती मोठ्या युक्तीने विदूषकाकडून तें रहस्य काढून घेते. नंतर राजकार्य पाहून झाल्यावर राजा विदूषकासह प्रवेश करतो. मनोविनोदनार्थ कोठे जावे असे राजाने विचारनाच विदूषक उत्तर करतो, ‘चला आपण सैपाकघरात जाऊ तेथे पचपचवाळे तयार करण्याकरिता जमविलेली सामग्री पाहून आपले मन रमविणे शक्य आहे.’ राजाला अर्थातच ही सूचना पसत पडत नाही ! तेव्हा ते प्रमदवनात जातात. तेथे वसन्तागमनामुळे आलेल्या आम्रमजरी पाहून राजाचे मन जास्तच अस्वस्थ होते. तेव्हा उर्वशीसमागमाचा एखादा उपाय शोधण्यासाठी राजाने सांगितल्याप्रमाणे विदूषक विचार करीत बसतो. राजाला भावी समागमाचे सूचक असे शुभ धाकून होतात त्यामुळे तोही आशेने वाट पाहत बसतो. इतक्यात विमानात बसून उर्वशी व चित्रलेखा तेथे येतात. विदूषक व राजा यास विचारमग्न पाहून ते काय बोलतात तें ऐकण्यासाठी त्या तिरस्करिणी विद्येने अद्भुत होऊन जवळच उभ्या राहतात. इतक्यात विदूषक म्हणतो ‘राजा! सापडला मला उपाय ! स्वप्नात समागम करून देणारी निद्रा सेवन कर किंवा उर्वशीचे चित्र काढून तें सारथें पाहत रहा.’ राजा म्हणतो, ‘हे दोन्ही उपाय शक्य नाहीत. माझे हृदय मदनसाराच्या शल्यानी युक्त

असल्यामुळे मला प्रियेचा समागम करविणारी निद्रा प्राप्त होणे शक्य नाही. वरे तिचे चित्र काढावे तर तें पूर्ण व्हावयाच्या अगोदरच माझ्या नेत्रात अश्रु उभे राहिल्याशिवाय राहणार नाहीत. मला होत असलेला हा दाखण मदनसताप उर्वशीला समजत नाही असे दिसतें' तें ऐकताच उर्वशी आपली मदनदाधा वर्णन करणारे दोन श्लोक रचून ते एका भूर्जपत्रावर लिहिते व ते राजापुढे टाकते. राजाला ते वाचून प्रत्यक्ष उर्वशी भेटल्याइतका आनंद होतो. त्याच्या अगुलीना घाम सुटतो. तेव्हा अक्षरें खराब होऊ नयेत म्हणून तो तें भूर्जपत्र विदूषकाजवळ देतो नंतर उर्वशी व चित्रलेखा प्रकट होतात. त्याचे घोडें सभापण होतें तोच 'भरताने अप्सरास शिकविलेल्या अप्टरसयुक्त नाटकाचा प्रयोग पाहण्याची इद्राला इच्छा आहे, तरी उर्वशीला घेऊन तू लौकर ये,' असें एक देवदूत चित्रलेखेस सांगतो. तेव्हा राजाची अनुज्ञा घेऊन मोठ्या कष्टाने उर्वशी सखीसह परत जाते. नंतर मनोविनोदाकरिता राजा विदूषकाकडे ते भूर्जपत्र मागतो. त्याच्या हातून तें पूर्वीच गळून घाम्याने दुसरीकडे गेले होते. तेव्हा तो म्हणतो—'इधे तें कुठेही दिसत नाही. उर्वशीच्या भागाने गेले असे दिसतें.' या हलगर्जीपणाबद्दल राजा त्याची कानउघाडणी करतो. नंतर ते दोघेही त्याचा दोष करूं लागतात. तोंच निपुणिका दासीसह अशीनरी राणी तेथे येते. तिच्या नूपुरांत तें भूर्जपत्र जाऊन अडकतें निपुणिका तें राणीला वाचून दाखविते व हा उर्वशीचा प्रेमलेख असावा असे अनुमान करते नंतर राणी पुढे होऊन म्हणते 'महाराज ! आपण शोषीत आहां तें हें भूर्जपत्र प्या !' मी दुसरेंच वाही पहात होतो अशी राजा बतावणी करतो. पण तिने राणीचे घोडेंच समाधान होणार ? तेव्हा तिला प्रसन्न करण्याकरिता राजा तिच्या पाया पडतो त्याकडे लक्ष न देतो ती दासीसह निघून जाते. तेव्हा विदूषक म्हणतो, 'ही निघून गेली हें आपणांस बरेंच झाले ज्याचे डोळे बाले आहेत अशा माणसाला दिव्याची ज्योत समोर असलेली सहन होत नाही.' त्यावर राजा उत्तर करतो, 'मित्रा असें गाही. उर्वशीवर माझे प्रेम झाले असले, तरी राणीविषयीं माझ्या मनात पूर्वीप्रमाणेंच आदर आहे.' नंतर मध्याह्नसमय झाल्यामुळे दोघेही स्नानभोजनाय जातात. (अंक २). तिच्या अंगाच्या आरंभीही एक लहान प्रवेश घातला आहे. त्यातील

पल्लव व गालव या भरतमुनींच्या शिष्यांच्या सभापणावरून आपल्याला असे समजते की उर्वशी स्वर्गात परत गेल्यावर इन्द्रसभेसमोर सरस्वतीने रचलेल्या 'लक्ष्मीस्वयंवर' नामक नाटकाचा प्रयोग झाला. त्यात मेनकेने वारुणीची व उर्वशीने लक्ष्मीची भूमिका घेतली होती. स्वयंवरप्रसंगी वारुणीने लक्ष्मीला विचारले, 'सखे ! हे विष्णूसह सर्व लोकपाल येथे आले आहेत. यार्पकी कोणावर तुझे मन बसले आहे ?' त्यावर तिने 'पुरुषोत्तमावर' असे उत्तर द्यावयाचे पण 'बुद्धि. कर्मानुसारिणी', या न्यायाने लक्ष्मीवेपथारी उर्वशीच्या मुखातून 'पुरूरवावर' असे शब्द चुकून बाहेर पडले व सर्वांचा विरस झाला. तेव्हा भरतमुनींनी रागावून 'तुझे स्वर्गातील स्थान नष्ट होईल' असा शाप दिला पण इन्द्राने नाटक-प्रयोग संपल्यावर खाली मान घालून बसलेल्या उर्वशीला म्हटले, 'पुरूरवा राजा मला युद्धात साहाय्य करतो तेव्हा त्याला इष्ट ते मला केले पाहिजे; करिता तू त्याकडे जा व तुझ्या मुलाचे त्याला दर्शन होईपर्यंत त्याजवळ रहा.' मागील अकातील गोष्टी घडल्या त्याच दिवशी तिसऱ्या प्रहरी वरोल प्रकार झाला असावा. त्या दिवशी रात्री घडलेला वृत्तांत यानंतर-च्या मुख्य प्रवेशात वर्णिला आहे. आरभी कचुकी प्रवेश करतो व पुढील-प्रमाणे सायकाळचे वर्णन करतो—

उत्कीर्णां इव वासयष्टिषु निशानिद्रालसा यर्हिणो

धूपैर्जांलविनिस्तैर्वडभयः सदिग्धपारावताः ।

आचारप्रयतः सपुष्पयलिषु स्थानेषु चार्चिष्मतीः

सन्ध्यामंगलदीपिका विभजते शुद्धान्तवृद्वाजनः ॥ विक्र० ३, २.

या श्लोकात संध्यासमयाचे सुंदर वर्णन केले आहे. नंतर राजा व विदूषक प्रवेश करतात. तेव्हा 'मणिहर्म्यांच्या गच्चीवरून आज रात्री चन्द्र चागला दिसेल. तरी त्याचा रोहिणीशी संयोग होईपर्यंत महाराजासमवेत पाहत बसावे अशी माझी इच्छा आहे'—असा राणोचा निरोप कचुकी राजास कळवितो. तेव्हा ते सर्व गच्चीवर जातात. तेथे उदयोन्मुख चन्द्राच्या किरणानी अघकार नाहीसा होत आहे असे पाहून राजा त्या दृश्याचे खालीलप्रमाणे वर्णन करतो—

उदयगृहशशाङ्कमरीचिभिस्तमसि दूरमितः प्रतिसारिते ।

अलकसंयमनादिव लोचने हरति मे हरिवाहनदिङ्मुखम् ॥ विक० १, ६.

‘उदयपर्वताभाह असलेल्या चन्द्राच्या किरणानी अंधकार दूर सारला असता ही पूर्वदिशेचे मुख जणू नाथ वेणी फणी केल्यासारखे दिसत आहे व माझ्या नेत्रांना आनंदवीत आहे ’ या वर्णनात समासोक्ति व उत्प्रेक्षा या अर्थाळकाराचा मधुर संयोग झाला आहे चन्द्र हा पूर्वदिशेचा पति तो क्षितिजावर आला नव्हता तेव्हा विरहिणी स्त्रीचे केश तिलादिसंस्कार नसल्यामुळे तिच्या मुखावर पसरतात तसा अंधकार पूर्वदिशा व्यापून राहिला होता. पण उदयोन्मुख चन्द्राच्या किरणानी अंधकार दूर सारल्यामुळे पूर्व दिशेचे मुख वेणीफणी करून पतीच्या आगमनाची प्रतीक्षा करणाऱ्या स्त्रीच्या मुखासारखे दृष्टीस आनंद देत आहे, असा राजाचा आशय आहे तित्तवयात चन्द्र उगवला तें पाहून विदूषक म्हणतो, ‘हा पहा मोडक्या मोदकासारखा दिसणारा चन्द्र उगवला आहे!’ विदूषक हा मोठा अघाशी; तेव्हा त्याच्या उपमा खाद्यपेयादिकातूनच घेतल्या असणार । ते याप्रमाणें बोलत बसले आहेत तो अभिसारिकेचा वेध केलेली उर्वशी व चित्रलेखा या विमानातून तेथे येतात आपल्या विरहाने झुरत असलेल्या राजाचे भाषण ऐवून उर्वशी प्रकट होणार, तोच उपहाराचे सामान घेतलेल्या दासीसह ओजीनरी राणी तेथे येते तिने शुभ्रवस्त्र नेसले होते, सौभाग्यदर्शक असेच अलंकार अगावर घातले होते व द्रतस्य असल्यामुळे अभिमान टाकला होता. तिला पाहून उर्वशीलाही तिच्याबद्दल आदर वाटतो. राजा तिला देवी ह्याणून संबोधितो तें पाहून ती म्हणते, ‘खरोखर हिला देवी ही पदवी चांगली शोभते. तेजस्वीपणात इद्राणीपेक्षा ही कोणत्याही प्रकारे कमी नाही.’ नंतर चन्द्रविरणाचे गन्धपुष्पादिकांनी अर्चन करून व विदूषका-ला उपामन देऊन राणी राजाचीही पूजा करते व हात जोडून म्हणते— ‘या रोहिणीचन्द्राच्या जोडप्याला साक्षी ठेवून मी सांगतें की, तिच्यावर आपलें प्रेम आहे व जी आपल्या समागमाला उत्सुक आहे, तिच्याशी आजपामून मी प्रेमाने वागेन.’ त्यावर विदूषक आपल्याशीच म्हणतो, ‘हातांतून मासा निसटल्यावर धोवर म्हणतो, बरें झाले, मला पुण्य लागेल.’ नंतर राणी गेल्यावर उर्वशी व चित्रलेखा प्रकट होतात. प्रथमचे स्वागत

कुशलप्रश्नादि झाल्यावर चित्रलेखा राजाला विनती करते की वसन ऋतु सपल्यावर उष्णकाळीं मला सूर्याची सेवा करावयाची आहे, तरी माझ्या सत्तीला स्वर्गाची आठवण न होईल असे करावे. त्यावर विदूषक म्हणतो, 'अहो तुमच्या स्वर्गांत ना खाणे ना पिणे ! केवळ माशासारखे डोळ्यांची उपदंभाप न करतां राहावे लागते !' नंतर चित्रलेखा गेल्यावर रात्र बरीच झाली असे पाहून ते सर्व आठ जातात. (अंक ३) यानंतर घोडा पधरा बघांनी घडलेल्या गोष्टी चौथ्या अंकात बघिल्या आहेत. मध्यनरी झालेला वृत्तांत चित्रलेखा व सहजण्या या अप्सरांच्या सभापणात आपणास कळतो. मागील अंकात बघिल्याप्रमाणे राजा व उर्वशी यांचा समागम झाल्यावर काही काळाने राज्यकारभार अमात्यावर सोपवून राजा उर्वशीसह गन्धमादनपर्वतावर विहार करण्यास गेला. तेथे एकदा मन्दा-विनीच्या तीरावर वाळूच्या टेकड्या फसून खेळत असलेल्या विद्याधर-कुमारीबडे राजा निरतून पहात होता. त्यावरून उर्वशीला राग येऊन ती तेथून निघून गेली व कार्तिकस्वामीच्या बंतात शिरली. कार्तिकस्वामी हा आजन्म ब्रह्मचारी व स्त्रीदर्शन अनिष्ट मानणारा. त्याने 'या अरण्यात कोणा स्त्रीने प्रवेश केल्यास ही लना होईल' असा नियम केला होता. त्याप्रमाणे उर्वशीचेही रूपांतर झाले. इकडे उर्वशीचा विरह सहन न होऊन राजा रानोमाळ भटकू लागला आहे व बघांवरूनचे मेघ दिसू लागल्यामुळे त्याची अवस्था जास्तच बटीण होणार आहे, असे त्याच्या सभापणावरून आपणास कळते. नंतर मुख्य प्रवेशात उर्वशीवियोगाने वेढा झालेला राजा प्रवेद्य बरतो व मेघ, लना, वृक्ष, पक्षी इत्यादिकांस आपल्या स्त्रीची धानमी विचारीत भटवत राहतो. आकाशातून जलबर्षाव करणाऱ्या मेघा-लाच उर्वशीहरण करणारा राक्षस समजून राजा म्हणतो—'अरे दुरात्म्या ! पाव माझ्या प्रियनमेला घेऊन कोठे घाललास ? अरे हा पर्वतशिखरा-वरून आकाशात उडी मारून माझ्यादरच बाणांची घुष्टि करतो आहे !' घोटा विचार केल्यावर हा राक्षस नसून मेघ आहे असे रानाटा बाटते—

मवजलधर संनदोऽयं नरपतनिशाधरः
सुरधनुरिदं दूराष्टं न नाम शरत्सनम् ।

अथमपि पटुर्धारासारी न वाणपरपरा-

कनकनिकषस्मिन्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी ॥ विक्र० ४, १.

चोडें पुढे गेल्यावर त्याला भूमीवर पडलेलें व ओष्ठरागाने रक्तधर्म झाले-
 ल्या अश्रुविन्दुनी अकित असे उर्वशीचे हिरवे स्तनानुष सापडले असे
 वाटतें, पण निरखून पाहतो तो इन्द्रगोप नावाचे सावडे विडे जिच्यावर
 पसरले आहेत अशी नव्या गवताची हरळी. असे हिहता हिहता त्याला
 एक रक्तधर्म मणी दिसतो. 'जिच्या वेणीत हा घालण्यासाठी सावयाचा ती
 माझी प्रियाच आता दुर्लभ झाल्यामुळे याला घेऊन काय करावयाचे?' असे
 राजाला वाटतें पण इतक्यात, 'पार्वतीच्या पायाच्या अलकनकापासून
 झालेला हा मणी लोकरच प्रियजनाचा सगम घडवून आणतो; तेव्हा तू ती
 अवश्य घे.' असे एका ऋषीचे शब्द ऐकून राजा तो उचलून घेतो व
 'जवळच पुष्परहित असताही मनोरम दिसणाऱ्या लतेस आलिंगितो तो
 उर्वशी प्रकट होते नतर 'आपण राज्य सोडून आल्यास फार काळ झाला,
 प्रजा मला दोष देत असतील' असे म्हणून उर्वशी परत जावे असे सुचविले.
 त्याप्रमाणे ती दोघें राजधानीस जातात. (अंक ४). यानंतर लोकरच
 पाचव्या अंकातील गोष्टी घडल्या आहेत. परत आल्यावर एके दिवशीं
 गणायमुनाच्या सगमावर राण्यासह स्नान करून राजा वस्त्रालंकार धारण
 करित असता एका गंधाने तो सगमनीय मणी मासखड समजून उचलून
 नेल्याचे त्यास समजते तेव्हा तो तसाच उठून बाहेर येतो व त्यास
 मारण्यावरितां धनुष्यबाण मागतो ते आणण्यापूर्वीच तो गृध्र दृष्टीच्या
 टप्प्याच्या पलीकडे जातो ते पाहून 'सायंकाळीं तो एखाद्या वृक्षावर
 बसेल, तेव्हा त्यावर नजर टेवावी,' अशी आपली आपली आज्ञा नगर-
 ध्यक्षास वळविण्यास राजा कचुकीस सांगतो. नंतर विदूषकाबरोबर त्या-
 विपरीत बोलत असता कचुकी तो मणि व एक बाण घेऊन परत येतो.
 'बाणावरील अक्षरे वाचताच तो आपणापासून उर्वशीस झालेल्या आयु-
 नावाच्या कुमाराचा आहे असे राजास समजते. तेव्हा त्याला फार आश्चर्य
 वाटतें तो म्हणतो 'माझा व उर्वशीचा फक्त नैमिषेय सत्राच्या वेळीं
 वियोग झाला होता, त्यावेळीं मुढा ती गर्भवतीही असल्याचें दिसलें नाही
 मग प्रसूति कोठली?' यावर विदूषक उत्तर करतो, 'अरे ' उर्वशी ही

दिव्यागना ! दिव्य स्त्रिया मानुषी स्त्रियाप्रमाणेच सर्वं बाबतीत असतान असे ममजू नको.' याप्रमाणे ते बोलत बसले आहंत तों कचुकी प्रवेश करतो व च्यवनाश्रमातून एक तापसी कुमाराला घेऊन आली असल्याचें राजाला वळविषी. कुमाराला पाहताच त्याच्या व राजाच्या चेहऱ्यातील नादृश्य विदूषकाच्या लक्षात येतें. राजालाही वात्सल्यप्रेमाचे भरतें येतें. तो म्हणतो—

घाण्यायते निपतिता मम शष्टिरस्मिन्
घात्सल्यबन्धि हृदयं मनसः प्रसादः।

सज्जातवेपथुभिरञ्जितघैर्यंबृत्ति-

रिष्टामि चैनमदयं परिरघ्युनङ्गैः ॥ दि.० प. ९.

'याला पाहिल्याबरोबर माझ्या नेत्रांत अश्रु उभे राहिले आहंत, हृदय वात्सल्यपूर्ण व मन प्रसन्न झालें आहे. स्वतःचा घोरस्वभाव टाकून कम्पित अशा अगानी याला स्वटाळ्यावें अशी मला इच्छा होत आहे' कुमारालाही तत्पदूश प्रेमाचा अनुभव येतो नंतर तापसी म्हणते, 'जन्मल्याबरोबर या कुमाराला उर्वशीने माझ्या स्वाधीन केले. भगवान् च्यवनानी याचे जानकनादि सम्कार करून याला घनुविद्या शिकविली. आज पुष्पें, समिधा वगैरे आपण्याकरिता ऋषिबुमाराबरोबर वाहेर गेला असता याने मास-स षड तोडात घरलेल्या व शाळावर बसलेल्या एका गूळाला मारलें. तेव्हा च्यवनऋषींनी मला बोलावून याला परत करावयास सांगितलें आहे.' नंतर कुमार राजाला नमस्कार करतो. तेव्हा राजा म्हणतो, 'हा तुझ्या पित्याचा प्रियमित्र ब्राह्मण बसला आहे, याला निःशनपणे वन्दन कर.' त्यावर विदूषक म्हणतो, 'याला मीनि का दाटावी ? आश्रमात वास केल्यामुळे याने माकडे पाहिलीच असतील !' नंतर उर्वशी प्रवेश करते. कुमाराला पाहताच तिच्या हृदयातही अपत्यस्नेहाचा उमाळा येतो; पण पतीला आपल्या पुत्राचे दानं झाल्यामुळे इन्द्राच्या आशेप्रमाणे आता त्याचा व आपला वियोग होणार हा विचार मनात येताच तिच्या नेत्रातून अश्रु वाहू लागतात. राजाला त्याचे कारण समजताच तो कुमाराला राज्याभि-षेक करून आश्रमात जाण्याचा निरचय करतो. पण इतक्यात नारदऋषि

तेथे येतात व इद्राचा पुढील निरोप राजाला कळवितात—'राजा, त्रिहाल-
दर्शी मुनींनी पुढे सुरामुरांचा सप्राप्त होणार आहे अस सांगितलें आहे.
तूं आमचा युद्धातील साहाय्यक म्हणून, तूं आताच दास्यसंन्यास करूं नको.
ही उर्वशी जन्मभर तुझी सहधर्मचारिणी म्हणून राहील' नंतर इन्द्राने
पाठविलेल्या जलादिकानी अप्सरा आयुला योवराज्याभिषेक करतात.
नारदादिकांस कुमाराने नमस्कार केल्यावर औशीनरी राणीला नमस्कार
करण्यास त्याला सर्वे जण घेऊन जातात व भरतवाक्याने नाटक समाप्त
होते (अंक ५)

'मालविकाग्निमित्र' व अभिज्ञानशाकुंतल' या कालिदासाच्या इतर
नाटकांच्या नावाप्रमाणे प्रस्तुत नाटकाचे 'विक्रमोर्वशीय' हें नाव अनुरूप
भासत नाही पुरुरव्याचे विक्रम हे नाव होतें असा कोठेही उल्लेख आलेला
नाही तेव्हा विक्रमाने म्हणजे पराक्रमाने प्राप्त करून घेतलेल्या उर्वशी-
विषयी हे नाटक असल्याने त्याला विक्रमोर्वशीय हें नाव कवीने दिले, अशी
उपपत्ति लावावी लागते असे नाव देण्यात आपल्या आश्रयदात्याचे नाव
आपल्या कृतीची सलग्न करण्याचा हेतु असावा वरील हेतूनेच त्याने विक्रम
हा शब्द या नाटकांत दोन ठिकाणी योजिला आहे हे मागे दाखविलेच आहे *

कालिदासाने या नाटकाचे कथानक कोठून घेतले तें निश्चयपूर्वक
सांगता येत नाही पुरुरवा व उर्वशी यांची प्रेमकथा अत्यंत प्राचीन आहे हें
ऋ० १० ९५ या सूक्तावरून दिसून येतें या सूक्तात पुरुरवा व उर्वशी याचा
संवाद दिला आहे सूक्ताची भाषा काही ठिकाणी दुर्वोध आहे, तथापि त्याचा
सामान्यत अर्थ समजण्यास फारशी अडचण येत नाही शिवाय त्या सूक्ता
चा सदर्थ व काही ऋचांचे स्पष्टीकरण शतपथ ब्राह्मणात (५, १-२)
आढळतें त्यावरून सालील गोष्ट दिली आहे "उर्वशी नावाच्या अप्सरचे
पुरुरव्यावर प्रेम दिसून ती त्याच्या सहवासात कांही काळ राहत होती
प्रथमतः च तिने पुढील अटी घातल्या होत्या 'माझे दोन भेंडे नेहमी
माझ्या शयनागारात बांधले पाहिजेत व तूं मग असताना कधीही माझ्या

* राजशेखराने आपल्या 'प्रचण्डपाण्डव' नाटकाच्या व अर्थक्षेमांशराने आपल्या
'चण्डवीरिका' नाटकाच्या नावांत आपल्या आश्रयदात्या राजाच्या नावाना गर्भित
उल्लेख केला आहे हें आम्ही अन्यत्र दाखविले आहे. शारदाभक्तवार्तिक १९१३, पृ २६

दृष्टीस पडू नये राजाने त्या दोन्ही अटी कबूल केल्या होत्या कालान्तराने उर्वशी गरोदर झाली इकडे उर्वशी गेल्यामुळे स्वर्ग शून्यवन् भासू लागला म्हणून तिला परत आणण्यासाठी गन्धर्वानो एक युक्ति योजिली त्यानो एका रात्री मॅडघाना उचलून नेऊन मारण्यास सुद्धात केली त्याचे ओरडणे एकून उर्वशी म्हणाली, 'माझ्या या लाडक्याचे रक्षण करण्यास येथे कोणीच नाही काय?' तेव्हा राजा नग्नावस्थेत तसाच लग्नगोने त्याच्या रक्षणार्थ घावला तो उर्वशीच्या दृष्टीस पडावा म्हणून गन्धर्वानो तितक्यात विजेचा लख्ख सजेंड पाडला आपल्या अटीप्रमाणे उर्वशी सोडून जाऊ लागली तेव्हा राजाने तिला परोपरीने विनविले, त्यावेळचा त्याचा सवाद ऋग्वेदाच्या वरील सूक्तात दिला आहे 'तुझ्या प्रेमाने वेडावून मी मटकत राहोन कडेलोटाने प्राणत्याग करोन व आपले शरीर कोल्ह्याकुत्र्याकडून साववोन,' असे राजा म्हणाला तेव्हा उर्वशी उत्तर करते, 'पुरूरव्या ! आपला कडेलोट करून घेऊ नको किंवा प्राणही टाकू नको ! तुझ्या शरीराला कोल्हेकुत्रे इजा न करोन ! तू परत जा ! स्त्रियाचे प्रेम स्थिर नसत त्याची हृदये लाडक्याच्या सारखी असतात.' शेवटी तिला दया येऊन वर्षाच्या शेवटी एक रात्रभर त्याच्या बरोबर राहण्याचे तिने कबूल केले नंतर त्याने गन्धर्वाना संतुष्ट केले व त्यानी सांगितल्याप्रमाणे मनुष्यलोकी स्वर्गाय अग्नि आणून व यज्ञ करून गन्धर्वरूप प्राप्त करून घेतले " शतपथ ब्राम्हणातील वरील गोष्ट थोड्या फार करवाने विष्णु व भागवत या पुराणातही आली आहे उर्वशीला मित्रावरणाचा शाप झाल्यामुळे मनुष्यलोकी वास्तव्य करावे लागले ही अधिक माहिती त्या पुराणात आढळते याशिवाय या गोष्टीचे एक निराळेंच स्वरूप 'कथासरित्सागरा'त दिगून येते तेही स्वर्वालीन 'बृहत्कथे'वरून कालिदासाला परिचित असावे 'कथासरित्सागरा'त, पुरूरवा हा विष्णुमकन असल्याने विष्णुने उर्वशी त्याला देण्याविषयी इन्द्राला आज्ञा केली, एके दिवशी तो तिच्यासह इद्रतभेंत बसला असता रमेने नृत्यांत कांही चुक केल्यावरून राजा हसला, तेव्हा नृत्याचार्य तुम्बरू याला राग येऊन त्याने उर्वशीचा व तुझा वियोग होईठ असा शाप दिला, पुढे तपश्चर्येने विष्णुला संतुष्ट करून राजाने उर्वशीची प्राप्ति करून घेतली.

पुरूरवा व उर्वशी यांच्या प्रेमकथाची बरील कालिदासकालीन स्वरूप लक्षात घेतल्यास कवीची कल्पकता या नाटकात उत्तम रीतीने दिमून येईल. उर्वशीला काही शाप झाल्यामुळे थोडे दिवस मृत्युलोकीं वास्तव्य करावे लागले होते व तिने घातलेल्या अटी राजाने मोडल्यामुळे ती परत स्वर्गा गेली, असे 'शतपथ ब्राह्मण' व पुराणे यात वर्णिले होते तर 'बृहत्कथेंत' तुम्बरूच्या शापाने राजाचा व तिचा वियोग झाला असे दाखविले होते. या सर्व घटनांचा कालिदासाने आपले सविधानक रचनांना भाषिकरणे उपयोग करून घेतला आहे. पहिल्या अंकातील उर्वशीहरणाचा व तदनंतर पुरूरवा व उर्वशी यांच्या प्रथमदर्शनाचा रम्य प्रसंग कवीच्या प्रतिभेने नवीनच निर्माण केलेला दिसतो. तिसऱ्या अंकात उल्लेखिलेला भरतमूनीचा शाप बृहत्कथेंतील तुम्बरूच्या शापावरून कवीला सुचला असावा. 'शतपथ ब्राह्मण' व पुराणे यात वर्णिलेल्या उर्वशीच्या अटी केलेल्या दृष्टीने रम्य नसल्याने त्या जागी कवीने पुत्रदर्शनाची अट घातली आहे. चौथ्या अंकातील कार्तिकस्वामीचा नियम, त्यामुळे उर्वशीचे रूपपरिवर्तन, पुरूरवाचा शोक इत्यादि प्रसंग व सर्वथ पाचवा अंक ही कालिदासाच्या कल्पकतेचीं फळे होत. कुमाराचे दर्शन झाल्याबरोबर उर्वशीस स्वर्गास परत जावे लागले असते तर राजाही तपश्चर्यकरिता आश्रमात जाता व त्यायोगे नाटकाचा अंत दुःसंप्रसंगसायी झाला असता. संस्कृत नाट्यशास्त्राच्या नियमाप्रमाणे असे करणे शक्य नव्हते, म्हणून शेवटल्या अंकात नारदाकडून इंद्राचा निरोप राजाला कळवून कालिदासाने नाटकाचा शेवट गोड केला आहे. या नाटकाच्या पहिल्या तीन अंकातल्या सविधानकासारखी कथा मत्स्यपुराणात दिलेली आढळते, त्यावरून कालिदासाने ती तेथून घेतली असावी असे कित्येक विद्वानांनी म्हटले आहे. पण सध्याच्या पुराणांच्या प्रती विश्वसनीय नाहीत त्यात वेळोवेळी नव्या नव्या कथा घुसलेल्या आहेत हे आता सिद्ध झाले आहे. म्हणून मत्स्य पुराणानेच पुरूरवा व उर्वशी यांच्या प्रेमकथेचे इतर पुराणात दिसणारे स्वरूप टाकून देऊन त्याच्या जागी 'विक्रमोर्वशीय'तील रम्य कथानक सक्षिप्तरूपाने दिले आहे असे म्हणता येते.*

* 'मत्स्य पुराणा'तील कथेत 'बृहत्कथा' व 'विक्रमोर्वशीय' यातील वर्णनांचे

‘विक्रमोर्वशीया’चे सविधानक कालिदामाच्या पहिल्या नाटकातल्या-
इनके गूतागुतीचे नाही कथानकाच्या नागमोडी वळगात प्रेक्षकाचे चित्त रोध-
ण्यापेक्षा स्वभावरेखनाच्या रम्य दर्शनाने ते आकृष्ट करणे बरे असे कवीला
वाटले असावे कारण काही असले तरी ‘मालविकाग्निमित्रा’च्या मानाने यात
सविधानकचातुर्य बरेच कमी दिसते दुसऱ्या व तिसऱ्या अकातील काही
घटनाची कथानकाच्या गनीला आवश्यकता भासत नाही उदाहरणार्थ, त्या
अकातील औशीनरी राणीचे प्रवेश विरोधदर्शनाने उर्वशीच्या स्वभावाला
जास्त उठाव मिळावा याकृत्ताच घातलेले दिसतात यातील भाषा मात्र
पहिल्या नाटकातल्याप्रमाणेच प्रामादिक, सौष्टवयुक्त व सालकृत आहे
• यान समोग व विप्रलभ या द्विविध शृंगाराचा उत्तम पर्योप शाला
आहे तथापि चौथ्या अकात आरमापासून अखेरपर्यंत राजा जवळ
जवळ एकाच पद्धतीने शोक करीत असलेला दायविला आहे शोक
रसाचा उठाव होण्याकरिता इतर रसाची योजना केली नाही त्यामुळे
तो अक कटाळवाणा होतो.

‘मालविकाग्निमित्रा’च्या मानाने या नाटकाने पार्वे सरूपेने कमी
असली, तरी जास्त काळजीपूर्वक रगविलेली आहेत यात पुरुरवा, विदू-
पक व आयु ही पुरुषपात्रे आणि उर्वशी व औशीनरी ही स्त्रीपात्रे प्रमुख
आहेत पुरुरवा हा नायक धीरोदात्त आहे हा अत्यंत शूर, प्रेमी व दाक्षिण्य-
संपन्न असा दायविला आहे नाटकाच्या आरमी केसि दैत्यावर त्याने
मिळविलेल्या विजयाने तो सर्वश्रीप्रमाणेच प्रेक्षकाचेही मन आकृष्ट
करून घेतो त्याच्या शीर्षामुळे प्रत्यक्ष इद्रालाही त्याच्या मदनीची पुरुरी
लागते. विनयाने तर त्याचे शीर्ष जास्तच झूलून दिसते उर्वशीवर
त्याचे निस्सोम प्रेम असल्यामुळे तिचा विरह होताच तो अगदी
वेडाकून जातो आणि लतावृक्षास व पशुपक्ष्यास तिची घातमी विचारीत

(मागील पानावरून पुढे चालू)

मिश्रण झालेले दिसते. कारण त्यात ‘लक्ष्मीस्वयंवरप्रसंगी मेनका व रंभा यांच्या
बरोबर लक्ष्मीस्वरभारिणी उर्वशी नाचत असता भरताने तिकविलेला अभिनय
विसरला’ असे म्हणले आहे स्वयंवरप्रसंगी प्रत्यक्ष वधूला नाचाबयाला सावल्याने
होणारे अनीचिथ ही कथा मत्स्यपुराणात पुसङ्गनाच्या उग्रांत आलेले दिसत नाही.

भटकत राहतो कालिदासाच्या इतर नाटकांतील नायकाप्रमाणे हाही बहु-पत्नीक आहे तथापि याला आपल्या ज्येष्ठ राज्ञीच्या गुणाबद्दल थादर आहे अन्य स्त्रीवर आपले प्रेम गेले आहे हें तिच्या लक्ष्यांत आल्यास तिला अत्यंत वाईट वाटेल म्हणून शक्य तो ही गोष्ट तिजपासून लपवून ठेवण्याचा तो यत्न करतो अग्निमित्राच्या मानाने याचा स्वभाव बरा दाखविला असला, तरी दुष्यन्ताचे प्रजावात्सल्यादि गुण याच्यामध्ये दिसत नसल्याने हा त्याच्यापेक्षा कमी प्रतीचा ठरतो या नाटकांतील माणवक नामक विदूषक 'मालविकाग्निमित्रा'तील गौतमाप्रमाणेच खाद्यलोलुप आहे, पण वृद्धीने मात्र त्याच्यापेक्षा फारच कमी प्रतीचा दिसतो राजाला मालविकेचे प्रथम दर्शन व पुढे समागम होण्याकरिता गौतम नाना प्रकारच्या युक्त्या योजतो, पण हा माणवक राजाचे उर्वशीवर प्रेम बसले आहे एवढीही गुप्त गोष्ट औशीनरीच्या चतुर दासीपासून लपवू शकत नाही त्याच्या भोळसरपणामुळेच औशीनरी राणीच्या प्रवेशाना अवसर मिळतो खाद्यपेयादिकातून घेतलेल्या उपमादि अलंकारानी व स्वतःच्या कुरूपतेने इतर पात्राचे व प्रेक्षकाचे मनोरंजन करणे एवढेच याचे काम आहे कथानकाला वळण देण्यात याचा फारसा उपयोग होत नाही तिसरे पुष्पपात्र राजकुमार अयूचे. 'मालविकाग्निमित्रा'तील कुमार वसुमित्र रंगभूमीवर येत नाही त्याच्या शीर्षाविषयीचे वर्णन ऐकून प्रेक्षकाम त्यास पाहण्याची इच्छा होते पण ती अतृप्त राहते कालिदासाने या नाटकात प्रथमच एका अल्पवयस्क कुमारास रंगभूमीवर आणले आहे वसुमित्रापेक्षा आयु हा वयाने लहान आहे तथापि त्याचा स्वभावपरिष्णोप चांगला झाला आहे त्याचे धनुर्विद्येतील नैपुण्य, आपल्या पित्याविषयी वाटणारे सहजप्रेम व च्यवनाश्रमातील प्राण्यावरील त्याची ममता ही योडवयांत पण उत्तम रीतीने दाखविली आहेत स्त्रीपात्रात उर्वशी ही प्रमुख आहे ही अप्सरा असल्याने स्वरूपाने अप्रतिम आहे हे सांगायलास नकोच संस्कृत नाट्यशास्त्रकारांच्या वर्गीकरणाप्रमाणे ही 'साधारणा' व 'प्रगल्भा' आहे हिचे पुरुरंध्रावर निस्सीम प्रेम आहे आपली उपभोग कालसा तृप्त झाल्यावर पतीविषयी घेवर्वाई दाखविणारी व त्याच्या विनयणीस 'स्त्रियांची मैत्री दाखवत नसते, त्याचीं हृदयें लाहण्यांच्या सारखी

असनात,’ असे निलंज्जपणाने उत्तर देणारी अत्यंत स्वार्थी स्त्री असे तिचे स्वरूप ऋग्वेदादि प्राचीन ग्रंथात दिसते, पण कालिदासाच्या प्रतिभेच्या सुशीतून बाहेर पडल्यावर तिचा स्वभाव बराच बदललेला दिसतो. राजाला पुत्रदर्शन झाल्यावर इद्राने घातलेल्या अटीप्रमाणे आपणास पतीचा वियोग होणार या कल्पनेने तिला अत्यंत दुःख होतं. तथापि तिचा स्वार्थीपणा समूळ नष्ट झालेला दिसत नाही. स्वतःच्या उपभोगाकरितां पोटच्या गोळ्याला जन्मदिनापासून दुसऱ्याच्या स्वाधीन करण्यात तिला यत्किंचित्ही वाईट वाटलेले दिसत नाही. तिच्या स्वभावात स्त्रीजनसुलभ मत्सर आहेच. तथापि औशीनरी राणीची गभीर आकृति दृष्टीस पडतांच तिला तिच्याबद्दल आदर वाटल्याशिवाय राहत नाही. पुत्राला यौवराज्याभिषेक झाल्यावर ती त्याला ज्वेठ माठेला—औशीनरी राणीला—नमस्कार करण्यास घेऊन जाते. यावरून तिजविषयीचा तिचा आदर ध्यक्त होतो. कालिदामकाळीं श्रीमत्, चैनी व रंगेल नायक विदुषी व विविधकलाभिज्ञ वेश्यांच्या संगतीत कसे रममाण होत असत याचे उत्तम चित्र वात्स्यायनाच्या ‘कामसूत्रा’त दृष्टीस पडते. अशा नागरकाच्या पत्नी मात्र आपल्या पतीच्या बाहेरच्यालीपणाबद्दल दुर्लक्ष करून त्याच्याशीं प्रेमाने वागत, गृहध्यावस्या पहात व सदैव विविध वस्तूंभ्यां निमग्न असत, असे त्याच ग्रंथावरून दिसते. अशा प्रेमळ पण मानी व गभीर स्वभावाच्या गृहिणीचे चित्र कालिदासाने औशीनरी राणीच्या रूपाने रचविलेले दिसते. उर्वशीवर प्रेम बघले तरी पुरूरवा औशीनरी राणीला आदराने वागवितो हे पाहून चित्रलेखा ‘अन्यसक्तान्तप्रेमाणो नागरका अधिकं दक्षिणा भवन्ति’ असे म्हणून उर्वशीचे समाधान करते. त्यावरून हे नाटक लिहितांना स्ववालीन नागरकाचे व त्याच्या सुशील व सद्गुणी पत्निव्रता गृहिणीचे चित्र कवीच्या मनश्चक्षुषुडे होतं यात संशय नाही. औशीनरीला राजाचे अप्सरकामुवत्त्व आवडत नाही व ती प्रथम त्याच्या बाह्यपात्कारां प्रेमळ पण निःसार भाषणाला तुच्छ लेखून निपून जाते. पण पुढे पश्चात्ताप पावून ती प्रियानुप्रसादन व्रताच्या भियाने राजाची गाठ घेते व त्याला प्रिय अमतेच्या स्त्रीबरोबर आपण प्रेमाने वागण्यास तयार असल्याचे स्पष्ट सांगून त्याचा मार्ग निष्कटक

घरते. केवढा हा स्वार्थत्याग ! 'मालविकाग्निमित्रा'तील धारिणीही स्वार्थत्यागी व उदार होते, पण ती आपल्या वचनाना सापडल्यावर व पुत्रविजयाच्या महोत्सवात ! तिच्यापेक्षा औशीनरीचा स्वार्थत्याग जास्त निरपेक्ष व म्हणून सरस आहे उर्वशी व औशीनरी या दोघांचेही राजावर निस्सीम प्रेम आहे पण उर्वशीचे प्रेम भोगमूलक तर औशीनरीचे त्यागमूलक हा त्यातील महत्त्वाचा फरक कवीने दाखविला आहे. ससारातील हालअपेष्टानी किवटुना प्रियजनाच्या उपेक्षेनेही जें प्रेम कमी होत नाही व ज्याची परिणति अखेर आत्मत्यागात होते, तेंच खरें प्रेम हें आपलें मत आपल्या इतर ग्रंथाप्रमाणे या नाटकातही कवीने औशीनरी राणीचे पात्र रगवून व्यक्त केले आहे

शाकुन्तल

'मालविकाग्निमित्र' व 'वित्रमोर्वशीय' ही आपापल्या परीने रम्य असलेली नाटके कालिदासाने लिहिली असली तरी नाटककार म्हणून याची कीर्ति त्याच्या शेवटच्या सर्वांगमुदर व निर्दोष अशा 'अभिज्ञान-शाकुन्तला'वरच अवलंबून राहिल यातील सविधानकचातुर्य, स्वभाव-रेखाटन, रसपरिपोष, भाषासौष्ठव इत्यादि गुणावर लुब्ध होऊन प्राचीन रसिकानी यास सर्व सस्कृत नाटकान श्रेष्ठ गणले होतें इ स १७८९ मध्ये सर थुडलप्लम जोन्स या विद्वानाने एका सस्कृतपंडिताच्या साहाय्याने याचे इंग्रजीत भाषांतर केले, तें पुष्कळ ठिकाणी सदोष होतें, तरी त्याने युरोपीय विद्वानांना वेड लावले त्याची निरनिराळ्या युरोपीय भाषात भाषांतरे झाली व सध्या जगातील अशी एकही श्रमूख भाषा नाही की जीत शाकुन्तलाचे एखादें तरी भाषांतर सापडणार नाही या नाटकाच्या शेवटच्या अंकातील लहान बालकाच्या निरागस हास्याचे व बोदड्या बोलाचे मनोद्वंद्व वर्णन वाचून शेती ह्या प्रंच विद्वानास आनंदाच्या उबळ्या पट्टन ती नाचू लागला गटे ह्या जगप्रसिद्ध जर्मन कवीने तर या नाटकाचे भाषांतर वाचून त्याची खालीग्रमाणे प्रशंसा केली—

चिर्सी घांछिसि तू असंततुसुमें, शीतनुंचीं घा पळें

आरमा मोदित दृष्ट, तुष्टि तसा, हो पुष्ट ज्याच्या बळें ।

पृथ्वी स्वर्गादि इच्छिती उभय ते एव्या परीं घोषिले
ये तूं नाम 'शकुंतला' मग तुला तें सर्वही लाघलें ॥ *

कालिदासाच्या सर्व ग्रंथांत हें नाटक उत्कृष्ट असल्याने 'कालिदासस्य सर्वस्व-
भमिज्ञानशकुंतलम्' ही उक्ति सर्वमान्य झाली आहे. असो. प्राचीन काला-
पासून 'शाकुंतल' लोकप्रिय झाल्याने त्याच्या हस्तलिखित प्रती हिंदुस्थाना-
तील सर्व प्रांतांत मापडतात, पण त्यामध्ये अनेक फरक आढळतात. त्या
सर्वांचा विचार करून विद्वानांनी काश्मिरी, बंगाली, देवनागरी व मद्रासी
अशा चार पाठपरंपरा निश्चित केल्या आहेत. तथापि या सर्वांची मूळम
परीक्षा करून कालिदासाच्या सर्वोत्कृष्ट नाटकाचे मूळ स्वरूप ठरविले
जाणे अत्यावश्यक आहे. तें होईपर्यंत देवनागरी प्रतीतील पाठ त्यातल्या
त्यात बरे वाटल्यामुळे ती प्रत खालील विवेचनाकरिता घेतली आहे.

याही नाटकाच्या आरंभी बघीने शिवस्तुतिपर नादो घातली आहे
व तीत श्रीचंकराच्या प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या अष्टविध स्वरूपाचे वर्णन केले
आहे. नंतर सूत्रधार नटीस बोलावतो व 'या विद्वत्परिपदेपुढे कालिदासा-
च्या 'अभिज्ञानशाकुंतल' नामक नवीन नाटकाचा प्रयोग करावयाचा आहे.
तेव्हा प्रत्येक पात्राच्या कामाबद्दल काळजी घ्यावी' असे तिला मुचबिनो.
'आपण नाटक घागले बसविले असल्यामुळे त्यांत काही कमी पडणार नाही'
असे नटीने सांगताच तो म्हणतो—

आ परितोषाद्विदुषां न साधु मध्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

फलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्यय चेतः ॥ शाकु० १. २.

या दलोवात कालिदास सूत्रधारमुखाने, आपण नाटकरचनेत घृशल अमल्लो
तरी आपल्या वृतीने विद्वज्जनाना सतोष झाला असे ममज्ञेपर्यंत आपलें सभा-
घान होणार नाही, असे मोठ्या विनयाने मुचबिनो आहे. नंतर नटी ग्रोथ-
समयवर्णनपर एक गीत गाते त्याची स्तुति करण्याच्या मिथाने दुष्यन्ताच्या
प्रवेशाची सूचना करून सूत्रधार नटीसह निघून जातो व मुख्य अंकास आरंभ
होतो. प्रथम हरणाचा पाठलाग करणारा रघुराज राजा दुष्यन्त व मृत प्रवेश
करतात. नेम घेऊन राजा त्याला बाण मारणार तोष 'राजा! हा आश्रममूग

* भाषांतरकार-३. ग. ज. आगासे / वि. भा. १६. भा. १ (१९१९).

आहे, याला मारू नको' असे ओरटत एक वैखानस दोन शिष्यांसह त्याच्याबाबत येतो त्याच्या विंगतीला मान देऊन राजा आपला बाण परत घेतो. ते पाहून सतुष्ट हाऊन तो 'तुला चक्रवर्ती पुत्र होवो!' असा त्याला आशीर्वाद देतो व जवळच मालिनी नदीतीरावर असलेल्या आश्रमात जाऊन तेथील आश्रि-
 थ्याचा स्वीकार करण्याविषयी सांगतो तेथील कुलपति कण्व ऋषि शकुन्तला नामक आपल्या कन्येला अतिथीचा सत्कार करण्यास सांगून तिच्या प्रति-
 थूल देवाची शांति करण्यासाठी सोमतीर्थी मुकतेच गेले आहेत असे वैखानसा-
 वडून राजाला कळते वैखानस शिष्यांसह तिघून गेल्यावर राजा तपोवना-
 कडे रथ हाकण्यास सारण्यास सांगतो तपोवनाजवळ पोहोचल्यावर तेथील
 जनास उपसर्ग होऊ नये म्हणून तो रथातून उतरतो व आपले घनुष्य व बल-
 कार सारण्याच्या स्वाधीन करून विनीत वेदाने तपोवनात शिरतो त्यावेळी
 त्याला वाहुस्पदनाचा घुमशकुन होतो. थोडा पुढे जातो तों जवळच झाडा-
 च्या राईत कोणी बोलल्यासारखे त्याला ऐकू येते, म्हणून तो तिकडे जाऊ
 लागतो तों तीन तापमकन्यका कळशा घेऊन लहान झाडाना पाणी घालण्या-
 वरिता आपल्याकडेच येत असलेल्या त्याला दिसतात. तेव्हा तो एका झाडा-
 च्या छायेत त्याची वाट पाहत राहतो त्याच्या सभाषणावरून त्यांपैकी एक
 वृष्याची मुलगी शकुन्तला व दुसऱ्या दोन अनसूया व प्रियवदा नामक तिच्या
 मक्या आहेत अस त्याला कळते वल्बल नेसलेल्या शकुन्तलेला पाहून ती आप-
 परपार्शीच म्हणतो "हिच्या सुंदर शरीराला वल्बल योग्य नाही हें खरें, तथापि
 त्याने तिला सोभा येत नाही असे नाही, कारण 'जातीच्या सुंदराना काहीही
 सोभते!'" इतके शकुन्तला व तिच्या सख्या यांच्यात घट्टामस्करी चालते.
 कोमल पालवी आलेल्या आम्रवृक्षाला बिलगून असलेल्या वनज्योत्स्ना नामक.
 बहरलेल्या मौपरीच्या वेलीला पाहत शकुन्तला उभी राहते, ते पाहून प्रियवदा
 म्हणते—'अनसूये, शकुन्तला वनज्योत्स्नेला इतकी म्हाहाळून पाहते आहे
 याचे कारण आले का घ्यानात? वनज्योत्स्नेचा जसा अनुसूप वृक्षाशीं संयोग
 झाला आहे तसा माझाही योग्य पतीशीं होईल काय? असे तिला वाटत
 आहे.' यावर 'हें तुझ्या मनचेच काहीनरी!' असे शकुन्तला उत्तर करते.
 तथापि त्यावरून शकुन्तला अविवाहित आहे असे राजाला पळते; तेव्हा प्रति-
 श्ठीम विवाह निषिद्ध असल्यामुळे 'ही गण्वमुनीची अमवर्ण रत्नीपत्नू झालेली

कन्या अमेल काय? किंवा सदेह कसाला? ज्याअर्थी माझे घोर मन हिच्यावर बसले आहे त्या अर्थी माझ्यासारख्या क्षत्रियाने विवाह करण्यासारखीच ही असली पाहिजे,' असे विचार त्याच्या मनात येनात इतक्यात मोगरीला पाणी घातल्यामुळे विचकून उडालेला भ्रमर शकुन्तलेच्या मुखाभोवती चिरट्या घालू लागतो ते पाहून राजाला त्याचा हेवा वाटतो तो म्हणतो—

चलापाळां दष्टिं स्पृशासि बहुशो वेपथुमतीं

रहस्यास्यापीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिक्करः ।

करं व्याधुन्वत्या पिवासि रतिसर्वस्वमधरं

वधं तत्त्वाम्वेषान्मधुकर ! इतास्त्वं सलु कृती ॥ शकु०', २३.

यान राजाने भ्रमराचे कामुकरूपाने वर्णन केले आहे व शेवटी 'आम्ही सत्यान्वेषणात गुग झाल्यामुळे फसलो आहो, भ्रमरा! तू मात्र कुतहुर्य झाला आहेस ।' असे उद्गार काढले आहेत या इलाकात समासाकिन व व्यतिरेक या अलकाराचा मधुर संयोग झाला आहे भ्रमराने फारच त्राण दिल्यामुळे शकुन्तला आपल्या सख्याला मदनीकरिता बोलाविते तेव्हा त्या वट्टेने म्हणतात, 'आम्ही कोण तुझे रक्षण करणार! दुष्यन्ताला हाक मार! तपोवनाचे रक्षण राजानेच केलें पाहिजे 'ही वेळ प्रकट होण्यास चांगली आहे असे वाटून राजा पुढे होतो व म्हणतो, 'दुर्विनीताचे शासन करणारा पौरव राजा पृथ्वीवर राज्य करीत असत! मुग्ध अशा तपस्विकन्यांना कोण हा त्राण देत आहे?' अनपेक्षितपणे परपुरुष तेथे उपस्थित झालेला पाहून त्या सर्व प्रथम थोड्या गडबडनात पण पुढे त्याचे मन पूर्वक स्वागत करतात राजाला पाहताच शकुन्तलेच्या मनात प्रेमविकार उद्भवतो आपण राजा आहा हे कळले तर या मनमोकळेपणाने आपणाशी बोलणार नाहीत असे वाटून 'राजाने धर्मवात्प्यावर मला अधिकारी नेमले आहे. या तपोवनातील धर्मकृत्ये निविधनपणे चालली आहेत की नाही हे पाहण्यासाठी मी येथे आलो आहे' असे तो त्यास सांगतो त्याच्याकडून त्याला शकुन्तलेविषयी पुढील ह्यांकरत कळते—
 'विद्वामित्र ऋषीच्या अग्र तपश्चर्येला मिऊन देवांनी त्याला मोह पाडल्या-
 करितां मेनका नामक अम्सरा पाठविली होती निच्यापामून त्याला ही शकु-
 तला कन्या माझी मानेने टाकल्यावर कथ्य ऋषींनी हिचे संगीत केलें म्हणत
 ते हिचे बडील, योग्यसा वर मिळाल्यास हिचे लग्न करण्याना त्याचा विचार

आहे आपल्या विवाहाविषयीची ही चर्चा ऐवून शकुंतला रागाने गौतमी आल्याबाईकडे तशार करण्याकरिता जावयास निघते तेव्हा तिला परत फिरविण्याकरिता प्रियवदा म्हणते, 'मी तुझ्याकरितां दोन झाडाना पाणी घातले आहे ते माझे ऋण प्रथम फेड, मग जा हवी तर' त्यावर 'वृक्षांसि-चनानेच ही अत्यंत श्रमली आहे म्हणून मीच हिला ऋणमुक्त करतो,' असे म्हणून राजा प्रियवदेला आपली अगठी देतो निच्यावरील त्याच्या नावाची अक्षरे वाचताच त्या आश्चर्यचकित होतात, ते पाहून राजा म्हणतो 'मी दुसरा कोणी आहे असे समजू नका, ही राजाने दिलेली आहे' त्यावर प्रियवदा म्हणते 'तर मग ही आपल्याच अगुलीत असूं द्या' आपल्या शब्दानेच ही ऋणमुक्त झाली आहे' याप्रमाणे त्यांचे सभाषण चालू असता, 'मृगया-विहारी दुष्यन्त राजा तपोवनाजवळ आला आहे त्याच्या रथात बुजून हा हत्ती हरणाची दाणादाण करीत तपोवनात शिरत आहे तरी त्यातील प्राण्याचे रक्षण करा' असे शब्द त्याच्या कर्णावर येतात तेव्हा राजाच्या अंतःकरणे त्या आपल्या पणकुटिकेकडे जातात जातांना शकुन्तला मात्र आपल्या पायाला बोकलेले दर्भाकुर काढण्याच्या व कोराटीच्या फादीला अडकलेले बल्ल सोडविणाऱ्या मिषाने घोडा वेळ मार्गे राहून राजाकडे पुन एकदा पाहते व नंतर त्याच्याबरोबर निघून जाते (अंक १). यानंतर दुसऱ्याच दिवशी घडलेल्या गोष्टी दुसऱ्या अंकात वर्णिल्या आहेत. तपोवनाजवळच राजाने आपल्या सैनिकासह तळ दिला होता, तेंच या अंकाचे स्थळ प्रथम विदूषक प्रवेश करतो व म्हणतो 'या मृगयाशील राजाच्या सगतीने मी अगदी त्रासलो आहे' हा येथे हरिण, हा पहा बराह, हा इकडे वाघ, असे ओरडत या घोष्मऋतूत रानावनातून हिडावे, झाडाचीं पाने खात पडून कडवट झालेले पाणी प्यावे, बेळी अवेळी सळईवर भाजलेलें मांस खावे, या प्रकारे आमचे दिवस चालले आहेत रात्री मुखाची शोषही भरपूर घेऊ देत नाहीत काल माझ्या दुर्दैवाने राजाला तापसकन्यका शकुन्तला दिसली आता तर परत जाण्याची तो गोष्टही काढीत नाही' याप्रमाणें विदूषक आपणाशीच कुरकुरत असतां राजा प्रवेश करतो शकुंतलेवर मन बसल्यामुळें राजालाही मृगयेविषयी ओस्सक्य राहिले बघतें तेव्हा ही धावविण्याविषयी विदूषकाने केलेली विनवीती मान्य करतो व त्याप्रमाणें

सेनापतीस आज्ञा करतो. नंतर एका झाडाच्या छायेत ते बसले असता विद्रूपकाने विचारल्यावरून राजा त्याला शकुतलेच्या जन्माविषयीची हकीकत सांगतो. नंतर कोणत्या मियाने पुन आथमात जावे याचा विचार राजा करीत असतां दोन ऋषिकुमार प्रवेश करतान व 'कण्वमुनि येथे नसल्यामुळे राक्षस यज्ञकर्मांत विघ्नें आणतात, तरी आपण काही दिवस आथमात राहावे, अशी आथमवासी जनाची प्रार्थना राजाला कळवतात. राजा ती आज्ञा मान्य करतो. ते गेल्यावर 'शकुतला पाहण्याची तुला उत्सुकता आहे काय?' असे तो विद्रूपकाला विचारतो त्यावर तो उत्तर करतो, 'प्रथम तुडंब भरून वाहत होती; पण राक्षसाच्या वृत्ताताने आता तिचा धेंवही चरला नाही.' इतक्यात राजधानीहून एक दून येतो व 'आजनामून चौथ्या दिवशी पुत्रपिण्डपालन नामक व्रताचे पारणे आहे त्यावेळी चिरजीवाने जरूर परत यावे,' असा राजमातेचा निरोप कळवितो तेव्हा काय करावे असा राजाला पेंच पडतो. शेवटी, 'माझ्या मानेने तुला पुत्रवन् मानले आहे, म्हणून तू परत जा व मी तपस्विकायान गुतलो आहे हे तिला सांगून तिचे पुत्रवृत्त्य पार पाड,' असे तो विद्रूपकास सांगतो. घरा गेल्यावर हा कदाचित् शकुतलेची वार्ता अन्त पुरातील स्त्रियास सांगेल असे वाटून राजा विद्रूपकास म्हणतो 'ऋषींच्या शब्दाला मान देण्याकृता मी आश्रमान जात आहे. त्या तापसकन्येविषयी मला मुळीच अनिलाप नाही मी मागे घट्टेने बोललो तें खरे समजू नको हो ।' (अ. २). यानंतर महिना पधरा दिवसांनी निसन्या अवातील वृत्तान्त घडलेला दिसतो. प्रथम एक लहान प्रवेश घातला आहे, त्यातील शिष्यांच्या भावणावरून राजाच्या सांनिध्याने यज्ञकर्म निविषयणे पार, पडली आहेत असे आपणास समजते. नंतर राजा प्रवेश करतो आणि मदन व चन्द्र यांच्याकडून आपणांस होणारा त्रास वर्णन करतो. या मध्याह्नाच्या वेळी बहुतरुन शकुतला मालिनी नदीच्या तीरीं सर्साबरोबर बोलत बसली असलेल असे वाटून तो तिकडे जातो तो एका लनागृहाजवळ तिची पावले उमटलेली त्याला दिसतात. पुढे जाऊन पाहतो तो त्याला पुण्यांनी आच्छादिलेल्या एका शिळेवर बसलेली व सर्साबरोबर बोलत असलेली शकुतला दिसते. तेव्हा त्याचे विप्रमालाप ऐकण्यासाठी तो

तेथेच शाळाभाट उभा राहतो. दुष्यन्ताला पाहिल्या दिवसापामून शकुंतला खगत चालली होती, तेव्हा तिचा विकार प्रेममूलकच असावा असे वाटून अनसूया तिला म्हणते, 'शकुन्तले ! आम्हांला प्रेमविषयक गोष्टी कळत नाहीत, तरी इतिहासप्रथात मदनार्त जनाची अशी अवस्था वणिली आहे तरी तुम्ही स्थिति दिसते. साग बरें, तुला कशामुळे हा ताप होत आहे ? विकाराची चिकित्सा केल्याशिवाय उपाय योजणे बरे नव्हे.' तरीही लज्जेने शकुंतला काही बोलत नाही. प्रियवदाही तिला आपलें मनोगत सांगण्याविषयी आग्रह करते. तेव्हा शकुन्तला म्हणते, 'सख्याने ! तो तपोवनाचे रक्षण करणारा राजा मला दिसला तेव्हा-पामून तद्विषयक अभिलाषाने माझी अशी अवस्था झाली आहे. तेव्हा तुमचीही या गोष्टीस समति असल्यास त्यांना माझी दया येईल अस बरा नाही तर मला तिलोदक द्यावयास तयार व्हा !' तिच्या सख्याना पौरवश्रेष्ठ राजर्षीवर तिचे प्रेम बसले आहे हें समजल्यावर आनंद होतो. राजाचीही प्रेमाने तिच्यासारखीच अवस्था झाली आहे हे प्रियवदाने पाहिले होते, म्हणून ती शकुन्तलेला म्हणत 'तू एक मदनलेख रचून या कमलपत्रावर नखानी कोरून लिही मी तो देवाच्या प्रसादाच्या रूपाने फुलात लपवून त्याच्या हाती पोचवीन.' नंतर शकुन्तला आपला मदन-ताप व्यक्त करणारी एक प्राकृत गायी रचून कमलपत्रावर कोरते व ती सख्यास वाचून दाखविते. ती ऐकून राजा पुढे होतो व मदनाने आपली स्थिति जास्तच वाईट केल्याचे वर्णन करतो नंतर प्रियवदा त्याला शकुन्तलेचा स्वीकार करण्याविषयी विनंती करते त्यावर शकुन्तला म्हणते 'प्रियवदे ! अन्त पुरांतोऽत्र स्त्रियाः क्विदं विद्वान् उक्त्विति शालेऽत्र राजर्षीणां कां जगीच अद्वतेस ?' अनसूयाही म्हणते 'मित्रा ! राजे-सोकाना अनेक स्त्रिया असतात. म्हणून आमच्या प्रियसखीच्या आप्ताना दुःख होणार नाही अशा रीतीने तू तिला वागवावे' यावर राजा उत्तर करतो, 'मला स्त्रिया अनेक असल्या तरी समृद्धवलाकित्त पृथिवी व ही तुमची सखी यावरच माझ्या फुलाची प्रणिष्ठा अबलवून राहिल.' या भावनासमनाने स्या दोघींस समाधान वाटतें व त्या हरिणबालबाला त्याच्या मातेकडे पोषविण्याच्या निघाने ठेवून निघून जातात त्याच्या मागत शकुं-

हलाही जाऊ लागते, पण राजा तिला बडवितो व ' गान्धर्व विधीने पुष्कळ क्षत्रियकन्यांचे विवाह झाले आहेत, तेव्हा तुला आपल्या बहील माणसाची भीति बाळगण्याचे कारण नाही,' असे सांगून तिची समजूत घालू लागतो तितक्यात 'हे चक्रवाकवधू, आपल्या सहचराचा निरोप घे. रात्र जवळ आली.' असे शब्द ऐकू येतात. तेव्हा शकुन्तला राजाला 'गौतमी आल्या माझ्या समाचारार्थ येत आहे तरी आपण झाडाआड लपवावे,' असें सुचविते. नंतर प्रियवदा व अनसूया यासह गौतमी प्रवेश करणे व शकुन्तलेच्या प्रवृत्तीबद्दल विचारपूस करून तिच्या मस्तकावर दमोदक शिपडते. त्या वेळी सायंकाळ झाली असल्याने ती शकुन्तलेलाही आपल्याबरोबर घेऊन जाते. जाताना शकुन्तला 'हे सतापहारक लताकृजा ! पुनरपि उपभोग घेता यावा म्हणून मी आता तुझा निरोप घेतें,' असें म्हणून दुष्यन्ताला पुन आपली गाठ घेण्याविषयी सुचविते. तितक्यात 'राजा ! सायंकाळच्या यज्ञकर्माच्या वेळीं वेदीच्या समोवार आकाशास्य राक्षसाच्या भयकर छाया दिसून आहेत,' असे शब्द राजाला ऐकू आल्यामुळे तोही यज्ञरक्षणार्थ निघून जातो (अंक ३). चौथ्या अंकाच्या आरंभी एक विष्कम्भ घातला आहे त्यात शकुन्तलेच्या सीमाश्रमदेवनेच्या पूजेकरिता अनसूया व प्रियवदा फुले घेचीत असलेल्या दृष्टीस पडतान त्याच्या भाषणावरून आपणास अमे कळतें की यज्ञ समाप्त झाल्यामुळे ऋषींच्या अनुज्ञेने राजा आपल्या राजधानीस परत गेला आहे. इतक्यात 'हा मी आलों आहे हो !' असे आश्रमाजवळ एका अतिथीने उच्चारलेले शब्द त्यास ऐकू येतात. शकुन्तला आश्रमाने अमली तरी शून्यमनस्क आहे, म्हणून अतिथीच्या सत्कारावरिता त्या जावयास निघतात, तोच 'ज्याच्याविषयी एताप्रतेने विचार करीत असल्यामुळे माझ्यासारख्या तपोधनाचे आगमन तुझ्या लक्षात येत नाही तो तुझा प्रियकर तू आठवण करून दिगीस तरी तुला ओळखणार नाही,' असा त्याचा भयंकर शाप ऐकू येतो पुढे जाऊन पडतान तो तो कोपिष्ठ ऋषि दुर्वास ! तेव्हा त्याला प्रसन्न करण्याकरिता प्रियवदा जाते. 'माझा शाप बन्धना होणार नाही, पण सृष्टेची वस्तु दाखवित्यावर त्याची शिस्त होईल,' असे त्याने सांगितल्यावर त्याचे मन थोडें स्वस्थ होतें कारण शकुन्तलेजवळ दुष्यन्ताची आगडी होतीच. तिच्या योगें तापाची दांपा

बासो मी जर कन्याप्रेमाने इतका व्याकुळ होत आहे तर संसारी लोकाची कन्याविरहाने प्रथम कशी वरें अवस्था होत असेल!' शकुन्तला त्याच्या पामा पडते तेव्हा 'तू मर्त्याला अत्यंत प्रिय हो व तुला चक्रवर्ती पुत्र होवो!' असा ने तिला आशीर्वाद देनात. अर्जुना प्रदक्षिणा कन्यावर ते सर्व मार्ग चालू लागतात. तेव्हा तपोवनतऱ्ना उद्देगून कण्व ऋषि म्हणतात—

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं पुष्करस्वपीतेषु या
नारत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये वः कुमुदप्रसृतिष्वनये यस्या मनस्युत्सवः
सेयं याति शकुंतला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ शकु० ४, ९.

'तुम्हांला पाणी पात्रल्याशिवाय जी स्वतः पाणी पिण्याचे मनात आणीत नाही, मूषणाची आवड असूनही जी तुमच्या प्रेमास्तव पल्लव मूढन नाही, तुम्हाला प्रथम दहर येतो तेव्हा तिला अन्धानद होतो अशी ही शकुन्तला पतिगृहीं जान आहे. सर्वांनी तिला अनुज्ञा द्यावी.' तेव्हा प्रत्यक्ष तपोवनदेवना तिला आशीर्वाद देनात ही चालनी अमना सर्व तपोवन दुःखाने व्याकुळ होतें. हरणाच्या मुवातून दमचि घास गळून पडनात, मोर आपलें नृत्य थांबवितान, लनाही मुक्कपगांच्या निपाने अथु गाळताहेत असें दिमतें शकुन्तला आपल्या वनज्योस्ता नामक लतामिनीस मेटते, गर्मिणी मृगी प्रनूत होईल तेव्हा आपणाम वळविण्यावद्दल कण्वऋषीस मागून टेंदत, आणि आपल्या वस्त्राम विलगणाच्या व स्वतः वाडविलेच्या पोरक्या हरिण बालकाची समजून घालते. नंतर ते सर्व क्षीरवृक्षाच्या छायेखाली जातान. तेव्हा कण्व आपला पुढील संदेश सामतात—

अस्मान् माधु विचिन्त्य संयमघनानुच्चैः कुलं चात्मनः
स्वल्पस्याः कथमप्यवान्धवहृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम्
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं शरैषु दृश्या स्वया
भाग्यापन्नमत परं न शत्रुतद्राप्य घपूवन्धुभिः ॥ शकु० ४, १०.

'आम्ही संयमघन आहों, तुम्हें कुळ उच्च आहे व बाघदाच्या प्रोत्साहना-
शिवाय हिने स्वतःच आपणें हृदय तुला अंग केले आहे, ह्या गोष्टी

ध्यानांत घेउन इतर स्त्रियांप्रमाणे तू हिला वागवावे. याच्या पत्नी-कडच्या गोष्टी देवावर अवलंबून आहेत. त्याचा वधूच्या वांग्यानी उच्चार करू नये' मंतर शकुंतलेसही ते एका श्लोकात सुंदर उपदेश करतान. तो श्लोक मागे पहिल्या प्रकरणांत दिला आहे (पृष्ठ ३५ पहा.) वदाचित् पत्नीला तुझी ओळख पटली नाही तर ही अगदी दास्य असे तिच्या सरधानी सांगताच शकुंतलेच्या हृदयात घस्स होतें तेव्हा, 'मिण्याचे काही कारण नाही,' 'अतिस्नेह पापदायकी,' असे बोलून त्या तिची वाढजी दूर करतात 'सूर्य वर आला आहे, आता पित्याला परत जाण्याला साग,' असे गीतमी सुचविते तेव्हा शकुंतलेला शिवविभोग द्रुसह होऊन ती विचारते 'बाबा पुन केव्हा मला हे तपोवन दृष्टीस पडेल?' त्यावर कण्व ऋषि म्हणतात—

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी,
दौप्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।
भग्नं तदपि तकुटुम्बभरेण सार्धं
शान्ते करिष्यसि पदं पुनरश्रमेऽस्मिन् ॥

शाकु० ४, २०.

'पुष्कळ काळ समुद्रवलाकित पृथ्वीची सपत्नी (सम्राज्ञी) झाल्यावर ज्या-ला कोणीही प्रतिस्पर्धी उरला नाही अशा आपल्या पुत्राला गादीवर स्वा-पून व त्यावर कुटुंबाचा भार सोपवून मग तू आपल्या पतिसमागमें या शान्त आश्रमात परत येशील' तेव्हा शकुन्तला म्हणते 'बाबा, तपस्वर्ग्य करून तुमचे शरीर कृश झाले आहे तेव्हा माझ्याकरिता कष्टी होऊ नका.' शकु-न्तला व गीतमी शिष्याबरोबर निघून जातात, तेव्हा कण्व ऋषि म्हणतात—

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य सप्रेष्य परिग्रहीतु ।

जातो समाथ विशद प्रकामं प्रत्यर्पितभ्यास इवान्तरात्मा ॥ शाकु० ४, २२

'कन्या हे परक्याचे घन होय म्हणून तिला पत्नीकडे पाठविल्यावर एखादी ठेव मालकाला परत केल्याप्रमाणे माझे मन स्वस्थ झाले आहे' (अक ४) कन्येला पतिगृहीं पाठविताना कण्वाना झालेला शोक, त्यानी तिला केलेला बहुमूल्य उपदेश, तिच्या भावी ऐश्वर्याचे रम्य चित्र व ती गेल्यावर त्यांना वाटलेले समाधान हीं ज्यात वर्णन केलेली आहेत ते वर उद्धृत केसेले

चार श्लोक सर्व 'शकुन्तला'त उत्कृष्ट गणले जानात पाचव्या अकाचे स्यळ दुप्यन्ताचा राजवाडा ह आहे राजा व विदूषक बोलत बसले असता हसपदिका खालील आशयाचे एक गीत गाते भ्रमरा 'तू नव्या नव्या मघाचा लोभां आहस आम्रमजरीचे तसे चुबन घेऊन आता केवळ कमलवासाने सतुष्ट होणारा तू तिला कसा अगदी विसरलास बरे?' आपण हसपदिकेवर एकदा प्रेम केले होत म्हणून आता वसुमती राणीचा उल्लेख करून ती आपणास टोचून बोलत आहे अस राजाच्या ध्यानात येतें तेव्हा आम्हाला चांगला टोमणा मारलास असे तिला कळविण्यास राजा विदूषकास तिजकडे पाठवितो त्या गीताच्या अर्थाचा विचार करीत असता राजाच्या मनाला कसली तरी हुरहुर लागून राहते, पण तिचे कारण त्याला समजत नाही याप्रमाणे तो सचिन बसला असता कचुकी कण्व ऋषीचा निरोप घेऊन स्त्रिया-सहित काही तपस्वी आले आहेत,' अशी वार्ता देतो तेव्हा राजा आपल्या उपाध्यायास त्याचा सत्कार करून अग्निगृहात घेऊन येण्यास सांगतो व स्वतः तेथे जाऊन त्याची वाट पाहत राहतो ऋषीदरोबर आलेल्या अव-गुण्ठित शकुन्तलेच्या रम्य आकृतीने राजाची दृष्टि आकर्षित होते, तथापि 'परस्त्रीकडे निरखून पाहणे योग्य नाही' अस म्हणून तो मन सयम करतो त्याने नमस्कार केल्यावर त्यास आशीर्वाद देऊन शाड्यंगरव कण्वाचा पुढील निरोप सांगतो 'एकाती तू माझ्या मुलीचे पाणिग्रहण केलेस त्याला मी समति दिली व त्यामुळे मला आनंदही झाला आहे, कारण तुम्ही दोघेही परस्परानुरूप आहा तेव्हा आता या आपल्या गर्भवती पत्नीचा स्वीकार कर' राजाचे मन दुर्वासिशापाने ग्रस्त झाल्यामुळे त्याला शकुन्तलेची मुळीच आठवण होत नाही, म्हणून तो म्हणतो, 'काय? हिचे मी पूर्वीच पाणिग्रहण केले आहे?' त्यावर 'कृतकर्माचा पश्चात्ताप झाल्यामुळे तू घर्माची अवहेलना करीत आहेस काय? कारण बहुधा ऐश्वर्याने उन्मत्त झालेल्या लोकात अशा तऱ्हेचे विकार दृष्टीस पडतात,' असे शाड्यंगरव टोचून बोलतो गीतमीही त्याला ओळख पटण्याकरिता शकुन्तलेचे अवगुठन दूर करते शकुन्तलेचे सौंदर्य पाहून राजा चकित होतो, तरी अधर्मभीतीने तो तिचा स्वीकार करण्यास तयार होत नाही तेव्हा शाड्यंगरव रागाऊन म्हणतो, 'एखाद्या चोराला त्याने चोर-

लेले घन बक्षीस द्यावें त्याप्रमाणे तू भ्रष्टदिलेली आपली बऱ्या मुनीनी तुला अर्पण केली आहे. त्याचे तू घागलेच उपवार फेडीत आहेस !' सरी राजा कबूल होत नाही. तेव्हा त्याची साश्री करण्याकरितां अगदी दाखवाची म्हणून शकुंतला पाहू लागते, पण ती बोटत दिसत नाही. तेव्हा सहजच गीतमी म्हणते, 'सत्रघाटावर शचीतीर्थाला नमस्कार करताना तुझ्या बोटंतून ती गळून पडली असावी. 'त्यावर राजा 'हाच ती स्त्रियाचा हजरजवाबीपणा!' असा टोमणा मारतो. नंतर आश्रमांत घडलेल्या गोष्टी याला सांगितल्या तर याची साश्री पटेल असे वाटून शकुंतला भोळेपणाने तसे करते, पण त्याला ते सर्व कारस्थान असावे असे वाटतें. तपोवनात वाडलेल्या या शकुंतलेला लबाडी कशी ती मुळीच माहीत नाही असा गीतमीने निर्वाळा देताच राजा म्हणतो, 'हे तापसबुद्धे!

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु

संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।

प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजात-

अन्यैर्द्विजैः परभृताः रज्जु पोषयन्ति ॥ शाकु० ५, २२.

'मानवेतर प्राण्यामध्येही स्त्रियाचा नैसर्गिक धूर्तपणा दिसून येतो. मग ज्ञात्या स्त्रियाविषयी तर विचारावयासच नको; आकाशात उडून जाण्यापूर्वी कोकिला दुसऱ्या पक्ष्याकडून आपल्या पिलाचे पोषण करवितात.' राजाने कोकिलाचा दुष्टात आपल्या विघानाला पोषक म्हणून 'सहज दिला होता. पण त्याच्या बलोकातील अन्तरिक्षगमन, द्विज व परभृत हे शब्द द्वयर्था असल्यामुळे 'परोपजीवी अप्सरा आपलीं मुले अन्य ब्राह्मणाकडून पोसवितात' असाही ध्वनि निघत होता. राजा अशा रीतीने आपल्या मातेची निंदा करीत आहे असे साहजिक वाटून शकुंतलेचा त्रोध अनावर होतो. ती उसळून म्हणते, 'अनार्या! तू आपल्यावरून दुसऱ्याची पारस करीत आहेस. गवताने आच्छादिलेल्या कृपासारखा धर्माचे पाषरूण घेतलेला तू! तुझी बरोवरी कोण करील?' तिचा अकृत्रिम कोप पाहून राजाच्या मनात सदेह उत्पन्न होतो, पण साश्री होत नाही तेव्हा 'ही तुझी पत्नी आहे. हिला स्वीकार, नाही तर टाकून दे; आम्ही चाललों.' असे म्हणून ते तापसकुमार चालू लागतात. तेव्हा शकुंतलाही त्याच्या

बरोबर जाऊ लागते. तेव्हा शाडूगैरव तिच्या अगावर ओरडतो, 'ए ढाल-गज पोरी ! हवें तसे वागतेय होय?' शकूतला भीतीने कापू लागते, तेव्हा पुरोहित एक तोंड मुचवितो. तो म्हणतो, 'महाराज ! आपणास प्रथमच चक्रवर्ती पुत्र होईल असा साधू पुरपानी आशीर्वाद दिला आहे; तेव्हा हिला प्रसूतीपर्यंत माझ्या घरी राहू द्या. हिचा मुलगा चक्रवर्तिचिन्हानी युक्त असल्यास आदरपूर्वक हिचा स्वीकार करावा; नाही तर हिला पिंप्याकडे पाठवायें.' राजा त्याला कबूल होतो नंतर ते सर्व जाताना थोड्या वेळाने पुरोहित प्रवेश करून म्हणतो, 'महाराज, कण्वशिष्य गेल्यावर ती आपल्या देवाला दोष देत रडू लागली इतक्यात अम्बरस्तोत्राजवळ एक स्त्रीरुपी तेजस्वी मूर्ति आली व तिला घेऊन अदृश्य झाली.' 'पूर्वीच आम्ही त्या वस्तूचा त्याग केला आहे. आता त्याबद्दल व्ययं तर्क कशाला', असे म्हणून राजा विश्वातीकरिता निघून जातो. (अ. ५). यानंतर थोड्याच दिवसांनी घडलेल्या गोष्टी सहाय्या अकाल दाखविल्या आहेत आरभीच्या प्रवेशकात नगराधिकारी राजश्यालक व दोन शिपाई एका कोळ्याचा राजाची अगठी चोरण्याच्या आरोपावस्थान मुसक्या वाघून आशितात. तुला ही कोठे सापडली असे विचारताच—

कोळी—मी शत्रघाटाजवळ राहणारा कोळी आहे.

शिपाई—अरे चोरा, आम्ही काय तुझी जात विचारली होती ?

राजश्यालक—मूचका, याला सर्व क्रमाने सांगू दे मध्येच अडथळा आणू नको.

दोन्ही शिपाई—जशी साहेबाची आज्ञा

कोळी—जाळें, गळ वगैरे टाकून मी मासे पकडतो व कुट्ट्याचें पोट भरतो.

श्यालक—फारच चांगला घडा !

कोळी—महाराज ! असे म्हणून का निघ असले तरी जातिप्राप्त कर्म टाकू नये. ब्राह्मण स्वभाषाने दयार्द्र असला तरी यज्ञ-कर्मान पशुहिंसा करण्यापुरता तिष्ठुर बनतो.

नंतर 'मी एके दिवशी पकडलेला ताबडा मासा चिरला तो आत हो अगठी सापडली. ती विकण्याकरिता मी लोकाना दाखविली, तो आपण मला

पकडलें, 'असे तो त्यास सांगतो. त्यावर दयालक ती अंगठी घेऊन राज वडे जातो ती पाहून राजाला शकुंतलेची आठवण होते म्हणून तो ह् अंगठीच्या मुल्याइतके पैसे कोळघाला देण्याची आज्ञा करितो. घटनेपूर्व कोळघाला बघस्तभाकडे नेण्याची तयारी करणारे शिपाई त्याला बक्षी- मिळालेले पाहताच त्याचे जिवलग दोस्त बनतात व आपली मंत्री मद्य पानाने दूढ करण्याकरिता गुत्त्याकडे जातात. नंतर मेनकेची मंत्राण सानुमंत नामक अप्सरा राजकुलात बाय चालले आहे हें पाहण्यासाठी राजवा ड्याच्या प्रमदवनात प्रवेश करते. तिला वसन्तशुभू मुरु झाला तरी रात्र बाडघात कोठेही उत्सवाचे चिन्ह दिसत नाही म्हणून आश्चर्य वाटते इतक्यात दोन उद्यानपालिका प्रवेश करितात व नवीन आलेला आब्या चा मोहोर खुडून कामदेवाला अर्पण करतात, तोच कञ्चुकी प्रवेश करून त्याबद्दल त्यांना रागें भरतो 'आम्ही नुकत्याच परगावाहून आलो आहो त्यामुळे महाराजानी वसन्तोत्सवाला मनाई केल्याचे माहीन नव्हते. प- तिचे कारण काय?' असे त्यांनी विचारताच कञ्चुकी म्हणतो, 'महाराजान अंगठी दिसल्यानरोवर शकुंतलेची आपण पूर्वी विवाह केला होता पार्व आठवण झाली व मोहाने आपण तिचा त्याग केला याबद्दल त्यांना परधा त्ताप झाला तेव्हापासून त्यांना रम्य वस्तु वृष्टीसमोर नकोनशा झाल्य आहेत व रात्रभर त्याचा डोळ्याला डोळा लागत नाही. मनाच्या अस्व स्थतेमुळे त्यांनी उत्सवाला नदी केली आहे' नंतर त्या आपल्या कामाल निघून जातात व राजा विदूषकासह प्रवेश करतो 'गेल्या रात्री फा- जाग्रण झाल्यामुळे आज न्यायासनावर बसून काम पाहण्याचे आमच्या मनात नाही, तरी पौरजनाचे काही काम तुम्ही पाहिले असल्यास लिहून पाठवावे,' असा निरोप अमात्यास सागावयास राजा प्रतिहारीला पाठवितो व कञ्चुकीलाही आपल्या कामासाठी जावयास सांगतो नंतर तो विदूषकास मनीषिनोदनाय माघवीभडपांत जातो 'मित्रा, आता मला शकुन्तले विषयी सर्व स्मरते. ती आली त्यादिवशीं तू मजजवळ नव्हतास; पण पूर्व कधीही तिच्याबद्दल तू चकार शब्द काढला नाहीस हे कसे? माझ्यासारखें तुलाही भूल पडली काय?' असे राजाने विचारताच विदूषक म्हणतो 'मला सर्व आठवत होते. पण सर्व सागून झाल्यावर 'ही सर्व घट्टा बरे !

मातले काहीही खरे नाही,' असे आपणच म्हणाल्या मीही मट्ट बुद्धीचा ! तेव्हा आपले बोलणे मला खरे वाटले. अपवा होणार ते चुकत नाही हेंच खरे." शकुन्तलेला तिच्या मानेच्या-मेनकेच्या-मखीनी उचलून नेले दसावे असे राजास वाटते. शकुन्तलेच्या अगुलीवर राहण्याचे भाग्य अगठीला लानले असताही ती गळून पडली यावरून तिचीही पुण्याई संपुष्टान आली असावी असे त्यास वाटते इतक्यात शकुन्तलेचे चित्र काढलेला फलक घेऊन एक दामी येते राजाचे चित्रकलानपुण्य पाहून जवळच अदृश्यपणे उभी असलेल्या सानुमतीला आश्चर्य वाटते राजाने त्या फलकावर तीन स्त्रियांचीं चित्रे काढलीं होती. त्यातली कोणती शकुन्तला असे विचारताच विदूषक उत्तर करतो, 'मला वाटते जलसेकामुळे ज्याचे कोमल पल्लव टवटवीत दिसत आहेत अशा आम्रवृक्षाजवळ वेणीची गाठ सैल झाल्यामुळे जिच्या केशातून फुले गळीं आहेत, जिच्या मुखावर धर्मविन्दु दिसत आहेत, जिचे भुज विरोदेकरून गळलेले दिसत आहेत अशी निश्चित् यकलेली ही शकुन्तला व दुसऱ्या तिच्या सख्या.' त्या चित्रांत शकुन्तलेच्या मुखाभोवतीं त्रिरट्या घालून भ्रमर तिला त्रास देत होता असे दाखविले होते तो सरोवरचाच भ्रमर आहे असे दाटून राजा त्याला उद्देशून बोलू लागतो. तेव्हा विदूषक म्हणतो, 'महाराज हें चित्र आहे चित्र !' तेव्हा सानुमती म्हणते, 'खरेंच' हें चित्र आहे हें मलाही आताच समजलें. मग चिन्तित केलेला प्रसंग स्वतः अनुभविलेल्याची स्मृति काय वर्णावी!' इतक्यात दासी प्रवेश करून म्हणते, "मी रणाची पेट्टी आणीत होतें, तीं वाटेन वसुमती राणीसाहेबानो मला पाहिले आणि माझ्या हातून पेट्टी काढून घेऊन 'मी स्वतः नेऊन देते' असे म्हणाल्या त्या इकडेच येत आहेत" ते ऐकताच राजा विदूषकाजवळ चित्रकलक देऊन त्याला मेषप्रतिच्छन्द प्रासादात पाठवितो इतक्यात प्रतिहारी अमात्याकडून वागदपत्र घेऊन येते. त्यात 'जलमार्गाने व्यापार करणारा घनमित्र नावाचा व्यापारी जहाज फुटल्यामुळे बहून मेलला. तो निपुत्रिक असल्यामुळे त्याची सर्व संपत्ति सरकारजमा व्हावी' असे अमात्याने लिहून पाठविलें होतें. त्यावर त्याची एखादी स्त्री गरोदर आहे काय याची चौकशी करण्यास राजा सांगतो व तसें असल्याचे प्रतिहारीकडून समजल्यावर त्या गर्मांला पित्याची सर्व संपत्ति द्यावी अशी

आज करतो व 'प्रजेमध्ये कोणाचा सबघो मृग झाला असल्यास त्याच्या
 जागी पापकर्माहारीज इतर बाधतीत दुष्यन्ताय्य मानावे' अशी दहाही
 फिरविण्यास सांगता आपण स्वतः निपुत्रिक असल्याने आपल्या मृत्यूनंतर
 पितराना पिंड मिळणार नाहीत या कल्पनेने त्याला अत्यंत शोक होतो.
 इतक्यात मेघच्छद प्रासादाच्या गच्चीवरून मदमोकरिना ओरडणाऱ्या
 विदूषकाचा स्वर ऐकू घेतो कोणी राक्षसाने त्याला पकडले असावे असे
 वाटून राजा बाण मारणार, तोच इन्द्राचा सारथि मातलि प्रवेश करून
 म्हणतो, 'महाराज! मला इन्द्राने असुरयुद्धात साहाय्यार्थ आपणाकडे पाठविले
 आहे मी येथे आलो तव्हा आपण शोकमग्न दिवला म्हणून आपणास राग
 आपण्यासाठी मी विदूषकाला मार दिला' नगर अमात्यास राज्यकारभार
 पाहण्यास सांगून राजा मानसीदरोबर निघून जातो (अ. ६) सातव्या अका-
 च्या आरंभी रथस्थ राजा व मातलि स्वर्गातून खाली उतरत आहे असा प्रवेश
 घालला आहे इन्द्राने जाण्याविषयी मला परवानगी दिली त्या वेळी त्याने
 माझा अतिशय गौरव केला असे राजाने म्हणताच मातलि म्हणतो, 'पूर्वी
 मरसिंहाच्या नखानी व आता आपल्या बाणानी मुखोपभोगात रत असलेल्या
 इन्द्राचे सर्व शत्रु नष्ट केले तेव्हा इन्द्राच्या कोणत्या सन्मानाला आपण
 पात्र नाही?' मातलीकडून आपण हेमकूट पदतावर सुरासुरांच्या पित्याच्या-
 मारीच ऋषींच्या-आद्यमाजवळ आलो आहो अस समजल्यावर त्यांना नम-
 स्कार करण्यास राजा तेथे उतरतो नंतर राजाच्या आगमनाची वार्ता
 कळविण्याकरिता मातलि पुढे जातो व राजा तेथेच झाडाखाली बसतो.
 तेथे त्याला वाहुस्पदनाच्या शुभ शकुन होतो. इतक्यांत सिंहाची दूष
 अर्धवट प्यालेल्या सिंहाबावकाला खेळण्याकरिता त्याच्या मातेपासून बला-
 स्काराने ओढणारा एक बालक व त्याचे निवारण करणाऱ्या दोन तापसी
 त्याच्या दुष्टीस पडतात त्याच्या भाषणावरून ऋषींनी त्याचे सर्वदमन
 असे सार्थ नाव ठेवले असल्याचे राजाला कळते बालकाला पाहताच
 राजाच्या मनात पुत्रप्रेम उत्पन्न होत त्याने सिंहाच्या छाव्याला सोडावे
 म्हणून तापसी त्याला दुसरें खेळणे देऊ करते. त्यादरोबर 'दे, वृठे
 आहे तें.' असे म्हणून तो हान पसरतो त्यावरची धत्रवर्तिविहने राजाला

दिमतात. विशेषतः त्याचा खोडकर स्वभाव पाहून त्याला जवळ घ्यावे असे राजाला वाटते. तो म्हणतो-

आलक्ष्य दन्तमुकुलाननिमित्तहाम्यै-

रव्यक्तवर्णरमणीयवचप्रवृत्तीन् ।

अङ्गाश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो

धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनोभवावन्ति ॥ शाकु० ७, १७

'वाही कारण नसता हसत्यामुळे ज्याचे कळशासारखे दात किंचित् दिसत आहेत, ज्याचे दोबळे बोल चित्ताकर्षक वाटतात, पित्याच्या माडीवर बसण्यासाठी जे अतिशय उत्सुक असतात अशा घुळीने माखलेल्या बालवाना घेऊन जे मलिन होतात ते घन्य होत ।' सर्वदमन आपले ऐकत नाही असे पाहून तापसी दुष्यन्ताची मदत मागते. राजाने हाक मारताच सर्वदमन त्याच्यावाडे जातो त्या दोषाच्या चेहऱ्यातील विलक्षण साम्य पाहून तापसीला आश्चर्य वाटते तिच्याकडून राजाला कळते की तो बालक पुरुवशोत्पन्न आहे व त्याच्या मातेचे अप्सराशी नाते असल्याने ती त्या आश्रमातच प्रसूत झाली होती इतक्यात दुसरी तापसी मार्तांडाची रंगीत मोर आणण्यास गेली होती ती परत येऊन म्हणते, 'सर्वदमन, हे शकुन्तलावप्य पहा।' सर्वदमन वर्णसादृश्यामुळे 'शकुन्तलेला पहा' असा अर्थ समजतो, तेव्हा तो म्हणतो, 'कूठे आहे माझी आई?' या प्रसंगावरून त्याच्या मानेचे नावही शकुन्तलाच आहे असे राजाला कळते तथापि नावामारखी नावे पृक्कळ असतात आणि इतरही सादृश्य दिसत असले तरी कदाचिन् शैवटीं हे सर्व मृगजलवत् मिथ्या ठरेल अशी राजाला शका येते इतक्यात 'याच्या मनगटावरचा राखीचा तारुन कोठे दिसत नाही,' असे तापसी म्हणते, तो 'सिंहावरोवर हा दगामस्ती करीत असता त्याचा तारुन येथे पडला पहा' असे म्हणून तापसी नको म्हणत असता दुष्यन्त तो उचलूनही घेता दुष्यन्ताने निघेवाचे कारण विचारल्यावरून ती पुढील हकीकत सांगते—'भगवान् मारीच ऋषीनी या बालकाच्या जातकमंसमयीं अपराजिता नामक औषधी घालून हा तारुन मनगटावर बाघला होता याचे मातापिता किंवा आपण स्वतः याच्याखेरीज दुसऱ्या कोणीही हा

भूमिवर पटला असता त्याम हान लावू नये. हात भावल्याम तो मर्प होऊन वसेल, असे त्यानी सांगितले होतें याचा प्रत्ययही आम्हांम अनेकदा आला आहे.' या प्रसंगाने तर दुष्यन्ताचा मशय पूर्णपणे नाहीं सा होतो. झालेला वृत्तान्त शकुन्तेच्या सांगण्यास तापमी निघून जाते निच्या बरोबर बालकही जाऊ लागतो, तेव्हा दुष्यन्त म्हणतो, 'पुत्रा, घ'य, माझ्यादगे'दर आईकडे जाशील.' त्यावर 'दुष्यन्त माझे बाबा, तुम्ही नव्हे,' असे सर्वदमनाचे उत्तर ऐकून राजाची आत्मच खात्री होते. इतक्यात मळकें दगत्र नेसलेली व एकपेडाची वेणी घातलेली शकुन्तला प्रवेश करते. पद्मचात्तापाने फिकट झालेल्या राजाला ती एकदम आळखत नाही; पण लीवरच तिची खात्री पटते व ती त्याचा जयजयकार करत 'कोण ग हा?' असे सर्वदमनाने विचार. नाच 'वत्सा, तुझ्या दैवाला विचार!' असे म्हणून ती रडू लागते. 'पिये मी तुला टाकून दिले हे तुझ्या मनाला लागून राहू नये; कारण त्यावेळी माझ्या मनाला काही विलक्षण मोह पडला होता,' असे बोलून राजा तिच्या पाया पडतो शकुन्तला त्याला उठविते व ते सर्व मारीच मुनीच्या दर्शनार्थ जातात मारीच शपि व त्याची पत्नी अदिति त्या शोभास आशीर्वाद देतात मारीच ऋषीकडून दुर्वाससापाचा वृत्तान्त कळल्यावर दुष्यन्ताला धापण दोषमुक्त झाल्याबद्दल आनंद होतो शकुन्तलेसही पत्नीने आपणाम विनाकारण टाकले नव्हते हू समजल्यावर बरे वाटते नंतर राजाच्या विनतीवरून मारीच ऋषि कण्वमुनीना हा सर्व वृत्तान्त कळविण्याकरिता एका ऋषिवृत्ताराला पाठविताने व दुष्यन्ताला पत्नी व पुत्र यासह राजघानीस जाण्यास अनुज्ञा देतात नंतर भरतवाक्याने नाटक समाप्त होतें.

कालिदासाने या नाटकाचे कथानक कोठून घेतले याविषयी सुदैवाने वादविवाद करण्यास पारंगी जागा नाही अतः कथारत्नाचा मागूर असा जो आपला प्राचीन 'महाभारत' श्व त्याच्या आदिपर्वात सुमारे तीनशे श्लोकात शकुन्तेची गोष्ट वर्णिली आहे, तिची व शकुन्तलाची तुलना केल्यास कालिदास चे अनुपम रचनाकौशल्य व कलामिश्रत्व घ्यानात येईल. वास्तव महाभारतातील गोष्ट प्रथम सशेपाने दिली आहे *—

* या भाटांशाकरिता भाटारकर अशिष्टरत्न उन्मिष्टरत्नते अत्यंत परिश्रमाने शोधन करून प्रकाशित केलेल्या आदिपर्वाच्या भाट्टीना उपयोग केला आहे.

आज्ञा केली. राजदरवारी पोचल्यावर शकुंतलेने मागील प्रमगाची राजाला धाडवण देऊन पुत्राचा स्वीकार करण्याबद्दल विनती केली 'तुझ्यारोबर विवाह केल्याचे मला स्मरण नाही पाहिजे तर रहा किंवा जा,' असे राजाने म्हणताच, शकुंतलेला त्याचा अत्यंत सताप आला ती म्हणाली, 'राजा, एखाद्या हलकट माणसासारखा तू काय खोटे बोलत आहेस ! मी म्हणते तें खरें की खोटे हें तुझ्या मनाला माहित आहे पाप करताना आपणाला कोणी पाहत नाही असे पापी मनुष्याला वाटते, पण देव व त्याचा अन्नरात्मा हे सर्व पाहत असणाने भायेंला पुरुषाची अर्धाद्विगी म्हणतात तिच्या ठिकाणी पुत्ररूपाने तिच्या पतीचा पुन जन्म होतो पुत्रापेशा अधिक आनन्ददायक अशी कोणती वस्तु या जगात आहे ?' इत्यादि बोलून त्याचे मन बळविण्याचा तिने यत्न करून पाहिला, पण तो एकेना तेव्हा 'असत्यांवर तुझी इतकी प्रीति आहे तर तुझी सगति मला नको तू याचा स्वीकार केला नाहीस तरी माझा मुलगा अखिल पृथ्वी पादान्तांत करील,' असे म्हणून ती पुत्रासह चालू लागली त्याबरोबर आकाशवाणी झाली की, 'दुष्यन्ता ! हा तुझाच मुलगा आहे याचा स्वीकार कर' तेव्हा राजा आनंदित होऊन पुराहित, अमात्य इत्यादिकास म्हणाला, 'एका हे देवदूताचे भाषण ! मी या मुलाचा पूर्वीच स्वीकार केला असता तर हा जन्माने शुद्ध आहे किंवा नाही याचा तुम्हास संशय आला असता' नंतर तो शकुंतलेला म्हणाला 'मी असे केले नसतें तर कामुकत्वामुळे मी याचा स्वीकार केला असे लोक म्हणाले असते रागाने तू जे मला अपशब्द बोललीस त्याबद्दल मी तुला क्षमा केली आहे' नंतर त्याने शकुंतलेला आपली पट्टराणी केली व भरताला युवराजपद दिले

महाभारतातील बरील साधी व वैचित्र्यहीन गोष्ट दाखव्यावर ही-तून जगातील एका अत्युत्कृष्ट नाटकाची उत्पत्ति झाली असे कोणास सांगितल तर खरही वाटणार नाही खाणीतून काढलेला ओबडधोवड दगड पाहताच त्यातून पुढे एक अत्यंत रम्य आकृति निर्माण होणार आहे अशी कल्पना कोणास येते काय ? पण सामान्य जनांच्या चमचक्षूना जें दिसत नाही ते कलादानाच्या प्रतिभात्मक दिव्यदृष्टीपुढे लपत नाही व्यासांच्या

साध्या साधनसामग्रीन आपल्या प्रतिभेने निर्मिलेला वैचित्र्यपूर्ण प्रसंगाचा मालमसाला घानला असता त्यान उन्कृष्ट रसपरिपाक उतरेल अस कालिदासाला वाटले असावे * दुसरे असे की महाभारतातील कथानक फार प्राचीन काळीं घडलेले. समाजाच्या प्राथमिक अवस्थेत त्यानील काही प्रमग व विचार असभाव्य व अनुचित वाटणे नसले तरी कालिदाम-कालीन सुभस्कृत समाजाला ते पटले व आवडले नसते शिवाय व्यासाच्या पुराणकथेत नायक दुष्यन्त व नायिका शकुनला ही केवळ स्वार्थाने प्रेरित झालेली दिसत होती नाटकानील त्याची चिन्ने रम्य व आकर्षक होण्यास त्याच्या स्वभावात विविध छटाचे रग उचित प्रमाणात मिमळणे जरूर होते. या कारणास्तव कालिदासाने मूळ गोष्टींत अनेक फरक केले आहेत. 'शाकुतलोपाख्यान' व 'शाकुनल' यातील कथानकाची तुलना केल्यास दुर्वास ऋषीचा शाप व त्याची निवृत्ति होण्यास जरूर असलेली मुद्रिका या दोन महत्वाच्या गोष्टी कवीने कल्पिल्या आहेत ह सृष्टीर्तनीं व घ्यानात येतें यांफकीं पहिलींचा त्याने दोन प्रकारे उपयोग केला आहे. महाभारतातील दुष्यन्त केवळ विषयासक्त, म्हाड व स्वार्थी दिसतो. कण्व एक दोन तासानो परत येण्याचा सभव असता त्याची वाट न पाहता त्याच्या पश्चात् तो त्याच्या कन्येचा उपमोग घेतो. विषयोप-भोगाची तात्कालिक ऊर्मि शमल्यावर आपणावर क्षयि रागावतील या भीतीने तो लागलीच राजधानीस निघून जातो पुढे शकुतलेला दिलेल्या वचनाला जागत नाही, इतकेच नव्हे तर ती स्वतः पुत्रासह राजसभेत उपस्थित झाली असता जनापवादाच्या भयाने स्वकर्तव्य करण्याचे टाळता आकाशवाणी झाली नसती तर स्वतःच्या निरपराधी पत्नीचा व पुत्राचा त्याग करण्यास त्याने मागे पुढे पाहिजे नसते. अशा निकृष्ट कोटीतील नायकाचे पराक्रमी, प्रेमळ, पापमारी व कर्तव्यतत्पर पुरुषात रूपांतर करण्याकरिता कवीने योजिलेल्या किमयेचे दुर्वासाचा शाप ह एक प्रमुख

हेच ज्ञानदवधनेनेऽ 'धन्वालोकांत (पृ १४८) म्हले आहे—'निवृत्त-वशायाता कथञ्चिद्रमाननुगुणं स्थितिं त्यक्त्वा पुनरुप्रेक्ष्याप्यन्तराभाटरमोचिन-कथोत्रेचो विधेय यथा कालिदासप्रबन्धेषु ।

साधन आहे त्या शापाने राजाचा स्मृतिप्रसन्न झाला व म्हणूनच परस्त्री आपली कर्तव्ये कसोशीने करणारा राजा 'शकुंतल' नाटकात परस्त्रीसंभयाने स्वपत्नीचा त्याग करताना दिसतो पाचव्या अकानील दोन सप्त-क्षाच्या झगड्याचा हृदयगम प्रसंग या शापानेच शक्य झाला आहे सहाव्या अकातील दुष्यन्ताचा शोक व सप्तव्यातील शकुंतलेचे अत्यंत कारुण्य त्यादक दृश्य याची उभारणीही शापप्रसंगाच्या पायावरच झाली आहे साराश या शापाने नायक नायिकास काही काळ कष्ट दिले तरी अमेरीस त्याच्या स्वभावातील उदात्तपणा व्यक्त करून त्याने त्यास उपश्रुतच केले आहे कथानकालाही वैचित्र्यपूर्ण व रम्य प्रसंग पुरवून त्याने चित्ताकर्षक बनविले आहे याशिवाय हा शापप्रसंग घालण्यात कालिदासाचा दुसराही एक हेतु असावा केवळ वाच्य रूपामुळे उत्पन्न झालेले प्रेम वैधयिक अत-एव निकृष्ट दर्जाचे असते सकटाच्या भट्टीतून तावून मुलाखून बाहेर पड-त्यावर त्यातील स्वार्थोपणा नष्ट झाल्यामुळे त्याचे कर्तव्यात रूपांतर होते अशा निरपेक्ष उदात्त प्रमाची समाजाच्या धारणेला व अभ्युदयाला अत्यंत आवश्यकता असल्याने कालिदासाने आपल्या इतर प्रधानही त्याची चित्रे रेखाटली आहेत 'कुमारसभवा'तील पावेंती, 'मेघदूता'तील यक्षपत्नी व 'विश्रमोर्वशीया'तील राणी ओगीनरी या अशा दिव्य प्रेमाच्या मूर्ति होत 'विश्रमोर्वशीया'त ओगीनरी राणीचे पात्र उदात्त स्वरूपाचे असले तरी प्रधान नाही, त्यामुळे कवीचा हा अभिप्राय त्यात स्पष्टपणे प्रतीत होत नाही ती उणीव या नाटकात कवीने भरून काढली आहे शकुंतलेच्या प्रेमाची परीक्षा करण्याकरिता त्याने दुर्वासशापाचा कुशलतेने उपयोग केला आहे त्याच्या इतर नाटकातही एकाचा दैवी घटनने नायक-नायिकाव रसकटाचे प्रसंग झालेले दिसतात असे प्रसंग एकाद्या ऋषीच्या शापाने यावे हे अगदी साह-जिव आहे शकुंतलेसारख्या प्रेमळ व प्रतिभितमग्न नायिकेला शाप देण्यात दुर्वाससारख्या विदुर व कोरिळ ऋषीशिवाय दुसरा बोग प्रवृत्त होणार ? अतसूत्रेने म्हटल्याप्रमाणे 'अग्नीशिवाय दुसरा कोण दग्ध करू शकेल ?' शापामागून उद्देश्य हा आलाच ! शापाने राजाला सन्तुष्टेची विस्मृति पडची होती म्हणून उद्देश्याने त्याला तिची ओळख पटेल असे वाही करणे अवश्य होते असा वेळीं मुद्दिनेसारख्या पूर्वधारिवि

साधनाची महजब आठवण होणार मीनेला आपली ओळख पटावी म्हणून 'तनुमानाने श्रीरामचंद्राची मुद्रिका आपल्या बरोबर घेतली असल्याचे कवीला माहित होत, किंबहुना मेघदूत रचताना तो प्रसंग त्याच्या डोवयात घोळत होता, ह आण मार्गे पाहिलेच आहे तेव्हा दुष्यन्तालाही शकुन्तलेची मुद्रिकादर्शनाने ओळख पटविण्याची कल्पना कवीला सुचवावी यान आश्चर्य नाही बौद्धाच्या पाली भाषेतील जानक प्रघात गीनमबुद्धाच्या पूर्वे जन्मातील गोष्टीची वर्णने आली आहेच, त्यातील 'कट्टुहारि' जातकान शकुन्तलाच्या मद्रिघाननासारखी एक गाष्ट आढळते "वाराणसी नगरातील ब्रह्मदत्त राजा अरण्यात एका सुन्दर स्त्रीला पाहून, तिच्याशी काही वेळ रममाण होऊन नंतर तो स्वनगरीस परत जातो, पण जाते वेळी तिच्या बोटात खुणेकरिता मुद्रिका घालतो पुढे ती स्त्री अरण्यात प्रसूत हाऊन तिला वधिसत्त्व हा मुलगा होतो ती माठा झाल्यावर त्याला घेऊन ती राजाकडे जाते व खुणेची अगठी दाखविते राजा मुद्दामच आपण तिला ओळखत नाही असे दाखवितो तेव्हा सत्यक्रियेशिवाय दुसरा उपाय नाही अस जाणून ती आपल्या मुलाचा पाय धरून त्याला आकाशात फक्त व राजाला म्हणते, 'राजा, जर हा खराखगेच तुझा मुलगा असल तर तो अनराळी सुरक्षित राहिल, नाही तर जमिनीवर पडून त्याच्या शरीराच्या टिकच्या होतील' बोधिसत्त्व अतराळी माडी घालून राहून ते पाहून कापासही त्याच्या जन्माविषयी संशय राहत नाही, तेहा राजाही त्याचा स्वीकार करून त्याला योवराज्याभिषेक करतो' बरील गाष्टीवरून कालिदासाला मुद्रिकेची कल्पना सुचली असावी असे काही युरोपीय विद्वानांचे मत आहे पण ते मान्य हाण्यासारखे नाही बरील जातकान व महाभारतातील शकुन्तलेच्या कथेत बरच साम्य आहे, त्यावरून बौद्ध लोका नोच ती द्विदुप्रघातून घेऊन त्यात घोडा फरक करून गीनमबुद्धाच्या पूर्व-जन्माशी तिचा संबंध जोडून दिलेला दिसतो जातकप्रघातील इतरही अनेक कथान त्यानी अस केल्याचे दिसून येने कालिदासाच्या नाटकात दुर्वास-शापाचा व मुद्रिकेचा घनिष्ठ संबंध आहे, पण बरील गाष्टीत शापाचा उल्लेखही नाही 'शाकुन्तला'तील मुद्रिकाप्रवरणाची कल्पना कालिदासाला स्वाभाविकपणेच कशी सुचली असावी त वर दाखविलेच आहे 'मालविका-

ग्निमित्रा'तही कवीने मुद्रिकेचा ओढख पटण्यासाठी उपयोग केला होता हे लक्षात घेण्यासारखें आहे.

मुद्रिकादर्शनाने राजाची स्मृति जागृत व्हावयाची तर शकुंतला प्रथम राजासमोर जाते त्यापूर्वी ती तिच्या बोटानून गळणें व पुढे तिचा त्याग केल्यावर त्याला ती दिसणे हे ओघानेच आले. हें कसे घडले तें दासविषयाकरिता कालिदासाने घीवर व शिपाई याचा प्रवेश घातला आहे. * त्यात त्याची अलौकिक कल्पकता उत्कृष्टपणे दिसून येते. ख्रिस्तपूर्व पाच-व्या शतकात होऊन गेलेल्या हिरोडोटस नामक ग्रीक इतिहासकाराच्या ग्रंथात असाच एक प्रसंग वर्णिला आहे, त्यावरून ही कल्पना कालिदासाला सुचली असावी असे एका विद्वानाने प्रतिपादिले आहे. * 'पॉलिफ्रेटस नामक, ग्रीक राजाने एके दिवशी आपल्या नशिवाची परीक्षा पाहण्यासाठी अत्यंत मौल्यवान पाचूचा सडा वर बसविलेली आपली मुद्रिका समुद्रात टावली. पुढे पाच सहा दिवसानी एवा घीवराने आणून दिलेल्या भासाच्या पोटात ती त्याला सापडली' उपरिनिर्दिष्ट विद्वानाचे मते ही गोष्ट कालिदासाला माहीत असावी 'कारण इ स च्या पहिल्या शतकात भडोच या बंदरानून माळवा व काठेवाड या प्रांताचा पश्चिम देगासी व्यापार चालून असे. या देगातून हिंदुस्थानातील राजांच्या उपभोगाकरिता अनेक मुदर ग्रीक तरुणीही आणल्या जात कालिदासाने आपल्या प्रांतातील राजदरबारी या यवनी पाहिल्या असल्या, म्हणूनच त्याने शाकुंतलात दुष्यन्त राजाबरोबर शिपारीच्या वेळीही यवनी होत्या असे दाखविले आहे या यवनीच्या तोंडून ही ग्रीक, क्या कवीला माहीत झाली असावी' या मतांन अनेक गोष्टी गृहीत धरल्या असल्यामुळे तें निश्चिंतपणें मान्य करता येत नाही. हिरोडोटसने वर्णिलेली गोष्ट त्याच्या नंतर जवळ आठनऊस वर्षे ग्रीक लोकांच्या-स्त्रियांच्याही—तोंडीं होनी, अशा स्त्रियांचा व कालिदासाचा सदाच आला व त्याच्या सभावनांन ती गोष्ट आल्यामुळे कवीला तिजवरून घातल्यातील प्रसंग मुखला असे मानावे लागतें यांत पार दूरान्वय दिसतो कालिदासाने इतर ठिकाणी कोठेही ग्रीक कथांचा उपयोग केलेला दिसत नाही. तथा या कल्पनेचे श्रेय कवीसच देणे योग्य होईल ग्रीक व भारतीय तत्त्वज्ञानांतही

अनेक ठिकाणी आश्चर्यकारक साम्य आढळते, त्यासारखाच वरील प्रसंग आहे व त्याची उत्पत्ति 'मानवी मन सर्वत्र सारखेंच असतें' असे म्हणूनच लावली पाहिजे.

दुर्वासशाप व मुद्रिका या दोन महत्त्वाच्या गोष्टी कवीला कशा सुचल्या असाव्या हें आपण येथवर पाहिजे मूळकथेंत त्याने केलेल्या इनर फरकाचीही कारणे समजणे सोपें आहे दुप्यन्त आश्रमात गेला त्या वेळीं कण्वऋषि फलपुष्पादिकाकरिता अरण्यात गेला होता तो येण्यापूर्वी राजा शकुनलेच्या जन्मासवर्षी कथा ऐकतो, स्वतः लावळचक भाषण करून तिचे मन वळवतो, तिच्याशीं रममाण होतो व निघूनही जातो, असे महाभारतात वर्णिले आहे दोन तीन तासांच्या अवधीत या सर्व गोष्टी घडून येणे असंभवनीय व कलादृष्टीने असमर्थनीय ठरतें शिवाय त्यावरून राजाचा उल्लूपण व शकुनलेचा स्वाधी स्वभाव व्यक्त होतात हें वेगळेंच बलाविलास व औचित्य याकरिता या ठिकाणी फरक करणें जरूर होतें म्हणून कालिदासाने कण्वऋषीला शकुनलेच्या प्रतिकूल दैवाची शांति करण्याकरिता दूर सोमनीर्षी पाठविले आहे तेथून येण्यास त्यास सहजच चार सहा महिने लागले असावेत या अवधीत यज्ञरक्षणार्थ आश्रमवासीयाच्या विनतीवरून दुप्यन्त आश्रमान राहिला, त्याचा व शकुनलेचाही मदनसताप उत्तरोत्तर वाढत गेला व तो अगदी असह्य झाला त्या वेळीं त्यानी गान्धर्व विवाह केला असे कवीने दाखविलें आहे यात अस्वाभाविक असे काहीही दिसत नाही शकुनलेचा अनुरूप पत्नीशी गाथविधीने विवाह झाला व ती गर्भवती आहे हें समजताच कण्वाने तिला पनिगृही पाठविण्याचा निश्चय केला यात कालिदासकालीन लोकांच्या स्त्रीविषयक समजूतीचे प्रतिबिंब पडलेले दिसतें त्या काळीं स्त्रियांच्या शालीनतेविषयीच्या कल्पनाही महाभारतवाळापेक्षा अगदी निराळ्या होत्या त्यामुळे कालिदासाने आपल्या नाटकात शकुनलेच्या जन्माची हकीकत तिच्या तोंडीं न धालता ती तिच्या मंत्रिणीकडून राजाला कळविली—किंवा सुचविली—आहे महाभारतातील शकुनला स्वपुत्राला गादी मिळावी अशी अट स्वतः धालते व ती राजाने कबूल केल्यावरच त्याला

वश होते यात तिचा व्यावहारिकपणा दिसून आला तरी त्यापरोपर तिच्या हृदयात सद्गृहसंती उत्पन्न होणाऱ्या प्रेमाचा प्रादुर्भाव झाला नव्हता हेही सिद्ध होते. कालिदासाची शकुंतला प्रेमपरवश झाली होती; तिला बशा अटी कशा सुचणार? तिच्या मैत्रिणी साहजिकच जास्त समयज्ञ होत्या, तथापि त्यांनीही 'राजाना अनेक मिथ्या थसतात, म्हणून ही आमची प्रियसखी तिच्या बाधनाच्या दुःखाला कारण होणार नाही असे आपण बागावे' एवढेच सुचविले आहे अशा प्रसंगी सर्व गोष्टी नायिकेकडून वदविणे उचित होणार नाही हे जाणून कवीने प्रियवदा व अनसूया या शकुंतलेच्या प्रेमळ सभ्याची जोडी निर्माण केली आहे. याशिवाय शारद्वत व शाड्गंरव हे कल्पनिय, गीतमी ही शकुंतलेचे समोपन करणारी वृद्ध तापगी, राजपुरोहित, मादव्य नामक विदूषक, वैखानस, सेनापति इत्यादि कथानकाच्या विकासाकरिता जरूर लागणारी अनेक पात्रे कवीच्या कल्पनेची अपत्ये होत. यापैकी काही पात्रे—शारद्वत, शाड्गंरव, पुरोहित, प्रियवदा व गीतमी—ही 'पद्मपुराणा'तील शकुंतलोपाख्यानातही आढळतात. शिवाय त्यातील कथा 'शकुंतल' नाटकाच्या सविधानकाशी बहुतांशी जुळणारी आहे. म्हणून कालिदासाने 'पद्मपुराणा'तून आपल्या नाटकाची गोष्ट व बाही पात्रेही घेतलीं असावी असे डॉ० विक्टरनोट्झ सारखे सशेषक म्हणतात. त्याच्या मताचा येथे थोडक्यात विचार करणे जरूर आहे.

'पद्मपुराण' व 'रघुवंश' यात दिलीपापासून दशरथापर्यंतच्या राजांच्या वर्णनांत अनेक ठिकाणी आश्चर्यकारक शब्दसाम्य व कल्पनासाम्य आढळते त्याचा वर उल्लेख आला आहेच. त्यासारखेच याही ठिकाणचे साम्य आहे. दुष्यन्त मृगाला मारू लागला असता वैखानसाने त्याचे निवारण करणे, पृढे आश्रमात प्रवेश केल्यावर शकुंतलेस व तिच्या मरुयास वृक्षास पाणी घालताना पाहणे, त्याने विचारल्यावरून शकुंतलेच्या सखीने तिच्या जन्माचा वृत्तान्त यथन करणे, दुष्यन्तममनानंतर दुर्वासाचा नाप होणे, हस्तिनापुराच्या मार्गावर एका तीर्थात मुद्रिका पडून अदृश्य होणे, पृढे दुष्यन्ताचा स्मृतिभ्रंश, शकुंतलाप्रत्यादेश, धोवरावडून मुद्रिकेची प्राप्ति व तदनंतर राजाचा पदचात्ताप व शोक, शेवटी स्वर्गातून परत येत असता भारीचाश्रमात शकुंतला व संधंमन याची भेट, इत्यादि प्रसंग 'शकुंतल'

नाटकान्त व ‘पद्मपुराणांत समान आहेत व त्याचे वर्णनही बहुतांशी त्याच शब्दांत केले आहे काही ठिकाणी महत्त्वाचे फरकही आढळतात. ‘महाभारता’प्रमाणे ‘पद्मपुराणांतही कश्यपपि परगात्रो गेला तमून फळं व पुष्पं क्षापय्याकरिता वनात गेला होता व तो परत येण्यापूर्वी दुष्यन्त नगरान परत गेला असें वर्णिले आहे हस्तिनापुराण जाताना शारद्वज, शार्ङ्गरव व गीतमी याप्रमाणे प्रियवदाही शकुन्तलेवर हातों. तीयांत स्नान करताना शकुन्तलेने निच्याअवळ अगळी दिगी, ती तिने वस्त्रात ठेवली नाही तोच ती गडगडन जाऊन पाण्यात पडली त्या वेळी प्रियवदाने शकुन्तलेला ती वृत्तान वळविला नाही व शकुन्तलेलाही तिची आठवण झाली नाही, पण राजाममोर मुद्रिकेची जरूरी लागली तेव्हा तिने ती प्रियवदाने जवळ मागितली, असे वर्णन ‘पद्मपुराणांत’ आले आहे ‘शाकुन्तला’प्रमाणेच ‘महाभारता’शीही ‘पद्मपुराणा’चे काही ठिकाणी अचान सादृश्य आढळते. शकुन्तलेला वस करण्याकरिता दुष्यन्ताचे प्रलोननामक भायंपण, कश्यप ऋष्यांनी बनानून परत आल्यावर केलेले शकुन्तलेचे अभिनन्दन, नगर शकुन्तलेने मागिलेले वर, राजाने स्वीकार न केल्यामुळे अचान सप्त होऊन शकुन्तलेने त्याला केलेले वाङ्मताडन यांचे वर्णन ‘महाभारतांत व पुराणांत अगदी त्याच शब्दांत केले आहे असे सुमारे शंभर श्लोक या दोन ग्रंथांत समान आहेत. या साम्याचा विचार करिता (१) व्यास व कालिदास यांनी पद्मपुराणातील कथा व कथना घेऊन त्या आख्यायिकांत घुसवून दिल्या, किंवा (२) ‘पद्मपुराण’वर्णने ‘शाकुन्तला’तून काही प्रसंग व ‘महाभारतांतून काही भाषणे घेऊन व काही स्वतःचे पदरेचे घालून आपली गोष्ट सजविली, असे दोन पक्ष समर्थनात मानून दुसऱ्याच पक्ष अधिक संभवनीय आहे असे आम्हास वाटते. ‘हरिवंशांत व ‘भागवता’सारख्या इतर पुराणांत ‘महाभारतांतल्यासारखीच शकुन्तलेची कथा दिली आहे ‘पद्मपुराणा’ची कथा जुनी अन्वती तर ती त्याही पुराणांत आली असती पुराणातील गोष्टींत बहुधा शारद्वज, शार्ङ्गरव, गीतमी, प्रियवदा यांसारख्या विषय जरूर मसलेल्या पात्रांचा निर्देश आढळत नाही ‘पद्मपुराणांतही शार्ङ्गरव व शारद्वज या दोन्ही मुनिगिण्यांचा नामनिर्देश असला तरी त्यांना स्वतंत्र भाषणे दिली नसल्याने ती अनावश्यक वाटते. तेव्हा ‘पद्मपुराणा’ची

शाकुतलोपाख्यानांत हीं पात्रे आढळतात याचे कारण लेखकाने तें कथानक कालिदासाच्या 'शाकुतल' नाटकावरून सशेषाने घेतले आहे, हें असावे असे वाटते. मागे 'मत्स्यपुराणांत कालिदासाच्या 'विक्रमोर्वशीया'तील काही प्रसंगांचा उल्लेख आला आहे असे दाखविले आहे. त्याप्रमाणेच 'पद्मपुराण'-कर्त्यानेही 'शाकुतला'तील प्रसंग व 'महाभारता'तील ओजस्वी भाषणे ही जोडन आपली शाकुतलोपाख्यानाची कथा बनविलेली दिसते.

'शाकुतल'चे सविधानक 'मालविकाग्निमित्रा'तल्याप्रमाणे गुंता-गुतीचे नाही तथापि त्यातील प्रसंगाची जुळणी इतक्या कोशल्याने केली आहे की प्रेक्षकांचे ओत्सुक्य शेवटपर्यंत टिकून राहवें. त्यातील विविध घटना एकातून एक अशा अगदी स्वाभाविकपणे उद्भूत झालेल्या दिसतात. त्या सर्व मुख्य साध्याशी कमीजास्ती प्रमाणात सलग्न झाल्या आहेत. एक दोन ठिकाणी आकाशवाणीसारख्या उद्भूत गोष्टींचा कथानकाच्या प्रगतीकरिता कवीने उपयोग केला आहे, तथापि तत्कालीन लोकांस त्या असंभवनीय वाटत नव्हत्या हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे. या नाटकातील प्रत्येक प्रवेश किंवाहुना त्यातील प्रत्येक प्रसंग सहेतुक घातलेला आहे उदाहरणार्थ, पाचव्या अंकातील हंसपदिकेचे गीत घ्या. त्यायोगे आगामि शकुतलाप्रत्यादेशाची प्रेक्षकांस सूचना मिळते. त्यामुळे राजाला मागील वृत्तान्त स्पष्टपणे आठवत नाही, तथापि त्याच्या मनाला हुरहुर लागून राहते शिवाय ते गीत ऐकल्यावरच आपला सदेश कळविण्याकरिता राजा विदूषकाला हंसपदिकेकडे पाठवितो. तो गेल्यावर शकुतलेचा वृत्तान्त माहित असलेले व राजाच्या विश्वासातलें असे कोणीही जवळ नसल्याने पाचव्या अंकातील शकुतलाप्रत्यादेशाचा प्रसंग अस्वाभाविक वाटत नाही. या सर्व कारणास्तव त्या प्रसंगाची योजना कवीने पाचव्या अंकाच्या आरंभी केली आहे. शेवटल्या अंकान दुष्यन्ताला सर्वदमनाची ओळख हळूहळू पण एकापेक्षा एक बळवत्तर अशा कारणानी पटते तो प्रसंगही उत्तम बळाला आहे.

'शाकुतल' नाटकातील भाषा अत्यंत प्रसादयुक्त व रम्य आहे त्यात उपमा, उत्प्रेक्षा, स्वभादोक्ति, अर्थांतरन्यास यांसारखे अनेक मनोरम अलंकार आले आहेत. त्यात कोठेही क्लिष्टता, कल्पनाची ओढाताण, दूरान्वय, वगैरे दोष दिसत नाहीत. प्रत्येक पात्राच्या तोडीं त्याला शोभेल

अशी भाषा व सुचतील असेच अल्कार घालण्याची कवीने काळजी घेतली आहे. शकुन्तला व तिच्या सत्या सर्व्व लनावृक्षादिकांच्या सहवासात खेळणाऱ्या वागडणाऱ्या, नेह्या त्याच्या भाषणात ‘क इदानीं सहकारमन्तरेपातिमुवता पल्लविता सहते,’ ‘को नामोऽन्योदकेन नवमालिका सिञ्चति’ यासारखे लतावृक्षावस्त्र सुचणारे अल्कार घातले आहेत. कण्व ऋषि सर्व्व पक्षमागात व अध्यापनक्रमात निमग्न तेव्हा त्यांना ‘दृष्ट्या घूमाकुलित-दृष्टेरपि यजमानस्य पादक एवाहुति पतिता,’ ‘वन्से सुशिष्यपरिदत्तेव विद्या-श्रोचनीयासि सवृत्ता’ यासारखे दृष्टात व उपमा सुचाव्यात यात आश्चर्य नाही. सर्व्व खाद्यलोलुप व विनोदी विद्रूपकाच्या स्वभावाचे प्रतिबिम्ब ‘यथा कस्यापि पिण्डस्त्रनूरैरुद्धैजितस्य तन्तिष्यामभिलापो भवेत् तथा स्त्रीरत्नपरिभोगिणी भवन इयमभ्यर्चना’ या उपमेन स्पष्टपणे पडलेले दिसते. या नाटकातील भाषणे लहान लहान व चटकदार असल्याने ती वाचताना व ऐकताना वाचक-प्रेक्षकांचे चित्त रमून जाते व आपण नाटक पाहत नमून खरोखरीच आपल्या समोर घडलेले प्रसंग पाहत आहो असे प्रेक्षकांस वाटते. यानच कालिदासाच्या कलेचा उत्कर्ष आहे.

‘शकुन्तलांत’ समोग व विप्रलम्ब असा द्विविध शृंगार, करुण व शांत हे प्रमुख रस आहेत. पहिल्या तीन अंकात शृंगाराचे साम्राज्य आहे. तथापि प्रसंगाने इतरही अनेक रसांचा त्यात अविर्भाव झालेला दिसतो. पहिल्या अंकाच्या आरंभी दुष्यन्तापुढे जीवरक्षणार्थं पळणाऱ्या हरिणाच्या व त्याच अंकाच्या शेवटी हनीने केलेल्या दाणादाणीच्या वर्णनात भयानक, दुःखा अंकात विद्रूपकाच्या विनोदी भाषणात हास्य, तिसऱ्या अंकाच्या शेवटी राजसाच्या आगमनाने पुनः भयानक यात्रमाणे इतर रसांचे शृंगाराशी मिश्रण झाले आहे. चौथ्या अंकात वाकाशवाणीच्या व वनदेवतानी दिलेल्या वस्त्रालकाराच्या वर्णनात अद्भुतरसाची छटा आहे. पण त्या अंकातील मुख्य रस करुण हाच होय. या अंकाला सर्व्व सस्कृतवादमयांत तोंड नाही असे एका सुभाषितकाराने म्हटले आहे व ते सर्व्वसमत झाले आहे. पाचव्या अंकात दुष्यन्त व शकुन्तला यांच्या वाक्कलहाचा प्रसंगही मनोरम साधला आहे. राजाने टाकण्यातून सतप्त झालेल्या शकुन्तलेच्या भाषणाने रोड, पुढे तिची असाहाय स्थिति पाहून करुण व शेवटी अप्सर-

स्तीर्याजवळ ती अदृश्य झाल्यामुळे अद्भुत अशा अनेक रसांचा अनुभव प्रेक्षकास येतो. सहाव्यात कर्णशृंगाराचा परिपोष चांगला झाला आहे. 'विश्रमोर्वशीया'तल्याप्रमाणे राक्षस अकात एकच पात्र खोज करीत वसत्यास प्रेक्षकास कटाळा येतो व त्या रसाचाही उत्तम रीतीने उठाव होत नाही याचा अनुभव आल्याने या अकात राजाच्या कर्णशृंगाराला विदूषकाच्या हास्यरसाची जोड दिली आहे. शेवटच्या अंकात सर्वदमन व दुष्यन्त यांच्या भेटीच्या प्रसंगी अद्भुत व वत्सल आणि शेवटी मारीच ऋषीच्या सानिध्यात सात या रसाचा आविर्भाव होतो. नाटकाच्या शेवटी प्रेक्षकाच्या चित्तवृत्ति अनेक रस अनुभविल्यावर सातरसमग्न होतात.

आकषेक सविधानक, मधुर भाषा, उत्कृष्ट वर्णनशैली, उत्कृष्ट रसपरिपोष इत्यादि गुण 'शाकुंतला'त आहेत, पण या सर्वांपेक्षा त्यातील अत्यंत कुशलतेने रेखाटलेल्या स्वभावचित्रांनीच रसिकाचे चित्त आकृष्ट केले आहे यात दुष्यन्त, कण्व व विदूषक ही पुरुषपात्रे व शकुंतला, अनुसूया, प्रियवदा ही महत्त्वाची स्त्रीपात्रे आली आहेत. याशिवाय सविधानकाच्या विकासाला अवश्य असे दुर्वास व मारीच हे ऋषि, गौतमी व भद्रिक्ती या ऋषिपत्नी, सानुमती ही अप्सरा, शारद्वत व शाङ्गरव हे कण्वशिष्य, वैखानस, सेनापति, कचुकी, राजश्यालक, धीवर, शिपाई, इत्यादि अनेक गौण पात्रे ऋषीने योजिली आहेत या सर्वांत नायक दुष्यन्त व नायिका शकुंतला यांच्या स्वभावरचनात त्याने आपले शक्तिसर्वस्व खर्च केले आहे.

कालिदासाच्या सर्व नायकात दुष्यन्त हा श्रेष्ठ आहे. हा आकाराने मध्यम पण मनाने मृदु आहे यम्भीर आकृति व गोड भाषण यानी तो इतरांचे मन एकदम आकृष्ट करून घेतो. पुरुरव्याप्रमाणे हाही अत्यंत पराक्रमी आहे यज्ञाचे रक्षण करण्यास त्याला धनुष्यावर बाण लावण्याची ही जरूरी भासत नाही त्याच्या मोर्षीच्या टण्टकारानेच सर्व विघ्ने दूर होतात. तेव्हा विदूषकावरवीर सर्व सैनिक पाठवून तो राक्षसनिवारणार्थ एकटाच आश्रमात राहतो यात नवल नाही राक्षसांशी युद्ध करण्यास प्रत्यक्ष इन्द्रही त्याला स्वर्गात बोलावितो व त्याच्या विजयानंतर आपल्या पुत्रालाही हेवा वाटेल अशा रीतीने अर्घासन देऊन व स्वतःची मन्दा-भाला त्याच्या गळ्यांत घालून त्याचा सन्मान करतो. राज्यात त्याचा

विलक्षण दरारा आहे. त्याच्या प्रजेतील अपत्य मिष्ट्र लोकाही कुमारांगामी नाहीत असे शाहगंरव म्हणतो. शकुंतलेची लग्नी मिष्ट्राच्यावर त्याला परचात्ताप होतो म्हणून दुःस्थाने तो वसन्तोत्सव बंद ठेवतो तेव्हा लग्ना, वृद्ध व त्यावर दास करणारे पत्नीही त्याची जाळा पाळीत आहेत असे कच्छुकी वर्णन करतो, त्यात यत्किचित्ही अतिशयोक्ति साधूनमतीला दिसत नाही. 'हा महाप्रभावी राजा आहे' असे ती उद्गार वादते दुष्यन्ताचा पराक्रम त्याच्या विनयाने अधिकच शोभून दिसतो. अमुरावर मिष्ट्रविलेच्या विजयाने त्याला मुठीच गर्व होत नाही. हें सर्व इन्द्राच्या पुरस्काराचे फल जसे तो मोठ्या विनयाने म्हणतो. कन्याप्रनात प्रवेश करताना 'तपोवनान विनीत वेपाने गेलें पाहिजे,' असे म्हणून तो आपली उची वस्त्रे व रत्नसचिन दलवार सारण्याजबळ काढून ठेवतो ती आपल्या पराक्रमाचा उपयोग दुष्टाचे शासन, व धातं जनाचे रक्षण करण्याकरताच करीत असतो. तो अत्यंत धार्मिक, पापमोह व प्रजापालननस्पर आहे. कन्व श्पदीचे शिष्य आपणाकडे आले आहेत असे कच्छुकीने कटवित्ताच, ऋषींच्या तपसचर्चेन विघ्नें झाली असतील काय, तपोवनातील प्राण्यांना कोणी धास दिला असेल काय, माझ्या दुष्कृत्यामुळे तेथील लतांच्या बहुरात सड पडता असेल काय, असे नानाप्रकारचे विचल्प त्याच्या मनात येताना आपण ऋषींचे रक्षण करतो त्याबद्दल ते आपल्या तपसचर्चेचा अग्र देऊन पुगी भगवाई करणात असे त्यास वाटते. तो सदैव प्रजेची काळजी वाहतो. शोकाना दुःखागामून पराक्रम कर्म, त्याची नाटने तोडून व रक्षण कर्म तो आपले कर्तव्य उत्तम रीतीने पाळीत आहे असे दिसते माझ्या प्रजेत कोणाचा मदघी मृत झाल्यास दुष्कृत्यांश्वरीत इतर दावतीत त्याच्या ठिकाणी मला ना- नावे अशी ती दचटो पिटविता. त्याला सपत्नीचा मुष्टीच ओन नाही हें मागणे नकोच. जलनागाने व्यागार करणारा धीमत् व्यागारी मृत झाल्यावर तत्कालीन कायदाप्रमाण त्याची सर्व मिष्ट्रन मिष्ट्रन होनी तरी न स्वीकारता तो त्याच्या गर्भस्य अनत्यास ती देऊन टाकतो कालिदासाच्या नाटकातील इतर नायकाप्रमाणे दुष्यन्तही बहुपत्नीक आहे त्याच्या अन्तःपुरात अनेक स्त्रिया असल्याने एकीवर प्रेम केले की दुसरीला वैदम्य वाटणारच ! तेव्हा आत्माकडे दुर्लक्ष केलाबद्दल हसरदिका त्याला टोमना मारते यात आश्चर्य

नाही तथापि दिसेल त्या सुंदर स्त्रीवर आपक होण्याइतका तो मधुकरवृत्तीचा नाही नाही तर शकुंतलेसारखी अयत सुस्वरूप स्त्री चालून आली अमतां त्याने जास्त खोलात न जाता तिचा स्वीकार केला अमता परस्त्रीकडे निरखून पाहणे अयोग्य असे म्हणून तो प्रथम तिच्याकडे नोट पाहतही नाही कण्वाश्रमात गेल्यावर त्याला सुंदर कन्यका दिसतात व त्यातही सौंदर्याची पुतळी अशी शकुंतला त्याचे मन आकृष्ट करते प्रथम ही ब्राह्मणकन्यका असेल काय असा त्याला सशय येतो तसे शेवटी ठरते तर इन्द्रियनिग्रह कच्चन त्याने आपले मन परावृत्त केले असते यात सशय नाही पण स्वतःच्या सदसद्विवेकबुद्धीचा विचारता ती स्वतःला विवाहय असावी असे त्याला वाटते शकुंतला व तिच्या सख्या यांच्या भाषणावरून त्याच्या अनुमानाला बळकटी येते व त्यानी शकुंतलेचा जन्मवृत्तात सांगितल्यावर तर मुळीच सशय राहत नाही शकुंतलेचीही आपल्यासारखीच अवस्था झाली आहे अस पाहून त्याचा मदनविचार वाढत जातो कण्व लौकरच परत येण्यासारखा असता नर तापर्यंत त्याने अवश्य इन्द्रियनिग्रह कसा वसता पण तिकडे शकुंतलेची अनिश्चय वाईट अवस्था झाली होती 'त्या राजपोकडून लौकर माझा स्वीकार झाला नाही तर मला निलोदक द्यावयास तयार व्हा,' असे तिचे निर्वाणीचे उद्गार त्याने ऐकले होते तेव्हा तिच्या सख्यानी तिचा स्वीकार करण्याविषयी विनंती केल्यावर ती ती आनदाने मान्य करतो यात आश्चर्य नाही

'कण्वाश्रमरूपी स्वर्गांत लपून छपून पापाने प्रवेश केला त्याबरोबर कीटदण्ड बुभुमाप्रमाणे तेथील दिव्य सौंदर्य विशीर्ण व नष्ट होऊन गेले या मत्तं लज्जा, सशय, दुःख, विद्योग व पश्चात्ताप हीं आलीं अखेरीस विद्वत्तर व उन्नतर अशा स्वर्गलोकात क्षमा, प्रीति व शान्ति हीं दुग्गोचर होऊ लागली 'शाबुन्ला'स Paradise Lost प्रमाणे Paradise Regained ही म्हणता येईल' असे डॉ रवींद्रनाथ टागोरानी 'शाबुन्ला'च मार काढले आहे यांत दुष्यंताला स्वर्गांत धोरून प्रवेश करणाऱ्या पापाची आणि बुभुमाचा नाश करणाऱ्या विद्वत्ताची अशा दोन उपमा दिसवा आहेत. ह्या उपमा कालिदासाच्या दुष्यंतापेक्षा महाभारतातील दुष्यंतालाच लागू पडतात. दुर्वास्याच्या पापामुळे दुष्यंताला मूल परधी व म्हणून त्याने

तरी कण्व व गौतमी यानी आपल्या प्रेमाची पाखर निजवर घातून तिला कोणत्याही बाबतीत कमी पटू दिलें नाहीं. सुदैवाने तिला प्रियवदा व अनसूया या समवयस्क व प्रेमळ सख्या लाभल्या त्याच्या महवाशात तिला लेखन, वाचन, काव्य, इतिहास इत्यादि विषयांवरोंवर चित्रकले-सारख्या ललितकलांचेही शिक्षण मिळालेले दिसतें. आश्रमातील स्नायुक्ष व पशुपक्षी यांच्या सानिध्यात वाढल्यामुळें तिचे त्यांच्यावर व त्यांचीं तिच्यावर निस्सीम प्रेम होते. 'शकुंतले, तुझ्यापेक्षा कण्व-बाबाना आश्रमातील वृक्ष जास्त प्रिय आहेत असे मला वाटतें कारण तू नवमालिकेसारखी कोमल वसताही त्यानी तुला वृक्षाना पाणी पालण्यास लावले आहे,' असे अनसूयने घट्टेने म्हणताच ती उत्तर करते, 'बाबानी सांगितले म्हणूनच मी याना पाणी घालते असे नाहीं. माझे त्याच्यावर सहसा भावहाप्रमाणे प्रेम आहे ' या प्रेमापुढेंच स्वसूय-पाकर्िता त्याची पाने लुडणे निच्या जिवावर येई त्याना प्रथम वहर येई तेव्हा ती उत्सव करी पतिगृही जाताना वनज्योत्स्ना नामक लता-भगिनीला प्रेमाचे आलिंगन दण्यास ती विचरली नाही. आश्रमातील पशुपक्ष्यावरही तिचे निजवेच प्रेम होतें 'गभिणी असल्यामुळें पर्णकुटि-केच्या आसपास मन्द मन्द चालणारी हरिणी प्रमूत होईल, तेव्हा ती आनदाची बातमी मला कळविण्याकरिता कोणाला तरी पाठवा.' असे ती कण्वरुपीस सांगते लहानपणीच आपल्याप्रमाणें पोरका झालेल्या हरिणबालकाचे तिने मानवन् पालन केलेले, तेव्हा आश्रमातून निघताना तो तिचे वस्त्र ओढतो त्या वेळीं तिला साहजिकच गहिवर येतो वसा प्रेमळ शकुंतलेवर तपोवनातील चराचर सृष्टीही प्रेम करते यात आश्चर्य नाही. निच्या जिवाभावाच्या मैथिणी अनसूया व प्रियवदा यास सोडून जाताना तिला झालेल्या दुखाची कल्पनाही करवत नाहीं. कण्वरुपि तर निचा अत्यन्त वसल पिता त्याच्या अजावर ती लहानपणापासून खेळलेली. 'मलयपर्यतावस्न वाढलेल्या चन्दनलतेप्रमाणे बाबाच्या अजापामून परिमृष्ट झालेली मी दुसऱ्या ठिकाणी कशी त्रिवंत राहू पावेन ?' असे ती विचारते. निघण्याला तशीर होत होता, दाह्यारव पृढे चलण्याची सूचना देत होता; तरी 'बाबा मला पुनः कधी हें

तपोवन दिसेल काहो !' असे ती विचारीत राहने. 'बाळे अनुष्ठानाची वेळ होऊन गेली,' असे वण्वाने म्हणताच तपश्चर्येने आधीच कृश झालेल्या आपल्या पित्याला आपल्या वियोगाचे दुःख सहन करवणार नाही असे तिच्या लक्षात येते. तेव्हा 'बाबा तुम्ही तपश्चर्येने कृश झाला आहा, माझ्याकरिता फार वाईट वाटून घेऊ नका,' असे ती त्यास विनविते.

राजाला पाहताच शकुंतलेच्या मनात पूर्वी अननुभूत असा प्रेम-विकार उत्पन्न होतो त्याची धोरगभीर आवृत्ति, मधुर भाषण व असामान्य पराक्रम यांनी तिचे हृदय आकर्षित होते. ती कामवश झाली होती तरी स्वाभाविक शालीनतेने आपला प्रेमविकार सम्याजवळ सुद्धा बोलून दाख-
• वात नाही. राजाशी बोलणे तर राहोच, पण त्याच्यासमोर ती उभीही राहत नाही. विदूषकाने विचारल्यावरून शकुंतला आपल्यासमोर कशी यागली याचे राजाने पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे—

अभिमुखे मयि संद्वतमीदीप्तं दम्भितमन्यनिमित्तकृतोदयम् ।

विनयवारितवृत्तिरतस्तया न दिष्टो मदनो न च संवृतः ॥

शकु० २,११.

महाभारतातील शकुन्तला आपली जन्मकथा सविस्तर वर्णन करते, राजाने भार्या होण्याविषयी विनती केल्यावर आपल्या अटी घालते व त्या कबूल झाल्यावर वस होते. राजाला पाहून ती कामवश झाल्याचे दिसत नाही. अशा घीट, ध्यवहारदक्ष पण निष्प्रेम तरुणीचे कवीने आपल्या प्रतिभेने शालीन, मुग्ध व प्रेमपरवश बालिकेत रूपांतर केले आहे. कालिदासाची शकुन्तला मदनविकार अगदी असह्य झाल्यावर व प्रेमळ सम्यानी अतिशय आग्रह केल्यावरच अनुराग व्यक्त करते त्यानी समानि दिली तरी वाड-
झाच्या अनुज्ञेसिवाय राजाशी समागम करण्याचे तिच्या मनात येत नाही. सत्रियाना गाधर्वविवाह विहित आहे, तेव्हा सुमे बडील गगावणार नाहीत, अशी राजाने सात्री केल्यावरच ती त्याच्या म्हणण्याम कबूल होते. शेव-
टल्या अंकात ओळख पटल्यावर 'पुत्राचा हान घर, तुझ्यासह भगवान् मारीच ऋषींच्या दर्शनास जाण्याचे भासो इच्छा आहे,' असे राजा म्हणतो, तेव्हा 'आपल्याबरोबर गुरुजनांसमोर जाण्याची मला लाज वाटते,' असे ती म्हणते. यासारख्या प्रसंगानी तिची विनयशीलता कवीने दाखविली आहे.

शकुंतलेचा स्वभाव अत्यंत सरळ विवहूना भोळा आहे. पाचव्या अंकांत शापाने स्मृतिविग्रम झालेल्या राजाला ओझव पटविण्याचे सर्व उपाय हरले. अंगठीही आयत्या वेळीं कोडे दिसना, तेव्हा "मी वाढविलेला दीर्घपाङ्ग नामक हरिण आपल्या हातून पाणी पिईना, नंतर मी तेंच पाणी त्याला दाखविले तेव्हा तो म्हाला त्यावेळीं आपण हसून म्हणाला 'प्रत्येकाचा स्वजातीयावर विश्वास दस्त, दोघेही तुम्ही अरण्यवासी!" हो घडलेली गोष्ट सांगून ती त्याची खात्री करण्याचा प्रयत्न करते. याने का त्याची खात्री होणार! पण भोळ्या शकुंतलेला तेही शक्य वाटतें! अशा ऋजुस्वभावी व प्रेमळ शकुंतलेवर प्रत्यादेशाचा बऱ्याप्रात होतो गीतमी व शाद्वर्गरव यांनी परोपरीने सांगितले तरी ते राजाला पटत नाही. म्हणून 'तूच त्याची खात्री कर' असे शारद्वन तिला मागतो. तेव्हा 'आयंपुत्रा' असे त्याला उद्देशून ती पुढे बोलणार तोच पतिपत्नीचे नातें राजा कबूल करीत नसल्याने या नावाने त्याला संबोधणे योग्य नाही असे तिच्या लक्षात येते म्हणून 'पौरवा' अशा साध्या नावानेच ती त्याला हाफ मारते. त्याची खात्री करण्याच्या प्रयत्नाने तिला यश येत नाही. उलट कोकिलेचा दृष्टांत देऊन स्त्रिया जात्याच लबाड असतात असे तो म्हणतो. त्याच्या भाषणातील द्वयर्थी शब्दांच्या प्रयोगावरून तो आपल्या मातेचीच निंदा करीत आहे असे शकुंतलेला वाटतें. तेव्हा तिचा सताप अनावर होतो व ती त्याला 'अनार्थी!' असे संबोधून त्याच्या ढोंगीपणाबद्दल टाकून घालते.

सीतेप्रमाणेच शकुंतलाही महान् पतिव्रता आहे नवऱ्याने काही कारण नसता टाकली असताही ती सदैव त्याचे चिंतन करते व विरही स्त्रियाना विहित अशा रीतीने दिवस कठने सानुमतीच्या सांगण्यादरून राजाला पश्चात्ताप झाला आहे असे तिच्या कळते व यदितीच्या आश्वासनावरून काही काळाने पति आपला स्वीकार करील अशी तिला आशाही वाटते. त्या आशेवर ती अवलंबून राहते शेवटी राजाची भेट होते तेव्हा ती आपल्या प्रत्यादेशाबद्दल त्याच्यावर शगावन तर नाहीच; उलट ती पश्चात्तापाने स्वतः स दूषण देऊ लागला असता 'माझ्या कृतकर्मांमुळेच एरव्ही दमादं अरुणारे आरण माझ्या बावतीत निष्टुर झाला,' असे

बोझून त्याचे मनघडान करते कारण कधीने एकूत्रतेच्या रूपाने कडुम्वनाची, दुर्गा व कर्तृन्निष्ठ असा आदर्श हिंदुहितीचे विश्व रेखाटले आहे.

नायक व नायिका यांच्या स्वभावाचे प्रसन्नचित्त काढण्यात कात्यायानने आनंदे शक्तिसदंश्व खवं केले अन्ते तसे इतर पात्रेही त्याने सोडल्यात पण मोंठपा वृत्तलेने रगविर्णे आहेत. चान्दिविरोधांनी परमपत्न्या स्वभावाचा उजव व्हावा म्हणून त्याने काही पात्रांच्या बोड्या बोडिव्या आहेत. दुर्वास-कप, त्रिपुत्रदा-अन्नूया, शाहपंरव-शाहउत यांच्या स्वभावाचे प्रसन्नकरण केव्हाच ही गोष्ट स्पष्ट होईत दुर्वास हा अतिमान मानी, कोविष्ठ व निष्ठुर ऋषि दिनडो नुकल्याच परत देलेल्या पत्नीच्या वियोगाने दुःस्वहृदय होऊन शकृत्तला तच्चिन्मनां मन शापी आहे असे त्याला दिव्य दृष्टीने शिमुठें तयापि हिने माहा अपमान केला अशी त्याची मनजूत होऊन ती तिला पतिवियोगाचा दाखण साप देतो. किती म्हणून अरराष व केवडी नचंकर शिष्वा ।

दुर्वासाप्रमाणेच कन्वही मर्चोनिष्ठ, मरुप्रभावी व अन्तर्ज्ञानी आहे पण इतर बावतीत याचे त्याच्याशी अपन वैपम्य आहे दुर्वास कोविष्ठ तर हा ज्ञान, तो निष्ठुर तर हा अस्पृश मृदुहृदय व प्रेमउत शकृत्तला ही त्याला यदुच्छेने घनांत सापडलेली मुलगी तयापि त्याने स्वतःच्या मुलीप्रमाणे तिचे सगोचन करून तिला विविध प्रकारचे शिक्षण दिले 'शकृत्तला म्हणजे आमच्या कुलपतीचा जोव की प्राण' ['सा मूल्यनेरन्त्सतिमिव । '] असे त्याचा शिष्य म्हणतो तें सोडें नाही. तिच्या देशाची शांति करण्याकरिता तो अतिशय लांबचा प्रवास करतो. आपल्या पदचात् तिने विवाह केला याबद्दल तिच्यावर रागाधन तर नाहीच, उलट दुष्मन्तासारखा गुणी मनुष्य आपल्या डोळ्यासमोर असता त्यास शकृत्तला देश्याने आपणांस बसे सुचले नाही याचे त्याला आश्चर्य घाटते व मुर्दबाने तिने योग्य पत्नीची निवड केली याबद्दल त्याला आनंद होतो. हा आपला आशय त्याने 'दिष्टया घूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहृति पतिता' या दृष्ट्यान्ताने व्यक्त केला आहे. ती सातरी जाऊ लागली असता त्याचे हृदय दुःशाते भरून येतें, कण्ठ दाटून येतो, नेत्रांत अंध उभे राहतात या प्रसंगी भाङ्गासारख्या अरण्यावासी मनुष्याची कन्वाप्रेमाते अर अशी भवस्था

होते तर सांसारिक जनाची काम अवस्था होत असेल बरे, असे ती स्वतःच विचारतो ती सदैव अरण्यात राहत असला तरी त्याला व्यवहाराचे उत्तम ज्ञान आहे शकुन्तलेने सासरी कसे वागाव याविषयी ध्याने केल्या उपदेश बहुमोल आहे 'बावा माझ्यासाठी शोक बरं नका,' असे शकुन्तलेने विनविताच ती म्हणतो, 'तुझ्या प्रेमाचीं चिह्ने इतस्तन दिशत असता माझा शोक कसा बरे धात होईल?' तथापि ती निघून गेल्यावर 'कन्या हें परवयाचे घन ! ते मी आज ज्याचे त्यास परत केले,' असा विवेक करून ती आपले दुःख मिळून टाकतो कन्याच्या रूपाने कालिदासाने प्रेमळ पित्याचे हृदयस्पर्शी चित्र काढले आहे

तिसरा ऋषि मारीच हा दिव्यकोटीतील आहे त्याच्या आश्रमात स्वर्गातील सर्व सुखसाधने आहेत पण त्यामध्ये रममाण न होता तेथील ऋषि तपश्चर्या करीत असतात तेथे जाताच 'हें स्वर्गपिशा अधिक आनंदाचे स्थान' असे दृष्यन्त उद्गार काढतो मारीच ऋषि हा इन्द्रादि देवाचा पिता, भगवान् विष्णूनेही वरमनावतारी त्याचा पुत्र होऊन त्याच्यावर अनुग्रह केलेला तो स्वतः आप्तकाम झाला तरी सदैव लोकहिताकरिता तपश्चर्येत मग्न असतो याच्या आश्रमात शकुन्तलेला आश्रय मिळाला याच्या पतिव्रताधर्माच्या विवरणाने शकुन्तलेला मानसिक शान्ति लाभली. ती प्रसूत झाली तेव्हा यानेच तिच्या मुलाचे जातकर्मादि संस्कार केले अशा ज्ञाननिष्ठ व लोकहितधी महात्म्याच्या आशीर्वादाने नाटकाची समाप्ति करण्यांत कवीने मोठे औचित्य दाखविले आहे

प्रियवदा व अनसूया या दोन्ही शकुन्तलेच्या अत्यंत प्रेमळ मैत्रिणी दोघीही तिच्यासारख्याच विविधकालानिष्णात दोघीचेही शकुन्तलेवर निरतिशय प्रेम तथापि त्याच्या स्वभावात पुष्कळ फरक आहे अनसूया ही गर्भीर, विवेकी, दूरदर्शी व व्यवहारज्ञ, तर प्रियवदा स्वतःच्या नांवाप्रमाणेच भयुर भाषण करणारी, सदैव आनंदी व विनोदी आहे राजाचे स्वागत करण्यात शकुन्तलेचा जन्मवृत्तात सांगण्यात व झषटी तिला घांग वा रीताने वागवून अशी दुष्कृत्याला विनंती करण्यांत अनसूया पुढाकार घेते तिच्या गौर स्वभाव पाहून ऋषि नेहमी तिलाच उद्देशून बोलतो, याच्या उष्ट प्रियवदेचा स्वभाव शकुन्तलेची ती नेहमी घट्ट

करीत असते. 'प्रियवदेने माझे वल्कळ घट्ट बायलें आहे तें जरा सैल कर' असे शकुन्तलेने अनमूषेला सांगताच ती म्हणते, 'आपले स्तन विशाल करणाऱ्या यौवनाला दोष दे! मला का देतेस?' शकुन्तला दबुल वृक्षाजवळ उभो आहे असे पाहून प्रियवदा तिला म्हणते, 'शकुन्तले! योडा वेळ तेथेच रहा तू जवळ असलीस की या लहानशा केसर वृक्षाशी लतेचा संयोग झाला आहे असे वाटते.' शकुन्तलेलाही हें भाषण इतके आवडतें की 'म्हणूनच तुला प्रियवदा म्हणतात!' असे ती म्हणते. दुर्वासिसारखा निष्ठुर ऋषि घाप देऊन त्वरित गतीने जाऊ लागला असता प्रियवदाच पुढे जाऊन आपल्या मधुर वाणीने त्याच्या मनात 'शकुन्तलेविषयी किंचित् अनुकंपा उत्पन्न करते. ती सासरी जाऊ लागली असता दोघांनाही अतिशय दुःख होतें; तथापि आम्ही आपले दुःख कसेही कळविसरू, त्या विचारीला सुख होवो अशा विचाराने त्या तिच्या भूषणादिकाची तयारी करतात. जाताना शकुन्तला आपली लाडकी वनज्योत्स्ना नामक लता ठेव म्हणून त्याच्या स्वाधीन करते तेव्हा 'आम्हाला कोणाच्या स्वाधीन करतेस?' असे म्हणून त्या अश्रु गाळतात. शकुन्तला गेल्यावर तिच्यावरील प्रेमामुळें त्यांना तपोवन शून्यवत् भासतें अशा निरागस व प्रेमळ मैत्रिणींची जोडी सर्वसंस्कृत काळमयात आढळत नाही.

'शकुन्तला'तील माढव्य नामक विदूषक अगदीच सांगकाम्या आहे. 'विक्रमोर्वशीया'तील माणवक भोळसटपणाने राजाच्या रहस्याचा स्फोट करतो तर हा माढव्य राजाने सांगितलेले सर्व खरे मानून तोडाला कुलूप घालतो एक बोलून तर दुसरी न बोलून घाण करतो. बाकी इतर बाबतीत—आधाशोपणात व विनोदी भाषणात—दोघेही सारखेच! शाडुर्गरव व शारद्वत या दोघा ऋषिकुमाराच्या स्वभावातही भेद आहे. शाडुर्गरव तापट व स्पष्टवक्ता आहे. शकुन्तलेबरोबर पाठविलेल्या मडळीत तोच मुख्य आहे तो प्रथम कण्वसदेश राजाला कळवून शकुन्तलेचा स्वीकार करण्याविषयी विनती करतो राजा एकदम स्वीकार करीत नाही असे पाहून तो युवितवादाने त्याचे मन बळविण्याचा प्रयत्न करतो, तरीही राजा ऐकत नाही असे पाहून सतप्त होऊन तो त्याला ऐश्वर्यान्मत

म्हणण्यास व त्याची चोराशी तुलना करण्यास अनमान वरीत नाही. याचे व राजाचे भाडण उत्तरोत्तर वाढत जातं असे पाहून शारद्वत मध्ये पडतो व 'आपण गुरुचा सदेश बळविला आहे; आता परत जाऊ या' असे सूचवितो. तो स्वभावाने जास्त सोम्य व विवेकी दिसतो.

सकृत्लेच्या मातृस्थानी असलेली गीतमी, सिंहशावकाला त्याच्या मातेपासून काढून घेऊन त्याचे दात मोजणारा निर्भय सर्वदमन, धन्याची मर्जी पाहून वागणारा सेनापति, गरीब पण स्वाभिमानी धीवर, सिद्ध-साधक बनून प्रथम अपराभ्यास तवी देणारे, पण त्याच्याजवळ पैसे दिसताच दाकूच्या आशने घटकेत पगडी फिरविणारे पोलिस शिपाई व त्याचा अधिकारी, याची चित्रेही मनोवेषक उत्तरलीं आहेत. त्याच्या-सारखीं माणसे आपल्या नेहेमीच्या व्यवहारात दिसतात त्यावरून कालिदासाच्या मार्मिक निरीक्षणाचे कौतुक वाटतं.

प्रकरण सातवें

कालिदासीय ग्रंथांचे विशेष

निर्गतासु न वा कस्य कालिदामस्य सूक्तिषु ।

प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ।

घण-दण्डचरित.

म्हणजे आपल्या 'काव्यप्रकाश'त यम प्राप्ति हें काव्यनिर्मितीचे प्रमुख प्रयोजन सांगितले आहे व त्याच्या उदाहरणार्थ कालिदासाचा प्रामु-ख्याने उ-देव केला आहे. 'ध्वन्यालोक' हा साहित्यशास्त्रावरील सर्वमान्य ग्रंथ शिष्यांमार्फत मार्मिक व सहृदय टीकाकार आनंदवर्धन याने एके ठिकाणी 'अभिन्नविचित्रकविपरम्परावाहिनिससारे कालिदासप्रभृतयो द्वित्रा पञ्चपा वा महाकवय इति गण्यन्ते' [या जगतात विविध प्रकारचे कवि उत्पन्न होत असे तरी त्यापैकी कालिदासासारख्या शोभातिथाना फार तर पाच-सहानाच महाकवि हो पावतील] असे म्हटले आहे. जयदेव

कवीने कालिदासाला 'कविकुलगुरु' ही अत्यंत श्रेष्ठ पदवी अर्पण केली आहे. एका नुमापितकाराने तर 'पुण कवीना गणनाप्रसंगे कनिष्ठिकाधि-
ष्ठितकालिदासा । अद्यापि तत्तुल्यरुचेरभाषादनामिका सार्यवती बभूव ॥'
[पूर्वी हाताच्या बोटावर कवीची गणना करण्याचा प्रसंग आला असता
कालिदासाच्या नावाने अरगळी घातली; पण त्याच्या तोडीचा कवि
त्या वेळीं उपन शाला नसल्याने तिच्या उदरच्या बोटाला अनामिका
म्हणू लागले अद्यापि तांच स्मिति असल्यामुळे त्या बोटाचे तें नाव सार्य
शाले आहे] असे म्हणून कालिदासाचे अनन्यसामान्य स्थान दर्शविले आहे.
अर्वाचीन पाश्चात्य पंडितानीही 'कालिदास हाच हिंदुस्थानचा शेक्सपीयर'
, इत्यादि वचनानी त्याची भुवनकठाने स्तुति केली आहे व जगाच्या सर्व-
श्रेष्ठ कवींच्या मालिकेन त्याचे नाव गोविले आहे. कालिदासाने प्राचीन
व अर्वाचीन, पौरस्त्य व पाश्चाय विद्वानावर जी ही मोहनी घातली
तिचे बीज वजात आहे याचा आपणास या प्रकरणान विचार करा-
वयाचा आहे.

उत्कृष्ट काव्य वाचले अमना प्रत्येक सहृदय वाचकास आनंद होतो,
पण तो कां व कसा झाला याचे विवेचन मात्र त्याला करता येत नाही.
एका कवीने म्हटल्याप्रमाणे 'धनक्षीरद्राक्षामधुमधुरिमा करपि पदैर्विशि-
ष्यानाख्येयो भवति रसनामात्रविषयः।' [तूप, दूध, द्राक्षे, मध याची
गोडी सर्वांच्या जिह्वेला तेवढी वळते पण ती कोणत्याही शब्दांनी वर्णन
करता येत नाही.] केवळ सामान्य वाचकांनाच या बाबतीत आपले
दोर्बल्य जाणवते असे मात्र नव्हे. प्राचीन काळापासून आजपर्यंत अनेक
साहित्यकोविदांनी काव्यघटकाची छाननी करून काव्याची व्याख्या कर-
ण्याचा प्रयत्न केला आहे, पण कोणतेंही लक्षण अद्यापि सर्वसंमत झाले
नाही. आपल्या भरतखंडानही भरतादि अनेक साहित्यशास्त्रज्ञानी काव्याच्या
व्याख्या केल्या आहेत, पण त्यांच्यामध्वेही अत्यंत मतवैविष्य दृष्टीस पडते
'ध्वन्यालोक'कार आनंदवर्धन ध्वनि किंवा व्यंग्यार्थ झाला प्राधान्य देऊन
तो काव्याचा आत्मा असे म्हणतो, तर 'साहित्यदर्पण'कार विश्वनाथ 'वाक्य
रसात्मक काव्यम्' असे काव्याचे लक्षण करून रसाला श्रेष्ठ ठरवितो.

'काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति'कार दामन घाने रीति किंवा विगिष्ट पदरचना हिलाच काव्याचा आत्मा मानले आहे याच्या उलट भामहादि आल-
कारिव अलकारासच महत्त्व देतात. याशिवाय कुन्तकादि इतर ग्रथका-
रानीही आपापल्या मताचा आग्रहाने पुरस्कार केला आहे तथापि
ध्वनि, रस, रीति व अलकार हे या विषयातील चार प्रमुख पक्ष होत. या-
पैकी कोणता पक्ष सयुक्तिक आहे याचे येथे विवेचन करणे शक्य नाही.
तथापि यापैकी कोणताही पक्ष घेतला तरी कालिदासाचे ग्रथ काव्य-
लक्षणाच्या कसोटीला पूर्णपणे उतरतात हे दाखविता येईल.

१. ध्वनि. उत्कृष्ट काव्यात शब्दाचा वरवर दिसणार वाच्यार्थ व स्वचित्त
तो गेरलागू झाल्यामुळे ध्यानात येणारा लक्ष्यार्थ याव्यतिरिक्त ध्वनि किंवा
व्यङ्ग्यार्थ हा एक निराळाच सहृदयहृदयाह्लादक असा अर्थ विवक्षित असतो
व त्यामुळेच त्याला रमणीय व येते, असे मत प्रथम आनन्दवर्धनाने
आपल्या 'ध्वन्यालोका'त सविस्तर प्रतिपादिले व त्याचा पुढे मम्मटादि
साहित्यशास्त्रज्ञानी पुरस्कार केला ज्या काव्यात वाच्यार्थापेक्षा व्यङ्ग्यार्थ
जास्त मनोहर असेल ते उत्कृष्ट काव्य, ज्यात तो वाच्यार्थास्तकाच किंवा
कमी प्रतीचा असेल ते मध्यम काव्य व ज्यात व्यङ्ग्यार्थ मुळीच नसून
किंवा अत्यंत अस्पष्ट व दुर्बोध असून अलकारादिवावरच जास्त भर
दिला असेल ते अधम काव्य, अशी काव्याची वर्गवारीही या ग्रथकारानी
लाविली आहे या दृष्टीने पाहता कालिदासाची काव्ये उत्कृष्ट प्रतीची
ठरतील यात संशय नाही. कोणताही भाव स्पष्ट शब्दांनी न सांगता खुबीने
सूचिन करण्यात कालिदासाचा हातछाडा आहे उदाहरणार्थ, हिमालमाजयळ
अगिरा ऋषीने श्रीगंडरावरितां पार्वतीची मागणी केली असता जवळच
बसलेल्या पार्वतीचे कालिदासाने 'कुमारसभवा'त केलेले वर्णन पहा—

एववादिनि देवसौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ कुमार० ६,८४

'याप्रमाणे देव्यां बोलत असता पित्याजवळ मान खाली घालून बसलेली
पार्वती (हातातल्या) लीलाकमलाची पाने मोडीत होती.' या श्लोकात
एवही अर्थ नाही, तथापि त्यांतील कमलपत्रगणनाच्या वर्णनाने पार्व-

तीची लज्जा, आरत्या मनातील प्रेम व आनंद ही बाहेर दिसू नयेत म्हणून तिने केलेला प्रयत्न ही उत्कृष्ट रीतीने सूचित झाली आहेत हा श्लोक उत्कृष्ट काव्याचे उदाहरण म्हणून साहित्यशास्त्रज्ञानी उदाहृत केला आहे दुसरे मेघदूतातील गणेशे वर्णन घ्या—

तस्माद्गच्छेरनुकूनखल दैलराजावतीर्णा
जह्मो कन्या सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम् ।
गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचना या विहस्येव फेने
शम्भोः केशप्रहणमकरोदिन्दुलभ्रोर्भिहस्ता ॥ मेघ० ५०

‘नंतर कनखलगिरीजवळ हिमालयावरून खाली पडणाऱ्या व सगरपुत्रांना स्वर्गारोहण करण्याकरिता सोपानपंक्ति झालेल्या जहनुकन्ये (भागीरथी)-कडे तू जा तिने पार्वतीच्या कपाळावरील आठधा पाहून जणू काप फेनरुपी हास्य करीत चद्रापयंत आपले तरंगरूपी हात उच वरून धीशकराचे केशप्रहण केले आहे’

या श्लोकात रूपक, उत्प्रेक्षा, समासोक्ति इत्यादि अलंकाराची गर्दी झाली आहे तथापि सगरपुत्रांना स्वर्गप्राप्तीचे साधन झाल्यामुळे गणेशी पवित्रता व पार्वतीच्या मत्सररस न जुमानता श्रीशंकरानी निला आपल्या शिरावर स्थान दिले आहे त्यामुळे तिचे महत्त्वही सूचित झाल्यामुळेच त्याला हृद्यता आली आहे कालिदासाने योजिलेले प्रत्येक पद किंबहुना लिंग, विभक्ति, वचन इत्यादि त्याचे अवयवही कसे रमणीयाय-व्यजक असतात हे आनंदवर्धन, मम्मट इत्यादिकांनी अनेक उदाहरणांनी दाखविले आहे विस्तारमचारतव ती उदाहरणे येथे दत्ता येत नाहीत

भवभूति, बाण इत्यादि इतर कवि व कालिदास यांच्या ग्रंथात सहृदयतांच एक मोठा फरक साधारण वाचकांच्याही ध्यानात येतो, त्याचा येथे उल्लेख करणे जरूर आहे एखादी रम्य कल्पना मनात आली की हे इतर कवि तिचे पाल्हाळीक वर्णन करीत मुटतात, पण कालिदास मोत्रक्या शब्दांनी तिचे रेखाचित्र काढून त्यात रंग भरण्याचे काम वाचकांच्या सहृदयतेवर सोपवून देतो. त्यामुळे कालिदासाची काव्ये ‘क्षण क्षणे यन्नवतामूर्धति’ या रमणीयतेच्या कसोट्यास पूर्णरूपे उतरतात व

ती वाचताना केव्हाही वटाळा येत नाही. उदाहरणार्थ, मदनदाहानंतर वसन्ताला पाहून रतीचे दुःख दुःखावले हा अर्थ व्यक्त करण्याकरिता कालिदासाने 'स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते' या पंक्तीत 'विवृतद्वारमिव' ह्या विमुक्त्या उत्प्रेक्षेने बाध काढून घेतल्यामुळे शो घो वहाणाऱ्या पाण्याप्रमाणे दुःखाचा अनावर होणारा ओथ सूचिन केला आहे. पण तशाच एका प्रसंगी भवभूतीने एक सबध श्लोक खर्ची घालून तिला विविध अलंकारानी नटविले आहे—

सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां दुःखानि सद्-ध्रुवियोगजानि ।

दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि स्रोत सहस्रैरिध सप्लवन्ते ॥

उत्तररामचरित्र ४, ८. १

मागे 'मालविकाग्निमित्रा'चे सविधानक देताना कवीने इरावतीच्या नृत्याचा प्रसंग अनावश्यक म्हणून कसा खुबीने टाळला आहे याचे आम्ही विवेचन केले आहे यासारख्या प्रसंगांनी कवीचा सयम व रत्नाभिज्ञता ही उत्कृष्ट रीतीने प्रत्ययास येतात

२. रस. वर वर्णिलेल्या ध्वनीचेच विषयभेदाने वस्तुध्वनि, अलंकार-ध्वनि व रसध्वनि असे तीन भेद आलंकारिकानी मानले आहेत त्यापैकी रसध्वनि हा सर्वांत श्रेष्ठ होय व्यंग्यव्यञ्जकभाव अनेक प्रकार समवत असला तरी काव्य-नाटकादि प्रबधात रसालाच प्राधान्य देऊन तदनुगुण अलंकारादिकाची योजना करावी असे आनंदवर्धनानेही म्हटले आहे यामुळे रसपक्षाला महत्त्व येऊन विश्वनाथाने आपल्या 'साहित्यदर्पणा'त रस हाच काव्याचा आत्मा असे प्रतिपादिले आहे. साहित्यशास्त्रात शृंगार, वीर, करुण, हास्य, रोद्र, भयानक, बीभत्स, अद्भुत व शात असे नऊ रस भागतात यापैकी सभोग व विप्रलभ असा दोन्ही प्रकारचा शृंगार आणि करुण या रसाचा कालिदासाच्या काव्यात उत्तम परिपोष झाला आहे विशेषतः शृंगाररसांतील त्याचे नैपुण्य पाहून जयदेवाने त्याला 'कवि-ताकामिनीचा विलास' अशी सजा दिली आहे एका गुभापितकाराने तर शृंगाररसांत व ललितपदयोजनेत त्याच्याहून वरचढ कवि अद्यापि झाला नाही असे म्हटले आहे कालिदासाची तोही नाटके व 'कुमारसंभव व 'मेघदूत' ही काव्ये शृंगाररसप्रधान असल्याने त्यात इतर रसांचा फारसा

परिपोष होण्यास अवकाश नाही. तथापि प्रसंगवशात् हास्य, करण
 म्यानक इत्यादि अन्य रसांच्या छटाही त्यांत आल्या आहेत. 'रघुदशांत
 मात्र शृंगाराप्रमाणेच इतरही प्रमुख रसांचा परिपोष उत्तम रीतीने जालला
 आढळता, हे मागे (पृ० १२७) दाखविणेंच आहे

कोणत्याही रसाचा पूर्ण परिपोष हास्याला विनाशानुभावादि तद्-
 घटकांचे सम्यग्बर्णन करणे आवश्यक असतें त्यामुळे रसांचा उदाहरण
 मूळ ग्रथातूनच वाचलों पाहिजेत. तथापि याही बाबतींत कानिदासाचे
 कौशल्य दाखविण्याकरिता एकदा उदाहरणे येथे दिली आहेत—

नूनं तस्या प्रवलरदितोऽनूनेत्र बहुना
 निम्बासानामशिशिरतया भिद्यवर्णोऽधरोऽम् ।
 हस्तन्यस्तं मुखमसकलरक्ति लम्बालकृत्या-
 दिन्द्रोदैन्यं त्वदुपसरगच्छिष्टकन्तेर्विभर्ति ॥ ३९० ८५.

या श्लोकांत यत्राने कल्पनेने आपल्या विरहिणी पत्नीचे सुंदर वर्णन
 केले आहे रात्रंदिवस अश्रु नाळीत राहिल्याने मुजलेले तिचे डोळे, उष्ण
 नि श्वासामुळे विवर्ण झालला तिचा अधरोष्ठ, हातावर टेकलेले व लांब
 सडक केसाती झाकल्यामुळे अर्धवट दिग्गणने तिचे मुख यांच्या वर्णनाने
 पक्षपत्नीचे विरहदुःख आणि विषाद, चिन्त इत्यादि मनोविकार उन्वृष्ट
 रीतीने व्यञ्जित झाले आहेत सोदटच्या पत्नीतील निदग्धनेने तिच्या
 मुखाची निस्तेजता सुचविली आहे एकदा वर्णनाने वाचकास विप्रलम्ब-
 शृंगाराची उत्तम प्रतीति होते

हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तधैर्यंश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमानुसे चिम्बफलाघतोष्ठे श्वापारफामाम विलोचनानि ॥ कुमार० ३, ६७

या 'कुमारसभवा'तील श्लोकान्त शकराच्या मनात आकस्मिकपणे उद्भूत
 होण्याच्या रतिमावाचे सुंदर वर्णन आले आहे

३. रीति—इ स त्या आठव्या शतकांत होऊन गेलेल्या वाचनाने आपल्या
 'वाध्यालकारसूत्रवृत्ति' नामक ग्रथांत रीति हाच काव्याचा आत्मा हें मत
 प्रतिपादिले. गुढे 'छन्द्यालोक'काराचा ध्वनिवाद रसिवास जास्त मान्य
 झाल्यामुळे वामनाचा रीतिवाद मागे पडला तथापि त्यामुळे रीतीचे काव्या-
 तील महत्त्व कमी होत नाही विशिष्ट पदरचनेचा वामनाने रीति ही सत्ता

छावली आहे. त्याने वैदर्भी गौडी व पाञ्चाली वशा तीन रीति मानल्या आहेत त्यांपैकी वैदर्भी ही सर्वांत श्रेष्ठ; कारण तीत सर्व गुणांचा समुच्चय असतो, असे त्याने म्हटले आहे वागनाने श्लेषादि दहा गुण मानले होते, पण त्यानंतरच्या मम्मटादि आलंकारिकांनी त्यांची छाननी करून माधुर्य भोज्य व प्रसाद ह्या तीनच गुणाना मान्यना दिली आहे.

कालिदासाने आपले सर्व ग्रंथ या सर्वोत्कृष्ट वैदर्भी रीतीतच लिहिले आहेत. वैदर्भी रीतीचे विशेष म्हणजे माधुर्यव्यञ्जक कोमलवर्णांचा उपयोग व दीर्घ समासाचा अभाव हे होत. संस्कृत भाषा जात्याच श्रुतिमनोहर आहे. तशात कालिदासाने आपल्या सर्व ग्रंथात टवर्गीय पर्य वर्ण, मयुवनाक्षरें व लाबलचक समास हे बद्धपा टाळलेले आहेत. त्यामुळे त्याचे ग्रंथ एका ग्रंथकाराने म्हटल्याप्रमाणे मघाचीं पुटें दिल्यासारखे गोड झाले आहेत. कालिदासाच्या ग्रंथात शृंगार व करुण हेच रस प्रमुख असल्यामुळे त्यांना अनुरूप अशीच त्याची भाषाशैली झाली आहे. कारण शृंगार-विशेषतः विप्रलभशृंगार-व करुण यामध्ये वाचकाचे मन अतिशय विरचद्रून जातें. त्यामुळे त्या रसाच्या वर्णनात कोमलवर्णयुक्त रचनाच योग्य असते. आगळ कवि टेनिसनप्रमाणे नादमधुर शब्दयोजनेकडे कालिदासाने अतिशय लक्ष दिलेले दिसतें. त्याने आपली काव्ये पुनः पुनः तपासून अनेक कल्पना व शब्द बदलले असावेत. 'रघुवशा'च्या अकराव्या सर्गातील ४७ व ४८ हे समानार्थक श्लोक कालिदासाचे असल्यास त्यापैकी एक रचून झाल्यावर त्यातील कल्पना व रचना मनाजोगी न झाल्यामुळे त्याने दुसरा रचला असावा. इतके परिश्रम घेऊन रचलेल्या काव्यात क्लिष्टता व कृत्रिमता कोठेही आढळत नाही, ती नवोन्मीलित पुष्पाप्रमाणे ताजी व रसपूर्ण दिसतात, यातच त्याच्या कलेचा परमोत्कर्ष आहे. ललितपदयोजनेवर कालिदासाचा अतिशय भर असल्यामुळे संस्कृतानभिज्ञ वाचकाचेही मन त्याच्या श्रुतिमनोहर कृतींनी आकृष्ट केले जातें तसेच कालिदासाने आपल्या ग्रंथात समासाचा यथोचित उपयोग केल्यामुळे त्याच्या रचनेत सर्वत्र सरलता, सुबोधता व प्रसाद हे गुण दृष्टीस पडतात. लाबलचक समासांनी रचनेस कशी क्लिष्टता व कृत्रिमता येते तें बाणाच्या 'हर्ष-चरित' व 'कादंबरी' या ग्रंथांवरून दिसते. त्याच्या पल्लेदार समासाचा अर्थ

लावनाना वाचकवर्ग इतका प्राप्त जातो की त्यातील रम्य कल्पनाकडे त्याचे सहजच दुर्लभ होतें प्रदीर्घ समासयोजना नाटकात तर विशेषच रमहानि करते उदाहरणार्थ, भवभूतीचे 'मालवीमावव' नाटक घ्या त्यात स्त्रीपात्राच्याही तोंडीं समासप्रचुर विलष्ट भाषा घातल्याने वाचकाचा अत्यंत विरस होतो याच्या उलट कालिदासाच्या नाटकांतील समासपणे मुटमुटीत व म्हणून स्वाभाविक व सहजसुंदर झाली आहेत.

४ अलंकार उत्कृष्ट वाक्यात बहुधा ध्वनि किंवा रस प्रतीत हात असला तरी सबन्न त्याची अपेक्षा करणें युक्त किंवा इष्टही होणार नाही वाक्याचा प्रधान उद्देश आनंदप्राप्ति असल्याने ती भावनोद्देका-
•प्रमाणेच कल्पनाविलासानही होणें शक्य असते म्हणून भामहादि आलंकारिकानी कल्पनेच्या विलासास—अलंकारास—काव्यघटकामध्ये मुख्य मानून त्याचे सविस्तर वर्गीकरण व विवेचन केले आहे शिवाय अलंकाराच्या समृद्धि याजनेने रसोत्कर्षासाठी मदन होते हें वर दिलेल्या उदाहरणावरून दिसून येईल त्यामुळे महाकवींनी आपल्या काव्यात त्याचा उपयोग केला आहे

अलंकाराचे शब्दालंकार, अर्थालंकार व शब्दार्थालंकार असे तीन भेद मानतात अर्थालंकारापेक्षा शब्दालंकार जास्त कृत्रिम व म्हणून रसिकास कमी दृष्ट घाटतात कलाभिज्ञ कालिदासाने त्याचा फारसा कोटो उपयोग केला नाही रचनेच्या ओघात जेथे ते सहज स्फूर्ति आले तेथेच ते योजिले आहेत उदाहरणार्थ, 'भुजे भुजगेन्द्रसमानसारे भूष स भूमेर्धुरमाससञ्जा' (रघू २, ७४) 'सम्बन्धिन सद्म समाससाद,' (रघू ७, १६) 'प्रजा प्रजानाय पितेव पासि।' (२, ४८) इत्यादि पक्तींतील अनुप्रास पाहावे क्वचिन् स्थलीं विवक्षित अर्थाचा प्रतिध्वनीही त्यात दिसून येतो उदाहरेणार्थ, 'मापूरी मदयनि मार्जना मनासि' यातील मकारानुवृत्तीने कवीन मदगाच्या तालाचे सुंदर अनुकरण केलेले दिसते

यमक—या अलंकारात कवीला मोठ्या प्रयत्नाने विशिष्ट शब्द हडबून काढून योजावे लागतात, त्यामुळे त्याच्या रचनेत कृत्रिमता येते व रसमग होतो म्हणून शृंगाररसाच्या-विशेषत विप्रलभ शृंगाराच्या-वर्णनात यमकाचा उपयोग करूं नये असा ध्वनिकारानी दडक घालून

दिला आहे. कालिदासानेही आपल्या शृंगाररसप्रधान ग्रंथांत पोठेही यमकाचा विशेष उपयोग केलेला दिसत नाही. पात्राच्या सभाषणानंतर तो त्याने काळजीपूर्वक टाळलेला आहे. इतरत्र—ज्या ठिकाणी त्याचा उपयोग दोषाहं होणार नाही तेथे—त्याने त्याचा क्वचित् उपयोग केला आहे. उदाहरणार्थ, 'वधाय वध्यस्य शर शरभ्यः' (रघु० २, ३०) 'मनुष्य-याचा मनुष्यशक्तेतुम्' (रघु० २, ३३) इ० पहा. नवव्या सर्गातील पहिल्या ५४ श्लोकांत दशरथाची राज्यव्यवस्था, वसन्तऋतू, मृगया इत्यादिकांचे वर्णन करताना त्याने चतुर्थपादाच्या आरणी 'यमवतामवता च घुरि स्थित.' (रघु० ९, १) 'सनगरनगररघ्वकरोजस' (रघु० ९, २) इत्यादि यमके योजिली आहेत. पण यात शृंगाराद्विरसाचा सबंध येत नसल्यामुळे रसहानि हा दोष समवत नाही. उलट कवीने योजिलेल्या यमकाच्या नादमाधुर्याने वाचकांचे मन आनंदित होते व त्याच्या भाषाप्रभुत्वाबद्दल कौतुक वाटते.

श्लेष—द्वयर्थां शब्दाच्या योजनेने या अलंकाराची उत्पत्ति होत असल्यामुळे त्याची गोडी चाखावयास रसिकतेपेक्षा विद्वत्ताच जास्त आवश्यक असते त्याची हाक हृदयाला नसून बद्धीलाच उद्देशून असते. कालिदासोत्तर काळात वाढण्यातही रसिकतेपेक्षा विद्वत्तेलाच जास्त मान मिळत गेल्याने कवींनी या अलंकाराचा सद्बळ हाताने उपयोग केला आहे पण त्यामुळे त्याची काव्ये दुर्बोध, बोजड व निलुप्त झाली आहेत. कालिदासाने क्वचित् म्दलीच—जेथे त्यायोगे विशेष रम्यता येत असेल किंवा एकदर वर्णनास तो आवश्यक असेल तेथेच—श्लेषाचा उपयोग केला आहे. मागे 'मालविकाग्निमित्रा'चे सविधानक देताना मालविकेच्या तोंडून राजावर बसलेले तिचे प्रेम व्यक्त करण्याकरिता कालिदासाने श्लेषाचा कसा सुबोने उपयोग केला आहे ते आम्ही दाखविले आहे. त्याच नाटकाच्या पाचव्या अंकात पुढील भाषणे घातली आहेत—

विदू०—भो विश्रब्धो भूत्वा त्वमिमां यौवनवर्ती पश्य ।

देवी०—काम् ।

विदू०—तपनीयाशोकस्य कुसुमशोभाम् ।

विदूषकाला मालकृत व यौवनाने मुसमुसलेल्या मालविकेकडे राजाचे रुस वेधावयाचे होते, पण त्याचे शब्द राणीने ऐकल्यामुळे तिच्या प्रश्नास

उत्तर देताना ' यौवनवतीम् ' या शब्दाचा श्लेषाने दुसरा अर्थ घेऊन व अगोक्त वृक्षाच्या पुष्पशोभेकडे त्याचा सबंध जोडून त्याने आपली सुटका करून घेतली आहे या ठिकाणी छेकापट्टा हा सुंदर अल्कार श्लेषयोजनेने साधला आहे.

तस्मिन् काले नयनसलिलं योपितां खण्डितानां
शाश्वतं नेयं प्रणयिभिरतो धर्मं भानोरत्यजाद्यु ।

प्रालेयाद्यं कमलवदनासोऽपि हतुं नलिन्याः.

प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररधि स्यादनत्पाम्यस्यः ॥ ने० ४१.

या श्लोकात 'मेघा ' प्रातःकाळी आपल्या कमलिनीरूपी खण्डित स्त्रीच्या कमलमुखावरील दवळी अशु पुमण्यास भूयं प्रवृत्त झाला असतात त्याचा कर घट्ट लागल्यास (म्हणजे किरण अडवू लागल्यास) ती तुजवर अनिश्चय रागावेल' ही अत्यंत रम्य कल्पना सजविण्यास ' कर ' शब्दावरील श्लेष आवश्यक म्हणून योजिला आहे. कालिदासाच्या श्लेषाचा अर्थ साधारण वाचकांसही सहज समजत असल्यामुळे त्याची कोट्टेही विकटता किंवा रसभंग झालेला दिसत नाही.

या ठिकाणी कालिदासाच्या दुसऱ्याही एका लवचीचा उल्लेख करण्यासारखा आहे त्याच्या मानसपुत्राची व कन्याची नावे याही विशिष्ट हेतूने ठेविलेली दिसतात ' मालविकाग्निमित्रा 'च्या पाचव्या अंकात विदूषकाने मालविकेला चन्द्रिकेला सोडवून उद्यानात पाठविल्यावर ती राजाला येऊन मिळतो; नंतर ते दोघेही उद्यानाकडे जातात, सोब वाटते राजाला इरावतीची दासी चन्द्रिका दिसते. तेव्हा राजा विदूषकास मिठीआड लपण्यास सुचवितो. तेव्हा विदूषक उत्तर करतो, ' खरेंच, चोरानी व कामुक पुरुषानी चन्द्रिकेला टाळलेच पाहिजे ' यात चन्द्रिका या शब्दावर विदूषकाने कोटी केली आहे याप्रमाणेच बबुलावलि, ध्रुवसिद्धि, प्रियवदा इत्यादि पात्राची नावेही साधे असल्याचे कालिदासाने इतर पात्रांच्या समापनात दर्शविले आहे त्याप्रमाणेच काव्यातही उमा, अपर्णा, रघु, राम इत्यादि व्यक्तींच्या नावाची मनोरंजकच्युत्पत्ति त्याने लावली आहे.

यानंतर आपण अर्थाकाराकडे वळू. याचे प्रथमच स्वभावोक्ति व वक्रोक्ति असे दोन भेद पडतात. स्वभावोक्तीत कवीने पाहिलेल्या किंवा कल्पिलेल्या पदार्थांचे अगर व्यक्तीचे अगरदी हुबेहुब पण रम्य असे चित्र काढावयाचे असते, तर वक्रोक्तीत त्याच्या अगावर आपल्या कल्पना-शक्तीने निर्मिलेले अलंकार घालून त्यांना सजवावयाचे असते या दोन्ही प्रकारात कालिदासाचे अप्रतिम नैपुण्य दिसून येते. त्याच्या ग्रंथांत अनेक प्राण्यांची व व्यक्तींची चित्रे अगरदी मोजक्या शब्दात पण यथा-तथ्य काढलेली दिसतात 'शाकुंतला'तील, सारथ्याने लगाम सोडल्यावर दौडणारे घोडे व त्याच्यापुढे प्राण वाचविण्यासाठी पळणारा हरिण, कन्यावियोगप्रसंगी विव्हल झालेला कण्व, 'रघुवशा'तील, पित्यासमोर दाईचा हात धरून येणारा लहानगा रघु इत्यादिकांच्या शब्दचित्रावरून कालिदासाची सूक्ष्म निरीक्षणशक्ति व वर्णनकौशल्य ही प्रत्ययास येतात. त्या जातीचे आणखीही एक उदाहरण घेऊ-

स चापकोटीनिहितैकबाहु शिरस्त्रनिष्कपंगभिस्रमौलि ।

ललाटवद्भ्रमवगिरिचिन्दुर्भोतां प्रियामेत्य वचो यभापे ॥ रघु० ७, ६६.

आपला मार्ग अडवून बसलेल्या शत्रूंची युद्ध करून विजयी झालेल्या अजाने भयत्रस्त इन्दुमतीकडे येऊन भाषण केले त्या वेळचे हे वर्णन आहे. यात घनुष्योटीवर टेंकून उभे राहण्याची अजाची ऐट, शिरस्त्राण काढून घेतल्यामुळे मोकळे सुटलेले त्याचे बेश, धमाने त्याच्या कपाळावर दिसणारे घर्मचिन्दु याचे कवीने केवळ शब्दात इतके सुंदर चित्र काढले आहे की एखाद्या वमटेल्या चित्रकारालाही ते मार्गदर्शक होईल.

पण स्वभावोक्तीपेक्षा वक्रोक्तिमूलक उपमा, उत्प्रेक्षा, दृष्टान्तादि अठवारांचे कवीच्या तरल कल्पनेचा रम्य विलास दृष्टीस पडतो त्यातच पृथ्वीपामून आकाशापर्यंत संचर खैर फिरणारी व सामान्यजनांना नीरम व ओवट धोवड धाटणाऱ्या पदार्थांतही सौंदर्य पाहणारी त्याची भेदक दृष्टि, विविध दारुणांच्या व्यासंगाने झालेली बहुद्युतता, अनेक कलांच्या प्रयोगाने प्राप्त झालेले नैपुण्य, व्यवहारांत मिळालेले अनुभव यांचे स्वच्छ प्रतिबिंब पडलेले दिसते यास्तव त्याच्या चरित्राचरितां

आम्ही मागे त्याचा उपयोग केला आहे. एका सुमापितकाराने ‘उपमा कालिदासस्य’ असे म्हणून त्याच्या उपमांचे अलौकिकत्व दर्शविले आहे. कालिदासाने योजिलेल्या उपमांची विविधता, मार्मिकता व रम्यता लक्षात घेता ते विधान यथार्थ आहे यात संशय नाही पण उपमा वा शब्दाचा व्यापक अर्थ घेऊन रूपक, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ति, दृष्टान्त, अर्था-न्तरन्यास इत्यादि इतर सादृश्यमूलक अलंकाराविपर्याही ते विधान केले आहे असे मानले तरी ते अन्वयंच होणार आहे प्रथम कालिदासीय उपमांचे विशेष सांगून नंतर या अलंकाराकडे वळू.

(१) रम्यता—कालिदासीय उपमांचा प्रथमच नजरेंत भरणारा विशेष म्हणजे त्यांचे सौंदर्य हा होय. सामान्य जनांच्या चर्मचक्षूना न दिसणारे वस्तूचे सौंदर्य कवीच्या मनश्चक्षूपुढे लपून नाही. उदाहरणार्थ, ‘भेघदूता’-तील ‘रेवा द्रक्ष्यस्वपुलविपमा विन्ध्यपादे विशीर्णा, भक्तिच्छंदैरिव विर-चिता भूतिमद्गणे गजस्य ।’ (मेघ० १९) ही उपमा घ्या. विन्ध्यपर्वताच्या पायथ्याशी खडकाळ प्रदेशातून वाहणाऱ्या नर्मदानदीच्या प्रवाहाला हत्ती-च्या अगावर काढलेल्या चित्रविचित्र रगाच्या वेल्बुट्टीची उपमा देऊन त्याचे सौंदर्य कवीने व्यक्त केले आहे. कालिदासाच्या उपमा कोठेही ‘श्लेष-मूलक नाहीत; त्या सहजरम्य साम्यावर वसविलेल्या असतात याच्या उलट बाण, सुवधु, श्रीहर्ष इत्यादिकांनी आपल्या उपमा श्लेषाधिष्ठित केल्यामुळे त्या अतिशय कृत्रिम वाटतात. उदाहरणार्थ ‘सा (कादम्बरी) जानकीव पीतरक्नेभ्यो रञ्जिचरेभ्य इव चम्पकाशोकेभ्यो विभेति’ ही बाणाच्या ‘कादंबरी’तील उपमा घ्या. हीत राक्षस आणि षण्क व अशोक यात वस्तुतः काही साम्य नसनाही दोघानाही ‘पीतरक्त’ हे विशेषण लावता येते म्हणून श्लेषमूलक उपमा साधली आहे. अशा उपमात कवीचे भाषाप्रभुत्व शिमून येत असले, तरी सहृदय वाचकास त्या रम्य वाटत नाहीत.

(२) समर्पकपणा—कालिदासाने योजिलेल्या उपमा अत्यंत सम-र्पक वाटतात. त्याच्या योगे वर्णनीय वस्तूची यथार्थ कल्पना वाचकांस होते. ‘शाकुंतला’त शाङ्गरवादि तपास्विजनाचरोवर आलेल्या शकुंतलेला पाहून ‘मध्ये तपोधनाना किसलयमिव पाण्डुपनाणाम्’ अशी अत्यंत सम-र्पक उपमा राजाने योजिली आहे व तिच्या योगे खरट ऋषीच्या रस

आहूतीनी विशेषच सुलणारें तिचे मुग्ध तादृश्य सूचित केले आहे 'मैघ-
दूतांत (श्लो ९) स्त्रियाच्या हृदयाला कुसुमाची उपमा यक्षाने दिली
आहे देशी पुण्याचे सुगंधित्व, रमणीयता व किंचित् उष्णतेनेही करपून जाऊन
गळून पडण्याची त्याची प्रवृत्ति, हीं लक्षात घेता स्त्रियाच्या निसर्गमधुर,
प्रेमळ व अल्पविरहानेही व्याकुळ होणा-या हृदयाला दिलेली त्याची उपमा
यथातथ्य वाटते. इन्दुमतीच्या निधनानंतर वसिष्ठ ऋषीच्या उपदेशास
मान देऊन व आपला पुत्र दशरथ अल्पवयस्क होता म्हणून अजाने काही
दिवस काढले, तरी त्या काळात पत्नीशोकाने त्याचे हृदय हळू हळू विदीर्ण
होत होतें ही कल्पना एखाद्या विशाल सीवाजबळ उगवणा-या व आपल्या
हळू हळू पसरणा-या मुळ्यानी त्याला कालांतराने उखडून टाकणा-या
प्लक्षवृक्षाच्या रोपट्याच्या उपमेने कवीने व्यक्त केली आहे

(३) विविधता—कालिदासाच्या उपमाचा साकल्याने विचार करता
त्याच्या विविधतेने मन आश्चर्यचकित होते आगमभेदाने त्यांचे येणेप्रमाणे
वर्गीकरण करता येईल -

(अ) सृष्टपदार्थांय—सता, वृक्ष, फुले, फळें, पृथ्वीवरील नानाप्रका-
रचे प्राणी, आकाशातील ग्रह, तारे, सूर्य, चन्द्र, धूमकेतु इत्यादि सृष्टीतील
यच्चयावत् पदार्थांतून त्याने आपल्या उपमा घेतल्या आहेत, त्यावरून
त्याच्या दृष्टीची विशालता नजरेत भरते उदाहरणार्थ, कण्वऋषीला अवचित
मिळालेल्या धात्यावस्थेतील सुंदर शकुतलेला रुईच्या झाडावर यदृच्छेने
गळून पडलेल्या नवमालिकाकुसुमाची, मदनदाहानंतर दु खाने तळमळणा-या
रतीला तळधातील पाणी आटल्यामुळे तडफडणा-या क्षफरीची व त्रिभु-
षनाला त्रस्त करणा-या तारकासुराला धूमकेतूची दिलेली उपमा पहा

(आ) शास्त्रीय—कालिदासाने व्याकरण, तत्त्वज्ञान, राजनीति, वैद्यक
इत्यादि अनेक शास्त्रांतून अनेक सुंदर व निवडक उपमा घेतल्या आहेत.
देवांना स्वस्थानावरून हुसवून देणा-या रात्रूना, सामान्य नियमांचा बाध
करणा-या अपवादांची, वालीच्या गादीवर बसविलेल्या सुप्रीवाला धातूच्या
जागी येणा-या आदेशाची, स्वयंलाने दात्रूचा निपात करण्यास समर्थ अस-
लेल्या दात्रूनाच्या मागून रामांने जाणा-या सेनेला, अध्वयनार्थ 'इ' या धातू-
च्या मागे लागलेल्या निरर्थक 'मधि' उपसर्गाची, इत्यादि व्याकरणविषयक

उपमा वाचून ससृजनव्याकरणाभिज्ञ वाचकास मौज वाटते. मेनकेला हिमालयापासून झालेल्या पार्वतीला राजनेतीत उत्साहगुणाने मिळणाऱ्या तपस्तीची उपमा अर्थशास्त्रातून, प्रचल तारकासुरापुढे निष्कळ झालेल्या देवाच्या उपासना जालीम औपघानाही न जुमानणाऱ्या सानिपानिक ज्वराची उपमा वैद्यकशास्त्रातून आणि श्राह्यसरोवरातून उगम पावणाऱ्या सरयूनदीला अव्यक्तांतून उद्भूत होणाऱ्या बुद्धि (महत्) तत्त्वाची उपमा सात्यतत्त्वज्ञानातून घेतली आहे. या उपमानांनी त्या त्या प्रकरणातील भाव उत्तम रीतीने व्यक्त होऊन बहुशून वाचकाम आनंद होतो.

(३) आध्यात्मिक—सृष्टीतील ध्यवत पदार्थांतून उपमाने घेऊन वचन विषय सुगम करण्याची कवीची सामान्यतः प्रवृत्ति असते व आपल्या 'ऋतु-महारात कालिदासाने तोच मार्ग स्वीकारला आहे पण पुढे जास्त सराव झाल्यावर अमृतं कल्पनातून किंवा मनोव्यापारातूनही त्याने काही उपमा उचलल्या आहेत. वसिष्ठधेनुच्या मागून जाणाऱ्या दिलीपाला थडायुक्त विधीची व मातेला अलंकृत करणाऱ्या भरताला सरतीला शोभविणाऱ्या विनयाची उपमा वाचून चमत्कृति उत्पन्न होते. कालिदासपूर्वकालीन अश्वघोषानेही या तऱ्हेच्या काही उपमा योजिल्या होत्या, त्यावरूनही कालिदासाला अशा उपमा मुचल्या असतील.

(३) व्यावहारिक—काही उपमा कवीला व्यवहारातील अनुभवावरून मुचलेल्या दिसतात. 'सच्छिष्याला दिलेल्या विद्येप्रमाणे शकुंतले । दुष्यन्ताला अपिलेली तू अशीचनीय झाली आहेस' या कप्दाच्या भाषणातील उपमेन व 'अम्पासाने विद्येला प्रसन्न करता येने त्याप्रमाणे सदैव सेवा करून तू या घेनुला प्रसन्न कर' या वसिष्ठानी दिलीपाला केलेल्या उपदेशात कालिदासाच्या स्वानुभवाचे प्रतिबिंब दिसते.

(४) औचित्य—कालिदासाने आपल्या काव्यनाटकादि प्रघात पानाच्या तोंडों घातलेल्या उपमा स्थाना त्या त्या प्रसंगां मुचतील अशाच आहेत. त्यामुळे त्या अत्यंत स्वामाविक वाटतात. सादाढ विरूपकाने अर्धचंद्राला दिलेली मोडक्या मोडकाची, समुद्रगूहाजवळ शिलेवर झोरटेच्या संद्रु विरूपकाला निपुणिका दासीने दिलेली बाजारातील पोटाची आणि सदैव अध्यापनरत बघ्नानी शकुंतलेला दिलेली विद्येची उपमा पहा. त्यात त्या

त्या व्यवतीचे स्वभाव स्पष्ट रीतीने दिसून येतात.

(५) पूर्णता—कालिदासपूर्वकालीन व्यास-वाल्मीक्यादि कवीनी योजिलेल्या उपमात उपमान व उपमेय यांचे एखाद्याच बाबतीत साम्य दर्शविलेले असते इतर बाबीतील साम्य वाचकानी स्वकल्पनेने जाणावे लागते. उदाहरणार्थ, 'महाभारता'न्तर्गत नलदमयती आस्थानातील खालील उपमा घ्या. 'ता राजसमिति पुण्या नागैर्भोगवतीमिव । सपूर्णा पुरुषव्याघ्रै मिहंगिरिगुहामिव ॥' यात दमयतीस्वयवरार्यं जमलेल्या राजाच्या सभेला एकाच श्लोकात भोगवती नगरीची व गिरिगुहेची अशा दोन उपमा दिल्या आहेत, पण त्यापैकी एकीचाही पूर्ण विस्तार झाला नाही. याच्या उलट कालिदास आपल्या उपमात उपमान व उपमेय यांचे सर्वांगीण साम्य दर्शवितो, त्यामुळे त्यानी जास्त चमत्कृति उत्पन्न होते. उदाहरणार्थ, इंदुमतीस्वयवरप्रसंगी अज स्यासनावर जाऊन बसला त्याचे वर्णन घ्या—

वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः बलधेन सोपानपथेन मञ्जम् ।

शिलाविभङ्गैर्भृंगराजशायस्तुङ्ग नगोरसद्गमिवारुणेह ॥

रघु० ६, ३.

यात अजाच्या उच्च आसनाला पर्वतशिखराची व त्या आसनावर चढून जाण्याकरिता केलेल्या पायऱ्यांना पर्वताच्या बाजूवर पडलेल्या खडकांची उपमा दिल्यामुळे अजाचे सिंहाशी सर्वांगीण साम्य घ्यानात येते. तसेच उपमान व उपमेय यांचे लिंगवचनादि बाबींत साम्य असावे असा आलंकारिकानी नियम केला आहे कालिदासपूर्वकालीन कवींच्या उपमा या बाबतीत अत्यंत सदोपदिसतात. कालिदासानेही आपल्या प्रथमच्या श्रयात सर्वत्र असा नियम पाळल्याचे दिसत नाही. उदाहरणार्थ, 'मालविकाग्निमित्रा'त 'सा तपस्विनी देव्याधिकतर रक्ष्यमाणा नागरक्षितो निधिरिव न मुक्त समासादयितव्या' ही उपमा पहा. यांत धारिणीला नागाची व मालविकेला निधीची अशा ज्या दोन उपमा योजिल्या आहेत त्या इतर दृष्टीने अन्वय अमूनही उपमानोपमेयांच्या लिंगसाम्याभावी सदोप दिसतात. याच्या उलट 'शशु'तलां'त 'कथमिदानीं तातस्यावात्परिम्रष्टा मलयस्तटीन्मूलिता चन्दनलतेव वेशान्तरे जीवितं धारयिष्ये' या शशु'तलेच्या भाषणात मुद्दाम 'चन्दनलता' असा शब्द योजून कवीने लिंगसाम्य साधले

आहे लिंगवचनभेद असला तरी सहृदयाना उद्वेग वाटत नसल्यास उपमा सदोप मानू नये असे 'काव्यादर्श'काराचे वचन प्रमाण मानून इतर ठिकाणीही कालिदासाच्या उपमांचे समर्थन करता येईल. असो.

उपमालकाराकडे कालिदासाचा विशेष योद्धा असला तरी इतरही अनेक रमणीय अलंकार त्याने आपल्या प्रयात साधले आहेत. 'रघुवशा'तील 'राममन्मथशरेण ताहिना' (११,२०) इत्यादि प्रसिद्ध श्लोकात व 'अनाघातं पुष्प किसलयमलून कररुहे' (शाकु० २,१०) इत्यादि मनोहर दुष्यन्तोर्न्नांत रूपकालंकार आला आहे. यापैकी पहिल्या स्थली एकाच वल्पनेचा विस्तार करून साग रूपक साधले आहे, तर दुसऱ्यात एकामागून एक यशी अनेक रूपके योजून एकुल्लेचे सौंदर्य, कोमलता, उन्मादकत्व इत्यादि गुण सुचविले आहेत. तथापि एकंदरीन रूपकापेक्षा उत्प्रेक्षा, दृष्टान्त व अयान्तरग्यास या अलंकारातच कालिदासाचे मन विशेष रमलेले दिसते. त्याच्या प्रथमच्या 'ऋतुसंहार', 'मालविकाग्निमित्रा'दि प्रयात कवीच्या प्रतिभेने उत्प्रेक्षाचे कटाक्ष कवचित्त फेकलेले दिसतात. पण 'मेघदूता'त उत्प्रेक्षाचा वेवळ पाऊस पडतो आहे असे वाटते. त्या बीणागीताचा विषयही त्या अलंकारास अयत अनुकूल आहे. अलंकेचा मार्ग सांगताना वाटेतले पर्वत, नद्या वगैरेवर मेघ आला असता कसा दिसेल याचे वर्णन यशमुत्ताने कालिदासाने अनेक उत्प्रेक्षा योजून केले आहे पत्रकलधारी आम्बवृक्षानी आच्छादिलेल्या आम्बकूट पर्वतावर मेघ गेला असता तो पर्वत जणू काय पृथ्वीचा अनाघत स्तन वाहेसा वाटेत, चर्मेष्वती नदीचे जल घेण्यास तो धावला असता गगनचारी ध्वनीना आपण जणू पाय मध्ये स्थूल इन्द्रनील मणि घातलेला पृथ्वीचा मोण्यांचा हार पाहून आहो असे वाटेत, शुभ्र कलास पर्वत हा जणू काय भगवान् संकराचा प्रतिदिनी वाडणारा हास्यमय आहे, इत्यादि 'मेघदूता'तील उत्प्रेक्षा अयत हृदयगम झाल्या आहेत. उत्प्रेक्षेप्रमाणे दृष्टान्तही कवीचा आवडता अलंकार दिसतो. 'रघुवशा'त आकस्मिक निधन झाल्यामुळे इन्दुमतीचा देह अजाच्या आगावर पडल्या त्यामुळे त्यालाही तन्फळ मूर्च्छा आली, या प्रसंगाचे वर्णन करताना समस्तून तैलदिव्दूबरोबर खाली पडणाऱ्या दीपग्योनीचा हृद्य दृष्टान्त कवीने योजिला आहे. सधुन्तलेने दुष्यन्तावर आपले प्रेम जडले आहे हें सूचित केल्यावर

तिच्या प्रेमळ सरया 'सागरमुञ्जित्वा कुत्र वा महानद्यवतरति,' 'व इदानीं सहकारमुञ्जित्वाऽतिमुक्तरता पल्लविता सहते' अशा अनुरूप दृष्टातानी आपली समति व्यक्त करतात. निर्दय दुर्वासाशिवाय दुसऱ्या कोणाला निरागस शकुन्तलेला शाप देववेल, हा भाव 'कोऽप्यो द्रुतवहाद्गंधु प्रभवति' या दृष्टान्तात उत्तम रीतीने व्यक्त झाला आहे अशी अनेक उदाहरणे देता येतील कालिदासाच्या अर्थान्तरन्यासात त्याच्या व्यावहारिक अनुभवाचे सारसर्वस्व अत्यंत रम्य भाषेत प्रथित झाले असल्यामुळे त्यापैकी किती-एक म्हणीसारखे भाषेत रूढ झाले आहेत उदाहरणार्थ, 'मरण प्रकृति पारोरिणाम्,' 'महदपि परदुःख शीतल सम्पगाह्,' 'भिन्नमिच्छिहि लोक,' 'दिमिव हि मधुराणा मण्डन नाकृतीनाम्,' इत्यादि वचने पहा या- शिवाय निदनांता, अतिशयोक्ति, सहोक्ति, पर्याय, समुच्चय, ससदेह, विभा- यना इत्यादि अनेक अलंकार घडवून कवीने आपल्या कवितावधूस भूष- विले आहे या सर्वांची उदाहरणे स्थलाभावास्तव येथे देता येत नाहीत. जिज्ञासू मतीं मम्मटादि आलंकारिकाच्या ग्रंथात निवडलेली दृष्टीस पडतील

येथवर ध्वनि, रस, रीति व अलंकार या संस्कृत साहित्यशास्त्रज्ञा- च्या मतचतुष्टयास अनुसरून कालिदासीय ग्रंथांचे परीक्षण करून काव्य या पदवीस ते कसे प्राप्त होतात तें पाहिले आता त्याच्या इतर विशेषाकडे वळू

आधुनिक टीकाकार रसालंकारादिवाङ्मयकेच काव्यनाटकांच्या सविधावरचना, स्वभावपरिपोष इत्यादि अन्य विशेषाकडे लक्ष देतात या इतर बाबींत कालिदासाचे ग्रंथ इतर कवींच्या ग्रंथांच्या मानाने कमी गरस ठरणार नाहीत 'मालविकाग्निमित्रा'च्या कथानकांत अनेक धारयाची गुणागुन असून ती शेवटी कुशलतेने सोडविली आहे तर 'शाकुंतला'त नायक- नायिकांच्या स्वभावातील भिन्न भिन्न मनोविकाराचे पापुद्रे हलवया हानाने उलगडले आहेत शिवाय कालिदासाच्या ग्रंथात अनेक जातींच्या, वेशा- च्या, पेश्याच्या ध्यवर्तीची चित्रे भाषिकपणे काढलेली आढळतात त्याने तिमिले'या रम्य मूर्तीत धारयण, कण्व व दुर्वास हे परस्पर भिन्न स्वभावाचे महर्षि, शीतलामारक्षा निस्पृह ब्राह्मण, दुष्यंत, दिलीप, रघु, राम यां- गारखे वतंस्यनस्पर राजर्षि, अजय यक्ष यांसारखे पत्नीविमोगाने तळम- टणारे प्रेमी जीव, अग्निमित्र व अग्निदर्शन यासारखे विलासी राजे,

हरदत्त व गणदास यासारखे कानिपुंग पण परस्परस्त्रीत्यंघहिष्णु नाट्याचार्य, गीतम, माणवक, मादृष्य हे तीन तऱ्हेचे विद्वपक आणि स्वशीर्षाने यवनाचा पराभव करून अश्वमेधाश्व परत मिळविणाऱ्या वसुमित्रापासून मुग्ध वाने सिंहाचावकाचे दात मोजणाऱ्या सर्वदमनापर्यंत लहान मोठे राजकुमार आढळतात परिम्यतीच्या बदलामुळे आपणात याच व्यक्ति आजकालच्या नैहेमीच्या व्यवहारान दिसल्या नाहीत तरी या प्रकारच्या दिसतील यात सशय नाही कालिदासकालीन परिस्थिति लक्षात घेता त्याने आपली पात्रे सनोवतालच्या जगातूनच घेतली असावीत असे वाटते. 'विजयमोक्षशीपा'तील राजाच्या वर्तनात तत्कालीन नागरकांच्या वृत्तीचे कसे प्रतिबिम्ब पडले आहे हे आम्ही मागे दाखविलेच आहे

पण कालिदासाच्या पुरुषनाशपेसा तनिमित्त स्त्रीसृष्टीने रसिकाचे मन जास्त आकृष्ट केले आहे त्याने आपल्या श्यात धारिणी, औशीनरी, पार्वती, उर्वशी, इरावती, मालविका, यज्ञपत्नी, शकुन्तला, प्रियवदा, अनसूया, सुदक्षिणा, इन्दुमती व सीता अशीं तेरा महत्त्वाची स्त्रीपात्रे निर्माण केली आहेत यापैकी धारिणी, औशीनरी व सुदक्षिणा या मध्यम वयाच्या व बाबीच्या तरुण स्त्रिया आहेत. उर्वशी अप्सरा असल्याने निचोही गणना तरुण स्त्रियातच करता येईल कालिदासाच्या स्त्रीसृष्टीतील तरुण स्त्रियाचें संख्याधिक्य लक्षात घेता त्या विलासी व रंगेल ऋषीचे मन त्याच्या मुग्धमधुर लीलात विशेष रममाण होत असावे असे वाटत या सर्व स्त्रिया भिन्न भिन्न स्वभावाच्या आहेत. धारिणी, औशीनरी व अनसूया यांचा गनीट स्वभाव, इरावतीचा मत्सरीपणा, मालविका, उर्वशी, यज्ञपत्नी व इन्दुमती यांचे विलासित्व, पार्वतीचा करारीपणा, शकुन्तला व सीता यांचा स्वाभिमानोपणा, प्रियवदेचा विनोदी स्वभाव आणि सुदक्षिणेची वनव्यतत्परता हे यांच्या स्वभावातील भिन्न भिन्न विशेष प्रामुख्याने नजरेत येतात. तथापि त्यांचे अनेक बाबतीत साम्यही दाखविता येते या सर्व स्त्रिया अत्यंत प्रेमळ आहेत यापैकी विवाहित स्त्रियांचे आपल्या पतीवरचे, पुत्रवतींचे आपल्या मुलावरचे आणि प्रियवदा व अनसूया यांचे मैत्रिणीवरचे प्रेम निस्सोम आहे. उत्कट पतिप्रेमामुळेच धारिणी व औशीनरी

ह्या आपापल्या पतींचे प्रेमविषयक चाळे पसून नसताही वेचळ त्याने सुखी व्हावे म्हणून त्याच्या नूतनदारपरिग्रहास समति देतात पतिप्रेमामुळेच यामेकी बहुतेकाच्या स्वभावात थोड्या फार अशाने स्त्रीभावमुलम मत्सरही आढळतो यक्षपत्नीला पतीचे आपल्यावर अनन्यसाधारण प्रेम आहे हे माहीत आहे तथामि स्वप्नात तो दुसऱ्या एका स्त्रीचे आराधन करीत आहे असे पाहताच ती दुःखित होऊन दचकून उठते (मेघ० ११६); आणि इरावती व ओशीनरी या पति आपल्या पाया पडून चुकी कबूल करीत असला तरी त्याला क्षिडकारितात कालिदासाच्या बहुतेक मानसकन्या कलानिपुण आहेत इरावती व मालविद्या या नृत्यकलेत आणि प्रियवदा व अनसूया या चित्रकलेत निपुण दाक्षविल्या आहेत यक्षपत्नी तर विरहा-वस्यत आरत्या दुःखी मनाला विरमुळा आणण्याकरिता कधी पतीचे नाव ज्यात गोविले आहे अशी गाणी रचते व ती वीणा वाजवून गाण्याचा प्रयत्न करतात दिसते, तर कधी विरहाने कृश झालेल्या पतीचे चिप काढून मात्त रमवीत असने तसेच यामेकी बहुतेक स्त्रिया लनावृक्षावर अपत्यनिर्विशेष प्रेम करणाऱ्या दिसतात पार्वती, सीता, शकुंतला व निच्या सख्या या आश्रमातील वृक्षांना पाणी घालून प्रेमाने त्याची जोपा-रना करात असत यक्षपत्नीने आपल्या घराच्या अगणात लहान मन्दार-वृक्षाला दत्तक मुलाप्रमाणे मोठ्या काळजीने वाढविले होते धारिणीचे आपल्या उजानातील भुवर्णाशोकावर इतके प्रेम होते की वसन्तसमयी इतर वृक्षांवरही त्याला षळ्या आल्या नाहीत म्हणून तिला अतिशय नार्दट वाटले व मालविकेच्या लताप्रहारानंतर लोदरच प्राप्त झालेला त्याचा पुष्पसभार पाहून आनदाच्या भरात स्त्रीस्वभावमुलम सबतीमत्सर धिमन्न तिने स्वतः मालविकेच्या राजाशी विवाह लावला कालिदासाच्या नायिका लनावृक्षाप्रमाणे पशुपत्यावरही निस्सोम प्रेम करणाऱ्या आहेत यक्षपत्नी सावदाळी अंगणातल्या रत्नखचित सुवर्णपट्टीवर बसलेल्या गोराला मपूर तालरवाने नाचवीत असे शबुन्तलेने जन्मापासून मातृहीन झालेल्या दीर्घपादम नामध हरिण बालकाची सर्व त द्वैने काळजी घेऊन घाल्या वचविले होते हरिणी पार्वतीच्या इनया सामीच्या झाल्या होत्या

की ती त्यांच्या नेत्राची लांबी मोडून त्यांच्याशी आपल्या सखीच्या नेत्राची तुलना करीत असे असे कालिदासाने वर्णिले आहे.

वर उल्लेखिलेल्या प्रमुख स्त्रीपात्राशिवाय इतरही अनेक ठाण म्त्रियाची अस्फुट शब्दचित्रे 'मेघदूत'त कवीने काढली आहेत. त्यात शिपिल नौतिकल्पनामुळे धनकुञ्जात रममाण होणाऱ्या वनचरक्यू व विविधे-जवळच्या नीचैर्गिरीवरील गृहात नागरयाबरोबर दिलास करणाऱ्या पत्न-स्त्रिया व महाकालेश्वरासमोर रात्री नृत्य करणाऱ्या वेंसा आहेत, तशाच आकाशात काळेनोर विशाल मेघ पाहून हीं वाऱ्याने वाहून नेले-लीं पर्वताचीं शिखरेच आहेत की काय असे वाटणाऱ्या मोठ्या तिढागना व वृषिकार्याकरिता अक्षय अशा मेघाकडे स्निग्ध दृष्टीने पाहणाऱ्या भ्रूविलासानभिज्ञ धामतरुणीही आहेत. तथापि यापेक्षा पौरवपूंचेच वर्णन त्यांच्या प्रघात वारंवार येते. अध्याच्या रात्री रत्नाञ्जारांनी भूषित होऊन प्रियकराकडे जाणाऱ्या व मेघगर्जनेने नयनस्त होणाऱ्या अनितारिका, नगराजवळच्या उद्यानात फुले कुठल्याच्या यमाने घानापून होणाऱ्या 'पुष्पलायी' तरुणी, वटाक्षनिक्षेपान चतुर व चञ्चल नेत्राच्या पौरस्त्रिया, परदेशगत प्रियकराच्या विरहामुळे झुरणाऱ्या व जगसुहृत्काराकडे लक्ष न देणाऱ्या पश्चिक्वनिता, यांचीं शब्दचित्रे कवीने मोठ्या कुशलनेने थोडक्यात काढली आहेत. नगवान् शकर व अत्र विवाहाकगिता नगर-प्रवेश करू लागले त्यावेळच्या स्त्रियाच्या गडबडीचे वर्णने वर्णन करे आहे त्यावरून व 'मेघदूत'तील यशपत्नीच्या वर्णनावरून आपणांस तस्फा-लीन पौरस्त्रियाच्या विलासी जीवनश्रमाची चांगली कल्पना करता येते.

कालिदासाच्या स्त्रीविषयक कल्पना उदात्त होत्या हे 'गृहिणी सचिव. सखी मिय. प्रियशिष्या लम्बि कलाविषी' या त्याच्या यत्र-विलापातील उक्तींवरून दिसून येते. तथापि गृहिणी व मन्त्री या दोन नात्यांनी त्यांच्या स्त्रीपात्रांनी आपली कर्तव्ये पार पाडण्याचे वर्णन फारसे कोडे त्यांच्या प्रघात आढळत नाही. या दृष्टीने 'स्वप्नवासवदत्ता'तील राजकारणाकरिता स्वतःच्या मृत्यूची छोटी बातमी पसरू देऊन पति-विरहदुःख सोसणारी व मत्सर्यादि विकारास मनात धारा न देता स्वतःच्या सक्तीलाही पुष्कळसाधने भूषित करणारी नागाची नायिका वागवदत्ता

व पतीने विनाकारण आपला त्याग केला असताही प्रजारजनतत्परतेस्तव त्याचे कौतुक करणारी भवभूतीची नायिका सीता या कालिदासाच्या विलासी स्त्रीपात्रापेक्षा जास्त उदात्त दिसतात. कालिदासाच्या तीन्ही नाटकातील नायक बहुपत्नीक आहेत त्यामुळे त्याला एकपत्नीव्रताची महती माहीत नव्हती असे काही टीकाकार म्हणतात, ते मात्र आम्हास संमत नाही कारण भेधदूतातील यक्ष व रघुवशातील अज व राम हे एकपत्नीकच आहेत, व त्यांच्या उत्कट पत्नीप्रेमाचे वर्णन कालिदासाने अत्यंत विस्तृतपणे व रम्यतेने केले आहे त्याच्या नाटकातील नायक बहुपत्नीक असण्याचे कारण त्याचा राजाश्रय हे होय राजदरबारी दाखविल्या जाणाऱ्या नाटकाचा विषय राजचरित हाच असावयाचा व त्यात त्याचे बहुपत्नीकत्व आले नसते तरच आश्चर्य भवभूतीने आपली नाटके लिहिली त्या वेळी त्याला राजाश्रयाभावी अशी बघने नव्हती, म्हणून त्याच्या 'मालतीमाघव' व 'उत्तररामचरित' या नाटकात विदुद्ध पत्नीप्रेमाचे चित्र रगविले आहे

सृष्टिवर्णन—आधुनिक वाचकाना कालिदासाचे ग्रंथ आवडण्याचे दुसरे एक कारण त्यातील अप्रतिम सृष्टिवर्णन हे होय. कालिदासाला सृष्टिवर्णन करण्याची अत्यंत होस होती त्याच्या ग्रंथात एका नव एका ऋतूचे वर्णन आले आहे, हे आम्ही भागे दाखविलेच आहे. तथापि 'ऋतूसहारा'पासून 'रघुवशा'पर्यंत त्याचे ग्रंथ प्रमाने याचीत गेल्यास त्याच्या निसर्गाबडे पाहण्याच्या दृष्टीत व सृष्टिवर्णनाच्या पद्धतीत बसा करक पद्धत गेला ते दिसून येते 'महाभारत' व 'रामायण' यांतील बहुतेक भागांत लतावृक्षांच्या लायलपक यादा देऊन सृष्टिवर्णन केलेले आढळते. 'ऋतूसहारा'त कालिदास त्यापुढे पुढेच गेला आहे यांत संशय नाही. सृष्टीतील उज्ज्वलवर्णाबडे बघाचे लक्ष गेलेले दिसते(ऋतु० १, २) तींतील ऋतुभिन्नत्वाने वामिजनांवर होणाऱ्या परिणामाचे व त्यांच्या मनात उत्पन्न होणाऱ्या विचारविचारांचे यथातम्य वर्णन त्याने केले आहे बवचित् निसर्गातील नदीवृक्षांवर चेतन धर्माचा आरोप करून केलेले त्याचे आलंकारिक वर्णनही त्यांत आले आहे यांत संशय नाही. तथापि सर्व सृष्टींम एवच धैर्य भरणे राहिले आहे, स्त्रीपुरुषांप्रमाणे स्थावृक्षादि स्थायीच निद्रमित्र रूपे होत, ही रूपना त्याच्या प्रथमच्या प्रकाश दिग्ग ॥८॥ वरच्या प्रकाश उद्दिपदा-

तील वर्णनास अनुसरून त्याने काही ठिकाणी लतावृक्षात वनदेवतांचें अस्तित्त्व असतें हें दाखविले आहे स्वप्नामर्घ्यें, मोठ्या प्रयासाने आपल्या पत्नीचे दर्शन झाल्यावर तिला घट्ट मिठी मारण्याकरिता यश आपले बाहु पसरी ते पाहून वनदेवतांच्या नेत्रातून मोत्यामारखे स्थूल अश्रुविंदु झाडाच्या पानावर पडत असत असे 'मैघदूता'त वर्णिले आहे शकुन्तला सासरी जाऊ लागली त्यावेळी काही वृक्षातून वनदेवतांनी आपले कोमल हात मनगटापर्यंत बाहेर काढून तिजकरिता अलंकार दिले असे 'शाकुंतला'त दाखविले आहे इतर ठिकाणी लतावृक्षाना सचेतन मानून मनुष्यप्राण्यांच्या दुखावस्थेंत पशुपक्ष्याप्रमाणें त्यांनाही सहानुभूति वाटते असे वर्णन आले आहे रावणाने सीतेला ज्या मार्गाने नेले तो मार्ग रूतानी आपल्या शाखाचे पल्लव त्या बाजूला वटवून रामाला सुचविला, हरिणींनी दमरू-कुर खाण्याचे टाकून दक्षिण दिशेकडे डोळे लावून तेच कार्य केले (रघु० १३, २४, २५), अशा तऱ्हेच्या वर्णनाने निसर्गातील सुखदुःखसवेदित्व कवीने प्रकट केले आहे तसेच मनुष्याप्रमाणेंच इतर प्राण्यांवर व लतावृक्षादि अचेतन समजल्या जाणाऱ्या वस्तूवरही वसतादि ऋतूचा कसा परिणाम होतो हे त्याने 'कुमारसमवर्त'त दाखविले आहे (कुमार० ६ ३६, ३९ पहा) त्यांच्या सर्व नायिकांना पुण्याची अतिशय आवड आहे एकदरीन कालिदासाच्या प्रयावरून तत्कालीन लोकाना पुण्याचा अतिशय पोक दिसतो शहराबाहेर फुलाची विस्तृत उपवने अगत व त्यांतील फुले खुडून शहरात विकण्याचे काम तरुण बालिका करीत असत मोठमोठ्या बाड्यात फुलाचा सुगंध दरबळलेला असे तत्कालीन स्त्रियांच्या पुष्पमय वेषभूषेवरून कालिदासाला अलंकेतील स्त्रियांचे पुढील वर्णन सुचलेले दिसतें—

हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्ध
नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामाननश्री ।

चूडापाशे नवकुरदकं चारु वर्णे शिरीषं

सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् । मेन० ७'.

कालिदासाचे निसर्गवर्णन अत्यंत सूक्ष्म व मार्मिक आहे त्यांचे मन राज-दिविराच्या सभोवतार दिसणाऱ्या दृश्यात, तसेच श्रृंगारच्या तनोवनात,

पर्वताच्या उत्तुंग शिखरावर आणि मृगयारण्यांत सारखेंच रमते. त्याने काढलेली निसर्गाची चित्रे सांप्रदायिक पद्धतीची व ठरीव ठशाची नसून त्यात प्रत्यक्ष निरीक्षणाचा ताजेपणा, सहृदयतेचा थोलावा, भावनेची रसिकता व कल्पनेची भरारी ही दृष्टीस पडतात. विस्तारभयास्तव आणखी उदाहरणे देता येत नाहीत; पण पूर्वी उद्धृत केलेल्या श्लोकावरूनही सहृदय वाचकास वरील विधानाची सत्यता पटेल. हा विषय संपविष्यापूर्वी कालिदासाच्या कल्पनेचे उदाहरण म्हणून त्याच्या सृष्टिवर्णनातील एका विशेषाचा येथे उल्लेख करणे अवश्य आहे. आकाशस्थ व्यक्तींना भूपृष्ठावरील पदार्थ कसे दिसनात याचे त्याने स्वकल्पनेने अनेक ठिकाणी रम्य वर्णन केले आहे. 'मेघदूता'त मेघ नदी-पर्वतावर आला असता कसा दिसेल याचे यक्षाने केलेले वर्णन मागे दिलेच आहे 'रघुवशा'त रावणवधानंतर पुष्पक विमानान बसून अयोध्येस जात असता रामाने खाली दिसणाऱ्या समुद्र, नद्या, सरोवरे, नगरे इत्यादिकाचे मनोहर वर्णन केले आहे स्वर्गातून हेमकूट पर्वतावर उतरताना दुष्यन्ताला पृथ्वी कशी दिसली ते खालील श्लोकात वर्णिले आहे—

शैलानामवरोहतीथ शिखराद्गुन्मज्जतां मेदिनी
पर्णाभ्यन्तरलीनतां विजहति स्कन्धोदयात्यादपा ।
सन्तानान्तनुभावनष्टसलिला व्यक्तं भजन्त्यापगा
केनाप्युत्क्षिपतेव पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते । शकु० ७, ८.

'पर्वत जोराने वर येत असल्यामुळे त्याच्या शिखराखाली पृथ्वी जात आहे असे वाटते वृक्षाच्या शाखा दिसू लागल्यामुळे ते आता पूर्वीप्रमाणे पानानी झाकून गेलेले असे दिसत नाहीत. लावून निर्जल वाटणाऱ्या नद्या आता स्पष्ट दिसू लागल्या आहेत. कोणी तरी जग मजजवळ उच फेकीत आहे पहा !' हल्ली विमानांतून खाली उतरणाऱ्या लोकास या तऱ्हेचाच अनुभव येतो असे म्हणतात. त्यावरूनही कालिदासाच्या कल्पनेचे सापदाश्चर्य वाटते

विनोद—कालिदासीय ग्रंथाचा आणखी एक लक्षात घेण्यासारखा विशेष म्हणजे त्यातील विनोद हा होय. जयदेव कवीने कविताकामिनीच्या वर्णनात भासाला तिचा हास असे म्हटले आहे. सध्या उपलब्ध

असलेल्या भासाच्या तेरा नाटकांपैकी फक्त चार पाच नाटकातच विनोद आढळतो, त्यामुळे अनुप्रासलालतेने तर जमदेवाने असे यत्न केले नसेल ना, अशी शका मने तें कसेही असले तरी इतर कवींच्या नाट्यकृतींत उत्कृष्ट प्रकारचा विनोद आढळत नाही असा त्याचा अर्थ घ्यावयाचा नाही. विद्वहना कालिदासाच्या कृतीतच अनेक ठिकाणी उत्तम प्रकारचा नारदस्त विनोद आला आहे, तो लक्षांत घेता त्यालाही कवितावामिनीचा हास ही पदवी शोभली असती असे वाटल्याशिवाय राहण नाही.

असबद्धता, अनपेक्षितपणा, कृत्रिमता, ढोंगीपणा इत्यादि कारणांमुळे जो हास्योत्पादक चमत्कार उत्पन्न होतो तो विनोद अशी विनोदाची धाव्या वरिष्ठा येईल. विनोदाचे स्वभावनिष्ठ, प्रसंगनिष्ठ व शब्दनिष्ठ असे तीन प्रकार करता येतात. या तीनही प्रकाराची उदाहरणे कालिदासाच्या ग्रंथात आढळतात. त्याच्या नाटकांतील मुख्य विनोदी पात्र म्हणजे विदूषक हा त्याच्या सीही नाटकान दिसतो. 'मालविकाग्निमित्रा'तील 'गैतम', 'विश्वामोक्षीया'तील माणवक व 'शाकुंतला'तील मादव्य याच्या स्वभावात काही चावनीन साम्य तर काहीतच वैपम्य आढळत हे तीन्ही विदूषक ब्राह्मण असून नायकाचे नर्मसचिव आहेत. त्याचे वाम राजाचे मनोरंजन करणे व त्याच्या प्रेमव्यवहारात यथाशक्ति मदत करणे हे होय. निघेही ब्राह्मण जातीचे असले तरी विद्वत्तेच्या नावाने दून्यच. त्यामुळे त्यांना महाब्राह्मण असे औपरोधिकपणे म्हटले आहे. निघेही दिनण्यात कुरूप आहेत. 'मालविकाग्निमित्रा'त अनपेक्षितपणे दुरावती उपस्थित झाल्यामुळे 'राजाबरोबर गीतमही घेचात सापडतो तितक्यात पिगल वानराने वमुलक्ष्मी नामक लहान राजकन्येला भिवविण्यामुळे तिला उगी करण्याकरिता दुरावती राजाला तिकडे जावयान सांगते, व गीतमाचीही अडचणीतून मुक्ता होते. तेव्हा ती म्हणतो, 'दाबास पिगल वानरा, दावाम ! योग्य वेळी तू थापल्या सोपत्याच्या रसपायं धावून आलास !' 'विश्वामोक्षीया'त राजाने आपल्या पुत्राला मनात काही शका न आणता माणवकाला नमस्कार करण्यास सांगिले, तेव्हा माणवक म्हणतो, 'शका (भीति) वागण्याचे कारण काय ? याने आश्रमात मावडे पाहिलीच असवीन !' या ठिकाणी पारीराच्या कुरूपतेमुळे विनोद उत्पन्न झाला असा तरी कुरूप

माणसानेच तो स्वयं विपरी वेली असल्यामुळे बोजक शाखा नाही. अशी. याशिवाय तिथेही विदूषक खाद्यलोलुप व आळशी आहेत. 'मालविकाग्निमित्रा'तील गौतम अन्त पुरातील स्थियाच्या स्वस्तिवायनानी गलेलट्टू झालेला दाखविला आहे. विश्वमोक्षंसीया'तील माणवकाला पाक्याळेंतील पंचविध पक्वान्ने तयार होत असता ती पाहण्याखेरीज दुसरें विनोदाचे साधन सुचत नाही 'शाकुंतला'तील माद्व्य अरण्यात अनियमित वेळीं मिळणारे कदन्न व कडवट पाणी यानी अगदी बेजार होतो. खाद्यपदार्थ नेहेमी डोळ्यापुढे असल्यामुळे तोन्ही विदूषकांना उपमादृष्टातादि बलंवार त्याबद्दलच सुचलेले दिसतात. तसेच हे तिथेही अत्यंत भिन्ने आहेत. गौतम केतकीच्या अशाने बोटाला टोचून घेऊन संपंदाचा अभिनय करण्यात निपुण असला, तरी निद्रित असतां सापासारखें वाकडें लाकूड अगावर पडले असता गर्भगळीत होती. माद्व्याला प्रथम शकुन्तलेला पाहण्याची अत्यंत उत्सुकता होती, पण पुढे ती राक्षसाच्या भीतीमुळे पार जातून गेली. याप्रमाणे त्याच्या स्वभावांत अतिशय साम्य असले तरी फरकही पुष्कळच आहे. यापैकी गौतम हा युक्तिवाज, हजरजबाबी व व चतुर आहे, तर माणवक अगदी भोळा व माद्व्य सांगकाम्या आहे. विदूषकाच्या स्वभावात हा जो उत्तरोत्तर फरक दिसतो तो कालिदासाने बुद्धिपुरस्तर केला आहे. मागे 'मालविकाग्निमित्रा'तील पात्रांचे स्वभाववर्णन करते वेळीं त्या नाटकान गौतमाच्या वर्तवगारीमुळे नायक कसा भेषपात्र बनला आहे तें आम्ही दाखविले आहे. नायकाच्या स्वभावाला उठाव देण्याकरितां व विदूषकाच्या स्वभावांतील विसंगति टाळण्याकरितां कालिदासाने आपल्या इतर नाटकात प्राचीन परंपरेप्रमाणे विदूषकाला खादाड, मूर्ख व आळशी असेंच रगविले आहे.

विदूषकाच्या भाषणातील साध्या घरगुती उपमादृष्टातानी चमत्कृति उत्पन्न होते व विनोद खुलतो हरदत्त व गणदास यांच्या कलहामुळे मालविका राजाच्या दृष्टीस पडेल अशी धारिणीला भीति वाटते म्हणून 'यांचा हा विवादच मला पसंत नाही' असे ती म्हणते तेव्हा गौतम उत्तर वरतो, 'राणीसाहेब ! पाहू या घोड्यांची टक्कर ! उगीच का मना वेतन द्यावें ?' यात कलह करणाऱ्या नाटकाचार्यांना

दिलेली बोकडाची चपमा अनपेक्षित असल्यामुळे विनोदकारक आहे आपला पति उर्वशीचा नाद सोडित नाही असे पाहून औशीनरी राणी प्रियानु-प्रसादन व्रताच्या मिषाने रोहिणीमुक्त च-द्रास सास ठेवून उर्वशीची प्रेमभावाने बागण्याचा आज्ञा निश्चय प्रकट करते, तेव्हा विदूषक म्हणतो, "हातातून मासा निसटून गेला की धीवर म्हणतो, 'बरे झाले मला पुष्प लागेल !'" यातील धीवराचा दृष्टांतही असाच चमत्कृति उत्पन्न करणारा आहे अन्त पुरातील सुंदर स्थिती सोडून वनातील मुनिकन्येच्या माने लागणाऱ्या दुष्यन्ताला सदैव पेंडलेखूर खाऊन कटाळ्यामुळे चिचेवर वासना जानान्या माणसाची दिलेली तामाही त्याच प्रकारची आहे.

• विदूषक हा अगदी साधाभोळा व मदबुद्धि असल्यामुळे त्याला वाच्यमय टक्कि किंवा लालगिक वचनें समजत नाहीत. त्याचा वाच्या-येंच खरा समजून तो आरणास हास्यास्पद करून घेतो. वसन्तश्रुंतीतील आश्रमबरोला दुष्यन्ताने मदनवाण म्हटलेले ऐकून मादव्य आपला सोटा वगाहून त्या वाणाचा नाच करावयाला पावतो तें पाहून दुःखित राजालाही हसू येतें. असो.

बालिदासाने आपल्या नायकांना जसे विदूषक तथा नायिकांना त्याच्या विनोदी सख्या दिल्या आहेत. 'माञ्जविराग्निमित्रा'तील मालविकेची समदु खी सकृत्तान न श्मगणारी 'विभवंदुरभि' सखी बकुलावलिका, सदैव उर्वशीबरोबर असणारी चित्रलेखा व शकुंतलेची प्रेमळ, चेष्टेसोर मैत्रीण प्रियवदा याच्या समापणात उत्तरोत्तर जास्त विनोद आला आहे. दिल्लट शब्दाच्या प्रयोगाने बकुलावलिका मालविकेच्या साडून तिचे राजावर बसलेले प्रेम कसे व्यक्त करविते तें आपण मागे (पृ० १५१) पाहिलेच आहे. चित्ररथ गधर्वाबरोबर स्वर्गांत जाताना राजाला आणखी एकदा पाहावे म्हणून उर्वशी आपला भोग्याचा एकसर लठ्ठ अडकला आहे असे दाखविते व चित्रलेखेला ती सोडविण्यास सांगते. तेव्हा तीही हसून म्हणते, 'पारच धाई गुत्ता गेली आहे ही ! सुटापला मोठी कठीण दिसते. पाहूतें प्रयत्न करून.' पण या दोघांपेक्षाही प्रियवदा जास्त विनोदी आहे तिच्या विनोदात तिचा मन-मोहनेपणा व आनंदी स्वभाव उत्तम रीतीने व्यक्त झाला आहे वसत-

श्रुतील नूतन पालवीने भरून गेलेला धाम्प्रवृक्ष व नुकतीच बहरलेली वनज्योत्स्ना यांच्या रमणीय सयोगाकडे शकुन्तला बराच वेळ पहात उभी राहते ते पाहून प्रियवदा म्हणते, 'अनसूये ! ही शकुन्तला वनज्योत्स्नेकडे इतकी निरखून का पाहत आहे आले का घ्यानात ? वनज्योत्स्नेला योग्य असा वृक्ष मिळाला तसा मलाही अनुरूप पत्रि मिळेल का ? असे विचार तिच्या मनात चालले आहेत ' शकुन्तलेला निची चेष्टा मनातून आवडते पण बरबरणी ती तिच्यावर रागावते असे तीन चार प्रसंग 'शाकुन्तला'च्या पहिल्या अंकात आले आहेत, त्यात समयस्क व प्रेमळ अशा अविवाहित तरुण मुलीमध्ये नेहमी चालणाऱ्या रम्य विनोदाचे सुंदर चित्र कवीने बाबले आहे 'दुमारसभवा'त विवाहप्रसंगी पार्वतीच्या पाषाणा रंग लावून 'याने आपल्या पतीच्या डोक्यावर बसलेल्या चन्द्रकलेला ताडत कर' असे निची सखी विनोदाने म्हणाली, त्यावर पार्वतीने काही न बोलता हातातील पुष्पमालेने तिला ताडत केले, असा प्रसंग कवीने वर्णिला आहे. 'रघुवशा'तही अनेक राजाना मापसत करणाऱ्या इन्दुमतीचे अजावर प्रेम बसलेले पाहून 'चला आपण दुस या राजाकडे जाऊ' असे चेष्टेने सुनन्दा म्हणाली, त्यावर इन्दुमती तिच्याकडे रागाने पाहू लागली, असे वर्णन आले आहे यातही त्याच प्रकारचा विनोद दिसून येतो याशिवाय स्वतःच्या विसंगत यर्तनाने आपला डोगीपणा व्यक्त करणारी पार्वी निर्माण करून मानवी स्वभावातील दोष कालिदासाने हलक्या हाताने दाखविले आहेत स्वतःचा शिकारीचा वटाळा आला असताही केवळ राजाच्या मर्जीकरिता तिची स्तुति करणारा तोंडपुजा सेनापति व घटकेपूर्वी धीदराच्या मळघात ताबडप्या फुलांची माला घावून त्याला दण्डमाकडे नेण्यावरिता अत्यंत उत्सुक असणारे, पण त्याला मिळालेले मोठे यक्षीस पाहून दारूच्या आशेने त्याचे जिवलग दोस्त होणारे पोलिस क्षिपाई यांचे विनोदी दृश्य 'शाकुन्तला'त पाडले आहे

कात्रिशसाच्या ग्रंथांत प्रसंगनिष्ठ विनोदाचीही बाबी स्पष्ट आढळतात एखादी व्यक्ति स्वतः विनोदी नसली तरी ती एखादे वेळी असा परिस्थितीत सापडते की त्यावेळचे तिचे वर्तन व भाषण हीं तिला न बळत विनोदोत्पादन होताने. 'मालविष्णामित्रा'च्या पहिल्या अंकातील गाढ्या-चाण्या-चा कण्ट्याचा प्रसंग या प्रकारचा आहे मालविष्णू पाहण्याला अन्तर्या-

मी उत्सुक असलेला पण बाह्यभातकारी आपण त्या गावचेच तऱ्हे असा बहाणा करणारा अग्निमित्र, नि.पक्षपातीपणाचा आव आणून राजाचा मनोरथ पूर्ण करण्याकरिता सर्वांममदा मालविकेचा नाट्यप्रसंग घडवून आणणारी परिव्राजिका, औपरोधिक भाषणाने गणदासास घियावणारा गौतम ही धारिणी राणीम अशा कवाटघात आणतान, की त्या नाट्य-प्रयोगाला समानि देण्याशिवाय निला गत्यतर नाहीसे होत. हा प्रयोग राजासमोर होऊ नये म्हणून ती जो जो प्रयत्न करते तो ता तिच्या भागलट यतो. हा प्रसंगही बहारीचा बठला आहे याशिवाय कालिदासान दुसऱ्याही एका विनोदी प्रसंगाची योजना काही ठिकाणी केली आहे. दोन ध्यवनीची गाठ पडली असता त्याच्यापैकी एकीचे खरे स्वरूप दुसऱ्यास माहीत नसेल तर त्याच्या सभाषणाने विनोद उत्पन्न होती. असे प्रसंग भासाच्या 'मध्यमव्यायोग' व 'पञ्चरात्र' या नाटकात आले आहेत. कालिदासाच्या 'कुमारसंभवा'तही अजिनदण्डधारी बटूचे स्वरूप धारण करणारे भगवान् घकर व दृढनिश्चयाने पतिप्राप्तीकरिता तपश्चर्या करणारी पार्वती याच्या सभाषणात या तऱ्हेचाच विनोद साधला आहे. अशा तऱ्हेचाच दुसरा प्रसंग 'रघुवशा'तील सिंहदिलीपसंवादात आला आहे पण त्याचे पयेंवसान दिलीपाच्या आत्मपज्ञात होत असल्यामुळे त्यात विनोदापेक्षा गाभीर्याचीच छटा जास्त आहे अतो

कालिदासाची नाटके राजदरवारीं विद्वत्परिपदेसमोर होत असल्याने गावडळ लोकाना समजणारा व रुचणारा पाचवळ विनोद व चाण्डळ कोटिभ्रम त्याच्या नाटकात दिसून येत नाही. शब्दनिष्ठ विनोदाची काही स्थळे त्यात आढळतात, पण त्या ठिकाणचाही विनोद विद्वानाना रुचेल असाच आहे आपणावर शकुन्तलेचे प्रेम असावे असे वाटण्याची कारणे राजाने सांगताच विदूषक म्हणतो, 'तू त्वयोपवन तपोवनमिति पश्यामि' तू तपोवनाला उपवनच केले आहेस असे वाटते यात उपवन व तपोवन यातील उच्चारसादृश्यावरून विदूषकाने कोटी केली आहे. 'मालविकाग्निमित्रा'त शकुलावलिका व विदूषक यांनी केलेल्या शब्दश्लेषमूलक कोट्याची उदाहरणे मागे दिलीच आहेत. 'विश्वामोर्वशीयां'त राजाने उर्वशीच्या मूर्धर्याचे वान केण्यावर विदूषक

म्हणतो, 'म्हणूनच आपण दिव्यरसाभिलाषी होऊन चातकव्रत घेतलेले दिसते!' उर्वशी ही स्वर्गीय अप्सरा. म्हणून राजाच्या नद्विषयक प्रेमास दिव्यरसाभिलाष म्हटले आहे. चातक पक्ष्याचाही पर्जन्यरूपी दिव्य रसाचा (जलाचा) अभिलाष प्रसिद्ध आहे. या ठिकाणीही शब्दश्लेषाने कोटी झाली आहे तथापि शब्दश्लेषाची कालिदासाला फारशी आवड नसल्याने अशा कोट्या त्याच्या ग्रंथात फारशा आढळत नाहीत.

परिहासाप्रमाणे उपहासातही कालिदासाचे नैपुण्य दिसून येते. मालविका राजाच्या दुष्टीस पडून नये म्हणून धारिणी आपल्या नाट्याचार्यास 'या निरर्थक कामात पडू नको' म्हणून सांगते; त्यावर विदूषक म्हणतो, 'ठीक वोलता राणीसाहेब ! अरे गणदासा ! सपोताच्या मिपाने सरस्वतीपुढले नैवेद्याचे मोदक खाणारा तू ! तुला या विवादाची कटकट कशाला पाहिजे ? यात तुझा हटवून पराजय व्हावयाचा !' मालविकेच्या दर्शनाकरिता राजाला हरत-हेचा प्रयत्न करताना पाहून धारिणी 'राजवायांत अशीच उपायनिपुणता आपण दाखविला तर फार बरें होईल,' असा टोमणा त्याला मागते. मालविकेशी लघुत्वपणा करताना पकडला गेल्यावर 'तू उशीर केलास म्हणून मी हिची घोडा घट्टा बसून मनाला रमवीत होतो,' असे म्हणून राजा इरावतीचे समाधान करण्याचा प्रयत्न करतो; त्यावर ती उत्तर करते, 'मला नव्हते माहीत, असले विनोदपात्र आपणाला लाभले आहे म्हणून. नाही तर ही मन्दभागिनी येथे आली नसती !' इतर नाटकांतही अशा तऱ्हेच्या उक्ति आल्या आहेत.

येथेवर कालिदासाच्या ग्रंथातील अनेक रम्य विशेषांचे विवेचन केले. त्यावरून कालिदासाचे ग्रंथ आज दीड हजार वर्षे संस्कृततांत का प्रिय शाले आहेत ते वाचकांच्या ध्यामांत येईल. पण कोणतीही मानवी कृति घेतली तरी तीत काहीना काही तरी वैगुण्य अथवा दोष राहत नाही असे सहसा होत नाही. या न्यायाने कालिदासाच्या ग्रंथांतही टीकाकारांनी व आलंकारिकांनी अनेक उणीवा व दोष दाखविले आहेत. हे प्रकरण संप-विध्यापूर्वी त्यांचा फोडण्यांत विचार करणे जरूर आहे.

प्रथम उणीवांचा विचार करूं. मागे सांगितल्याप्रमाणे कालिदासाच्या ग्रंथांत दृगार व करण ह्या दोनच रत्नांचा उत्तम परिपोष झालेला

आढळतो त्यातही वरुणरसात भवभूति त्याच्यापेक्षा बरचढ ठरेल 'कारुण्य भवभूतिरेव तनुते' ही सुभाषितकाराची उक्ति प्रसिद्धच आहे आपल्या विलासी, रंगेल व सौंदर्यान्वेपी कवीला रौद्र, वीर व बीभत्स हे रस चांगले साधत नाहीत. 'रघुवद्या'च्या सातव्या सर्गात इन्दुमतीविवाहानंतर अज, आणि इन्दुमती न मिळाल्यामुळे निराश झालेले इतर राजे, याचे दृढ वर्णिले आहे पण त्यातही ललितमधुर शब्दाची योजना केल्यामुळे वीर किंवा रौद्र रसाची प्रतीति होत नाही भट्ट नारायणाचे 'वेणीसहार' हे नाटक वीररसात अधिक सरस आहे कालिदासाच्या प्रथम खल पुरुषाची चित्रे कोठेही काढलेली दिसत नाहीत त्याच्या नाट्यसृष्टीत विविधता कमी आहे 'विक्रमोर्वशीय' व 'शाकुंतल' यांच्या प्रारंभोच्या प्रवेशान-नायकनायिकाचे प्रथम दर्शन, परस्परप्रेमदर्शक हावभाव, नायकाला पुनः एकदा पाहता यावे म्हणून नायिकेने काही निमित्ताने मागे राहणे, इत्यादि प्रसंगान इतके साम्य आहे की शाकुंतल हे सर्वोत्कृष्ट नाटक रचता यावे म्हणून कवीने 'विक्रमोर्वशीय' हा पहिला प्रयत्न केला असाम्या असे वाटते. मालविकाग्निमित्र' व 'विक्रमोर्वशीय' यातही असेच प्रसंगसाम्य आहे. न्याच्या नाटकातील बहुतेक पात्रे राजदरवारी असणाऱ्या कवीच्या दृष्टीसमोर येतील अशीच आहेत त्यात मास व सूत्रक कर्त्रीची सर्वतोगामी निरीक्षणशक्ति व सहानुभूति दिसत नाही त्याच्या नाट्यस्त्रीमूष्टीत उदात्ततेचा अंश कमी आहे हे मागे दाखविलेच आहे निसर्गाच्या भय व भीषण स्वरूपाकडे कवीचे लक्ष गेलेले दिसत नाही, किंवा ते गेले असल्यास स्वतःच्या सौम्य स्वभावामुळे त्याला ते स्वरूप आवडले नसावे गभीरप्रकृति भवभूतीच्या नाटकात त्याचे यथार्थ वर्णन दृष्टीस पडते.

प्रो कीय यानी आपल्या Sanskrit Dramaचा प्रयात (पृ० १६०) कालिदासाविषयी पुढील उद्गार काढले आहेत. "कालिदासाचे प्रथम प्रशसनीय आहेत तथापि तो आपल्या काव्यात तसेच नाटकांतही जीवित व देव (Destiny) या महत्त्वाच्या प्रश्नात मूळीच लक्ष घालत नाही ही गोष्ट दृष्टीआड करणे न्याय्य होणार नाही. जर्मन कवीने-गटेने-केलेली प्रशंसा, व 'हिंदुस्थानचा शैवसपीयर'ही सर बिल्यम् जोन्सने कालिदासाला दिलेली पदवी यथार्थच आहे. तथापि कालिदासाची स्वकालीन ब्राह्मणप्रणीत धर्मा

थर निष्ठा होती हे स्पष्ट दिसते तिजमुळे त्याच्या सहानुभूतीचे विषय का
 झाले आहेत याकडहो आपण दुर्लक्ष करता कामा नये. मनुष्य आपल्या कर्मां
 दैवाची उत्पत्ति करतो त्या दैवाचाच सर्वत्र ग्याय्य अधिकार चालत अ
 अशी त्याची खात्री होती, त्यामुळे जग हे एक दुःखपूर्ण स्थळ आहे, त्या
 अन्यायाचा अमल चालला आहे, असे मानणे व बहुजनसमाजाच्या कष्ट
 मय जीविताबद्दल सहानुभूति वाटणे त्याला शक्य नव्हते स्वतःच
 आकृषित मर्यादेबाहेर त्याला जाता येईना." प्रो. कीय यांची ही टीका
 पुष्कळ अंशी अयोग्य आहे. कालिदासाच्या नाट्यसृष्टीत विविधता का
 आहे ही गोष्ट आम्हीही मागे दाखविली आहे पण याचे कारण तो ब्राह्म
 णधर्मानुयायी होता हे नसून तो राजकवि होता हे होय, पण प्रो. की
 याच्या टीकेतील मुख्य मुद्दा दुसराच आहे. बरील विधाने करताना त्याच्या
 दृष्टीसमोर प्राचीन ग्रीक नाट्यशास्त्रमय होते असे वाटते. प्राचीन ग्रीक
 नाटकांचे आनंदपर्यवसायी व दुःखपर्यवसायी असे दोन भाग पडतात. प्रो.
 लोक स्वतः मोठे आनंदी, विलासी व कलाभिरु होते. ऋग्वेदकाली
 आर्यांप्रमाणेच त्यांनीही सृष्टीच्या भिन्न भिन्न स्वरूपांवर व व्यापारावर
 चेतनधर्मारोप करून अनक सुंदर देव व देवता कल्पित्या होत्या. तर्था
 त्याच्या सोबतपर्यवसायी नाटकांवर दैवादाची भीषण छाया पडलेलं
 दिसते. सृष्टीतील गुढांच्या मुळाशी दैव (Destiny) म्हणून एक
 बलिष्ठ, सर्वव्यापी व निष्ठुर शक्ति आहे. मनुष्यप्राण्यांप्रमाणे देवादि
 कांवरही तिचा अमल चालतो सर्वांनी तिच्यापुढे आपली मान लवविलीच
 पाहिजे. कोणी तिचा प्रतिकार करू लागल्यास अधिकश निष्ठुरपणे ती
 आपली दृष्टा पूर्ण करते असे त्यांचे मत होते. या दैवाच्या कृतीत काही
 विनिष्ट हेतु दिसतो की नाही, त्याचा मानवी कर्माशी काही नैतिक
 संबंध असतो काय अगत्यास तो कोणत्या तऱ्हेचा, इत्यादि प्रश्नांचा विचार
 ग्रीक सोबतपर्यवसायी नाटकांत केलेला आश्चर्यी व तद्द्वारे जीवितातील
 गुलदुःखाची गुड कोडी उत्तमदृष्ट्याचा प्रयत्न केलेला असतो. वही नाटकात
 मानवी जीवितातील विविध वर्तण्यांचा बऱ्याच प्रतिबिम्बित झाला आहे
 विशेष प्रसंगी नागरिकवर्गामुळे विषा समाजसंरचनेचा घटक असायामुळे
 प्रत्येक शास्त्रेणें वर्तुष्य कोटुविक वर्तण्याची विरोधी असते असा वेडी उत्पत्

होणाऱ्या सर्वव्यकलहावर काही नाटकाची उभारणी झाली आहे. अशा प्रकारच्या प्रश्नाचा विचार कालिदासीय प्रयात आढळत नाही, हा प्रो. कोय याच्या टीकेचा भावार्थ * आहे.

या वावर्तीन प्रथम लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट ही की कोणत्याही कवीचे प्रथ परिस्थितिनिरपेक्ष नसतात. प्रत्येक प्रथकाराच्या कृतीवर तत्कालीन आचारविचाराचा परिणाम योडघाना योडघा अशाने झालेला असतो. त्याच्या कृतींतील सौंदर्याचा अनुभव घ्यावयाचा असेल तर वाचकाने स्वतःला तत्कालीन परिस्थितीन नेले पाहिजे. वधिष्णु, जधिष्णु, व समृद्ध अशा गुणसाम्राज्यात राहणाऱ्या कवीच्या कलाकृतीत सर्वत्र उत्साह, आनंद व आशावादित्व आढळले तर त्यात आश्चर्य कसले ? त्याच्या प्रथावर दुस्रवादाची किंवा नैराश्याची कृष्ण छाया पसरलेली दिसत नाही याबद्दल नाक मुरवणें योग्य होणार नाही. शिवाय ग्रीक नाटककारांनी जे प्रश्न आपल्या प्रयात विचारार्थ घेतलेले दिसतात, त्यांची उत्तरे कालिदासपूर्वकालीन ऋषींनी शेंकडो वर्षांच्या विचारांसाठी आपल्या उपनिषदादि प्रयात लिहून ठेविली आहेत. सृष्टीच्या मुळाशी कोणी अपोर व निंद्य अशी दैत्यरूपी शक्ति नसून सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञ व दयाळू परमेश्वराचे न्यायो राज्य चानू आहे. सृष्टीत बाहचनः दिसणाऱ्या अन्यायाच्या मुळाशी न्यायच आहे. मनुष्य स्वतःच्या कर्मांची फळे इहपरलोकीं भोगत असतो. म्हणून जीवितांतील त्रिविध तापानी निराश्रय न होता 'उद्धरेदात्मनात्मानम्,' प्रत्येकाने स्वतःच्या प्रयत्नानी आपलें निधेयस साध्य करून घ्यावें, ही आमच्या प्राचीन प्रथाची शिकवण आहे. कालिदासाची उपनिषदे व भगवद्गीता यावर निस्सीम श्रद्धा असल्याने त्यातील धार्मिक व तात्विक विचाराचा त्याने आपल्या प्रयात पुरस्कार केला आहे हें त्राम्ही पुढील प्रकरणात दाखविणार आहों. शिवाय सर्व नारतीय तत्त्ववेत्त्यांनी कर्मवादाचा स्वीकार केला असल्यामुळे कालिदास ब्राह्मणमनानुयायी नसून बौद्ध किंवा जैनधर्मानुयायी असता तरी त्याच्या प्रयात ग्रीक नाटकात विचारार्थ घेतलेल्या प्रश्नांची तशीं उत्तरे सापडलीं नसती.

* Cf. Keith—The Sanskrit Drama, pp. 280—281.

पण याचा अर्थ त्याच्या ग्रंथात दैववाद कोट्टेही आढळत नाही असे नाही, दैव किंवा भवितव्यता यांनी प्राणिमात्रांचे जीवन नियंत्रित झाले आहे हे त्याने अनेक ठिकाणी सुचविले आहे. 'इन्द्रिये भवितव्यतेला अनुसरत असतां;' म्हणूनच 'लक्ष्मीस्वयंवर' नाटकाच्या प्रसंगी उर्वशीच्या मुखातून 'पुरुषोत्तमे' यावद्दल 'पुरुषवसि' असा शब्द बाहेर पडला. काही कारण नसतां मालविकेला वयंभर अज्ञातवासातील दुखे सहन करावी लागली. देवामुळे शत्रुन्तलेला पतिविधोयाचे दारुण दुःख प्राप्त होणार हे जाणून कण्वमुनींनी तिच्या प्रतिकूल दैवाची शांति करण्याकरिता सोमतीर्थसारख्या दूरच्या तीर्थाची यात्रा केली. या सर्व ठिकाणी कालिदासाने दैव किंवा भवितव्यता यांचा अप्रतिकार्य आश्रम सुचविला आहे. तथापि दैव म्हणजे कोणी आघळी किंवा निष्ठुर शक्ति नसून आपल्याच पूर्वजन्मीच्या कृत्यांचा परिणाम असतो हेही त्याने अनेक ठिकाणी दाखविले आहे. आपण निरपराधी आहो व पतीने आपला धिनाकारण त्याग केला आहे हें माहीत असताही त्याला होय न देता सीता 'ममैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जयुरप्रसह्यः।' [हा माझ्याच पूर्वजन्मीच्या पातकांचा अमह्य असा परिणामरूपी वजाघान आहे] असे म्हणते. विहार करताना इन्दुमतीला आकस्मिक मृत्यु येतो त्याचे कारण तिचा पूर्वजन्मीचा अविवेक असे कालिदासाने दाखविले आहे. भारतीय तत्त्वशास्त्रात कर्मवादाला पुनर्जन्माच्या कल्पनेची जोड दिली असल्याने अत्यंत दुःखी, हीन व वीन मनुष्यही आशावादी असतो. कारण इहलोकीचा अन्याय व दुःख ही सर्वकाळ टिकणारी नसून चक्रनेमिप्रमाणे स्वकर्मानुसार त्याची परिणति या नाही तर पुढील जन्मात तरी न्यायात व मुक्तात होईल असा त्याला भरवसा असतो. कालिदासाच्या ग्रंथात शोकपूर्ण प्रसंगाची वाण नाही. मदतदाह, इन्दुमतीनिषेध, उर्वशीरूप-परिवर्तन, शत्रुन्तल्याप्रत्यादेश, इत्यादि अनेक प्रसंगाच्या वर्णनावरून मानवी जीवन म्हणजे सर्वस्वी 'गुलाबाची घम्या' होय असे कधीचे मत असेच असे घाटत नाही. तथापि हे दुःखपूर्ण प्रसंग अन्तिम न मानतां त्याने त्याचे मुक्तात व आनंदांत पर्यवसान केले आहे. स्वामुळे त्याचे प्रथं वाचून मनास आनंदाबरोबरच शांति व समाधान हीं प्राप्त होतात

यादिपयीं प्रो विल्सन याचे पृढील उद्गार चितनीय वाटतील: 'हिंदुस्पा-
नात शोकपर्यवसायी व आनंदपर्यवसायी असे नाटकाचे भेद नसले तरी
सर्व हिंदु नाटकाचा पट विविध रगाच्या धाम्यानी विणलेला दिसतो. त्यात
गार्भायं व दुःख याची सागड रंगेलपणा व हास्य याच्यानीं घातलेली
असते मानवी हृदयातील भीति, अनुकंपा यासुद्धा सर्व भावनाचा उद्रेक
व्हावा असे त्याचे उद्दिष्ट असले तरी प्रेक्षकांच्या मनावर दुःखपूर्ण परिणाम
वरून ते साध्य केलेले नसतें' असे

येथवर कालिदासाच्या प्रयातोल उणीवाचा विचार केला. जगात
कोणीही सर्वगुणसंपन्न नसल्यामुळे एखाद्याच्या स्वभावातील किंवा कृती-
तील उणीवाबद्दल त्याला नावे ठेवणे योग्य होणार नाही. पण त्याची कृति
किंवा उक्ति निर्दोष असावी अशी आपली अपेक्षा असते. शिवाय काव्या-
मध्ये दोष असल्यास त्यायोगे साक्षात् किंवा परंपरेने रसापर्यय होतो.
म्हणून सर्व आलंकारिकानी दोषाचा सविस्तर विचार व वर्गीकरण केले
आहे आनंदवर्धनासारख्या रसिक साहित्यशास्त्रज्ञाने 'तत्तु सूक्तिसहस्र-
घोनिजात्मना महात्मना दोषोद्घोषणमात्मन एव दूषणं भवति,' [हजारो
सुंदर वचनानी ज्यानी स्वतःला उज्ज्वल केले आहे अशा महात्म्याच्या
दोषाचे आविष्करण करणे हे टीकाकारासच दूषणास्पद होतें.] असे मानून
दोषाची उदाहरणे देण्याचे टाळले आहे. पण इतर आलंकारिकानी इतका
विवेक न करता प्रत्येक दोषाचे उदाहरण महाकवींच्या प्रयातून काढून दिले
आहे यात खुद्द कालिदासाच्या प्रयातून इतरांच्या मानाने जास्तच उदा-
हरणे घेतली आहेत. यावरून कालिदासाचे ग्रंथ इतर कवींच्या प्रयापेक्षा
जास्त सदोष आहेत असा काही अविवेकी वाचकाचा समज व्हावयाचा !
पण वस्तुस्थिति तशी नाही कालिदासाच्या प्रयातूनच बरीचशी उदाहरणे
निवडण्याचे कारण त्याच्या प्रयाची लोकप्रियता हे होय. स्वतःला माहीत
असलेल्या श्लोकातील दोष दाखविल्यास विद्यार्थ्यांस तो चटकन् समजतो.
इतर महाकवींचीं काव्ये विलुप्त असल्याने त्याचा प्रचार कमी होता;
म्हणून या आलंकारिकानी उदाहरणार्थ कालिदासाचे ग्रंथ निवडलेले दिस-
तात. दुसरे असें की कालिदास हा कविवृत्तगुरु देवी प्रसादाने त्याची

रसास्वाद ध्यावयाचा असतो त्यामुळे नाटकात तर अश्लीलता हा दोष जास्तच दूपणाहूँ होतो पण भवभूतीसारख्या गभीर स्वभावाच्या सोबळ्या नाटककाराच्या 'मालतीमाधव' नाटकात तो उत्तान स्वरूपात आढळतो हे आश्चर्य आहे. कालिदासाच्या नाटकान मात्र तो बहुधा दिसत नाही हे लक्षात घेण्यासारखे आहे बहुधा म्हणण्याचे कारण कालिदासाच्या पहिल्या नाट्यकृतीत—'मालविकाग्निमित्रा'त—इरावतीच्या भाषणात अश्लीलार्थ सूचित झाला आहे असोकाप्रमाणे स्वतःलाही पदप्रहार करून आपले मनोरथ पूर्ण करण्याविषयी राजा माझविकेला विनती करतो, त्या वेळी इरावती एकदम पुढे होऊन म्हणते, 'कर, कर पूर्ण याचे मनोरथ ! असोका बेचळ फुले देईल हे तर फुटे व फळेंही देतील !'

२. च्युतसंस्कृतित्व—वाध्यात अशुद्ध व्याकरणप्रयोगाचा उपयोग केला असल्यास 'च्युतसंस्कृतित्व' हा दोष होतो शुद्ध भाषेचे महत्त्व ध्यानात आणून प्राचीन आलंकारिकांनी आपल्या ग्रंथाचा एक स्वतंत्र परिच्छेद मस्कृत कवींच्या त्रिवादास्पद प्रयोगाची छाननी करण्यात खर्च केला आहे कालिदासपूर्ववालीन अश्वघोष व भास या कवींचे व्याकरणगूढनेवडे फारसे लक्ष नव्हते, त्यामुळे त्यांच्या ग्रंथात अशुद्ध व्याकरणप्रयोगाची गर्दी उडारेली दिमते व्यासवाल्मीक्यादि ऋषींच्या काव्यातही हे दोष आढळतात पण त्यांच्या अलौकिक तपस्येने त्यांच्या ग्रंथास पृज्यता प्राप्त

प्रतिभा स्फुरली, अशी परंपरागत समजूत. अशा कवीच्या हातूनही अशा चुका होतात, मग इतर कवींविषयी 'बोलाययासच मरो' असे सुचवून दोषाचे सार्वत्रिकत्व व दोषवर्जनाचे महत्त्व विद्याध्यास व होतकरू कवींम पटवून द्यावे हाही या आलंकारिनाचा उद्देश असावा असे येथे कालिदासाच्या ग्रंथातील सर्व वारीक सारीक दोषांचा विचार न करता काही प्रमुख दोषांचेच विवेचन केले आहे—

१. अश्लीलता—सहृदय वाचकास उद्बेगजनक असा कालिदासाच्या ग्रंथातील मुख्य दोष म्हणजे अश्लीलता हा होय. वर्णन करण्याच्या भरात आपल्या रंगेल व विलासी कवीस याचे भान राहिलेले दिसत नाही. 'ज्ञानास्वादो विवृतजघना यो विहातु समर्थे' (मेघ० ४३) 'नितम्बमिव मेदिन्या, स्त्रस्ता-सुकमलङ्घयत्' (रघू० ४, ५२) इत्यादि उक्तीत व अग्निवर्णाच्या स्त्रीसभोग, वणनात हा दोष आढळतो उत्तान शृंगारामुळे कालिदासाच्या ग्रंथाचे काही भाग पाठशाळातील अध्यापनास अयोग्य झाले आहेत 'कुमारसभवा'तील देवीसभोगवर्णनात तर ह्या दोषाचा अगदी कळस झाला आहे. आधी उत्तमप्रकृति पात्रांच्या सभोगशृंगाराचे वर्णन वाचून वाचकाच्या मनात लज्जा उत्पन्न व्हाणे. तशात हा शृंगार कवीला अत्यंत पूज्य वाटणाऱ्या शैलोक्याच्या जनकजननीचा-शिवपार्वतीचा-स्यामुळे तो अत्यंत आर्तित धाटतो या शृंगाराचे वर्णन वाचून प्रत्येक सहृदय वाचकास स्वतःच्या मातापित्याच्या सभोगवर्णनाने येते तशी किळस आली पाहिजे, असे सर्व प्रमुख आलंकारिकानी म्हटले आहे कालिदासासारख्या महाकवीच्या ग्रंथात तो दोष इतका भासत नाही याचे कारण तो त्याच्या अलीकड प्रतिभेने झाकला जातो असे आनंदवर्धनाने म्हटले आहे तथापि तत्कालीन विद्वानानी याचा गहर्ष ठरवित्यामुळे कालिदासाने 'कुमारसभव अर्धघट मोडून दिले असावे हे आम्ही मागे दाखविलेच आहे.

मान हा दोष केवळ कालिदासाच्या ग्रंथात दिसतो असे नाही परंतुन घाटमयात शृंगार रसास अग्रपूजेचा मान मिळाला असल्याने सर्व संस्कृत काव्यात तो थोड्याबहुत प्रमाणात दिसून येतो * नाटक हृदय काव्य असल्याने स्त्रीपुरुषांच्या मिश्र समाजाने एकत्र वसून त्याचा

रमास्वाद ध्यावयाचा असतो. त्यामुळे नाटकात नर अश्लीलता हा दोष जास्तच द्रूपणाहं होतो पण भवभूतीसारख्या गमौर स्वभावाच्या सोवळ्या नाटककाराच्या 'मालतीमाधव' नाटकान तो उच्चान स्वतःपान आडळतो हे आश्चर्य आहे. कान्दिदासाच्या नाटकान मात्र तो बहुधा दिसत नाही हे लक्षान घेण्यासारखे आहे बहुधा म्हणण्याचे कारण कालिदासाच्या पहिल्या नाट्यवृत्तीत—'मालविकाग्निमित्रा'त—इरावतीच्या भाषणान अश्लीलते मूषित झाला आहे. अशोकाप्रमाणे स्वतःलाही पदप्रहार करून आपले मनोरथ पूर्ण करण्याद्विपयी राजा मादविकेला विनती करतो, त्या वेळी इरावती एकदम पुढे होऊन म्हणते, 'कर, कर पूर्ण याचे मनोरथ ! अशोक वेवळ फुले देईल. हे तर फुले व फळेही देतील !'

२. व्युत्संस्कृतित्व—वाच्यन असुद्ध व्याकरणप्रयोगाचा उपयोग वेला असल्यास 'व्युत्संस्कृतित्व' हा दोष होतो. शुद्ध भाषेचे म्हणून ध्यानात आणून प्राचीन आलंकारिकानी आपल्या श्याचा एक स्वतंत्र परिच्छेद मुस्कृत कवींच्या विवादास्पद प्रयोगाची छानती करण्यात खर्च केला आहे. कालिदासपूर्वकालीन अश्वघोष व भास या कवींचे व्याकरणमुद्दनेतडे पारसे लक्ष नव्हते; त्यामुळे त्यांच्या श्याच असुद्ध व्याकरणप्रयोगाची गरी उडालेली दिसते. श्यासवाग्मीयादि ऋषींच्या श्याचानही हे दोष आडळतात. पण त्यांच्या अलौकिक तपस्वने त्यांच्या प्रधान पुरयना प्राप्त ज्ञान्यामुळे त्यातील व्याकरणदुष्ट प्रयोगान आपण म्हणण्याचा प्रयास आहे. पण अश्वघोषादिकांच्या श्यातील असुद्ध प्रयोगास द्रूप्यच मानतान कान्दिदासाचे भाषणमुद्दनेकडे विरोध लक्ष होत 'संस्कारवत्येव गिरा मनीषी' (कुमार० १, २८) या उभयें मुमस्कृत भाषेने विद्वान् पवित्र होतो व शोभतो असे त्याने स्वतःच म्हटले आहे व सामान्यत त्यांच्या श्याच दुष्ट प्रयोग वचवित्तच सापडतान. तथापि वचवित् अनवधानाने त्यांच्याही हातून झालेल्या चुका आलंकारिकानी व टीकाकारानी दाखविल्या आहेत. उदाहरणार्थ—

१. लावण्यं रत्पाद्य ह्यस्य यत्न । (कुमार० १, ३५)

तेनास लोकः पितृमान् विनेत्रा । (रघु० १४, २१)

या पक्तीत 'आम' असे अन् घातुचे द्वितीय भूतवाची तृतीय पुंशी एकवचनो ह्य कवीने घोषिले आहे. पण 'अम्नेम्' (२, ४, ५२) या पाणिनिमूलाप्रमाणे

अस् धातूचे द्वितीय भूतकाळीं स्वतंत्र रूप योजित नाहींत या ठिकाणीं आस हे 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' या धातुपाठातील सूत्राप्रमाणे दुसऱ्याच एका दीप्त्यर्थक अस् धातूचे रूप मानावे असे 'काव्यालकारसूत्रवृत्ति'कार वामनाने सुचविले आहे, तर शाकटायनाने हे विभक्तिप्रतिरूप-विभक्त्यन्त शब्दरूपासारखें दिसणारे-अव्यय मानावे असे म्हटले आहे. तथापि या ठिकाणी अनवधानाने कवींच्या हातून हा प्रामादिक प्रयोग झाला असावा असे वाटतें. *

२. राजयक्षमपरिहानिरायचौ कामयानसन्वस्थया तुलाम् । रघु० १९, ५०.

या पंक्तीतील 'कामयान' हें रूप 'कामयमान' या शुद्ध रूपावद्दल योजिलेले अत एव दुष्ट आहे.

काही ठिकाणीं पाणिनीय व्याकरणाप्रमाणे एखादें रूप अशुद्ध वाटत असले तरी अभिजात कवींनी अनेकदा योजल्यामुळें शिष्टसमतः अत एव अदूष्य मानले जाते. कालिदासपूर्वकालीन महामान्य कवींनी अशी काही रूपे प्रचारात आणल्यामुळें कालिदासाने आपल्या ग्रंथात त्याचा उपयोग केलेला दिसतो. उदाहरणार्थ, पाणिनि, कात्यायन व पतञ्जलि या तीनही व्याकरणाचार्यांच्या मतें द्वितीयभूतकालवाचक धातुसाधिताचा प्रयोग वैदिक भाषेतच होतो, संस्कृत भाषेत होत नाही. पण स्वकालीन शिष्ट संप्रदायास अनुसरून 'त तस्थिवास नगरोपकण्ठे' (रघु० ५, ६,) 'ध्यासि सर्वाभ्यधिजग्मुपस्ते' (रघु० ५, ३४) इत्यादि ठिकाणी कालिदासाने त्या धातुसाधिताची रूपे योजिली आहेत. इतर कवींनीही अशीं रूपे योजिली आहेत † तसेच 'ध्यापारयामास' 'हासयामास' इत्यादि द्वितीयभूतकाळाची रूपे अलक्ष्य योजावीं असा स्पष्ट नियम कात्यायनाने आपल्या वातिकांत घालून दिला आहे तथापि अश्वघोषाने आपल्या 'बुद्धचरित'त 'यथावदेन दिवि देवसंज्ञया दिव्यैर्विशेषैर्महयाञ्च चक्रुः ।' (६, ५८) या पंक्तीत

* कालिदासाच्या अगोदर कुमारें शंभर वर्षे होऊन भेलेरया भाषेच्या 'जातकमाले'त अशा तऱ्हेचे प्रयोग आढळतात हें लक्षात घेण्यासारखें आहे. उदाहरणार्थ, 'नेरेन्द्रचूडाधृतशोभनरय तस्य स्वलह्वारवदास शखम् ।' (मैत्रीबलजानक) हा श्लोकार्थ पहा.

† अश्वघोषकृत 'बुद्धचरित' - जयिवान्, १, ४१ ; उपजग्मिवान् १२, २६.

मह्या व चक्रु असे दोन भाग पाडून मध्ये 'च' हें अर्धय घुसडले आहे * कालिदासानेही या तद्देशी तीन रूपे योजिली आहेत—'त पातया प्रथमास पपात पदचात् ।' (रघु० ९, ६१) 'प्रभ्रशया योनहूप चनार' (रघु० १३, ३६) 'सयोजया विधिबदास समेतबन्धु ।' (रघु० १६, ८६) अशी रूपे त्या काळीं शिष्टसमत होती म्हणून इ त ४५७च्या एका शिलालेखातही दोन ठिकाणी त्याचा प्रयोग केलेला दिसतो †

३ अनौचित्य—औचित्य हा रसाचा आत्मा होय काव्यात अनेक गुण व अलंकार असले तरी त्यात औचित्य नसेल तर तें रसिकांस निर्बाध भासतें असे क्षेमेश्राने म्हटले आहे कालिदासाच्या प्रथाच्या रचनेन, अलंकारात, पदवाक्यादिवाच्या प्रयोगात सर्वत्र औचित्य असतें हें आलंकारिकानां सोदाहरण दाखविले आहे तथापि काही ठिकाणी त्याच्या हातूनही औचित्यभंग झाला आहे उदाहरणार्थ, 'कुमारसभवा'त भगवान् शक्राच्या विलोभनाथं प्रसूत शालेत्या वसतऋतूचे वर्णन करताना कालिदासाने शालील श्लोक घातला आहे—

वर्णप्रवर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेत् ।

प्रायेण सामग्न्यविधौ गुणाना पराद्मुनी विश्वसज प्रवृत्ति ॥

कुमार० ३, २८

यांत पागाऱ्याच्या सुंदर फुलाना सुवासिक न केल्याबद्दल विधात्यांग दाब दिला आहे पण त्यायोगे प्रकृतगुणाररसोदीपन मुळीच होत नसल्यामुळे यथे औचित्यभंग हा दोष झाला आहे

क्रोध प्रभो सहर सहरति यावद्विर' से मरुता चरन्ति ।

सावस्त बद्धिभंजनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदन चकार ॥

कुमार० ३, ७२.

यात शक्राच्या तृतीयनेत्रवहनीने झालेल्या मदनदाहाचे वर्णन आले असल्यामुळे सहाराबंदक अस एसादे शकताचे नाव न योजितां उत्पत्पर्यंत 'भव'

* कुद्व्यरित—भवर्षणामात्रभवद्रमूढ । (२, १९) प्रत्यक्षया धर्मगुणो वभूव (८ '०) या पक्षी ही पहा

‡ Girnar Rock Inscription of Skandagupta, G / No 14.

वाचन नसेल, तर उपमा सदोष मानू नये हा वाक्यादशंकारांचा, नियमच प्राप्त शास्त्र्य वाटतो. तसेच 'पदं सहेत अमरस्य पेलव शिरीयपुष्य न पुनः पत्रिग.' (कुमार० ५, ४) 'सा सन्यस्ताभरणमबला पेलवं धारयन्ती' (मेघ० १८) 'नवमालिकाकुमुमपेलवा' (शाकु० १) इत्यादि ठिकाणी 'कोमल' या अर्थी पेलव या शब्दाचा प्रयोग कालिदासाने केला आहे. किवहुना तो शब्द त्याचा विशेष आवडता असावा; तथापि यांतोळ 'पेल' या अशाने स्वका- र्शून साठी (गुजराती) अपभ्रंशात बदलीलायें व्यवन होतो म्हणून कालि- दासानंतर शेंकडो वर्पानी झालेल्या मम्मट, विश्वनाथ इत्यादि आलवा- रिकानी तो शब्द त्याज्य ठरविला आहे. बाम्हास तर या ठिकाणी सोदळे- पैगाचा अतिरेक दिसतो. आपण योजलेल्या शब्दाचा असा कीम वाडला जाईल असे कवीला स्वप्नही पडले नसेल; व पडलें अमर्ते तरी पुढे कधी काळीं एखाद्या भाषेत त्याचा असा अर्थ होईल हें त्याला संवत्त्वानादीं समजले नसते. तेव्हा या ठिकाणी अस्लीलत्व हा दोष मानणे बयोग्य आहे.

आलंकारिकानी दाखविलेले सर्व दोष मानणे तरी कालिदासाच्या विशाल ग्रथसंपत्तीच्या मानाने ते अत्यल्पच आहेत. त्याच्या प्रयागील गुण- संप्रिपाताने तर ते अगदी लोपून जातात; त्यामुळे कालिदासाच्या वाणीचें वर्णन करताना एका सहृदय ग्रथकाराने तिला 'निर्दोष' असे विशेषण लाविले आहे. श्रीकृष्ण कवि आपल्या 'नरतचरित' वाक्याच्या आरंभी कालिदासाच्या मापेचे घेणेप्रमाणे वर्णन करतो—

अस्पृष्टदोषा नलिनीव दृष्टा हारादलीव श्रयिता गुणीर्षः।

श्रियाद्रूपालीव विमर्ददद्या न कालिदासादपरस्य वाणी ॥ १, ३.

'नलिनीसारस्वी अस्पृष्टदोषा (रात्री विवास न पावणारी, पशीं दोष- रहित) मुक्ताहारांमारस्वी गुणीर्षानी (अनेक सूत्रानी, पशीं गुणममूच्च- यानी) युक्त, श्रियेच्या माडीप्रमाणे विमर्दाने (सवाहनाने, पशीं परोक्ष- याने) आन्त्यादकारक होणारी, अशी कालिदासाशिवाय इतर कोणाही कवीची नावा नाही.'*

—३३—

* या शब्दात शिष्ट विशेषणांना पहिला अर्थ समजिना, मुसदर इत्यादि व्यवनार्थदे व दुसरा कालिदासाच्या वाणीदरें लावता.

प्रकरण आठवें

कालिदासीय विचार

स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपयुञ्जते ।

प्रथमालीढमधवः पिबन्ति कटु भेषजम् ॥

भामहकृत काव्यालंकार ५, ३.

कालिदासाच्या चरित्राचे वर्णन करताना त्याने अनेक प्रथांचे अव-
लोकन केले होते व अनेक विषयांचा सूक्ष्मपणे अभ्यास केला होता
असे आम्ही मागे दाखविले आहे. धर्म, तत्त्वज्ञान, समाजस्थिति, राजकारण,
शिक्षण इत्यादि अनेक विषयांवर त्याने मननपूर्वक आपलो मते निश्चित
करून त्याचा आपल्या प्रथात पुरस्कार केलेला दिसतो. मागे एके ठिकाणी
म्हटल्याप्रमाणे हे उल्लेख तुरळक आहेत, तथापि त्यावरून त्याची तद्वि-
षयक मते अजमावणे शक्य आहे. काही महत्त्वाच्या विषयांसंबंधाने तसा
प्रयत्न या प्रकरणात केला आहे.

या सवें विषयात धर्म व तत्त्वज्ञान हे अन्यत्र महत्त्वाचे आहेत.
वोणत्याही समाजाचे धारण करून त्याला दृढलोकी अभ्युदय व परलोकी
निश्रेयस प्राप्त करून देण्यास धर्माची अत्यंत जरूरी असते. 'धारणा-
ऽर्धमि वाहु,' 'यतोभ्युदयनिश्रेयससिद्धिः स धर्मः' इत्यादि धर्माच्या
व्याख्या सुप्रसिद्ध आहेत. आपल्या हिंदुम्यानात तर धर्माचे अत्यंत महत्त्व
आहे. या पुण्यभूमौतच वैदिक, बौद्ध व जैन या जगातील तीन महत्त्वाच्या
धर्मांचा उद्गम व विकास झाला. धार्मिक कल्पनांचा मनुष्याच्या मनावर
भाटा परिणाम होतो व त्यामुळे त्याचे व्यावहारिक जीवन सुधृष्ट वर-
ण्यांत त्यांची अतिशय मदत होते हे ध्यानांत आल्यावरून आपल्या प्राचीन
धर्मीनो धर्माची व्यवहाराती वेमालूमपणे सांगड घालून दिली आहे.
धर्माचा तत्त्वज्ञानाचे अधिष्ठान नसले तर तो अंधधडकेचा विषय होऊन
यसतो, व काही काळ परिस्थितीच्या अनुकूलनेमुळे किंवा धर्मगरथापनाच्या
आकर्षण वेधकितक गुणांमुळे शंकाचा प्रसार झाला तरी तो धिरदवायी होत
नाही हे ध्यानांत आणून बौद्ध व जैन सत्प्रमांनी लोकरथ आपापल्या

धर्माला तत्त्वज्ञानाची जोड दिली हिंदुधर्माचे तर प्रथमपानून तत्त्वज्ञान हे एव प्रथम अग पाले होणे हे ऋग्वेदातील तत्त्वज्ञानविषयक सूना-यहन दिसून येत असो

वाल्मिदासकाळी हिंदुधर्म सधनगावस्थेत हाता विजिगीषु अंन य विषयन बौद्ध धर्माच्या आघातानी त्यातील विचारी लोक खडबडून जागे जाले व त्यांनी आपल्या अफाट धर्मग्रथातील अनादरयक भाग गाळून व राहिलेल्यास व्ययस्थिन स्वरूप देऊन प्रथम मूत्रप्रथांची व नगर मुबोध स्मृतिप्रथांची रचना केली नसेच प्रतिपक्ष्यानी घेतलेल्या तत्त्वज्ञानविषयक जागेबाचे त्यांनी आपल्या वेदान्तादि दर्शनाच्या सूत्रात निरसन देई व त्याच्या पायडी मठावर उगट हल्ले चढविले खूद्द हिंदु धर्मही अनेक स्थित्यनरातून जात होता बौद्धधर्माला राजाधर मिळाल्यामुळे अहिंसातत्त्वाचा जनतेन प्रसार होऊन वैदिक यज्ञयागाविषयी बौद्धातील एतन्न झाले होते बौद्धांच्या उपहासात्मक टीकेमुळे बर्गांयमधर्मावर लोकांचा विस्वास राहिल्या नव्हता प्राचीन चातुर्वर्ण्यव्यवस्था विघडून गेली होती सर्वांस बौद्धधर्माचा स्वीकार करून सभान प्रवेग करता येत असल्याने गोटमाल व जाटशी लाकांचे चांगले फावल होणे अगा विघट प्रसर्गां राष्ट्रातील विवेकी सनातनधर्मीय विद्वानानी स्वकाळीन परिस्थिति तज्ञान घेऊन हिंदुधर्माची पुनरुज्जना करण्याकरिता पातञ्जल, नारद, काश्यायन इत्यादि स्मृति रचल्या तथापि राजाधयाच्या अभावी काही काळ त्यातील धार्मिक तत्त्वाग जनतेन फारसा प्रसार झाला नाही विस्ती-त्तर चौथ्या शतकाच्या आरभी गुप्तवर्गाचा उदय होऊन हिंदुधर्माला अत्यंत आवश्यक असलेल्या राजाधयाची जोड मिळाली गुप्तवशीष एघाट हिंदुधर्माचे पक्के अग्निमानी अनन्याने त्यानी स्वयं यज्ञयागादि करून, हिंदु देवतांची दवाग्ये बापू व हिंदुधर्माचे विद्वानाना मोठमोठया अधिकाराच्या जागा देऊन आपल्या धर्माचे पुनरुज्जीवन केले. अशा प्रसर्गां प्राचीन हिंदु राष्ट्रातीची उदात्त तत्त्वे व उच्च ध्येय मगोरवकर्मणे लोकांपुढ माहून त्यावडे त्यांचे पित्त आकर्षण करणे आवश्यक होते हे कार्य काव्यनाटकासारख्या न वळत उपदेशामुन पाननाच्या प्रवानीध

वरुण शव्य असते मम्मटाने आपल्या 'वाच्यप्रकाशा'त 'वान्तासम्मित-
तयोपदेशयुजे' असे वाच्यनिमित्तीचे एक प्रधान प्रयोजन सांगितले आहे
जगी एखादी सुंदर स्त्री रम्य विलासानी आपल्या प्रियकराचे
चित्त आवृष्ट करून त्याच्याकडून आपल्याला इष्ट ते वरवून घेत,
तद्वत् कवीही आपल्या मनोरम काव्यनाटकादि ग्रंथानी वाचकप्रेक्षकाच्या
मनावर सदुपदेश बिंबवू शकतो. या कारणामुळेच अश्वघोष नामक
जाड्या विद्वानाने आपल्या तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथाकडे सामान्य जनांचे
लक्ष जात नाही असे पाहून बौद्धधर्म व तत्त्वज्ञान यांच्या प्रसारार्थ आपली
'सौन्दर्य-न्दा'दि काव्ये व 'सारिपुत्रप्रकरणा'दि नाटके लिहिली. ललितवाङ्-
मयाने सामाजिक सुधारणेस कशी मदत होते हे कै. वा. हरि नारायण
आपटे यानी आपल्या आवाल्युद्धांस प्रिय झालेल्या सुंदर कादंबऱ्यानी
चांगलेच दाखवून दिले आहे. कालिदासाने आपल्या ग्रंथात कोठेही अश्व-
घोषाप्रमाणे आपण हिंदुधर्माच्या प्रसारार्थ काव्ये अगर नाटके लिहितो
असे म्हटले नाही. तथापि तत्कालीन परिस्थिति व त्याच्या ग्रंथातील
उदात्त ध्येयानी प्रेरित झालेल्या व्यक्तींची मनोहर चित्रे लक्षात घेता
त्याचा हाही अप्रत्यक्ष उद्देश असावा असे वाटल्याशिवाय राहत नाही.

कालिदासाच्या वेळी अश्विनीकुमार, धर्म, इद्र, सवर्षण, कुबेर
इत्यादि प्राचीन देवतांची पूजा प्रचारातून जाऊन त्यांच्या जागी ब्रह्मा,
विष्णु व शिव या देवतास प्राधान्य आले होते तथापि या देवतांच्या
उपासनामध्ये पुढे जें हाटवैर उत्पन्न झाले, त्याचा मागमूसही या काळात
दिसत नाही वदाचित् बौद्धधर्माच्या हल्ल्यामुळे भिन्न भिन्न देवतांचे उपा-
सक आपापले भेदभाव विसरून एकत्र झाले असावेत व तत्कालीन तत्त्वज्ञांची
शिक्षणही त्याच प्रकारची असावी कारण वंही असले तरी या काळात
त्यांच्यामध्ये सह्य दिसते यान सशय नाही एवढेच नव्हे तर एवाच कुटुंबान
आर्द्र्याप एवा दवतेचे, तर मुले दुसऱ्याच देवतेची उपासन असत हे वाचा-
टक नृपति द्वितीय प्रवर्तते याच्या उदाहरणावरून आम्ही मागे दाखविलेच
आहे कालिदास हा स्वतः शिवोपासक होता त्याच्या सर्व नाटकांच्या
नादीत श्रीसंज्ञाची स्तुति आढळते. 'मालविकाग्निमित्रा'च्या आरंभी
त्याने आपल्या इष्टदेवनेच सार्वभौमप्रमाणे वर्णन केले आहे —

एकैश्वर्यं हि प्रतोऽपि प्रगतयद्गुफलो यः स्वयं कृत्तिवासा
कान्तामंभिश्चदेहोऽप्यविषयननमां यः परस्ताद्यतीनाम् ।
अष्टाभिरस्य कृत्स्नं जगदपि तनुभिविध्रतो नाभिमान
सन्मार्गालोकनाय व्यपनयतु स वक्ष्यामसीं वृत्तिर्मादि ॥

'भगवान् शंकर सर्वं जगाचा ईश्वर असून मनाच्या बहुविध इच्छा पूर्ण करीत असला तरी स्वतः गजचर्मच वापरतो. त्याच्या देहाचा अर्धभाग पत्नीने व्यापला असला तरी विषयोपभोगापासून विरक्त झालेल्या घर्षीनाही त्याचे स्वल्प आकलन बरता येत नाही स्वतः अष्टविध स्वप्नाने ता' सर्वं जगाला आश्रय झाला असला तरी त्याला मुळीच अभिमान नाही.' अशा रीतीने कवीने श्रीशंकराचे विरोधग्रंथ यथायं वर्णन केले आहे यातील कल्पनाचाच दुसऱ्या नाटकाच्या नांदीत विस्तार केला आहे 'शाकु- तला'च्या भरतवाक्यात

ममापि स क्षपद्गु नीललोहित'

पुनर्भवं परिगतशक्तिरारमभू ।

अशा रीतीने आपल्याला पुनर्जन्मातून मुक्त करण्याबद्दल शंकराची प्रार्थना केली आहे. कवीने आपल्या 'कुमारसम्भव'कान्यात श्रीशंकराच्या चरित्रातील एका रम्य प्रसंगाचे रसभरित वर्णन केले आहे. त्या कान्याच्या सहान्या सर्गात जगाची उत्पत्ति, पोषण व लय करणारा व सर्व प्राण्यांचा अन्न- यामी म्हणून ऋषींनी शंकराची स्तुति केली आहे. तसेच दुसऱ्या सर्गात देवांच्या प्रार्थनेला उत्तर देणारा ब्रह्मदेवाने खालील श्लोकान 'स्वतः मला किंवा विष्णूला श्रीशंकराच्या प्रभावाचे सम्यग्ज्ञान होत नाही,' असे म्हटले आहे--

स हि देव' परं ज्योतिस्तम पारे व्यवस्थितम् ।

परिच्छिन्नप्रभावाद्दिने मया न च विष्णुना ॥ कुमार० २, ५८.

तेव्हा कालिदासाच्या शिबोपासकत्वाविषयी सशय राहत नाही. तथापि तो एखाद्या विशिष्ट शैवसंप्रदायाचा अनुयायी होता असे वाटत नाही, कारण त्याच्या प्रथम कोट्टेही सांप्रदायिक परिभाषिक सनाचा किंवा विशिष्ट आचारांना उल्लेख नाही कालिदामाने उपनिषदांचा व भगवद्गीतेचा

चागला अभ्यास केला होता हें आम्ही मागे दाखविलें आहे. या अभ्यासानें त्याची दृष्टि विशाल व मते उदार झाली होती. 'कुमारसभवा'च्या दुसऱ्या सर्गांत ब्रह्मदेवाचे व 'रघुवंश'च्या दहाव्या सर्गांत विष्णूचे वर्णन त्याने परमेश्वररूपानेच केले आहे हें खालील श्लोकावरून दिसून येईल—

तिसृभिस्त्वमवरथाभिर्महिमानमुदीरयन् ।

प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणतां गतः ॥ कुमार० २, ६.

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु दिभ्रतेः

अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधास्थित्वात्मने ॥ रघु० १०, १६.

ब्रह्मा, विष्णु व शंकर ही एकाच परमेश्वराची कार्यनिमित्ताने भिन्न भासणारी रूपें होत. कार्यवशात् कधी ब्रह्मदेवाला, कधी विष्णूला, तर कधी शंकराला श्रेष्ठत्व येतें त्यामुळें श्रेष्ठकनिष्ठभाव या तिघांच्या बाबतीत सारखाच दृष्टीस पडतो, हे उदात्त तत्त्व खालील श्लोकात त्याने सांगितलें आहे—

एकैव मूर्तिर्विभिदे त्रिधा सा सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् ।

विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद्वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ॥

कुमार० ७, ४४.

आपल्या सनातन धर्माचेही हेंच तत्त्व आहे. मनुष्याने कोणत्याही देवनेकी धर्तरेने उपासना केली तरी ती एकाच परमेश्वराला पोचते व त्याकडूनच त्याच्या इच्छा पूर्ण होतात असें भगवद्गीतेंत म्हटलें आहे (भ गी ७, २२). आता 'कुमारसभवा' व 'रघुवंश' यातील ब्रह्मा, विष्णु व शंकर यांच्या द्विविध प्रसंगानी आलेल्या स्तुतीत कालिदासाने परमेश्वराचे कसे वर्णन केले आहे तें पाहू.

परमेश्वराच्या स्वरूपाचे यथार्थ वर्णन करणें अशक्य आहे. कारण तो अवाद्मनसगोपर आहे असे कालिदासाने अनेक ठिकाणी म्हटलें आहे प्रत्यक्ष, अनुमान व आप्तवचन किंवा शब्द ही ज्ञानाची प्रमुख साधनें होत. वस्तु इन्द्रियगोचर असल्यास तिचें ज्ञान सुलभ असतें हा नेहमीचा अनुभव आहे. ईश्वर स्वतः तर सामान्य जनांना प्रत्यक्ष होत नाहीच; पण त्याचें ऐश्वर्य ज्यांत व्यक्त होते ते पृथिव्यादि पदार्थ त्याचेंही सम्यग्

मान त्यास होत नाही. मग ज्याच्या बाबतीत अनुमान व वेदादि आप्त-
पचने यावरच आपणास अवलंबून राहावे लागते त्या ईश्वराच्या स्वरूपाची
मथार्थ कल्पना आपणास होत नाही यात तबल काय ? हा आशय
कवीने खार्जाल श्लोकात व्यक्त केला आहे—

प्रत्यक्षोऽप्यपिच्छेद्यो मह्यदिर्महिमा तव ।

आप्तगामनुमानार्थ्यां साधैर्त्वां प्रति का कथा ॥ रघु० १०, १९.

ईश्वराच्या ठिकाणी अनेक विरोधी गुणांचा समुच्चय झालेला दिसतो
त्यामुळे कोणासही त्याच्या स्वरूपाचे आकलन करता येत नाही. तो स्वतः
अज म्हणजे जन्मरहित आहे, तरी पृथ्वीवर अवतार घेतो; स्वतः आज्ञाराम
असूनही शत्रूंचे निर्दालन करतो; सर्व प्राण्यांचे रक्षण करीत असूनही
उदासीन राहू शकतो (रघु. १०, २५); तो सर्व प्राण्यांच्या हृदयात वास
करीत असूनही त्यांच्या जवळ नसतो; निरिच्छ असूनही नेहमी तरुवर्षा
करीत असतो; तो दयाळू आहे तरी त्याला कमीही दुःख होत नाही; तो
पुराण पुराण आहे तरी त्याला कधीही धाडंक्पाची बाधा होत नाही
(रघु. १०, १९); तो द्रव सत्ताच घन, स्थूल तित्तनाच सूक्ष्म, लघु त्या-
प्रमाणेच गूढ, व्यक्त आणि अव्यक्तही आहे (कुमार० २, ११). *
परमेश्वर हा शराचर सृष्टीची उत्पत्ति, स्थिति व लय यांचे एकमेव
कारण आहे. सात्य तत्त्वज्ञानी म्हणतात श्याप्रमाणे पुरुष व प्रवृत्ति
हीं दोन परस्परत्वतः तत्त्वे नसून ती एकाच परमेश्वराची दोन
रूपे आहेत (कुमार० २, १३). त्याला नृत्तीच्या उत्पत्तिलयाकरितां दुनया-
कोणत्याही साधनांची जरूरी लागत नाही (कुमार० २, १०) तो शराचर सृष्टि
व्यापून असतो. आकाशातून पडणारे मेघोदक संपन्न एकच प्रकारचे अणू
तरी भिन्न भिन्न स्थली त्याला भिन्न भिन्न बंध प्राप्त होते त्याप्रमाणे
परमेश्वर स्वतः एकरूप असला तरी सत्य, रज व तम या गुणांच्या योगे
विविध स्वरूपे धारण करतो इत्यथ होता, अर्थ व मोक्षा, ज्ञेय व

* या सन्देशे परेश्वरावरद्वि विज्ञापनामो वेधेले अत्रारो वर्गान् उपनिषदातहा
आदित्ये. उदाहरणार्थ, साक्षात् उत्तरे पद्मा-एतदे सदशरं गागे आद्यं अनिबद्ध-
गदरपुलमनन्तरस्वर्गशंभेनलोहितमस्तोदमच्छयमत्तम' इ (बृहदारण्यक ३, ८, ८);
अनादिमो जगो मयिज्ञा परमत्वपु म शृणोः धर्म ॥ (श्वेताश्वतरे ३, १९)

ज्ञाता, ध्येय व ध्यान वरणात्, या सृष्टीत सर्वत्र दिसणाऱ्या दृष्टाच्या मुळाशी एवढे तत्त्व आहे (कुमार० २, १५) व तेच प्राण्यांच्या हृदयात अन्तरात्म्याच्या रूपाने वास करीत असते, ही उपनिषदे, ब्रह्मसूत्रे व भगवद्गीता यांची शिक्कण कालिदासाच्या ग्रंथांत सर्वत्र दिसून येते. उपनिषदात या तत्त्वाला ब्रह्म ही संज्ञा दिली आहे व तीच कालिदासाने एके ठिकाणी योजिली आहे (कुमार० ३, १५). तथापि निर्गुण ब्रह्म जाणणे त्याचप्रमाणे वर्णन करणेही अवघड असते म्हणून त्याने सर्वत्र ब्रह्मा, दिष्णु व शिव ह्या सगुण मूर्तींचेच मनोरम वर्णन केले आहे.

परमेश्वर स्वतः आप्तवाम असला तरी सज्जनाचे रक्षण व दुर्जनाचा नाश करण्याकरिता पुन पुन अवतार घेतो व लोकसंग्रहाकरिता विविध कर्मांत व्यापून असलेला दिसतो हे भगवद्गीतेतील तत्त्व कालिदासाने खालील श्लोकात सांगितले आहे—

अनवाप्तमवास्यं न ते किञ्चन विद्यते ।

लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणो ॥

यातील शब्दयोजनाही भगवद्गीतेवरूनच सुचलेली आहे हे दिसून येईल या कारणास्तवच श्रीशंकरांनी विवाहप्रसंगी अग्निप्रदक्षिणा, लाजाहोम, ध्रुवदर्शन इत्यादि स्मृत्युक्तकर्म केली असे कवीने वर्णिले आहे कालिदासकाळी वेदान्ताची केवलाद्वैत, विशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत इत्यादि मत प्रचलित नव्हती, त्यामुळे त्यांपैकी कोणते त्याला अभिमत होते याचा निर्णय करणे शक्य नाही शंकराचार्यांच्या मायावादाची बीजे उपनिषदात दिसत असली तरी त्यांच्या काळापर्यंत त्याचे पूर्ण विवेचन कोणीही केले नव्हते, त्यामुळे कालिदासाच्या ग्रंथातही मायेचा उल्लेख आला नाही यात आश्चर्य नाही. कालिदासापूर्वीच्या ब्रह्मसूत्रे व भगवद्गीता या ग्रंथातही मायावादाला पोषक असे स्पष्ट उल्लेख आले नाहीत. कालिदास स्वतः शिवोपासक असला तरी तत्त्वज्ञानाच्या बाबतीत भगवद्गीतेचाच अनुयायी होता हे आम्ही मागे दाखविले आहे त्याची तत्त्वज्ञानविषयक मते शंकर, रामानुज, मध्व, बल्लभ इत्यादि आचार्यांच्या वेदान्तमताशी ततोत्तम जुळत नाहीत म्हणून तो काश्मीरी शैव मताचा अनुयायी होता असे पाही विद्वानांनी प्रतिपादिले आहे त्याचा आता विचार करू

काश्मीरी शैव मठाच्या सन्दर्शात्त्र व प्रत्यनिज्ञाशास्त्र अशा दोन शाखा आहेत. सापेक्षी पहिली नवव्या शतकाच्या आरम्भी होऊन गेलेल्या वसुगुप्त व त्याचा शिष्य कल्लट यांनी स्थापिली व दुसरी त्यानंतर दहाव्या शतकात होऊन गेलेल्या सोमानदाने प्रचलित केली असे विद्वानांनी ठरविले आहे. पहिल्या मठाचा मुख्य ग्रंथ शिवमूत्रे हा काश्मीरातील महादेव गिरीवर चन्कीर्णरूपाने होता; श्रीशंकराचा साक्षात्कार झाल्यावर वसुगुप्ताने तेथे जाऊन व तो उतरून घेऊन प्रचलित केला, अशीही सांप्रदायिकाची समजूत आहे. तथापि ते मठ वसुगुप्ताहून प्राचीन आहे हे दाखविण्याकरिताच ती समजूत प्रथम प्रचलित झाली असावी, असे डॉ. मर रामकृष्णपत भाट्टाकरानी अनुमान केले आहे. या मठाचे तत्पूवाचे ग्रंथ अगर उल्लेखही आढळत नाहीत यावस्तुही ते अनुमान सयुक्तिक दिसते. तेव्हा ही मठे कालिदासाकडील प्रचलित होती असे दिसत नाही. शिवाय त्या मठात व कालिदासाच्या तत्त्वज्ञानात फारसे साम्य दिसत नाही व जे योडेने दिसते ते कवीच्या उपनिषदादि ग्रंथाच्या अभ्यासामुळे आले असावे असे म्हणता येते. काश्मीरी शैव संप्रदायात ईश्वर स्वेच्छेने जगाची उत्पत्ति करतो त्याला प्रधानादि उपादानकारणाची जरूरी लागत नाही किंवा तो स्वतः ही उपादान कारण होत नाही असे मानले जाते. जसा एखादा योगी आपल्या यौगिकबलाने विविध पदार्थ उत्पन्न करू शकतो त्याप्रमाणे ईश्वरही स्वयंशक्तीने जीव व जगत् यांची उत्पत्ति करतो असे त्या संप्रदायाचे अनुयायी मानतात. 'निष्पादानसमाप्तमभित्तादेव तन्वने। जगत्स्वप्न नमन्ममं ब्रह्मरक्षा-ध्याय मूलिने ॥' या वसुगुप्ताच्या श्लोकात तोच कल्पना प्रथित केली आहे. ईश्वराला अन्य साधनाची जरूरी लागत नाही, ही कल्पना उपनिषदातही आढळते व 'उपसंहारदशानाम्रेणि क्षेत्र दीरवदि ।' या सारख्या ब्रह्मसूत्रातही तिचाच उल्लेख केला आहे. कालिदासानेही आपल्या ग्रंथात तेच मत प्रतिपादिले आहे. तथापि परमेश्वर स्वतः ही उपादान कारण होत नाही ही कल्पना त्याला मान्य असावी असे दाखत नाही. 'शुमार-समवा'च्या दुसऱ्या सर्गात देवांनी केलेल्या ब्रह्मदेवाच्या स्तुतीत 'आनात-मात्मना वेमि सुत्रस्तात्मानमात्मना । क्षान्तना कृतिना च त्वमात्मन्वेव प्रलीयसे ॥' असा श्लोक आला आहे. त्यात परमेश्वर जगाची उत्पत्ति स्वतः-

मधूनच करतो व स्वतः मध्ये त्याचा लय करतो असे स्पष्ट म्हटले आहे. दुसऱ्याही एका वाक्यात कालिदासाचे मत काश्मीरी शैवसंप्रदायाहून भिन्न आहे जीव हा परमेश्वररूपच आहे पण त्रिविधमलामुळे त्याला स्वस्वरूपाचे ज्ञान होत नाही ध्यानविधीने त्या मलाचा नाश झाल्यावर तें ज्ञान होत असे स्पन्दशास्त्रानुयायी मानतात. प्रत्यभिज्ञाशास्त्राचे मत याहून घोटे निराळे आहे. जीव हा मूलतः परमेश्वराहून भिन्न नसला तरी एखाद्या गुरूने अनुग्रह करीपर्यंत त्याला स्वस्वरूपाची ओळख पटत नाही असे प्रत्यभिज्ञाशास्त्रानुयायी मानतात मागे काश्मीर ही कालिदासाची जन्मभूमि होती या मताचा विचार करता, त्याच्या नाटकावर प्रत्यभिज्ञामताची छाप पडली आहे, या मताचे आम्ही सविस्तर निराकरण केले आहे. कालिदासाने आपल्या ग्रथात कोठेही केवळ गुरुपदेशाने जीवाला स्वस्वरूपाचे ज्ञान होत असे म्हटलेले दिसत नाही स्पन्दशास्त्रात म्हटल्याप्रमाणे योग हे मोक्षाचे साधन आहे असे कालिदासाचेही मत आहे. पण तें भगवद्गीतेतही आढळते. या करिताच भगवद्गीतेच्या सहाव्या अध्यायांत योगविधीचे वर्णन आले आहे कालिदासाने आपल्या ग्रथात अनेक पुरुषानी मुखर्षीवरिता योगाचा अवलंब केलेला दाखविला आहे. अदन हिमालयावर आला तेव्हा स्वतः भगवान् शंकर पर्यटकवन्ध आसन घालून व प्राणायामनिरोधाने निवान स्थली ठेवलेल्या दीपाप्रमाणे निर्वहण्य राहून योगवलाने अन्तरात्मदर्शनात मग्न होते असे 'कुमारसम्भा'त वर्णिले आहे. 'रघुवशा'तही 'तमस परमापदव्यय पुरुष योगसमाधिना रघु । [रघूने योगसमाधीने अज्ञानाच्या पलीकडे असलेल्या अविनाशी परमात्म्याची प्राप्ति करून घेतली.] असे म्हटले आहे तथापि यावरून त्याला काश्मीरी शैव संप्रदायातील प्रत्यभिज्ञामत सर्वरची मान्य होत असे दिसत नाही

कालिदासाने 'रघुवशा'तील अनेक राजांची भरणोत्तर गति वर्णिली आहे त्याचलून त्याच्या दृष्टीने मनुष्याचे ज्ञानार्थक ध्येय काय असाचे हे अजमावर्षा येत दिलीपाने बभ्याणव अश्वमेध यज्ञ करून मुत्सूननर स्वर्गा-रोहण करण्याकरिता जणू काय बभ्याणव पायऱ्याच तयार केल्या. अजाने गगा व सरयू यांच्या संगमाने निर्माण झालेल्या तीर्थात देहत्याग करून स्वर्गात इन्दुमतीची प्राप्ति करून घेतली व नंतर तिच्याहून नन्दगवनातील

श्रीभागवतान तो रममाण झाला असे त्याने वणिले आहे. तसेच 'मेघ-
दूता'त अलक्ष्मील यक्षाच्या विविध विलासाचे रम्य वर्णन आहे तथापि
स्वर्गाची प्राप्ति करून घेऊन तेथील सुखान रममाण होणे हें त्याच्या
दृष्टीने अत्युच्च ध्येय होतें असे दिसत नाही. 'तद्यथेह कर्मजितो लोक. क्षीयते
एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते' या छादोग्य उपनिषदातील (८,१,६)
उक्तीप्रमाणे स्वर्गातील सुखें ही नाशवत असतात. भगवद्गीतेंतही 'ते
त भूत्वा स्वर्गलोक विशाल क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोक विशन्ति।' (९,२१) असे
म्हटले आहे. स्वर्गातील सुखोपभोगामुळे पुण्यसंचय न्हास पावतो ही कल्पना
कार्लदासाला समन होती. म्हणूनच त्याने आपल्या 'मेघदूता'त 'पुण्यसंचय
'कमी झाल्यामुळे स्वर्गीय जनानी भूमीवर येऊन आपल्या अवशिष्ट पुण्या-
ईने उज्जयिनी नगरीच्या रूपाने स्वर्गाचा एक सुंदर भागच बसविला आहे,'
अशी उत्प्रेक्षा केली आहे. स्वर्गातील सुखें अक्षय्य नसल्यामुळे मारीचा-
श्रमातील ऋषि त्याचा मोह दूर सारून उच्चतर पदप्राप्तीकरिता सदैव
तपश्चर्या करीत होणे असे त्याने 'शाकुतला'त दाखविले आहे. स्वर्गप्राप्ति
झाली तरी जन्म, जरा व मरण याच्या फेऱ्यातून मनुष्य सुटत नाही
म्हणून त्याने 'शाकुतला'च्या भरतवाक्यात स्वर्गप्राप्ति न मागता आप-
ल्याला पुनर्जन्मातून मुक्त करावे अशी शंकराना प्रार्थना केली आहे.
तेव्हा ससारातून मुक्त होण्याला यज्ञयागादि साधनें उपयोगी पडत
नाहीत; योगाभ्यासाने परमेश्वरस्वरूपाचे ज्ञान व्हाव घेतल्यानेच मोक्ष
प्राप्त करून घेता येतो असे त्याचे मत होतें हें निर्विवाद आहे.
व तेंच त्याने 'तमसः परमापदव्यय पुरुष योऽसमाधिना रघुः।' या
श्लोकाचांत सांगितलें आहे. रघु हा अत्यंत सच्छील, दानगूर व सर्वव्य-
तत्पर राजा होता. धर्मशास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे त्याने प्रजेकडून
वर्णाग्रमघर्माचें पालन करविलें, इतकेंच नव्हे, तर स्वतःही गृहस्थाश्रमातील
मर्वं कर्तव्ये पार पाडून सत्यासाश्रम स्वीकारला; व योगाभ्यासाने परमात्म-
दर्शन प्राप्त करून घेऊन मरणोत्तर अविद्येच्या पलीकडे असलेल्या परमात्म्याची
प्राप्ति करून घेतली असे कवीने म्हटलें आहे. प्रत्यभिज्ञादर्शनाच्याप्रमाणे
त्याला स्वतःच्या शिवस्वरूपाची ओळख पटली असे म्हटलें नाही, हें लक्षांत

आहे. मनुष्याला कृतकर्मांचो फळें मांगिलीच पाहिजेत. फक्त ज्ञानानेच त्याला त्याचे भस्म करता येतें, हें भगवद्गीतेतील तत्त्व 'इतरो दहने स्वकर्मणा यवृते ज्ञानमयेन यद्विना' । [दुसरा म्हणजे रघु ज्ञानरुपी वद्रीने स्वकर्मचि दहन करग्यास प्रवृत्त झाला] या श्लोकाचाच कवीने उल्लेखिले आहे मोक्षप्राप्तीकरिता इन्द्रियनिग्रहाचा अत्यंत आवश्यकता असते हेही त्याने अन्यत्र (रघु० ८, २३) प्रतिपादिले आहे.

जीव जन्ममशाचा फेंव्यातून जात असन्वामुळें कित्येकदा नवळत पूर्वजन्मीच्या गोष्टीची आठवण हाऊन तो खिन्न होता असे कालिदासाने काही ठिकाणी म्हटले आहे विद्वामिन्द्रायरोबर राम वामनाश्रमो प्राप्त 'माल्या; त्यावेळीं आपल्या पूर्वावतारातील कृत्ये त्याला आठवत नव्हती, तर त्याच्या अन्न-करणान खटपळ उडाली असे त्याने 'रघुवशांत' (रघु० ११, २२) वर्णिले आहे. 'साकुन्ला'तील खालील श्लोकानही तेच तत्त्व प्रथिन केले आहे-

रम्याणि शीघ्रं मधुरांश्च निशम्य शब्दान्
पर्यस्मृतीभवति यत्सुखितोऽपि जन्तु ।
तच्चेनमा स्मरति नूनमप्येधपूः
भाक्स्थिरागि जननान्घातसौहृदानि ॥ शाकु० ५, २.

अलीकडे अमेरिकेत पग्लोंक विद्येचें नशोधन चालू आहे, तेथे मशोधकांना अन्ना तन्हेंचें अनुभव येत असलेली माणसे आठवली आहेत व त्यावरून त्यांना पुनर्जन्माचो कल्पना पटू लागली आहे; तें पाहून कालिदासाच्या मूख्य मानसशोधनाचे कौतुक वाटते.

यानंतर आपण कालिदासाच्या समाजविषयक विचाराकडे वळू. बौद्धधर्माने जातिभेदाचे उच्चाटन केले होतें व सत्सार दुःखमय आहे असे लोकांच्या कानी कपाळी ओरडून आडालवूदात सन्यासमार्गाचा उपदेश घालविला होता. या उपदेशाचा अस्वाभाविकपणा व मनुष्याच्या नैसर्गिक मनोवृत्तीशी विरोध लक्षात घेऊन सनातन धर्माच्या पुनरुज्जीवनार्थ लिहिलेल्या स्मृतींच वर्णाश्रमधर्माची श्रेष्ठता प्रतिपादिली होती कालिदासाने आपल्या राज्यात प्रत्येक जातीचे लोक आपापली कर्तव्ये करीत आहेत की नाही याबद्दें पूर्ण लक्ष दिले होत असे कालिदासाने वर्णिले आहे.

दुष्यन्ताच्या राज्यांत हसण्या जातीचे लोकही वार्दट मार्गाने जाऊ नसत, असे 'शकुंतलांत' म्हटले आहे ब्राह्मणादि वर्णांनी आपापलीं स्मृत्युक्त कर्मे बेली असता राज्यात सर्वत्र भरभराट होते, लोक दीर्घायुषी होतात, त्यांच्यावर मानधी व दैवी आपत्ति येत नाहीत, असे दिलीपादि राजांच्या राज्यव्यवस्थेच्या वर्णनात कवीने सुचविले आहे वर्णधर्माबरोबर आश्रमधर्माचाही कालिदासाने पुरस्कार केला आहे 'शंसवज्ज्यस्तत्रिद्यानां दीवने विषयैषिणाम् । वाचदंके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ [रघुवशातील राजे बालपणी विद्येचा अभ्यास करीत, तारुण्यात विषयोपभोग घेत, वृद्धपणात ऋषीप्रमाणे तपोवनात राहून तपश्चर्या करीत आणि शेवटी योगाने देहत्याग करून मुक्त होत] या वर्णनात त्याने आश्रमधर्मातील कर्तव्ये घडव्यात सांगितली आहेत त्याच्या ग्रथान राजेलोकाचा जीवितधर्म अगदी याच तऱ्हेचा वर्णिला आहे त्याच्या नाटकातील राजकुमाराचे बालपण एखाद्या आश्रमातच गेलेले दाखविले आहे. बालपणी ब्रह्मचर्यव्रत पाळून विद्या संपादन करावी व नंतर तारुण्यात विषयोपभोग घ्यावा, जगातील सुखे अनुभवावी व आनंद लुटावा, पण त्यातही 'न पुनरेति गर्तं चतुर वय' (रघु० ९,४७) [उपभोगक्षम वय म्हणजे तारुण्य पुन येणार नाही] म्हणून सदैव विषयासक्त होऊन शरीराची हानि करून घेऊ नये, एकदा इन्द्रियाना विषयोपभोगाची चटक लागली म्हणजे त्यांना त्यापामून परावृत्त करणे अत्यन्त कठीण जाते, हे त्याने अग्निवर्ण राजाच्या विलासाचे वर्णन करताना स्पष्ट म्हटले आहे इन्द्रियतृप्तोपेक्षा इन्द्रियनिग्रहच श्रेष्ठ हे त्याने 'रघुवशा'च्या तेराव्या सर्गात शातकर्णी व सुतीक्ष्ण या ऋषींच्या परस्पर-बिरोधी जीवनक्रमाची चित्रे जखळ जखळ ठेऊन दाखविले आहे हे दोघेही ऋषि महान् तपस्वी, त्यांच्या उग्र तपश्चर्येला, भिऊन इन्द्राने दोघासही मोह पाडण्याकरिता अप्सरा पाठविल्या शातकर्णी ऋषि त्यांच्या जाळघात सापडला व पञ्चाप्सर नामक सरोवरातील अदृश्य प्रासादांत त्यांच्या नृत्यगीतादि विलासांनी आपला काळ घालवू लागला याच्या उलट सुतीक्ष्णाची स्थिति त्यांच्याही समोर येऊन त्यांच्याकडे सस्मित कटाक्ष फेकून व काही मिपाने आपल्या शरीराचा भेखलाकित भाग अर्धघट अनावृत करून अप्सरानी त्याला भुरळ पाडण्याचा यत्न केला पण त्यांच्या

मोहास बळी न पडतां तो पञ्चाग्निसाधन करीत होता असे कालिदासाने वणिले आहे 'प्रजायं गृहमेधिनाम्' [अन्त्योत्पत्तीकरिता गृहस्थाश्रम] हे ध्येय त्याने वाचकापुढे ठेविले आहे सर्व आश्रमान गृहस्थाश्रम श्रेष्ठ, कारण तो सर्वोत्कारक्षम आहे, म्हणजे त्यात मनुष्यास सर्व प्राण्यांवर उपकार करता येतात असे त्याने म्हटले आहे, गृहस्थाश्रमातील स्वजाति-प्राप्त धर्म केल्यावर वृद्धपणा एखाद्या तनोवनात जाऊन ऋषींच्या सह-वासात आमानात्मविचार करावा, योगाभ्यास शिकावा व त्यापार्श्वे घेवटी देह ठेवून जीविताचे साधन कराव अशी कालिदासाची शिक्षण आहे

कालिदासाने प्रसंगोपात्त अनेक कौटुंबिक व सामाजिक सद्वृत्त्यांचा उल्लेख केला आहे मातृपितृप्रेम, पतिपत्नीप्रेम, वधुप्रेम, अपत्यप्रेम इत्यादि कृत्वसस्थेला आवश्यक असलेल्या विविध प्रेमार्चा मनोहर चित्रे त्याने आपल्या ग्रंथात काढली आहेत स्वतःला चौदा वर्षे वनवासाने पाठ-विषान्या वैकेयीविषयीही रामाला किती आदर होता, 'माते ! आमचे वडील स्वर्गसाधनीमूत सत्यापापून चळले नाहीत याचे श्रेय तुलाच आहे' असे म्हणून त्याने तिची सज्जा कशी दूर केली ते कवीने सुंदर वणिले आहे याशिवाय वडील माणसाची आज्ञा तिच्या युवत्रायुक्ततया विचार न करता णळावी (आज्ञा गृह्णा ह्यविचारणीया), पूज्य जनांचा आदर करावा (प्रतिवन्द्याति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ।), अतिथीचे स्वागत करावे, विद्वानांचा गौरव करावा, असा उपदेश त्याने प्रसंगोपात्त केला आहे

कालिदासाच्या प्रणवत्न त्याला प्रीतिविवाह समत होता याविषयी वाद नाही मालविका, पार्वती, शकुंतला, इन्दुमती, या कालिदासाच्या ग्रंथातील मुख्य नायिका विवाहवाली विविधकलानिपुण प्रीति अराग दास-विल्या आहेत या सर्वांनी स्वतःच्या पतीची निवड केली आहे. त्यावरून कालिदासाला प्रीतिविवाह समत होना असे काही प्रतिपादितात, तर काही 'शकुंतला'च्या पाचव्या अंकातील शकुंतलाप्रत्यादेशातील 'अतः परोक्षम कर्तव्य विशेषात्सगत रहः । अज्ञातहृदयेष्वेव वैरीभवति सौहृदम् ॥' [एरांता-तील मंत्री विशेष विचार करून करावी, नाही तर ज्याच्या मनाची पूर्ण ओळख झाली नाही अशाच्या बाबतीत प्रेमाचे पर्यवसान वैराने होतं] या शाङ्करवाच्या उक्तीकडे बोट दाखवून कालिदासाला त्याचे दुष्परिणाम

दिसत होते असे म्हणतात. पुष्कळदा सत्य मुबर्णमध्यांत सापडतें असे म्हणतात तसे ते येथेही दिसते. कालिदासाने 'रघुवंश'तील राजाचा सर्वत्र प्रीतिविवाहच वर्णिला नाही दिल्ली, रघु इत्यादिवाचा हत्त्रोच्या प्रमाणेंच ब्राह्म विधीने विवाह झाल्याचे वर्णिल आहे राम, कुश इत्यादि काही राजांच्या पराक्रमामुळें त्यांना विशिष्ट स्त्रिया मिळाल्या असे दाखविले आहे, त्यातही प्रेमाचा सबंध येत नाही हे सबंध दुस्यपर्यंतसाठी झाले होते असे कोठेही घर्णन नाही. म्हणून प्रीतिविवाह कोट्टुम्बिक सुखाला आवश्यकच आहे असे त्याचे मत दिसत नाही पण अर्थात् त्याचे त्याला वावडेंही नव्हते, नाही तर त्याने आपल्या सर्व नाटकांत त्याची रम्य चित्रे रगविली नसती उर्वशी व शकुंतला यांच्यावर विवाहानंतर घोर आपत्ति येतात हे खरे ; पण त्याचे कारण त्याचा प्रणयविवाह हे नसून भक्तिव्यता हे होतें असे आम्ही मागे दाखविले आहे नाटकातील एखाद्या पात्राच्या उद्वारात वकीच्या मताचे प्रतिबिंब पाहणे योग्य होणार नाही, विशिष्ट परिस्थितीत एखाद्या पात्राला जसे विचार मुचतील तसेच त्याच्या तोंडी घालणे यातच वकीचे कौशल्य दिसून येत तथापि केवळ बाह्य सौंदर्यावर बसलेले प्रेम टिकाऊ नसते म्हणून प्रेमी जीवानी विवाहापूर्वी आपापल्या मातापित्याची समति घ्यावी व त्यानीही सर्व गोष्टीचा विचार करून आपल्या कन्यापुत्राच्या सुखाला योग्य तो सल्ला द्यावा असे त्याचे मन दिसतें हे त्याने 'श्री साभिलापापि मुरोरनुज्ञा धीरेव बन्धा पितुराचकाडक्ष !' या (रघु० ५, ३८) पदवीतील गभीर स्वभावाच्या कन्येच्या उपमने व्यक्त केले आहे त्याच्या सर्व नायिकांत पार्वती ही श्रेष्ठ दिसते पार्वतीने आपल्या तपश्चर्येने व एकनिष्ठ प्रेमाने शकाला वश केल्यावर एकदम त्याच्याची माधव विवाह न लावता 'माझ्या पित्याची समति घ्यावी' असे सखीद्वारा त्यांना सुचविले असे कवीने 'कुमारसभवा'त वर्णिले आहे, त्याबद्दलही बरील अनुमान युक्त दिसेल

राजकारण-कालिदासाच्या तीव्री नाटकाचा व 'रघुवंश' या प्रथम काव्याचा विषय राजचरित हाच असल्याने त्याने आपले राजकारण-विषयक विचार अनेक ठिकाणी व्यक्त केले आहेत राज्यसत्ता कोणत्या प्रकारची असावी, राजाच्या अर्गा कोणते गुण असावे, त्याची व प्रजेची

परम्पराविषयी कर्तव्ये योगनी, कायदे कोणी करावे, कर किनी मयदि-
पर्यंत वस्तवावे इत्यादि अनेक यावीविषयी आपली मते निश्चित करून
त्याने आपल्या श्रधात प्रतिपादिली आहेत. त्याचा एकच विचार करणे
मनोरजक होईल.

वाग्दिदामकाळी हिदुस्पानात काही गणराज्ये अस्तित्वात होती,
तथापि त्याचे कोठेही त्याने बघन वेळे नाही. त्याच्या श्रधात त्याचे वर्णन
वरण्याचा प्रसंग आला नसावा किंवा त्याला ती राज्यपद्धति पसंत नसावी.
नाही म्हणावयास 'उत्तमयज्ञवेत' नामक हिमालयान राहणाऱ्या 'पर्वतीम
गणा'चा रघुदिग्विजयात एवढा उल्लेख आला आहे; पण त्यावहून त्याच्या
धुदुपद्धतीशिवाय त्याच्याविषयी जास्त माहिती मिळत नाही. एकदरीत
आपल्या कवीला प्रजाहितनत्पर एकतंत्री राज्यपद्धति पसंत होती असे दिसते.
'मालविकाग्निमित्रा'त एकदा मन्त्रिपरिषदेचा उल्लेख आला आहे; पण ते
मन्त्री लोकानी निवडून दिलेले दिसत नाहीत. शिवाय त्याचे मत राजावर
बघनकारक होते असेही वाटत नाही. कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्रा'त सल्लागार
मन्त्री व कार्यकारी अमात्य यांच्यामध्ये फरक केला आहे, तसा वाग्दिदासाने
केलेला दिसत नाही. वारण वर उल्लेखिलेल्या मन्त्रिपरिषदेला अमात्य-
परिषद् असेही म्हटले आहे अमात्य, मन्त्री व सचिव हे शब्द बालिदासाने
समानार्थक योजिलेले दिसतात या मन्त्र्याचा सल्ला घेऊन योग्य घाटेल ते
राजा करित असे राजाला काही कारणाने राजधानीबाहेर जावे लागले
तर तो मन्त्र्यावर राज्यवारभार सोपवून जात असे. वसिष्ठाश्रमी जाताना
दिलीपाने, गन्धर्वादनपर्वनावर उर्वशीमह विहारार्थ जाताना पुरूरव्याने व
राजधानीत अमनाही विषयोपभोगपर अग्निवर्णाने राज्यधुरा सचिवाच्या
स्वाधीन केली होती असे वर्णन आले आहे राजाला आवस्मिक्पणे मृत्यु आला
असता त्याच्या मुशाला गादीवर वसविण्याची व ती अल्पवयस्क असल्यास
त्याच्या मातेला साहाय्य करून तिच्याकडून योग्य रीतीने प्रजापालन कर-
विण्याची जबाबदारीही त्याच्यावरच असे यामुळे पुष्कळदा मन्त्र्याच्या
हातात बरीच सत्ता असे यात शक्य नाही व काही राजे मन्त्र्याच्या घोर-
शाने वागत असत मृगया हे एक व्यसन मानण्यात आल्यामुळे दरारय
मन्त्र्याची समानि घेऊन मृगयेंस गेला असे बालिदासाने बणिले आहे

राज्यातील निरनिराळ्या खात्याच्या अधिकाऱ्यास 'तीयं' अशी संज्ञा असे त्याचाही उल्लेख कालिदासाने केला आहे (रघु० १७, ६८)

एकतंत्री राज्यपद्धतीवर मुख्य आरोप हा की सर्व राज्याचा भार-भार एका ध्यवतीच्या मर्जोप्रमाणे चालून अमल्यामुळे तो दुर्घटनेची निधा-त्यास प्रजेवर अन्याय व जुलूम जबरदस्ती होण्याचा फार सभव असतो. तसे न व्हावे म्हणून आमच्या प्राचीन राज्यशास्त्रज्ञानी दोन सरक्षक उपायाची (Safeguards) योजना केली होती. त्यापैकी पहिला हा की कायदे करण्याची सत्ता राजाच्या हाती न ठेवता ती विद्वान् व निःस्पृह ऋषिवर्गाच्या हाती ठेविली होती राज्यकारभारास जरूर ते बहुतेक कायदे स्मृतीत लिहून ठेविलेले असत. त्यांत फरक करण्याचा अधिकार राजास नव्हता कालमानाप्रमाणे कायद्यात फरक करण्याची जरूरी भासे, त्या वेळी नवीन स्मृति लिहिल्या जात किंवा प्राचीन स्मृतीतून नवीन कालाला योग्य तो अर्थ काढीत असत. कामदा बदलला तरी तो बदलला नाही असे दाखविण्याची पद्धत (Fiction) प्रत्येक देशाच्या प्राचीन न्यायशास्त्रात आढळते राजाने मन्वादि स्मृतींतील कायद्याचीच अमल-बजावणी करावयाची हे कालिदासाने 'नृपस्य वर्णाश्रमपालन यत्स एव धर्मो मनुना प्रणीत ।' (रघु० १६, ६६), 'रेखामाश्रमपि क्षुण्णादामनोवर्तमन परम् । न श्यतीयु प्रजास्तस्य नियन्तुर्नैमिवृत्तय ॥' (रघु० १, १७) या श्लोकात सूचविले आहे व न्याय करताना अतिथि राजा धर्मवेत्याचे माहात्म्य घेत असे असे स्पष्ट म्हटले आहे (रघु० १७, २९). दुसरा सरक्षक उपाय हा की राजकुमारास उत्तम शिक्षण देऊन व इन्द्रियनिग्रहाचे महत्त्व त्यास पटवून त्याच्यापैकी योग्य त्या कुमारसच मुवराज वरीत असत चौटल्याच्या 'अर्षंशास्त्रांत राजकुमाराच्या शिक्षणाविषयी सविस्तर विवेचन आहे व कामलोभादि दुर्गुणांनी नाग पावलेल्या अनेक राजाची उदाहारणे देऊन 'तस्मादरिपद्वर्गत्यागेन इन्द्रियजय कुर्वीत' [स्वशरीरातील पदरिपूचा त्याग करून इन्द्रियांवर स्वामित्व मिळवावे] असा उपदेश केला आहे कालिदासाच्याही समुद्रगुप्त, चंद्रगुप्त इत्यादिकांची विद्वत्ता वगणैपुण्य वर्गरेषदल जे शिलालेखात उल्लेख आढळतात, त्यांवरून त्यांच्या शिक्षणाबद्दल चांगली द्वाळी घेतली जात असे असे दिसते मागे

प्रयागच्या स्तभावरील हरिषेणद्वृत प्रघास्तोंतील एक श्लोक दिला आहे, त्यावरून पहिल्या चद्रगुप्ताने इतर राजकुमारांना दूर सारून समुद्र-गुप्ताला केवळ त्याच्या योग्यतेमुळेच थापला उत्तराधिकारी नेमले होते हे स्पष्ट दिसते; व या अर्थाचे उल्लेख गुप्तांच्या इतर शिलालेखातूनही आढळतात. कालिदासानेही 'रघुवशांत दिलीपाने रघूच्या शिक्षणाची कित्ती काळजी घेतली होती तें वर्णिले आहे व 'निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसो नृपेण चक्रे युवराजघृष्टमारु'। (स्वभावतःच व शिक्षणानेही तो विनयसंपन्न झाला आहे असे पाहून त्याला युवराज केले) असे स्पष्ट म्हटले आहे राज्यावर आल्यावर अतिथि राजाने बाह्य शत्रूस जिक-प्याच्या अगोदर सहा अंत शत्रूंना जिकले; दशरपाला मृगया, द्यूत, मद्य आणि स्त्रिया यांपैकी कशाचेच ध्यसन नव्हते (रघु० ९, ७); दिलीप शानी होता तरी वायदूक नव्हता, बलवान् होता तरी धमाशोल असे, दाता होता तरी बढाईखोर नव्हता, इत्यादि वर्णनात राजाच्या अर्गी कोणते गुण असावे व त्याने कोणती व्यसने टाळावीं याचे त्याने दिग्-दर्शन केले आहे. राजाने आपला जीवनक्रम कसा ठेवावा याविषयी कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्रात सविस्तर विवेचन केले आहे. त्याने दिवस च रात्र मिळून चौवीस तासांचे सोळा भाग करून प्रत्येक भागास निरनिराळीं कर्तव्ये नेमून दिलीं होती, त्या नियमाप्रमाणे कालिदासाचे नायक चालताना दिसतात. (रात्रिदिवविभागेषु यदादिष्ट महोभूताम् । तत्सिपेदे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुख ॥ रघु० १७, ४९). सकाळीं राजकृत्ये पाहून झाल्यावर (कार्यासनादुत्थितः) विहाराच्या वेळीं राजा उवंशीचे चिन्तन करीत होता, असे 'विक्रमोवंशीयांत दाखविले आहे 'शकुंतलांत ऋग्विशिष्य शकुंतलेसह राजाकडे येतात त्या वेळीं तो लोकांचे न्यायनिवाडे करून नृकृपाच उठलेला होता; त्यामुळे तपस्वी थापणास भेटावयास आले आहेत असे त्यास कळविण्याचे कचुकांच्या जिवावर येते या सर्व उल्लेखावरून राजाने सर्व प्रजाहिततत्पर राहावे, त्यात स्वमुखाचा अनिलाप घरू नये असा उपदेश कालिदासाने केला आहे. किंदाहना राजा या शब्दाची व्युत्पत्ति 'राजू-शोभने' यापासून न लावता 'रञ्ज-अनुरजन करणे'

या घातूपासून लावून (तयैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ।)
प्रजानुरञ्जनं ह्येव राजाचे ध्येय असावे असे त्याने सुचविले आहे

कर-राजाला प्रजेवरून प्राप्तीचा एकपट्टास कर म्हणून मिळत
असे हा सर्व वर्णावर व आश्रमावर असविलेला असे (यथा स्वमाश्रमैश्चक्रे
वर्णैरपि पडशभाक् । रघु० १७, ६५). अरण्यात राहणारे वानप्रस्थ व
सपत्नी हेही अरण्यात उत्पन्न होणाऱ्या नीवारघान्याचा पट्टास राजाच्या
अधिकापाना देण्यासाठी नदीच्या काठी रास करून ठेवीत असत (तान्युच्छ-
पट्टाद्विकृतसंकतानि शिवानि वस्तीर्धनलानि कञ्चित्). तथापि दुष्यन्ता
सारखे महात्मे त्याची अपेक्षा करीत नसत. त्या ऐवजी अरण्यावासी
कोक व्यापणास स्वतःच्या तपश्चर्येचा सहावा हिस्सा देतात (तपश्च-
भागमक्षय्य ददत्यारण्याका हि न. । शाकु०) असे दुष्यन्त म्हणतो. सपत्नीच्या
शोभाने राजाने प्रजेकडून पैसा उकळून नये. कर म्हणून घेतलेल्या पैसाचा
वियोग प्रजेच्या कल्याणापेक्षा केला पाहिजे हे तत्त्व कवीने अनेक
ठिकाणी प्रतिपादिले आहे (प्रजानामेव भूयस्यै स ताभ्यो दलिमग्रहीत् ।
सहस्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हिरस रवि. । रघु० १, १८). रघूने दिग्विजय
करून जी अलोट संपत्ति मिळविली तिचा विनियोग यज्ञ करण्यात केला. त्या-
नंतर एक विद्वान् ब्राह्मण गुरुदक्षिणेकरिता आला, त्यावेळी स्वतःच्या
इच्छनीकरिता प्रजेवर जास्त कर न लादता त्याने प्रत्यक्ष कुवेरावर चाल
करण्याचे ठरविले व त्याच्यावरून मिळालेली सोन्याची सर्व रास त्या ब्राह्मणा-
स देऊ केली. दुष्यन्ताच्या राज्यात कोणी अत्यंत धनवान् व्यापारी निःसृष्टिव
असता मेला; तेव्हा तत्कालीन कायद्याप्रमाणे त्याची सर्व संपत्ति राजाला
मिळत होती, तरी तिचा शोभ न घरता त्याची बोगी रत्नी गर्भवती
असल्यास त्या गर्भाच्या नासने ती राखून ठेवावी अशी दुष्यन्ताने आज्ञा केली.
यावरून राजे लोकांच्या अर्गी निर्दोषीगणा अरणे कसे आवश्यक आहे ते
कालिदासाने दाखविले आहे

राजकर्तृत्वैर्-लोकांश्चक्रेण करभार घेतल्यामुळे राजाला अनेक कष्टे
प्राप्त होतात त्यापैकी प्रमुखाचा निर्दोष 'प्रजानां विनयापाताद्रक्षणान्भरणा-
दपि । स पिना पितृरहतागां वेचत्रं जन्महेतवः ॥' (रघु० १, २८) या श्लोकांत
बंदा आहे. लोकांचे रक्षण करणे, त्यांना शिक्षण देणे व त्यांना उपजाविलेची

साधने प्राप्त वरून देणे ही राजार्थी मुख्य कर्तव्ये 'रघुवशांतोल राजानी उत्तम रीतीने पार पाडली होती असे कालिदासाने दाखविले आहे त्याच्या कारकीर्दीत लोकाना शत्रूची स्वारी माहीत नव्हती, दिलीभाच्या कडक शिस्तामुळे लोकाना चोराची जाणीव भापेतील तद्विषयक शब्दावतनच होत अस, पुत्रजन्मोत्सवप्रसंगी मुक्कन करण्यास त्याच्या बदिखान्यान एकही कैदी नव्हता, त्याच्या राज्यान इतकी शांतता व सुव्यवस्था होती की रात्री बिहारस्यलीं जात अमनाना श्रमल्यामुळे अभिमारिका वाटेवरच निद्रावश झाल्या, तरी त्याच्या अगावरील वस्त्र हलविण्याची वायाची छाती नव्हती दशरथाच्या राज्यान रोगराईही नव्हती मग शत्रूचे नाव कुठले. (रघु० ९,४), अनिषीच्या कारकीर्दीत व्यापाऱ्यांना तद्या विहिरीसारख्या व बने उपवनासारखी बाटू लागली उत्तुंग पवनावर ते घरातल्याप्रमाणे नि शकपणे वावरू लागले (रघु० १७,६४); इत्यादि यथेन 'रघुवशांत' आले आहे व्यापाऱ्याप्रमाणे तपश्चर्या करण्याच्या ऋषिदशाचे राक्षमादिकापामून सरक्षण करणे हे राजाचे प्रधान कर्तव्य मानले जात असे म्हणून आपणाकडे तपस्वी आले असे समनताच 'ऋषींच्या तपश्चर्येन काही विघ्न तर झाले नसेलना ? तपोवनानील प्राण्यांना कोणी इजा तर केल्या नाही ना ? माझ्या दुष्ट्यामुळे अरण्यातील लना वृक्षाना पुष्पे व फळे पेश्याचे घाबने नसेल ना ?' असे नाना प्रकारचे विकल्प दुष्यन्ताच्या मनात येतात. अशा तऱ्हेचेच प्रश्न रघूने कौसाम विचारले आहेत (रघु० ५,५-९). त्यावरून राज्यातील शांतता व सुव्यवस्था याविषयी कालिदासाचे विचार समजून येतात

शिक्षण—लोकाना शिक्षण देणे हेही राजाचें प्रधान कर्तव्य मानले जात असे यावरिता राज्यात ठिकठिकाणी नदीच्या काठी ऋषींचे आश्रम असत व त्याच्या निर्वाहाकरिता भोवतालची जमीन राखून ठेविलेली असे तथील शिक्षणक्रम निविघ्नपणे चालावा म्हणून राजाने एक अधिकारीही नेमलेला असे आपण अशा तऱ्हेचा अधिकारी असून आश्रमातील ऋषीं निविघ्नपणे चालली आहेत काय हें पाहण्यासाठी तपोवनान आली आहेत अशी 'शाकुन्तलांत दुष्यन्त प्रथम बनावणी करतो शिक्षणक्रम संपल्यावर शिक्ष्याने गुरूला दक्षिणा द्यावी लागे तीही राजाकडून मिळे व याप्रमाणे

अप्रत्यक्षपणेही राजा शिक्षणास द्रव्यद्वारा मदत करीत असे कीर्तनांच्या ब्रह्मचान्यास गुरुदक्षिणेकरिता चौदा कोटी रुपये लागले ते रुपये कुबेराकडून मिळविले असा प्रसंग 'रघुवशा'त वर्णिला आहे

पोषण—राजेलोक रस्ते, पूल इत्यादि दळणवळणाची माध्यमे वाढवून सर्वत्र शांतता व सुरक्षितता राखून व्यापार्यांना उत्तेजन देत पण त्या-खेरीज स्वतःही सस्यानातर्फे अनेक लहान मोठे कारखाने चालवीत असत, त्यात लोकाना उपजीविकेचे साधन मिळत असे कालिदासाच्या प्रथात याचे सविस्तर वर्णन नाही, पण एक दोन ठिकाणी सेतु म्हणजे मोठमोठे पूल बांधणे, शेती करणे, वन्य हत्ती पकडणे, खाणीतून रत्ने काढणे इत्यादि कर्मांचा निर्देश आहे, त्यावरून त्याची कल्पना करता येते. (रघु० १६,२, १७,६६)

यज्ञकर्म—कालिदासकाळी यज्ञकृत्यानी देव सतुष्ट होतात व योग्य वेळी जलवृष्टि करतात (रघु० १,६२)अशी लोकांची धार्मिक ग्रंथा असल्याने राजेलोक वेळोवेळी अनेक यज्ञ करीत असत दक्षिणेंतील आन्ध्र व वाकाटक घानी आप्तोर्धाम, अग्निष्टोम इत्यादि अनेक यज्ञ केल्याचे कोरीव लेखात नमूद आहे कालिदासानेही आपल्या प्रथात दिलीप, रघु इत्यादि राजांनी यज्ञ केल्याचे वर्णन केले आहे. दिलीप यज्ञाने स्वर्गाचे व इन्द्र वृष्टीने मृत्युलोकाचे धारण करीत असे (रघु० १,) वसिष्ठाश्रमास जातांना स्वतः याज्ञिकाना दिलेल्या ग्रामातून दिलीपाला यज्ञस्तंभ उभे असलेले दिसले, असे कालिदासाने वर्णिले आहे त्यावरून यज्ञकर्माकरिता राजे लोक विद्वान् व धार्मिक ब्राह्मणास अपहार देत असत असे दिसते

याशिवाय घमंतरक्षण, न्यायदान इत्यादि कर्तव्ये राजाने करावयाची असत राजाने लोकाकडून स्मृत्युक्त वर्णाश्रमधर्मांचे आचरण करवावे, कोणा-लाही स्वजातिविहित कर्मे टाकून परजातीची कर्मे करू देऊ नये, स्वतः राजाने लोकांचे कर्जे पाहून निःपक्षपातीपणाने दादी व प्रतिवादी यांचे समाधान होईल असा न्याय द्यावा, असे कालिदासाने अनेक ठिकाणी सुचविले आहे. दिलीपाला नेहेमी गुणाची घाट होती, सज्जन मनुष्य आपला शत्रु असला तरी तो त्याला मान देत असे व आपल्या मर्जीतला मनुष्य दुर्वंतनी निघाला तर त्याचा त्याग करीत असे, अपराधानुरूप शिक्षा

देऊन रघूने सर्व लोकांचीं मनं आकर्षित केली; इत्यादि वचनाने नि.पक्ष-
पानित्व, न्यायोपणा इत्यादिकाचे महत्त्व कालिदासाने दाखविले आहे.

सरक्षण, शिक्षण, पोषण इत्यादि विविध प्रकारें 'रघुदशा'तील
राजे आपल्या प्रजेचे पालन करीत असल्याने तेच सारे प्रजेचे पिते
होत असे कालिदासाने अनेक ठिकाणी म्हटले आहे. प्रजेच्या शोकाचे
कारण शोधून तें दूर करण्यात तत्पर असल्यामुळे सर्वांना राम पुत्राच्या
ठिकाणीं झाला होता (तेनास लोकः पितृमान् विनेना तेनैव शोकापनुदेन
पुत्री । रघु० १४, २३), 'जवळ स्तूप सपत्ति असते तोवर मनुष्याच्या भोवती
त्याचे नातेवाईक जमतान; पण ती सपुष्टात आल्यावर घटकेत त्याची
पागापाग होणे. राजा! तू मात्र सदैव लोकांच्या उपयोगी पडत असल्या-
मुळे तुझ्या ठिकाणीं बघुत्व परमावधीस गेलें आहे.' असे वंतालिक
म्हणतो तें दुष्यन्तचरितावरून अस्तरश. खरें दिसतें. अशाप्रकारें
धृष्टीप्रहर प्रजेच्या कल्याणाची चिन्ता बाहणारा राजा एक प्रकारे
तपस्वर्षांच करीत असतो; म्हणून त्याला राजर्षि ही पदवी घोमते हें
कालिदासाने सालील श्लोकात दाखविले आहे—

अप्याक्रान्ता वमतिरमुनाप्याध्रमे सर्वभोग्ये

रक्षायोगाद्यमपि तपः प्रत्यहं सम्बिचनोति ।

अस्यापि घां स्पृशति वशिन्क्षारणद्वन्द्वगीतः

पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वं ॥ शाकु० २, १४

प्राचीन काळीं इतर राजांना जिकून स्वतः चक्रवर्ती व्हावे अशी प्रत्येक
राजाची महत्त्वाकांक्षा असे. इतर राजांना आपले सार्वभौमत्व मान्य करा-
वपास लावावे म्हणून दिलीपानें नव्याणव अश्वमेध केले व रघूने दिग्वि-
जय केला. या दिग्विजयांन रघूने अनेक राजांचा पराभव केला. कित्येक
तर युद्धांत मारले गेले; तथापि त्यांचीं राज्ये खालसा न करितो त्यांच्या-
कडून करमार घेऊन व मृत राजांच्या मुलांस भादीवर बसवून रघु परत
फिरला. घन्धर विजय मिळविणें हे गौतमपमंमूत्रान शत्रियाचे कर्तव्य
सांगितले आहे. पण हा विजय परराज्यें लोभानें गिळगुळ करण्याकरितां
नसे तर दुर्बलांचे संरक्षण व दुर्बलांचे पारिपत्य करून घर्षांचे राज्य

पृथ्वीवर प्रतिष्ठापित करावे व अक्षयमेघ, राजगुरु, विश्वशिल्प यांसारखे मोठमोठे यज्ञ करून देवांस शंतुष्ट करावे, पावस्त्रिंश असे हे दामविषया-वस्त्रिंश जगज्जेत्या रघुस'धर्मविजयी'असे शार्ध विशेषण कालिदासाने द्याविले आहे (रघु० ४,४३). शिशुतीसबाध्या पहिल्या तीन मर्यात एक व कुशाभवंशीय परकी राजाणी टकरट देऊन हिंदुयमाला पुनःश्रीवित्त कर-ण्याचे सागर्थ्य हिंदुस्थानच्या लहान सटान राग्यात नक्षत्रे ते फार्य दिग्विजयी समुद्रगुप्त व द्वितीय चंद्रगुप्त यांनीच केले म्हणून चक्रवर्तिन्नाचे ध्येय कथोला पटून त्याने आपल्या प्रयाग त्याचा पुरावार केलेला दिग्गता

शिक्षण—कालिदासाच्या 'विश्वमोवशीय,' 'शाकुन्तल' व 'रघुवर्ष' या प्रयात आश्रमातील परिस्थिति वर्णिली आहे व 'मालविकाग्निमित्र' नाटकांत शिक्षणशास्त्रातील तात्त्विक विचार आले आहेत. त्याचप्रमाणे कवीची शिक्षणविषयक मते अजमावित्त येतात. 'मालविकाग्निमित्र'त मालविकेचा नाट्यप्रयोग राजासमोर व्हावा या उद्देशाने विद्वंपकाने तो प्रसंग जुळवून आणला आहे, म्हणून तेथील परित्राजिकादिशाच्या भाषणा-तील शिक्षणविषयक विचार एकाही भाषून ते कालिदासाचे नसावे अशी शका येण्याचा समभव आहे तथापि ते तसे असते तर चारिणीने त्याविषयक आशेष घेतला असता. एकदोन ठिकाणी मतभेदाला जागा होती तसे तिने तो घेतला आहेही, त्याबद्दल त्या प्रवेशाने कालिदास आपले सर्वसमत होण्यासारखे शिक्षणविषयक विचार सागत आहे याविषयी तसय राहत नाही.

'कालिदासीय प्रयात तपोवनातील ऋषींचे आश्रम हीच शिक्षणाची मुख्य केंद्रे म्हणून वर्णिली आहेत हे आश्रम बहुधा मोठमोठ्या नगरापासून लांब एखाद्या नदीच्या तीरी वसलेले असत. 'शाकुन्तला'तील कण्वाश्रम दुष्यन्ताच्या राजधानीपासून काही दिवसांच्या वाटेवर हिमालयाच्या पायथ्याशी मालिनी नदीच्या तीरावर होता असे त्या नाटकातील उल्लेखा-बद्दल दिसते. 'रघुवर्षा'तील वसिष्ठाश्रमास पोषण्यास दिलोपास जवळ-जवळ दिवसभर रथातून प्रवास करावा लागला असे वर्णिले आहे 'विक्र-मोवशीया'तील च्यवनाश्रम मात्र राजधानीपासून फार दूर नसावा, कारण तेथून राजधानीत येण्यास तापसी व राजकुमार आयु याना फार वेळ

लागवैला दिसत नाही. याशिवाय श्रीमंत लोक घरी शिक्षक ठेऊन वापल्या मुलास विविध विद्याचे व कलाचे शिक्षण देत असत असे दिसते. रघु, पार्वती इत्यादिकाचे शिक्षण घरीच विविध विषयातील शिक्षक ठेवून झालेले दिसते. मालविका व इरावती यांना नृत्यगायनादिकाचे शिक्षण देण्यास राजवाड्यात स्वतंत्र नाट्याचार्य ठेवले होते. क्वचित् पिता पुत्रास व पति पत्नीस काही विषय शिकवित असावे. रघूला आपला पिता दिलीप यापासूनच धनुर्विद्या प्राप्त झाली होती व इन्दुमती ही अजाची ललितकला शिकणारी प्रियशिष्या होनी असे कवीने वर्णिले आहे.

आश्रमात मुलाप्रमाणे मुलींनाही शिक्षण दिले जात असे. प्राचीन 'शास्त्री गृहस्थाश्रमातील कर्तव्ये' केल्यावर लोक वानप्रस्थाश्रम स्वीकारून तपस्चर्येकरिता एखाद्या तपोवनात जात त्या वेळी त्याच्या बरोबर त्याची सहान मुलेही असत असे दिसते. मारीचाश्रमात सर्वदमनगला पाहिल्यावर व तो पुरुषशास्त्रील आहे असे समजल्यावर दुष्यन्ताला तो एखाद्या वानप्रस्थी पौरव राजाचा मुलगा असेल असे वाटले 'तुजकरिता फुले, फळे व देवतांच्या नैवेद्याकरिता उपयुक्त असलेले वन्य नौदार धान्य आणून व तुझ्याशी गोठ बोलून मुनिकन्या तुझ्या दुखाचा परिहार करतील,' असे सांगून बाल्मीकि ऋषींनी वनात टाकलेल्या मीतेचे सात्वत वेलें 'शाकुन-ला'तील प्रियवदा, अनसूया व शकुनला या आश्रमातच वाढल्या व शिकल्या होत्या. भुआमुलीचे एकच शिक्षण होत असे किंवा त्याचे निरनिराळे वर्ग असत याचा उल्लेख मात्र काळिदासांच्या ग्रंथात नाही. तथापि त्यांच्या नंतर सुमारे तीनशें वर्षांनी होऊन गेलेल्या भवभूतीच्या 'उत्तररामचरिता'त आत्रेयी, लव व कुश यांचे काही काळ एकत्रशिक्षण झालेले दाखविले आहे त्यावरून काळिदासवाळीही तशीच पद्धत असण्याचा नमव आहे.

या आश्रमात सामान्यतः उपनयन झाल्यावर म्हणजे वयाच्या आठव्या वर्षापासून मुले घेत असत असे दिसते व तेथे त्याचे शिक्षण वयाच्या सोळा ते बारा वर्षांपर्यंत होत असावे 'विक्रमोर्वशीया'तील 'थापु' नामक राजकुमार आश्रमातील शिक्षण संपल्याच्या वेळी कवच धारण करण्यास योग्य झाला होत असे कवीने वर्णिले आहे त्यावरून त्यावेळी त्याचे वय सोळा सतरा वर्षांचे असावे असे वाटते. ब्राह्मणवर्णातील

बुद्धिमान् विद्यार्थी चौदाही विद्यांचा अभ्यास करीत त्यांना अर्थातच जास्त वर्षे अध्ययन करावे लागे. शकुंतला व तिच्या सग्या उपवर होई-पर्यंत आश्रमांत राहत होत्या व शकुंतलेनंतर लौकरव त्याचाही विवाह करण्याचा कण्वाचा विचार होता असे दिसते हारीत धर्मसूत्रात आश्रमांत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थिनीचे सद्योवधू व ब्रह्मवादिनी असे दोन वर्ग वर्णिले आहेत यापैकी पहिल्या वर्गातील बऱ्यांचा शिक्षण संपल्यानंतर विवाह होत असे. व दुसऱ्या वर्गातील बऱ्या आमरण आश्रमात ब्रह्मचर्यव्रताने राहत असत. अशीच परिस्थिति कालिदासकाळीही असावी; म्हणून दुष्यन्ताने शकुंतलेच्या सख्यास ही विवाहापर्यंतच वैद्यानसव्रताचे आचरण करणार आहे किंवा येथेच सदैव हरिणीच्या सहवासात राहणार आहे, असा शकुंतलेविषयी प्रश्न केला आहे असा

आश्रमांत घेताना विद्यार्थ्यांच्या शीलाची नीट चौकशी करीत. जो वर्तनाने शुद्ध, बुद्धीने चलाख, कामांत प्रमाद न करणारा व ब्रह्मचर्याने युक्त असेल त्यालाच विद्यादान करावे म्हणजे ती विद्या धोरंयती राहते असे यास्काचार्यांच्या निरुक्तात व मनुस्मृतीत म्हटले आहे सच्छिष्याला विद्या दिली असता गुरूला पुढे पश्चात्ताप करण्याची पाळी येत नाही हें कालिदासाने 'वत्से सुशिष्यपरिदनेव विद्याऽशोचनीयासि सवृत्ता' या कण्वोक्तरीतील उपमेने सूचविले आहे

आश्रमातील जीवनक्रम अगदी साधा असे राहण्याला वृक्षपर्णानी तयार केलेली पर्णशाला, नैसर्ग्यास वत्कले, भोजनास अकृष्टरोहि म्हणजे जमीन नागरत्याशिवाय उगवणाऱ्या नींबार घाभ्याचे पदार्थ, वन्य फळे व वदमूळे, निजव्यास दर्भाची शय्या किंवा हरिणचर्म, अशी आश्रमातील व्यवस्था असे (रघु० १९, ५, १४, ८१) रात्री दिव्याकरिता इगुदी (हिंगण-बेटा)च्या तेलाचा उपयोग करीत जखमेवर औषध म्हणूनही त्याचा उपयोग होत असे (शाकु० ४, १४) कालिदासाने एका उपमैत 'पश्चिमा-घामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना' (रघु० १७, १०) म्हटल्याप्रमाणे पहाटेच्या प्रहरी बुद्धिप्रसन्न असते म्हणून पहाटे उठून विद्यार्थी अध्ययनास लागत. त्याच्या अध्ययनाने दिलीपाला पहाट झाली असे समजल्याचे 'रघुवशात दाखविले आहे सचाळी व सध्याकाळी समिधा, कुश, फळे वगैरे आणण्याकरितां

तपस्वी व विद्यार्थी तपोवनाबाहेर जात असत स्त्रियांना व विद्यार्थींना जवळपासच्या नदीतून किंवा पाणवठ्यावरून गृहकृत्याकरिता किंवा शाळास घालण्याकरिता पाणी आणावे लागे सकाळी व सायंकाळी अग्नीची पूजा व होम होत असत (रघु०१,५३)

आश्रमात सर्वेव शाततेचे वातावरण असल्याने तेथील पशुपक्ष्यावरही त्याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहत नसे वाल्मीकीच्या आश्रमाने सर्व प्रकारचे प्राणी तपस्व्यांच्या ससर्गाने शात स्वभावाचे झाले होते असे कालिदासाने म्हटले आहे आश्रमांत कोणाही प्राण्याची हत्या करू नये असा कडक नियम असे शिकार करता करता दुष्यंत वृष्याच्या तपोवनाजवळ जाऊन पोहोचला तेथे एक मृग आपल्या आटोक्यांत आला असे पाहून तो बाण मारणार इतक्यात समिधा आणणारे तपस्वी मध्ये पहाले व त्यांनी राजाला 'हा आश्रममृग अतापुव अवध्य आहे असे सांगून बाण परत घेण्याविषयी विनती केली व ती राजाने ऐकली असा प्रसंग 'शाकुंतला'त घातला आहे 'विश्रमोर्वशीया'त ऋषिकुमाराबरोबर फुले, समिधा वगैरे आणण्याकरिता गेलेल्या आयुने सगमनीय मणि घेऊन जाणाऱ्या गृधाला बाण मारून खाली पाडले हे आश्रमाच्या नियमाविरुद्ध कृत्य झाले म्हणून च्यवन-ऋषींनी तापसीला त्याला त्याच्या नातेवाईकाकडे पाठविण्यास सांगितले यावरूनही आश्रमांतील शिस्त कशी पाळली जात असे ते दिसून येते

आश्रमात ब्राह्मणकुमारास चौदाही विद्यांचे शिक्षण मिळे या विद्यांचा उल्लेख मागे आलाच आहे क्षत्रिय कुमारास आवश्यक असे षण्वेदशिक्षणही आश्रमात देत असत असे 'विश्रमोर्वशीया'तील वगील प्रसंगावरून दिसून येते स्त्रियांस लिहिणे, वाचणे, विप्रक्रमं, संगीतकला, गृहकृत्ये इत्यादि उपयुक्त प्रकारचे शिक्षण देत असत असे 'शाकुंतला'तील शकुंतला व तिच्या सख्या यांच्या भाषणावरून दिसून येते ज्या स्त्रियांना ससारात पहावयाचे असेल त्यांना वागाइतीचे शिक्षण अवश्य द्यावे असा कालिदासाचा अभिप्राय दिसतो वृक्षाना योग्य वेळी पाणी देऊन त्याची जोपासना करण्याने स्त्रियांच्या हृदयाने नकळत हळू हळू अत्यप्रेमाचा छत्र पडतो असे त्याने अनेक ठिकाणी म्हटले आहे तपस्व्यां करीत

असता ज्या वृक्षाना पार्वतीने पाणी घालून वाढविले त्यांच्याविषयी तिला कातिकेयापेक्षा जास्त प्रेम वाटू लागले. आश्रमातील लहान वृक्षाना स्वतःला उचलता येतील अशा घटानी पाणी घालण्याने पुत्रोत्पत्तीपूर्वीच तुला अपत्यप्रेमाचा अनुभव येईल असें वाल्मीकीने सांगितले होते, असे कालिदासाने बघिले आहे. काही स्त्रिया पुरुषाप्रमाणे इतरही विद्याचा अभ्यास करीत असतील. 'मालविकाग्निमित्रा'तील परिव्राजिका अशा तऱ्हेची विविधविद्यापारंगत विदुषी दिसते.

'यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्त लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मे' या पंक्तीत कालिदासाने अज्ञानाचा नाश करून मनुष्याला नवीन दृष्टि प्राप्त करून देणाऱ्या शिक्षकाला रात्रीचा अधकार दूर सारून सर्व विश्वात चैतन्य उत्पन्न करणाऱ्या सूर्याची उपमा दिली आहे व त्यायोगे समाजात शिक्षक वर्गाला किती मान मिळाला पाहिजे हे सूचित केले आहे. खरा शिक्षकही विद्येवरील निष्ठेने अध्यापनकार्य करीत असतो, जो केवळ उदरभरणार्थ विद्येचा उपयोग करतो त्याला ज्ञानरूपी मालमसाला विकणारा वाणी म्हणतात (यस्यागम बवलजीविकार्यं त ज्ञानपण्यं बणिजं वदन्ति), असे स्पष्ट उद्गार त्याने 'मालविकाग्निमित्रा'त काढले आहेत. सर्व शिक्षक मारक्या योग्यतेचे असतात. काहींचे ज्ञानभांडार विशाल असतें, पण त्यांना शिष्याला आपली विद्या शिकविण्याचे साधत नाही. काहींचे ज्ञान तुटपुजे अमलें तरी तें शिकविण्याची त्यांची हातोटी चांगली असते हे दोन्ही गुण ज्याच्या ठिकाणी एकवटले आहेत तोच सर्व शिक्षकांत थोड समजावा, असा स्वानुभव कालिदासाने 'दिल्ल्या श्रिया बभ्यचिदात्मसंस्था साङ्गान्ति-रन्यस्य विद्येयुक्ता : यस्योभय साधु स गिभवाणां पुरि प्रतिष्ठापदितस्य एव ॥' (माल० १, १६) या श्लोकात सांगितला आहे.

विद्यार्थ्यांच्या मनाचा बाल, बुद्धि, पात्रता इत्यादि ओळखून त्याला योग्य तो विषय निवडण्यांत शिक्षकाचे बीजस्य दिमून येते. अशी बाळशी प्रथमच येतली असता विद्यार्थ्यांचे व शिक्षकाचे थम पुकट जाण नाहीत व विद्यार्थ्यांच्या परीक्षेच्या यांच्या कराव्या लागत नाहीत, हे महत्त्व आता सर्वमान्य झाले आहे. व तेंच कालिदासाने 'मालविकाग्निमित्रा'तील पात्राच्या वादविवादांत पृढे मांडले आहे. उभयतां नाटकाबागांनी भागवल्या

शिष्येकडून नाट्याची परीक्षा देऊन आपले शिक्षणनैपुण्य दाखवावे असे परित्वात्रिकेने सुचविताच धारिणी म्हणते, 'एखादी विद्यार्थिनी मदबुद्धि असल्यामुळे शिक्षणाचे चीज करीत नमेल तर त्याचा दोष शिक्षकाच्या मायी मारावा काय?' त्यावर विद्वपक उत्तर करतो, 'शिक्षणाकरिता अयोग्य विद्यार्थिनीची निवड करण्यात शिक्षकाचे मदबुद्धित्व दिसून येते.' इतरत्रही 'त्रिधा हि वस्तुपहिना प्रतीदति' (रघु०,३,२९) योग्य विद्यार्थी पाहून शिक्षण दिल्यास ते फलप्रद होतें असे बबोने म्हटले आहे

बरोल प्रवेशान कालिदासाने विद्यार्थ्यांसही काही सूचना केल्या आहेत 'अपरिनिष्ठितस्योपदेशस्यान्याय्य प्रकाशनम्' घेतलेले शिक्षण पूर्णपणे आत्मसात् झाल्यासंगेच परीक्षेस बसण्याने त्याची स्वतःची हानि व शिक्षकास अन्याय होतो हल्ली परीक्षा पास होण्यावर सर्व मदार असल्याने व परीक्षा ही बहुतांशी लॉटरी आहे असा समज सर्वत्र पसरल्याने पुष्कळ विद्यार्थी समाधानकारक तयारी नसताही परीक्षेस बसताना पुष्कळदा ते नापास होताना, पण यदाकदाचित् पास झाले तरी त्यांना मिळालेले ज्ञान पूर्णपणे मनात भिनले नसल्यामुळे पुढील वर्षान किंवा व्यवहारात त्याचा काही उपयोग होत नाही तसेच केवळ धोवून कोणतीही विद्या हस्तगत होत नसून तिचा पढनशील अभ्यास करावा लागतो हे बबोने 'विद्यामभ्यसनेनेव प्रमादयितुमर्हसि' (रघु० १, ८८) या उपमते सुचविले आहे.

शिक्षक व विद्यार्थी याप्रमाणें परीक्षा घेणारी विद्याविद्यालये व मंडळे यांसही काही उपयुक्त सूचना बरोल प्रवेशात सापडतील हरदत्त व गणदास यांच्या कलहाचा निवाडा आपण करावा असे राजाने परित्वात्रिकेस म्हणताच ती हसून म्हणते, 'पुरे ही घट्टा! जवळ शहर असना रत्नाची परीक्षा कोणी खेडेगावात करील काय?' त्यावर राजा म्हणतो, 'आपण विदुषी व मध्यस्य आहा मी व राणी दोघेही याचे पक्षपाती आहो.' यात विद्यार्थ्यांचे नातेवाईक किंवा त्यांनी पास होण्यात ज्याचे हितसंबंध आहेत अशांना परीक्षक नेमू नये, त्यांच्या हानून कडत न कडत पक्षपात होण्याचा समज असतो हे कालिदासाने सुचविले आहे. तसेच पुढे 'सर्वज्ञस्याप्येकाकिनो निगंवाभ्युत्तमो दोषाद' वा परित्वात्रिकेच्या उक्तीत

एकाच परीक्षकाच्या मतावर परीक्षेचा निकाल लावल्यास, परीक्षक सर्वत्र असला तरी त्याच्या हातून विद्यार्थ्यांना अन्याय होण्याचा संभव असतो, म्हणून परीक्षेत नेहेमी दोन किंवा अधिक परीक्षक नेमावे तसे केले असता अन्यायाचा संभव कमी होतो अशी सूचना कवीने केली आहे हीच पद्धति अलोरुडे सर्वसमन झाली आहे. विप्रक्रम, नृत्य, गीत इत्यादि ज्या प्रयोग-प्रधान कला किंवा विद्या आहेत त्याचे केवळ पुस्तकी शिक्षण पुरे होत नसून प्रत्यक्ष प्रयोग पाहून परीक्षकांनी विद्यार्थ्यांची लायकी ठरविली पाहिजे हेही तसेच कवीने या प्रबंधात सांगितले आहे.

प्रसंगोभात कालिदासाने शिक्षणाच्या हेतूचा उल्लेख केला आहे. त्याचा विचार करून हे प्रकरण संपूर्ण शिक्षणाचे ध्येय अनेकानी अनेक प्रकारे वर्णिले आहे. ज्याच्यायोगे शरीर सुदृढ, वाणी प्रगल्भ व मन सुसंस्कृत होईल ते सारे शिक्षण असे काही म्हणतात, तर काही ज्यामुळे विद्यार्थी उत्तम नागरिक वनेल ते उत्कृष्ट शिक्षण असा आपला अभिप्राय देतात. कालिदासाने 'सम्यगागमिना विद्या प्रबोधविनयाविव' या उप-मते प्रबोध म्हणजे ज्ञानप्राप्ति व विनय म्हणजे शीलसंपन्नता हे विद्येचे दोन उद्देश सांगितले आहेत. केवळ ज्ञानाने मनुष्य श्रेष्ठ होत नाही. त्याच्या जोडीला सच्छील असले पाहिजे हे त्याने वरील उरणे सुचविले आहे. विद्येची चांगली उपासना केली तर हे दोन्ही उद्देश सफल होतात. परीक्षेकरिता नेमलेली पुस्तके घेऊन ठराविक वेळी परीक्षा पास झाल्याने शील तर राहोच, पण ज्ञानही हाती लागत नाही असा ताच्याचाही अनुभव आहे. ज्ञानाने मनुष्याची जगातील गुलसायने वाडतील; पण त्याच्या जोडीला सच्छील गतेल तर मानवी स्वभावातील लोभ, मत्सर, द्वेष इत्यादि दुष्ट मनोविचार बळगून जगात सर्वत्र बलह, युद्ध व रक्तपात दिसतील. म्हणून ज्ञानाच्या उद्देशात प्रबोधबरोबर विनयाचाही उल्लेख कालिदासाने केला आहे.

प्रकरण नववें

कालिदास व उत्तरकालीन ग्रंथकार

ख्यात कृती सोऽपि च कालिदास शुद्धा सुधा स्वादुमती च यस्य ।
वार्णामिषाच्चण्डमरीचिगोत्रसिन्धोः पर पारमवाप कीर्तिं ॥

सोड्डबल कृत उदयसुंदरी कथा

कालिदासाच्या ह्यातीत त्याच्या सुधामधुर प्रयाची प्रगमा व प्रमिद्धि सर्वत्र झाली होती असे दिसते दानशूर गुप्त सम्राटाच्या आश्रया-मूळे कीर्तीप्रमाणे घनाचीही प्राप्ति त्याला झाली होती म्हणून मवभूती-प्रमाणे 'उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि नमानधर्मा कालो ढ्यय निरवधिः विपुला च पृथ्वी' असे अमतोऽप्याचे व स्वकालीनाविषयीं तुच्छतेचे उद्गार त्याने कोठेही काढलेले दिसत नाहीत त्याच्या निघनानंतर तर त्याची कीर्ति उत्तरोत्तर वृद्धिगन झाली त्याच्या प्रयानी आवालवृद्धास मोहून टाकले याचे प्र-य-तर इ स च्या सहाध्या शतकापासून आजतागायत प्राचीन अर्वाचीन कवींनी जी त्याजवर स्तुतिमुमनाची वृष्टि केली आहे तीत दिसून येते त्यापैकी काही या प्रयाच्या शवटीं सकलित केली आहेत

पण या प्रत्यक्ष प्रशंसोद्गारांपेक्षा उत्तरकालीन ग्रंथकारानी कालिदासाच्या प्रयातील कल्पना व प्रसंग याचे अनुकरण करून पर्यायाने जें त्याचे श्रेष्ठत्व कबूल केले आहे त्याला विशेष महत्त्व आहे कारण त्यावरून त्याच्या प्रयाच्या लोकप्रियतेची व प्रसाराची स्पष्टपणे कल्पना येते कालिदासाच्या निघनानंतर लौकरच रचलेल्या बत्समष्टीच्या मन्दोसर येथील प्रशस्तीत त्याच्या 'धनुसहार' व 'मेघदूत' या प्रयातील कल्पनांचे स्वच्छ प्रतिबिंब कसे दिसते हे आम्ही मागे दाखविलेच आहे इ स च्या सहाध्या शतकांत गवेजवळ नागार्जुनी टेकडीवरील गुहेंत कोरलेल्या अनन्तवर्म नामक मीसरी राजाच्या कोरीव लेखातील 'यस्याहूतसहस्रनेत्रविरहशामा सदेवाध्वर । षोडोमी चिरमश्रुपातमलिता धत्ते कपोलध्रियम् ॥' या श्लोकात रघुवशातील एका श्लोकाच (६,२३) अनुकरण स्पष्ट दिसते.

इ. स. च्या सातव्या शतकातील भट्टिकाव्यात व ऐहोळे येथील रविकीर्ति-
वृत प्रस्तावनात अनेक ठिकाणी कालिदासीय कल्पनांचे पडसाद ऐकू येतात.
त्या शतकात केवळ हिंदुस्थानातच कालिदासाची कीर्ति सर्वत्र पसरली
होती असे नसून हिंदुस्थानाबाहेरही सागर ओलाडून ती गेली होती असे
दिसते. कारण त्या शतकाच्या आरभी काबोडिया येथे कोरलेल्या भव-
वर्माच्या खालील दोन श्लोकात कालिदासाच्या कल्पना ओळखू येतात -

शरस्काहाभियातस्य परानावृततेजस' ।

द्विपामसद्यो यस्यैव प्रतापो न श्वेरपि ॥

यस्य सेनारजोभूतमुज्झितालंकृतिष्वपि ।

रिपुस्त्रीगण्डदेशेषु चूर्णभाघमुपागतम् ॥*

उत्तरकालीन ग्रंथकारांनी कालिदासाच्या प्रभातून काही रम्य कल्प-
नाच तेवढ्या आत्मसात् केल्या असे नाही तर त्याच्या ग्रंथातील अनेक
प्रसंगही कालिदासीय ग्रंथातील प्रसंगावरून सुचलेले दिसतात. संस्कृत
नाट्यशास्त्रात कालिदासाच्या खालोखाल भवभूतीचे स्थान आहे. किवद्दुना
हे दोन कवि समकालीन असून परस्परांचे प्रतिस्पर्धी होते अशी दंतकथा
आहे. या कवींच्या काळाचा विचार करतां नीत काही सत्य दिसत नाही.
इतकेच नव्हे, तर भवभूतीने कालिदासाच्या नाटकांचा सूक्ष्मपणे अभ्यास
करून त्यातील मनोहर कल्पना, शब्दप्रयोग व प्रसंग यांची मामिदपणे
आपल्या नाटकात उपयोग केला आहे असे दाखविता येते. 'मालतीमाधव'त
मालतीचे मन यळविष्याकरितां कामन्दकी दुप्यन्त राकुतला व पुरुरवम्
उर्वरी यांच्या प्रेमकथांचे दाखले देते, ते भवभूतीला कालिदासाच्या
तद्विषयक नाटकांवरूनच सुचले असावेत त्याच नाटकांच्या नवव्या अंकात
मालती एकदम अदृश्य झाल्यामुळे उन्मत्त होऊन माधव आपल्या प्रिय-
तमेकडे सदैव नेण्याविषयी मेघाची विनवणी करतो व ह्मती, वायु इत्या-
दिदंग मालतीची वातां पुसतो तो प्रसंग कालिदासाच्या 'मेघदूत' व
'विश्वमोर्वशीय' या ग्रंथातील तत्सदृश प्रसंगावरून सुचला असावा पाहिजे.
'उत्तररामचरिता'च्या चौथ्या अंकात विविध कारणांनी द्रुत व लव हे
आपलेच पुत्र आहेत अशी रामाची खात्री होते तो प्रसंग द्राकुतलाच्या

इ. स. च्या सातव्या शतकातील भट्टिकाव्यात व ऐहोळी येथील रविकीर्ति-
कृत प्रशस्तीत अनेक ठिकाणी कालिदासीय कल्पनाचे पडसाद ऐकू येतात.
त्या शतकात केवळ हिंदुस्थानातच कालिदासाची कीर्ति सर्वत्र पसरली
होती असे नसून हिंदुस्थानाबाहेरही सागर ओलाडून ती गेली होती असे
दिसते. कारण त्या शतकाच्या आरंभी काबोडिया येथे कोरलेल्या भव-
वर्म्याच्या खालील दोन श्लोकांत कालिदासाच्या कल्पना ओळखू येतात -

शरत्काराभियातस्य परानावृततेजस ।

द्विषामसद्यो यस्मैव प्रतापो न रवेरपि ॥

यस्य सेनारजोधृतमुज्जितालंकृतिध्वपि ।

रिपुस्त्रीगण्डदेशेषु चूर्णभायमुपागतम् ॥*

उत्तरकालीन ग्रंथकारांनी कालिदासाच्या ग्रंथातून काही रम्य कल्प-
नाच तेवढ्या आत्मसात् केल्या असे नाही तर त्यांच्या ग्रंथातील अनेक
प्रसंगही कालिदासीय ग्रंथातील प्रसंगावरून सुचलेले दिसतात. संस्कृत
नाटकांच्या मयात कालिदासाच्या खालोखाल भवभूतीचे स्थान आहे. किंबहुना
हे दोन कवि समकालीन असून परस्परांचे प्रतिस्पर्धी होत अशी दंतकथा
आहे. या कवींच्या काळाचा विचार करता तीत काही तथ्य दिसत नाही.
इतकेच नव्हे, तर भवभूतीने कालिदासाच्या नाटकाचा सूक्ष्मपणे अभ्यास
करून त्यातील मनोहर कल्पना, शब्दप्रयोग व प्रसंग यांचा मार्मिकपणे
आपल्या नाटकात उपयोग केला आहे असे दाखविता येते. 'मालतीमाधवा'त
मालतीचे मन बळविण्याकरिता कामन्दकी दुष्यन्त शकुंतला व पुरुुरवसू
उर्वशी यांच्या प्रेमकथांचे दाखले देते, ते भवभूतीला कालिदासाच्या
सद्विषयक नाटकावरूनच सुचले असावेत. त्याच नाटकाच्या नवव्या अंकात
मालती एकदम अदृश्य झाल्यामुळे सन्मत्त होऊन माधव आपल्या प्रिय-
सभेकडे संदेश नेण्याविषयी भेदाची विनवणी करतो व हतो, यायु इत्या-
दिकांस मालतीची वार्ता पुसतो तो प्रसंग कालिदासाच्या 'मेघदूत' व
'विक्रमोर्वशीय' या ग्रंथांतील तत्सदृश प्रसंगावरून सुचला असला पाहिजे.
'उत्तररामचरिता'च्या शेवटच्या अंकांत विविध कारणांनी कुस व लव हे
आपलेच पुत्र आहेत अशी रामाची खात्री होते तो प्रसंग शकुंतलाच्या

* एतदंश ४,४९; ४, ५४ पहा.

शेवटच्या अकातील प्रथमिज्ञान प्रसंगासारखा दिमनो. याशिवाय 'गोरी-गुरो पाचना.' यासारखे समान शब्दप्रयोग दिसतात ते निराळेच. या सर्व साम्यावरून भवभूतीच्या नाटकावर कालिदासीय श्रयाची बरी छाप पडली आहे ती दिसून येते

पण काही झाले तरी भवभूतीचीं नाटके कालिदासीय नाटकाच्या दृष्टेदृष्ट प्रतिकृति नाहीत त्याच्या रचनेत सर्वत्र त्या विख्यात नाटककाराचे वैशिष्ट्य दिसून येते याच्या उलट हर्षाची प्रियदर्शिका व रत्नावली, राजशेखराची 'कर्पूरमञ्जरी' व 'विद्वत्शालभञ्जिका' व बिन्दुणाची 'कर्ण-मुन्दरी' या नाटिका घ्या. त्यांची रचना सर्वस्वी कालिदासाच्या 'मालविकाग्निमित्र' नाटकासारखी आहे असे दिसून येईल. कालिदासाच्या त्या नाटकाने मस्कृत वाङ्मयात एका विशिष्ट नाट्यप्रकाराचा संप्रदाय उत्पन्न केला असे म्हणता येते. कालिदासपूर्वकालीन भास कवीचे 'स्वप्नवासवदत्त' हेही काही अशी या प्रकारचेच नाटक आहे. तथापि त्यातील उदयन, वासवदत्ता व पद्मावती या मुख्य पात्रासारखी उदात्त स्वभावाची पात्रे हर्षादिकांच्या नाटकात दिसत नाहीत, तर 'मालविकाग्निमित्रा'तील अग्निमित्र, धारिणी, इरावती, मालविका या प्रकारची पात्रेच आपल्या नाटकात उत्तरकालीन प्रथकारांनी घेतलेली आढळतात. शिवाय त्यांच्या नाटकांनी उघटनाही 'स्वप्नवासवदत्ता'तल्यासारख्या नमून 'मालविकाग्निमित्रा'तल्याप्रमाणे दिसतात. त्यावरून त्या नाटककारांनी कालिदासाचे वरील नाटकच आदर्श मानले होते यात संशय नाही

या सर्व नाटकाची उमागणी अन्तःपुरातील कारस्थानावर केली आहे त्यात नायकाने आपल्या अन्तःपुराने प्रकटप्ररूपाने राहणाऱ्या एका राजकन्येवर अनुरक्त होणे, त्याच्या पूर्वपरिणीत राणीने मत्सराने त्या प्रेमात विघ्ने आणणे, पुढे काही निमित्ताने त्या राजकन्येचा पूर्ववृत्तात उघडकीस येणे व नंतर तिचा राजाशी विवाह होणे या कल्पना मुख्य दिमनान नाटकाच्या शेवटी राजाच्या संन्यासा शत्रूवर विजय प्राप्त झाल्याचीही बातमी येते. पण या घटनेचा सुविधानकाशी जसा घनिष्ठ संबंध भास व कालिदास यांच्या नाटकाने दिसून येतो, तसा या इतर नाटकाने दिसत नाही. बिन्दुना बिन्दुण व राजशेखर यांचे आश्रयदाते राजेच

व त्या त्या नाटकाचे नायक असल्याने त्यांच्या विजयोत्सवात द्याया विवाहसमारमात त्या नाटिकांची राजाज्ञेने निर्मित झाली हाती असे वाटते या नाटिकांत विजय व विवाह याचा कसा तरी वादरायण सर्वथ जोडून दिलेला दिसतो, त्यामुळे त्यांच्या सविधातकान कार्यैक्य (unity of action) भासत नाही स्वभावाचित्रण व भाषा या बाबतीतही ही नाटके 'भालविकाग्निमित्रा'पेक्षा कमी प्रतीची आहेत

नाट्यवाङ्मयाप्रमाणे काव्यवाङ्मयातही कालिदासाने एका संप्रदायाची स्थापना केली त्याचे नितातरमणीय 'मेषदूत' काव्य लोकांना इतके आवडले की इतर कवीही त्याचे अनुकरण करू लागले. शे दीडशे वर्षांच्या अवधीन वायुदूत, भ्रमरदूत, हारोनदूत, चक्रवाकदूत, शुकदूत अशी अनेक दूतकाव्ये निर्माण झाली ही काव्ये सध्या उपलब्ध नाहीत, तथापि इ स च्या सहाव्या शतकात होऊन गेलेल्या भामह नामक काश्मीर-देशीय आलकारिकाने अशा दूतकाव्यावर आपल्या ग्रंथांत कडक टीका केली आहे, त्यावरून त्याचे तत्कालीन अस्तित्व अनुमानिता येते भामहाच्या टीकेस न जुमानता उत्तरकालीन कवींनी दूतकाव्याची रचना सुरू ठेविली सध्या पन्नासावर अशी काव्ये पूरणपणे उपलब्ध किंवा नाममात्राने ज्ञात आहेत. त्यापैकी बहुतेक सर्व इ स च्या अकराव्या शतकानंतरची आहेत या काव्यात उद्धवासारखा मनुष्य, शुक, कोकिल, चातक, चक्रवाक यासारखे पक्षी, चंद्र, वायू वगैरे सारखे अचेतन सृष्ट पदार्थ, मन, भवित यासारखे अमृत पदार्थ किंवा कल्पना यांना दूत कल्पून तद्द्वारा काव्यनायक नायिकानी आपला संदेश पाठविला आहे यापैकी बहुतेक विप्रलम्बदुःखारात्मक असून मन्दात्रान्ता वृत्तांतच रचली आहेत' त्यामध्ये अनेक स्थली मेषदूतातील कल्पना व शब्द याचा उपयोग केलेला दिसतो.

परून आपल्या पतीची मुटका करून घेतली असा कथाभाग वर्णिला आहे.*

मेषदूत अत्यंत लोकप्रिय झाल्यामुळे वैष्णव व जैन कवींनी स्व-
घमंप्रसारण त्याचा उपयोग केलेला दिसतो. वैष्णव कवींनी राम व सीता
आणि कृष्ण व गोपी यांच्या प्रेमावर आपल्या दूतकाव्याची उभारणी
केली आहे याच्या उलट जैन कवींच्या काव्यात शातरसाचे साम्राज्य
दिसून येते इ स च्या आठव्या शतकात जिनसेन नामक जैनकवीने आप-
ल्या ‘पाश्वाभ्युदय’ नामक काव्यात ‘मेषदूता’तील प्रत्येक ओळ समस्यापूर्तीने
घेतली आहे ‘मेषदूत’ काव्य पडले शृंगारिक. त्यातील चरणाचा जैनतीर्थ-
द्वकराच्या चरित्राने उपयोग करताना कवीला अर्थाची बरीच ओढाताण व
शाब्दिक कमरत करावी लागलेली दिसते; पण तरी त्याने आनंदाने केली
यावरून कालिदासाच्या काव्याने लोकाना कसे मोहित केले होते ते दिसून
येते इतर जैन कवींनीही बरीच कारणास्तव दूतकाव्याच्या रूपाने आपल्या
आचार्यांस स्ववृत्तविषयक पत्रे पाठविलेलीं दिसतात.

‘मेषदूता’त अनेक देश, नगरे, पर्वत, नद्या वगैरेचे रम्य वर्णन आ-
ल्यामुळे त्याच्या हृद्यतेत भर पडली आहे. कालिदासाने स्वतः देशपर्यटन
करून किंवा तद्देशीय प्रवाशाकडून साधेगाने माहिती जमविली असल्याने
त्याच्या काव्याला ऐतिहासिक दृष्ट्याही महत्त्व आले आहे. त्याचे अनु-
करण करणाऱ्यांमध्ये तशी चौकस बुद्धि नसल्याने त्याची काव्ये या दृष्टीने
निरूपणोत्तरे ठरतात बहुतेक कवींनी भौगोलिक उल्लेख टाळले आहेत व
ज्या थोड्यांनी ते केले आहेत त्यांनाही त्या त्या स्थळाची प्रत्यक्ष माहिती
नसल्याने त्यांची वर्णने सशोषकाची दिशाभूल करतात. तेव्हा याही बाब-
तीत कालिदासाचे घेष्ठत्व दिसून येते

कालिदासाचे प्रथम भाषांतररूपाने युरोपात ज्ञान झाल्यावर बाही
युरोपीय प्रवावर त्याचा प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष परिणाम झालेला दिसतो. शाकु-
न्ताचे भाषांतर घाबल्यावर प्रसिद्ध जर्मन बवि गटे याला आपल्या ‘फाउस्ट’
या जगद्विख्यात नाटकाच्या आरंभी संस्कृत नाटकांच्याभाषावरील प्रस्तावना

*Chintaharan Chakravarti—The Origin and Develop-
ment of Duta-kavya Literature in Sanskrit (I H Q Vol III
pp. 273-293)

व त्या त्या नाटकाचे नायक असल्याने त्यांच्या विजयीसर्वांत विजा विवाहसमारंभात त्या नाटिकांची राजाशेने निमित्त झाली हाती असे वाटते. या नाटकात विजय व विवाह याचा वसा तरी वादरायण सबंध जोडून दिलेला दिसतो, त्यामुळे त्यांच्या सविधासर्वात कार्यक्य (unity of action) भासत नाही. स्वभावचित्रण व भाषा या बाबतीतही ही नाटके 'मालविकाग्निमित्रा'पेक्षा कमी प्रतीची आहेत.

नाट्यवाङ्मयाप्रमाणे काव्यवाङ्मयातही कालिदासाने एका संप्रदायाची स्थापना केली त्याचे नितातरमणीय 'मेघदूत' काव्य लोकांना इतके आवडले की इतर कवीही त्याचे अनुकरण करू लागले. शे दोडडे, वर्षांच्या अवधीन वायुदूत, भ्रमरदूत, हारीतदूत, चंद्रवाकदूत, शुकदूत अशी अनेक दूतकाव्ये निर्माण झाली ही काव्ये सध्या उपलब्ध नाहीत, तथापि इ. स. च्या सहाव्या शतकात होऊन गेलेल्या भामह नामक काश्मीर-देशीय आलंकारिकाने अशा दूतकाव्यावर आपल्या प्रयात कडक टीका केली आहे, त्यावरून त्याचे तत्कालीन अस्तित्व अनुमानिता येते भामह्याच्या टीकेस न जुमानता उत्तरकालीन कवींनी दूतकाव्याची रचना सुरू ठेविली सध्या पन्नासावर अशी काव्ये पूर्णपणे उपलब्ध किंवा नाममात्राने ज्ञात आहेत त्यांपैकी बहुतेक सर्व इ. स. च्या अकराव्या शतकानंतरची आहेत या काव्यांत उद्धवासारखा मनुष्य, शुक, कोकिल, घातक, चक्रवाक यासारखे पक्षी, चंद्र, वायु वगैरे सारखे अचेतन सृष्ट पदार्थ, मन, भक्ति यासारखे अमूर्त पदार्थ किंवा कल्पना यांना दूत कल्पून तद्द्वारा काव्यनायक नायिकानी आपला संदेश पाठविला आहे यांपैकी बहुतेक विप्रलम्बगारात्मक असून मन्दात्रांता वृत्तातच रचली आहेत त्यामध्ये अनेक स्थली मेघदूतातील कल्पना व शब्द याचा उपयोग केलेला दिसतो. नाही कवींनी तर मेघदूतातील प्रत्येक श्लोकाचा चौथा चरण घेऊन समस्यापूर्तीने आपल्या काव्याची रचना केली आहे. अर्वाचीनकालात मेघदूताला पूरक अशी दोन काव्ये निर्माण झाली आहेत त्याचाही उल्लेख घेवें केला पाहिजे यांपैकी मेघप्रतिसंदेश नामक एका दूतकाव्यात यक्षपत्नीने मेघद्वारा प्रियकरास उलट संदेश पाठविला आहे, तर दुसऱ्या 'मेघदीप्त्य' नामक दूतकाव्यात यक्षपत्नीने मुबेराला मेघद्वारा विज्ञप्ति

घालण्याची कल्पना सुचली. दुसरा जर्मन कवि शिलर याने मेपदने वाचल्यावर रचलेल्या आपल्या 'Maria Stuart' या काव्यात कॅथॅट असलेल्या स्काटलंडच्या राणीने आपल्या कारागृहातून एका मेघाला स्वदेशी संदेश देऊन पाठविले असे संविधानक घातले आहे. असो.

विख्यात आंग्ल तत्त्वज्ञ व ग्रंथकार कार्लोइल याने आपल्या एका ग्रंथात कधी काळी रोमसपीयर व हिंदी साम्राज्य यापैकी एकाचीच निवड करणे जरूर झाल्यास आपण रोमसपियरच पसंत करू असे म्हटले आहे. कार्लोइलचे हे मत आज प्रत्येक इंग्रज मान्य करील असे नाही. तथापि त्यावरून अभिजात ग्रंथकारांचे राष्ट्रातील विचारी लोकांस किती महत्त्व वाटत असते हे दिसून येईल. समृद्ध, स्वतंत्र व एकवर्मी इंग्लंडला रोमसपियरचे महत्त्व वाटते त्याच्या शतपट कालिदासाचे महत्त्व दरिद्री, पराधीन आणि विविध जाति, पंथ व भाषा यांनी विभागलेल्या हिंदुस्थानास वाटले पाहिजे. धर्म, संस्कृति, भाषा याप्रमाणेच अभिजात व सर्वमान्य ग्रंथकारांचीही राष्ट्राच्या एकीकरणास मदत होते. याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे कालिदास होय. उत्तरेस पंजाबापासून दक्षिणेस मद्रासेपर्यंत व पश्चिमेस महाराष्ट्रापासून पूर्वेस बंगालपर्यंत सर्व प्रांतांच्या विद्वानांनी आस्मीयनेने कालिदासाचा काल, जीवित व ग्रंथ याची गूढ रहस्ये उलगडण्यांत मदत केली आहे. हिंदु संस्कृति व संस्कृत भाषा याचा युरोपीय विद्वानास प्रथम परिचय झाला तो कालिदासाच्या भाषांतरित शाकुंतलामुळेच. आज समृद्ध व स्वतंत्र पाश्चात्य देशात दरिद्री व परतंत्र हिंदी लोकांनी अभिमानाने सांगण्यासारखा गोष्टीच कालिदासाच्या घषाचा ममावेग वला पाहिजे. इंग्लंडचा शेक्सपीयर, जर्मनीचा गटे, इटलीचा हाटे यांच्याप्रमाणेच हिंदुस्थानच्या कालिदासासही जगताच्या कविमान्येन प्रमुल स्थान मिळाले आहे. अशा कविग्रंथांचे घष कोणता हिंदी मनुष्य अभिमानाने वाचणार नाही ?

कालिदासरतुतिकुसुमाञ्जलिः ।

- १ लिप्ता मधुद्रवेणासन् यस्य निर्विषया गिर ।
तेनेद वतर्भं वैदर्भं कालिदासेन घोषितम् ॥ दण्डिन । (षष्ठशतकम्)
- २ निर्भनासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीधिव जायते ॥ बाणरय । (सप्तमशतकम्)
- ३ एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित् ।
सृगारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयो विभु ॥ राजशेखरस्या (दशमश०)
- ४ अस्पृष्टद्रोषा नलिनीव दृष्टा हारावलीव ग्रथिता गुणोषै ।
प्रियाद्वकपालीव विमर्दहृद्या न कालिदासादपरस्य वाणी ॥ श्रीकृष्णकवे ।
- ५ ह्यात कृती सोऽपि च कालिदाम शुद्धा सुवा स्वादुमती च यस्य ।
वार्णमिषाच्चण्डमरीचिगोत्रसिन्धो पर पारमवाप कीर्ति ॥
सोड्डलस्य । (एकादशशतकम्)
- ६ साकूतमधुरकोकिलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
शिक्षासमयेऽपि मृदे रतलोलाकालिदासोवती ॥ गोवर्धनाचार्यस्य ।
(द्वादशशतकम्)
- ७ पुरा ववीनां गणनाप्रसङ्गे धनिष्टिकाधिष्ठितकालिदासा ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभाषादनामिका सायंवती बभूव ॥ सुभाषितम्
- ८ काव्येषु नाटक रम्य तत्र रम्या शकुतला ।
तत्रापि च चतुर्थोद्वरतत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥ सुभाषितम् ।
- ९ वासन्त कुसुम फल च युगपद् ग्रीष्मस्य सर्वं च यद्
यच्चान्यन्मनसो रसायनमते सन्तपेण मोहनम् ।
एकीभूतमभूतपूर्वमथवा स्वलोकभूलोकयो-
रैश्वर्यं यदि वाञ्छसि प्रिय सखे । शाकुन्तल सेव्यताम् ॥
शर्मण्यदेशीय ' गटे ' कवे
(अष्टादशशतकम्)

पालभ्याची वन्दना मुक्ली. दुमरा जर्मन कवि गिलर याने मेघदूत वाचल्यावर रचलेल्या आपल्या 'Maria Stuart' या काव्यात कॅथेन असलेल्या स्कॉटलंडच्या राणीने आपल्या कारागृहांतून एका मेघाला स्वदेशी संदेश देऊन पाठविले असें सविधानक घातले आहे. असो.

विन्यास आगल तत्त्वज्ञ व प्रयकार कालिदास याने आपल्या एका प्रयात कधी काळी रोक्सपीयर व हिंदी साम्राज्य यापैकी एकाचीच निवड करणे जरूर झाल्यास आपण रोक्सपीयरच पसंत करू असे म्हटले आहे. कालिदासाचे हे मत आज प्रत्येक इष्ट मान्य करील असे नाही. तथापि त्यावरून अभिजात प्रयकाराचे राष्ट्रातील विचारी लोकास किती महत्त्व वाटत असतें हे दिमून येईल. समृद्ध, स्वतंत्र व एकधर्मी इंग्लंडला रोक्सपीयरचे महत्त्व वाटते त्याच्या वातपट कालिदासाचे महत्त्व दरिद्री, पराधीन आणि त्रिविध जाति, पंथ व भाषा यांनी विभागलेल्या हिंदुस्थानास वाटले पाहिजे. धर्म, संस्कृति, भाषा याप्रमाणेच अभिजात व सर्वमान्य प्रयकाराचीही राष्ट्राच्या एकीकरणास मदत होते. याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे कालिदास होय. उत्तरेस पञ्जाबापासून दक्षिणेस मद्रासेपर्यंत व पश्चिमेस मटाराष्ट्रापासून पूर्वेस बंगालपर्यंत सर्व प्रांतांच्या विद्वानांनी आरंभापासून कालिदासाचा काल, जीवित व प्रथ यांची गूढ रहस्ये उलगड-

वारिरिप्लुतमेघगजनाच्छलेन पटहृष्वनिरमवन् ।
 स्फुरत्कान्तिमद्विद्वद्वलय तालंस्थाण्डवमनुगतवन् ॥
 सप्तुनिगोत त्व च गीतवान्, बन्ते सद्यः स्मिन्वा स्वन् ।
 थवामूपान मयूरविच्छ गीर्जा मूधनि ते निद्रितम् ॥

३

मनोहारिणी कुमारसमवक्षया गायता यावती ।
 स्तूयते स्म कवीश्वर ! नवता गीर्जागिरिणी नावन्ती ॥
 तस्यु परित प्रमया सर्वे शान्तप्रमादश्च ततो मन्दन् ।
 सायतन्यो नारदमाला व्याचक्रमिरे गिरिशिखरम् ॥
 गगनमण्डले तद्विलतासी न दिलास निजमद्वर्जम् ।
 जलदाना बुन्दोर्ग्रीव समर्षो न त शप्ते शक्तिमनवन् ॥
 कष्टमुद्यत निजमवतमयन् कमनीय च तया दर्हन् ।
 स्कन्दमयूरो देव्यास्तस्यो गिरिजाया निकटे निवृत्तम् ॥
 किमपि चक्ष्म्ये क्वचिन्मुमन्दस्मितेन देव्या औष्ण्युगम् ।
 तदनु च गीर्जा मुक्तवती सा दीर्घमलस्रितनिश्वातम् ॥
 क्षणे च तस्या नवनाशादो आते वाप्यं परिप्लुते ।
 श्रीहाकुलसम्भ्रान्तलोचना सपदि स्म च सा विलोक्यते ॥
 ततस्तादृशीं देवीं गिरिजा कविकुलभूषण ! विलोकयन् ।
 सपदि नीतवान् नवान् विराम मधुगान निजमसुमाप्तम् ॥

४

सुषुप्तुस्त्राशानिराशादिनिद्रंश्वयमिव कदाचन ।
 किमभूदभिमूतो न नवानपि कथय कवीश्वर सनातन ॥
 उच्यते वा राजकुले किं प्रावर्तन्त न दिवानिशम् ।
 प्रवृत्त च किं ह्यन नासौक्यभागादिनि प्रच्छन्नम् ॥

१०.

कालिदास प्रति *

(भज गोविन्दम्)

१

दिव्यो मोही विलसति विटप-कुञ्जो मञ्जुरय परितः ।
 त्वमेव तत्र कवीन्द्र ! प्रियमा यौवनसिंहासने स्थित ॥
 अगदिदमखिल कालिदास ! तव मरकतमणिमयपदपीठम् ।
 बृहन्नभ इद तवैव मूर्धनि विभति छत्र हेममयम् ॥
 ऋतुषड्वर्गच्छलेन नून पडिमा धारविलासिभ्य ।
 भ्रमन्ति कविवर ! भवन्तमभित सुललितलील नृत्यन्त्य ॥
 मधूनि पात्रं सदा नूतनेशुवि नवनवा बिभ्रन्ति ।
 सृष्णामभिनवयोवनस्य ते प्रशामयितु ता सिञ्चन्ति ॥
 क्वापि न शोको न वा यातना न कोऽपि जन्तुर्विलोक्यते ।
 नान्तरेण तव राज्ञी किञ्चित् स्वमेव राजा विराजसे ॥

२

कवितावनिताविलास ! सम्प्रति कवि केवल, नग्यस्त्वम् ।
 क्वासी राज्ञो विदग्धपरिपद् ? नव च भवनं भवतो यातम् ॥
 यव गत सम्प्रति कालिदास ! ननु महान् स नृपति स्वामी ते ।
 यव च सावती ! हन्त न लेश कस्याप्यधुना विलोक्यते ॥
 शरवद्विभ्यानदस्यन्दिनि कुवेरनगरे कविनूपते ! ।
 वसति सततं त्व कृतवानिति लोक सम्प्रति मन्त्रयते ॥
 यदाभ्रलिहै शिखरिशेखरे सांध्यं ध्यानादनन्तरम् ।
 हर्षाकुलहृदयेन भगवता शिवेन ताण्डवमारब्धम् ॥

* डॉ. रवीन्द्रनाथ टागोर यांच्या कालिदासविषयक कवितांचें रमणी माघांतर जून १९१२च्या मॉर्टन रिष्क्यूच्या अंकांत प्रसिद्ध झाले होते त्यावरून हा मसूदा अनुवाद माझे विद्यार्थी मित्र श्री ना पु वीरकर एम् ए यांनी केला आहे

वारिपरिप्लुतमेघगर्जनाच्छलेन षट्पङ्क्वनिरभवत् ।
स्फुरत्कान्तिमद्विद्युद्बलय तालंस्ताण्डवमनुगतवत् ॥
सस्तुतिगीत त्व च गीतवान्, अन्ने सदय स्मित्वा स्वम् ।
श्रवणभूषण मयूरपिच्छ गीर्षा मूर्धनि ते निहितम् ॥

३

मनोहारिणी कुमारसम्भवकथा गायना यावत्ती ।
स्तूयेने स्म कवीश्वर ! भवता गीर्षागिरिशी मगवन्ती ॥
तस्यु परितः प्रमथा सर्वे शान्ततमाश्च ततो मन्दम् ।
सायत्तन्यो नीरदमाला आचक्रमिरे गिरिशिखरम् ॥
गगनमण्डले तद्विल्लासासी न विलास निजमदर्शयत् ।
जलदाना वृन्दोऽपि समर्थो न तत्क्षणे गर्जितुमभवत् ॥
कण्ठमुद्गत निजमवनमयन् कमनीयं च तथा बहम् ।
स्कन्दमयूरो देव्यास्तस्यौ गिरिजाया निकटे निभृतम् ॥
किमपि चकम्पे क्वचित्सुमन्दस्मितेन देव्या ओष्ठयुगम् ।
तदनु च शीघ्रं भुक्नवती सा दीर्घमलक्षितनिश्वासम् ॥
क्षणे च तस्या नयनापाङ्गे जाने बाष्पे परिप्लुते ।
वीडाकुलसम्भ्रान्तलोचना सपदि स्म च सा विलोक्यते ॥
ततस्तादृशी देवी गिरिजा कविकुलभूषण ! विलोकयन् ।
सपदि नीतवान् भवान् विराम मधुगानं निजमसमाप्तम् ॥

४

सुखदुःखाक्षानिरासादिभिर्द्वन्द्वैर्ध्वयमिव कदाचन ।
किमभूदभिभूतो न भवानपि कथय कवीश्वर सनातन ॥
उपजाया वा राजकुले किं प्रावर्तन्त न दिवानिशम् ।
प्रवृत्त च किं हनत नासीत्कृपाणादिभिः प्रच्छतम् ॥

कांही संदर्भ ग्रंथ व लेख

[ग्रथाच्या नावापुढे वर्षवर्णनाकृति कसात दिलेले सत्रे प्रस्तुत पृष्ठात घातले आहेत.]

(अ) कालिदासाचे ग्रंथ

१. ऋतुसंहार (ऋतु०) [निर्णयसागर प्रेस]
२. कुमारसंभव (कुमार०) [निर्णयसागर प्रेस]
३. मेघदूत (मेघ०) [संपादक का. बा. पाठक]
४. रघुवंश (रघु०) [सं० गो. र. नदगीकर]
५. मालाविकाग्निमित्र (माल०) [सं० कै. शि. म. पराजपे]
६. विक्रमोर्वशीय (विक्र०) [सं० श. पां पडित]
७. शाकुन्तल (शाकु०) [सं० प्रो. अ. वा. गजेंद्रगडकर]

(आ) मराठी भाषांतरे

१. रघुवंश (पद्यात्मक भाषांतर) - गोशास्त्री लेले व्यवकवर
२. महाराष्ट्र शाकुन्तल - श्री. के. वि. गोडबोले
३. मराठी शाकुन्तल - कै. ल. ग. लेले

(इ) मराठी चर्चात्मक ग्रंथ

१. संस्कृतकविपंचक - विष्णु कृष्ण विप्रेरुकर
२. साहित्यसंग्रह - कै. शि. म. पराजपे
३. विक्रमोर्वशीय सार व विचार - कै. मा. व्य. लेले
४. शाकुन्तल सार व विचार - " "

(ई) संस्कृत ग्रंथ

१. बुद्धचरित (बुद्ध०) अश्वघोषकृत [सं० प्रो. कोबेल]
२. सौंदरानन्द " " [सं० जॉन्स्टन्]
३. स्वप्नवासवदत्तभासह्न [म० म. म. गणपति शास्त्री]
४. प्रतिमा " " [सं० म. म. गणपति शास्त्री]
५. सेतुबन्ध प्रवरमेतकृत [निर्णयसागर प्रेस]
६. भरतचरित श्रीहृष्य कविकृत [त्रिवेद्रन् संस्कृत सौरीत्र]
७. काव्यमीमांसा (का० मा०) राजशेखरकृत [गावळवाड ओरिएण्टल सौरीत्र]
८. कामसूत्र (का० सू०) बान्नाचनकृत [निर्णयसागर प्रेस]

निर्घृणायितानिकारानयै किं ते पीडा नैव कृता ।
 तीव्रवेदनाकुले त्वयि गता किं वाग्निद्रा नैव निद्रा ॥
 निखिलमूर्ध्नि तव कविता विमला समुल्लास स्वच्छन्दम् ।
 मन्ये शोभापद्यं विकसितमभिप्रमोदप्रभाकरम् ॥
 नैवापत्तिर्न चापि शोक परमदारुणा न वा ध्यया ।
 नैतताभिस्ते समवलोक्यते कविता वदन्निदपि कलङ्किता ॥
 जीवितसिन्धुं प्रमथ्य गरलं प्राणहर त्वं प्राशितवान् ।
 उदीर्णाश्च ये सुघातुपारा समन्ततस्तान् विकीर्णवान् ॥
 रवीन्द्रनाथ ठक्करस्य (विद्य सतकम्)

समाप्त

कांही संदर्भ ग्रंथ व लेख

[प्रथाच्या नावापुढे अर्धवर्तुलाकृति कंसात दिलेले सशेष प्रस्तुत पुस्तकात घातले आहेत.]

(अ) कालिदासाचे ग्रंथ

१. ऋतुसंहार (ऋतु०) [निर्णयसागर प्रेस]
२. कुमारसमय (कुमार०) [निर्णयसागर प्रेस]
३. मेघदूत (मेघ०) [मंपादक का. बा. पाठक]
४. रघुवंश (रघु०) [सं० गो. र. नदगीकर]
५. मालाविकाग्निमित्र (माल०) [सं० के. शि. न. पराजपे]
६. विक्रमोर्वशीय (विक्र०) [सं० श. पां. पंडित]
७. शाकुन्तल (शाकु०) [सं० प्रो. अ. बा. गवेंद्रगढकर]

(आ) मराठी भाषांतरें

१. रघुवंश (पद्यात्मक भाषांतर) - गणेशशास्त्री लेले व्यंकटकर
२. महाराष्ट्र शाकुन्तल - श्री. के. वि. गोडबोले
३. मराठी शाकुन्तल - के. ल. ग. लेले

(इ) मराठी चर्चात्मक ग्रंथ

१. संस्कृतकविपंचक - विष्णु कृष्ण चिपळूणकर
२. साहित्यसंग्रह - के. शि. म. पराजपे
३. विक्रमोर्वशीय सार व विचार - के. मा. व्य. लेले
४. शाकुन्तल सार व विचार - " "

(ई) संस्कृत ग्रंथ

१. बुद्धचरित (बुद्ध०) अश्वघोषकृत [सं० प्रो. कोवेल]
२. सांदरानन्द " [सं० जॉन्स्टन्]
३. स्वप्नवासवदत्त भासकृत [म० म. म. गणपति शास्त्री]
४. प्रतिमा " [सं० म. म. गणपति शास्त्री]
५. सैतुबन्ध प्रवरनेनकृत [निर्णयसागर प्रेस]
६. भरतचरित श्रीकृष्ण कविकृत [त्रिवेंद्रन् संस्कृत सोरीत्र]
७. काव्यमीमांसा (का० मा०) राजशेखरकृत [गादकुवाड ओरिएण्टल सोरीत्र]
८. कामसूत्र (का० सू०) बान्नाचनकृत [निर्णयसागर प्रेस]

९ ज्योतिर्विदाभरण

१० शिवपुराण

११ मत्स्यपुराण

१२ पद्मपुराण

१३ कथासरित्सागर सोमदत्त (निर्णयसागर ग्रंथ)

(उ) इतर भाषातील ग्रंथ

- 1 K C Chattopadhyaya *The Date of Kalidasa*
- 2 Lachmidhar Kalla *The Birth Place of Kalidasa*
- 3 Aravinda Ghose *Kalidasa*
- 4 S C De *Kalidasa and Vikramaditya*
- 5 Hillebrandt *Kalidasa (German)*
- 6 H D Sarma *Padmapurana and Kalidasa*
- 7 A B Keith *A History of Sanskrit Literature*
- 8 A B Keith *The Sanskrit Drama*
- 9 M Winternitz *Geschichte der indischen Literatur*
- 10 Cambridge History of India, Vol I, Ancient India
- 11 V Smith *Early History of India (F H I)*
- 12 R G Bhandarkar *Vaishnavism, Shaivism and other Minor Religious Systems*
- 13 " " *A Peep into the Early History of India*
- 14 K S Aiyangar *Studies in Gupta History*
- 15 Fleet *Gupta Inscriptions (G I)*
- 16 *Archeological Survey of Western India (A S W I)*
- 17 H C Chakradar *Social Life in Ancient India*

(ऊ) निवाच खातील नियतकालिकांतील लेख व चर्चात्मक लेख —

Epigraphia Indica (Ep Ind) Indian Antiquary (Ind Ant) Annals of the Bhandarkar Institute Journal of the Royal Asiatic Society (J R A S) Indian Historical Quarterly (I H Q) Journal of the Bihar and Orissa Research Society (J B O R S), भारत इतिहास सर्वोपेक्ष महत्वाचे श्रमाधिक (भा इ म म) नारदाधम परिक्रम, पयतसाळ; विविधज्ञान विस्तार (वि ज्ञा वि), लोकसाध्य हिंदुरथन भद्र इत्यादि

सूची

अग्निमित्र, ११, १४८-१६१
 अभिनव, ९, ३६, ७३
 अमरकोश, २४, २६
 अर्थशास्त्र, २७२
 अग्नितापि, १३
 अमृतानंद, ९७
 अलेक्झांडर, १४, ४२
 अलक्षणी, २८
 अवेस्ता, २७
 अशोक, ९, ४३
 अश्वघोष, १९, ४७, ९७, त्याचीं काव्ये,
 त्याचे गुण व दोष ९७-९८, २५१,
 त्याच्या नाट्याचे अवशेष, १४०; —
 आणि कालिदास १९-२४, ९८-९९,
 —आणि मान १४२
 अष्टाध्यायी, १४, १४०
 आगशे ग ज, १७७ टीप
 आनंदवर्धन, ९४ टीप, १०८, १९७ टीप,
 २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २४९
 आम्र राते, ४७-४७. त्याचा सौंदर्यमा
 स आश्रय व प्राहुनभाषेस उक्तजन,
 ४६, ४८
 आपटे र. ना १२
 आर्षेक्षमीश्वर, १७० टीप.
 आश्रमार्तल औचनक्रम २८०-२८१
 ईश्वरप्रत्याभिष्टाविनाशनी, ६३
 उत्तररामचरित, ७०, २३६
 उपनिषदे, ७७, २५९-२६१
 उरगपुर, १५, १६, १७

हरिश्चंद्र, १६
 ऋग्वेद, ७७, १३९, त्यातील काव्य ९६;
 त्यातील पुरुषव्याची कथा २७०
 ऋतुसंहार, २४, ९५; त्याचा कर्ता १००;
 नागरकरुमाजान त्याची रचना
 १०१; त्यातील उत्कृष्ट स्थळे १०१-
 १०२; अलंकार, गुण व दोष १०३;
 —व रामायणातील ऋतुवर्णन १०३-
 १०४

अथभद्र, १३
 ऐतिहासिक अथ, सस्कृत, ९
 ऐतगार कृष्णस्वामी, ३९
 ओक शि का, २८
 ओगटे के. ल, ८१ टीप, ८५, व टीप.
 औचित्याविचारवर्चा, ३७, ९५
 कथामरित्नागर, १३, १५६, १-१७, १७२
 कनिष्क, ४७, ६०
 कला, लक्ष्मीधर, ६२, ६५
 कल्हण, ९, २८, ३१, ६५
 काकुत्स्थवर्मण, ३८
 कार्दवी, २२२, २२७
 कानन्द, ५४
 कामसूत्र, ३१, ४८, १७१, —व शाकुल
 ३१, ८०; त्याचा काल ३५
 कात्यायन, २५२
 कार्लिङ्ग, २९०
 कान्काचार्यकथनक, १३
 कालगानापक्षति, ६०, ६१
 कालविषयांस, १६

कालिदास—त्याच्या कालाच्या दोन मर्यादा ११, तत्कालविषयक मते व त्याचे परीक्षण—खि.पू. १ लें शतक १२-२६, ख्रिस्तोत्तर पाचवें शतक २६-२७, ख्रिस्तोत्तर सहावें शतक २७-३३; ख्रिस्तोत्तर चौथे-पाचवें शतक ३३, -४१; तत्कालीन परिस्थिती ५०-५५, २५७, २५८, त्याच्या जन्मस्थानाविषयी विविध मते व त्याचे परीक्षण—बंगाल ५७-६२; काश्मीर ६२-६७, ६८; भद्रोत्तर ६८-७९; उज्जयिनी ६९, त्याच नाव ५८-५९, ६५; धरिण विषयक आख्यायिका ७०-७४, त्याची जात ७४-७५, त्याचे शिक्षण ७५, त्याचा विविध शाखाचा व विद्याचा व्यासंग ७७-८२; त्याची कला-मिश्रता ८२-८५, त्याचे इतिहास-भूगोलविषयक भिन्नचूक ज्ञान, ८५-८६, त्याचा प्राचीन काव्याचा अभ्यास, ७८; त्याचा स्वभाव, ८७-८८; त्याचे चारिष्य, ८८-९०, दरबारी शिष्टाचारार्थे ज्ञान ९०-९१; त्याचा विनय व स्वाभिमान, ९१-९२, १७७, त्याची राहणी, ९२-९३; त्याचे आयुर्मान, ९३-९४, त्याचा ग्रंथसमुदाय, ९५, काव्यविवेचन—ऋतुसंहार, १००-१०४, -कुमारसंभव, १०५ ११३; -मेघदूत, ११३-१२२, २८८-२८९, -सेतुबध्दरचनेत प्रवर-सेनास मदत, १२३; -रघुवंश, १२४-१३८; -नाटकाचे परीक्षण—मालविष्णुप्रिय, १४४-१६१; -विक्रमोर्वशीय, १६१-१७६; -शाकुंतल, १७६-२१६; -त्याच्या ग्रंथांचे विशेष-त्वाने,

२१८-२२०; -रस, २२०-२२१; -रीति, २२१-२२३, -अलंकार-अनुप्रास, २२३, -यमक, २२३-२२४; -श्लेष २२४-२२५; -स्वभावोक्ति २२६; -उपमा, २२६-२३०, -रूपक, २३१; -उत्प्रेक्षा, दृष्टान्त व अर्थान्तरन्यास, २३१-२३२; -सविधानकरचना २३२, -पुरुषपार्श्वे, २३२-२३३; -स्त्रीसष्टि, २३३-२३६; -सृष्टिवर्णन, २३६-२३८; -विनोद २३८-२४४, उणीवा २४४-२४९, कालिदास व दैववाद, २४८; दोषविचार, २४९-२५५; -अधीलता, २५०; -च्युतसंस्कृतित्व, २५१; -अनौचित्य २५३; -रसदोष, २५४-२५५, तरवज्ञानविषयक विचार, २५८-२६२; -व काश्मीरी शैवमत, २६३; समाजविषयक विचार, २६७-२७०; राजकारणविषयक विचार २७०-२७८; शिक्षणविषयक विचार, २७८-२८४; -व उत्तरकालीन ग्रंथकार, २८५-२९०, त्याची इतदानी केलेली स्तुति २९१-२९४

काली, ५८-५९

काव्य, -उत्पत्ति व विकास ९६; कालिदासपूर्वकालीन, ९६-१००; व्याख्या, २१७, विविध मते, २१७, कालिदासोत्तरकालीन २८८-२८९

काव्यप्रवाश, २१६

काव्यमीमांसा, ३६, ३८, ७६, ७८, ९२

काव्यालंकारसूत्रवृत्ति, ३२, २१८, २२१

कीर्त, प्रो., ३२, ३४, २४५, २४६, २४७

कीलहॉर्ने, १३, ३४

कुन्तक, २१८

कुन्तलेख, ३७-३९, ४०

कुन्जलेश्वरदीय, ३७, ९५
 कुमारगुप्त, ३४, ४१, ५२, ६१, २६१
 कुमारदाम, ७१-७४
 कुमारमंभव, ४१, रचनाप्रमग १०४,
 १६१; त्याचें कथानक १०५-१०८,
 त्याच्या उत्तरभागाचा वर्ता, १०८;
 त्यातील प्रमुख पात्रांचें स्वभाववर्णन
 १०९, काहीं उत्कृष्ट स्थळें ११०-
 ११२;—व शिवपुण्य २१२
 कुशान राजे, ४७, ५२
 कुवेळ, १९
 खारवेल, १९
 कौटिल्य, २७२, २७३
 गर्गसंहिता, ४४-४५
 गटे, १३८, १७६, १७७, २४५, २८९
 गुजराते, १९, ५०
 गुप्ते, य. रा., ३९
 गानमापुत्र सानकर्णी, १३, ४६
 ग्रीक राजे—कॅक्ट्या येथील, त्याच्या
 हिंदुरथानावर स्वान्या ४४-४५
 चट्टोपाध्याय क्षेत्रेशचंद्र, १२, १७, १९
 चण्डकौशिक, १७०टीप
 चन्द्रगुप्त मौर्य, ४२-४३
 चन्द्रगुप्त द्वितीय, ९, १४, ३८, ३९,
 ४०, ४१, ७४, १६१; शकारि ३६;
 त्याची विद्वत्ता, दारुत्व इ. ३६, ५४,
 त्याचें साहस ५१, ५२, भवस्वामि
 नीशी विवाह ५२, वाकाटकाशी
 सवध ५३, दिग्विजय ५३; त्याच्या
 राज्यात हिंदुधर्माचा प्रसार, संस्कृत
 विद्येचा उत्कर्ष व ललितकलाची
 ऊर्जितावस्था, ५४-५५, त्याच्या
 राज्यातील शांतता, सुव्यवस्था व

संपन्नता ५५, कालिदासाशी प्रथम
 सवध १४४, १४५
 चन्द्रगुप्त प्रथम, ३२, ५०
 जयदेव, २२०, २३८, २३९
 जानक प्रथ, १९९
 जानकीहरण, ७१, ७३
 जोन्म मर सुरल्यम, २४५
 ज्योतिर्विदामरण, ३२-३३, ६०
 डडू आर. व्ही., ७० टीप
 पैत्तिरीयमाझी, १३९
 दत्तकथा, कालिदानविषयक, १०, ७०-
 ७४
 दिशनाग, ३१;—आणि कालिदास ३१-३२
 देवीचन्द्रगुप्त, ५४
 ध्वनिवार, २२३
 ध्वन्यालोक, ९४ टीप, १०८, १९७ टीप,
 २१६, २१७, २१८, २२१
 नलोदय, ९५
 नवसाहसकचरित, ९, २०
 नहपान, १३, ४५
 नागरक, त्याची विलामप्रियता व कला
 मिज्ञता १०१, त्याचा ललितकलास
 आश्रय १०१, बाहेरस्व्यालीपणा १७५,
 त्याच्या साध्वी स्त्रिया १७५; कालि-
 दासाच्या प्रथानेऊ उद्देस, १०१, ११४
 १७५
 नाट्यकला—उद्गम व उत्क्रान्ति १३९-१४०,
 कालिदासपूर्वकालीन नाट्यवाङ्मय,
 १४०-१४४, कालिदासापरकालीन
 २८६-२८८
 निनुल, ३२
 निरुक्त, ३१
 नीनिसार, ५४

नीलमतपुराण, ६३-६४, ६६
 पतञ्जलि, ४३, ९६, २५२
 पद्मगुप्ता, ९, २०
 पद्मपुराण, १३७, २०२-२०४
 पराजपे, शि-मं, १७, ६८
 प्रत्यभिज्ञाशास्त्र, २६४, -व वर्णाश्रमधर्म
 २६५
 पाठक, का वा, १२, २७
 पाणिनि, १४, २३९, २५१, २५२
 पाण्ड्य राजे, १५-१७
 पुण्यमित्र, ११, १८, ४३, ४४, त्याचा
 अश्वमेध, ८५-८६, १४५
 प्रचण्डपाण्डव, १७० टीप
 पंचरात्र, १४१, १४३, १५७
 प्रतिमा नाटक, १३७, १४१, १४३
 प्रत्यभिज्ञादर्शन, ६३, ६६-६७
 प्रभावतिगुप्ता, ३९, ५३, ५९
 प्रवरसेन द्वितीय ३९, ५३, ५४, ६१,
 ९३, ९५, -आणि मातृगुप्त २९-३०,
 कुन्तलक्ष ३८-४०, त्याच सेतुबंध
 काव्य, २९-३०, ४०, १२२-१२३
 फा हायन्, ५५
 फ्लिट, डॉ, ३४
 क्षाण, ९, १०, ११, १८, ४०, ७३,
 ७५, २१६, २१९, २२२, २२७
 बिल्हण ९, १०, ६५
 बुद्धचरित, २०-२४, २५, ९६, ९७-९८,
 २५०, २५२
 बुद्धर ३४, ९९
 बृहत्कथा, १३, १५६, १७१, १७२
 बृहत्कथामञ्जरी, १३, १५६
 बृहद्रथ मौर्य, १८, ४३
 बौद्धधर्म-स्वास राजाश्रय ४३, ४६, त्यात
 शोवाश्रय ४८

भगवद्गीता, ७७, २५९, २६७, २६६, २६७
 भरत मुनि, १३९, २१७
 भरतचरित, ४०
 भवभूति, १०, ११, ५९, २१९, २२०
 २२३, २३६, २५१, २८६
 भागवत पुराण, १७१
 भास्करर रामकृष्णपत, १७, १४, ५९,
 २६३
 भामह, ६५, २१८, २५६
 भारवि, ११, ८६
 भाम ४८, १३७, १३८, २३५, २५१, २८७,
 त्याच्या नाट्याची उपलब्धि व
 त्याच भामकर्तृत्व १४१, १४२;
 त्याचा काल १४२, त्याच्या नाटकाचे
 गुण व दोष १४२, १४३, -व कालिदास
 १४३-१४४, -व सूक्त १४४
 भीष्म वैधील रेवाळ मातीचे पदक २४ २५
 भोज, ९, ११, ३७, ३८
 भोजप्रबंध, १०, ११
 मॅकडानेल, ३२, ३४
 मॅक्समूलर, १२, २७
 मत्स्यपुराण, १७२
 मदुरा, १६-१७
 मम्मट, ६५, २१६, २१९, २२२
 महाभारत, ४९, ७८, ९६, १९५, १९६
 १९७, २३०, ३
 महाभाष्य ४३, ७९, ९६, त्यातील काव्याचे
 उत्तारे ९६
 मातृगुप्त, २८-३०
 मालतामाधव, ५९, २२३, २३६
 मालवगण, १३, १४, १५
 मालविवाग्निमित्र-त्याचा रचनावाळ,
 ४०, त्याच्या प्रस्तावनेतील इतर
 नाट्यकारांचे उल्लेख, १३९, त्याचा